

ЭКОНОМИКА ТАДЖИКИСТАНА

1.2025

ISSN 2310-3957

ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН

**ЭКОНОМИКА
ТАДЖИКИСТАНА**

1.2025

Список

членов Редакционной коллегии журнала «Экономика Таджикистана»

№	ФИО	должность
1.	Шариф Рахимзода (д.э.н., профессор)	Главный редактор, Директор ИЭД НАНТ
2.	Каюмов Н.К. (д.э.н., профессор)	Почётный редактор, Академик НАНТ
3.	Мирсаидов А.Б. (д.э.н., профессор)	Заместитель Главного редактора, заместитель директора ИЭД НАНТ
4.	Бабаджанов Р.М. (к.э.н., доцент)	Ответственный секретарь, заведующий отделом ИЭД НАНТ

Члены редколлегии

5.	Бобоев О.Б. (д.э.н., профессор)	Главный научный сотрудник ИЭД НАНТ
6.	Джонмахмадов Ш.Б. (д.э.н., профессор)	Главный научный сотрудник ИЭД НАНТ
7.	Каримова М.Т. (д.э.н.)	Заведующая отделом ИЭД НАНТ
8.	Муминова Ф.М. (к.э.н.)	Заведующая отделом ИЭД НАНТ
9.	Мухаббатов Х.М. (д.г.н., профессор)	Профессор ТГПИ им.С.Айни
10.	Назаров Т.Н. (академик НАНТ, д.э.н., профессор)	Член Президиума НАНТ
11.	Садриддинов С. (д.э.н., профессор)	Главный научный сотрудник ИЭД НАНТ
12.	Саидмуродзода Л.Х. (чл.-корр. НАНТ, д.э.н., профессор)	Заведующий отделом ИЭД НАНТ
13.	Солехзода А. (к.э.н., доцент)	Первый заместитель министра ЭРТ РТ
14.	Субхонов А.И. (к.э.н.)	Заведующая отделом ИЭД НАНТ
15.	Турсунова Г.Н., Назири Гулбахор Назир (д.э.н.)	Заместитель Председателя Национального банка Таджикистана
16.	Усманова Т.Д. (д.э.н., профессор)	Профессор ТУТ
17.	Хоналиев Н.Х. (д.э.н.)	Главный научный сотрудник ИЭД НАНТ
18.	Шарипов Б.М. (д.э.н.)	Главный научный сотрудник ИЭД НАНТ

Иностранные члены

19	Койчуев Т.К. (академик НАН Кыргызстана)
20	Кошонов А.К. (академик НАН Казахстана)
21	Шеломенцев А.Г. (д.э.н., профессор, Россия)
22	Цветков В.А. (член-кор. РАН, д.э.н., профессор)
23	Пелях М. М. (Региональный Центр ПРООН, г. Стамбул, Турция)

Учредитель:

Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Журнал «Экономика Таджикистана» включён в перечень ведущих рецензируемых журналов и изданий Высшей Аттестационной Комиссии (ВАК) Министерства образования и науки Российской Федерации от 23 июня 2016 г., перерегистрирован с 28 декабря 2018 г. и с 01 февраля 2022 г. Зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство о регистрации № 0251/жр от 03 мая 2016 г.

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ

1.	Мирсаидов А.Б. Алимов А.Л.	Некоторые вопросы совершенствования методологии научных исследований в области экономики	9
2.	Холбобоев Ф.С.	Роль государства в обеспечении инвестиций и инновационного развития в контексте индустриализации экономики.	17
3.	Назаров Д.Т.	Некоторые аспекты влияния финансовой глубины экономики на динамику экономического роста	28
4.	Ятимзода Х.М., Раджабов О.Дж.	Теоретические аспекты инновационности и мировой опыт инновационного развития регионов и их конкурентоспособность	40

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ, СТАТИСТИЧЕСКИЕ
И ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ В ЭКОНОМИКЕ

5.	Саидмуродзода Л.Х., Ишматова Д.	Современные модели прогнозирования инвестиционных потоков в экономике страны	50
6.	Муминова Ф.М., Ёров Ф.	Формирование процесса цифровизации в Республике Таджикистан и роль искусственного интеллекта в развитии цифровых технологий	66
7.	Ашуров С.Б.	Математическая модель взаимосвязи между ВВП и занятостью в условиях развивающейся экономики Таджикистана	76
8.	Хакимова М.Ф.	Разработка инструментария оценки влияния государственной политики на благосостояние народа в рамках общего равновесия	81
9.	Юнусзода Х.	Сценарное моделирование роста экспорта Республики Таджикистан: анализ и перспективы	89

ОТРАСЛИ И МЕЖОТРАСЛЕВЫЕ КОМПЛЕКСЫ

10.	Кодиров Ш.Ш., Нодирова С.	Финансирование образования: модели, динамика, проблемы	96
11.	Мирсаидов А.Б., Шарафидинова Г.Ё.	Характеристика рынка образовательных услуг высшего профессионального образования и тенденции его развития в Республике Таджикистан	103
12.	Маъмуров А.М.	Некоторые аспекты повышения эффективности налоговых льгот в экономике Таджикистана	116
13.	Обидов К.	Некоторые вопросы оптимизации аграрного водопользования в Таджикистане	125
14.	Холбобоев Ф., Анварзода М., Наджмиддинзода А.	Государственно-частное партнерство – новый горизонт экономического развития Республики Таджикистан. Часть 2. Государственно-частное партнерство – возможности расширения партнерства	132

15.	Махкамов Б.Б., Сайдалиева П.	Инновационное развитие предприятий винодельческой промышленности на основе кластеризации отрасли	140
16.	Абдуалимов Б.А.	Эффективное использование орошаемых пахотных земель – единственная гарантия обеспечения продовольственной безопасности страны	150
17.	Абдукаримзода Б.А.	Организация анализа формирования и использования собственного капитала в сельскохозяйственных предприятиях	157
18.	Садридинов С. Шерматов Б.	Роль сельского хозяйства в обеспечении продовольственной безопасности	165

ДЕМОГРАФИЯ

19.	Ананченкова П.И.	Пожилые как ресурс социально-экономического развития и парадоксы демографического старения. Часть 2. Технологическое развитие, навыки и производительность труда работников старших возрастных групп	172
20.	Ш.У. Гаибназаров А.И. Субхонов	Обеспечение миграционной безопасности населения: роль государственных программ и стратегий	180
21.	Субхонов А.И. Аскарлов А.Р.	Урбанизация в контексте демографического развития Республики Таджикистан	186

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

22.	Джалилзода Д.Р.	Зарубежный опыт управления экономической системой горных территорий и возможности его использования в Республике Таджикистан	198
23.	Субхонзода И.С.	Кластеризация как организационная модель развития предпринимательства	205

МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА

24.	Хушвахтзода К.Х., Холназаров М.Б.	Анализ современной ситуации и обеспечение энергетической безопасности в Республике Таджикистан	216
25.	Рахимзода Ш. Мирзоев С.М.	Состояние и перспективы развития таджикско-китайского сотрудничества	223
26.	Саидмуродзода Л.Х., Джуразода К.К.	Оценка участия Республики Таджикистан в содружестве независимых государств: приоритетность доктрины экономической безопасности	238
27.	Джумаев У.М.	Опыт зарубежных стран в развитии социального предпринимательства	248
28.	Батуров Х.	Регулирование процессов стратегического планирования: мировой опыт и значимость для устойчивого развития	259
29.	Шарипова А.Г.	Некоторые вопросы внешней трудовой миграции и её влияние на глобальную экономику	267

МУНДАРИҶА

НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ			
1.	Мирсаидов А.Б. Алимов А.Л.	Баъзе масъалаҳои тақмили методологияи таҳқиқоти илмӣ дар ҷодаи иқтисод	9
2.	Холбобоев Ф.С.	Нақши давлат дар таъмини сармоягузорӣ ва рушди инноватсионӣ дар заминаи саноатикунонии иқтисодиёт	17
3.	Назаров Д.Т.	Баъзе ҷанбалои таъсири амри молиявӣ ба динамикаи рушди иқтисодӣ	28
4.	Ятимзода Х.М., Раджабов О.Дж.	Таҷрибаи ҷаҳонии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар минтақа ва рақобатпазирии онҳо	40

УСУЛҲОИ МАТЕМАТИКӢ, ОМОРӢ ВА ИНСТРУМЕНТАЛӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТ

5.	Саидмуродзода Л.Х., Ишматова Д.	Моделҳои муосири пешгӯии ҷараёни сармоягузорӣ дар иқтисодиёти кишвар	50
6.	Муминова Ф.М., Ёров Ф.	Ташаккули раванди рақамикунонии дар ҷумҳурии тоҷикистон ва нақши зехни сунъӣ дар рушди технологияи рақамӣ	66
7.	Ашуров С.Б.	Моделҳои математикии таносуби ммд ва шуғл дар шароити рушди иқтисодиёти тоҷикистон	76
8.	Хакимова М.Ф.	Коркарди усулҳои баҳодиҳии таъсири сиёсати давлатӣ ба некуаҳолии халқ дар доираи мувозинати умумӣ.	81
9.	Юнусзода Х.	Моделсозии сценариявии афзоиши ҳаҷми содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳлил ва дурнамо	89

СОҶАҶО ВА КОМПЛЕКСҶОИ БАЙНИСОҶАВӢ

10.	Қодиров Ш.Ш., Нодирова С.Р.	Маблағгузориҳои соҳаи маориф: моделҳо, динамика ва мушкилот	96
11.	Мирсаидов А.Б., Шарафидинова Г.Ё.	Хусусиятҳои бозори хизматрасониҳои таҳсилоти олиии касбӣ ва тамоюли рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	103
12.	Маъмуров А.М.	Баъзе ҷабҳаҳои тақмили самаранокии имтиёзҳои андозӣ дар иқтисодиёти кишвар	116
13.	Обидов К.	Баъзе масъалаҳои беҳтарсозии истифодаи об дар кишоварзии Тоҷикистон	125
14.	Холбобоев Ф., Анварзода М., Наджмиддинзода А.	Шарикҳои давлатӣ-хусусӣ – уфуқи нави рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон Қисми 2. Шарикҳои давлатӣ-хусусӣ - имкониятҳои тавсеаи шарикӣ	132
15.	Маҳкамов Б.Б., Сайдалиева П.	Рушди инноватсионии корхонаҳои саноати шароббарорӣ дар асоси кластеризатсиякунии саноат	140
16.	Абдуалимов Б.А.	Истифодаи самараноки заминҳои қорами обӣ - кафолати ягонаи таъмини амнияти озукавории кишвар	150
17.	Абдукаримзода Б.А.	Ташкили таҳлили ташаккул ва истифодаи сармояи саҳомӣ дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ	157

18.	Садридинов С. Шерматов Б.	Саҳми соҳаи кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон	165
ДЕМОГРАФИ			
19.	Ананченкова П.И.	Пирон ҳамчун захираи рушди иҷтимоӣ ва парадоксҳои пиршавии демографӣ Қисми 2. Тараққиёти технологи, маҳорат ва ҳосилнокии меҳнати гуруҳҳои синну соли калонсол	172
20.	Ш.У. Гаибназаров А.И. Субҳонов	Таъмини амнияти муҳоҷирати аҳоли: нақши барномаҳо ва стратегияҳои давлатӣ	180
21.	Субҳонов А.И. Аскар А.Р.	Ҷанбаҳои демографии урбанизатсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	186

ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚАҲО

22.	Ҷалилзода Д.Р.	Таҷрибаи хориҷӣ дар идоракунии низоми иқтисодии минтақаҳои кӯҳӣ	198
23.	Субҳонзода И.С.	Кластеризатсия ҳамчун модели ташкилии рушди соҳибкорӣ	205

ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҲОН

24.	Хушвахтзода Қ.Х., Холназаров М.Б.	Таҳлили вазъи ҳозира ва тамоюли таъмини амнияти энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	216
25.	Раҳимзода Ш. Мирзоев С.М.	Вазъ ва дурнамои рушди ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин	223
26.	Саидмуродзода Л.Х., Ҷуразода К.К.	Арзёбии иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил: афзалияти доктринаи амнияти иқтисодӣ	238
27.	Джумаев У.М.	Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар рушди соҳибкории иҷтимоӣ	248
28.	Батуров Х.	Танзими равандҳои нақшагирии стратегӣ: таҷрибаи ҷаҳонӣ ва аҳамияти он барои рушди устувор	259
29.	Шарипова А.Г.	Баъзе масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатии беруна ва таъсири он ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ	267

CONTENT

ECONOMIC THEORY

1.	Mirsaidov A.B., Alimov A.L.	Some issues of improving the methodology of scientific research in the field of economics	9
2.	Kholboboev F.S.	The role of the state in providing investment and innovative development in the context of industrialization of the economy	17
3.	Nazarov D.T.	Some aspects of the impact of financial depth on the dynamics of economic growth	28
4.	Yatimzoda H.M., Radjabov O.J.	Theoretical aspects of innovation and global experience of innovative development of regions and their competitiveness	40

MATHEMATICAL, STATISTICAL AND ECONOMIC INSTRUMENTAL METHOD

5.	Saidmurodzoda L.Kh. Ishmatova D.A.	Modern models for forecasting investment flows in the country's economy	50
6.	Muminova F.M. Yorov F.H.	The formation of the digitization process in the republic of tajikistan and the role of artificial intelligence in the development of digital technology	66
7.	Ashurov S.B.	Mathematical model of the relationship between gdp and employment in the context of the developing economy of tajikistan	76
8.	Khakimova M.F.	Development tools for estimation of general equilibrium impacts of public policies on welfare	81
9.	Yunuszoda Kh.Q.	Scenario modeling of export growth in the Republic of Tajikistan: analysis and prospects	89

BRANCHES AND INTERBRANCH COMPLEXES

10.	Qodirov Sh.Sh. Nodirova S.R.	Education funding: models, dynamics and problems	96
11.	Mirsaidov A.B. Sharafidinova G. Y.	Characteristics of the market for educational services of higher professional education and trends in its development in the republic of tajikistan	103
12.	Mamurov A. M.	Some aspects of increasing the efficiency of tax incentives in the economy of Tajikistan	116
13.	Obidov K.R.	Some issues of optimization agricultural water use in Tajikistan	125
14.	Kholboboev F.S., Anvarzoda M.A., Najmiddinzoda A.Y.	Public-private partnership is a new horizon for the economic development of the Republic of Tajikistan Part 2. Public-private partnership - opportunities for partnership expansion	132

15.	Makhkamov B.B. Saidaliev P.A.	Innovative development of wine industry enterprises based on industry clustering	140
16.	Abdualimov B. A.	Efficient use of irrigated arable land – the only guarantee of ensuring the country's food security	150
17.	Abdulkarimzoda B.A.	Organizing the analysis of formation and use of own capital in agricultural organizations	157
18.	Sadridinov S., Shermatov B.	The role of agriculture in ensuring food security	165

DEMOGRAPHY

19.	Ananchenkova P.I.	The elderly as a resource for socio-economic development and the paradoxes of demographic aging Part 2. Technological development, skills and productivity of older workers	172
20.	Gaibnazarov Sh.U. Subkhonov A.I.	Ensuring migration security of the population: the role of state programs and strategies	180
21.	Subkhonov A.I. Askarov A.R.	Demographic aspects of urbanization in the Republic of Tajikistan	186

REGIONAL ECONOMY

22.	Jalilzoda D.R.	Foreign experience in managing the economic system of mountainous territories	198
23.	Subhonzoda I.S.	Clustering as an organizational model of entrepreneurship development	205

WORLD ECONOMY

24.	Khushvakhtzoda K.Kh., Kholnazarov M.B.	Analysis of the modern situation and ensuring energy security in the Republic of Tajikistan	216
25.	Rahimzoda S., Mirzoev S.M.	State and prospects for development of Tajik-Chinese economic cooperation	223
26.	Saidmurodzoda L.H. Jurazoda K.K.	Assessment of the participation of the Republic of Tajikistan in the Commonwealth of Independent States: priority of the doctrine of economic security	238
27.	Dzhumaev U.M.	The experience of foreign countries in the development of social entrepreneurship	248
28.	Baturov K. D.	Regulation of strategic planning processes: global experience and significance for sustainable development	259
29.	Sharipova A.G.	Some issues of external labor migration and its impact on the global economy	267

УДК: 338.43(565.3)

Мирсаидов А.Б.
Алимов А.Л.**БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ТАКМИЛИ МЕТОДОЛОГИЯИ ТАҲҚИКОТИ
ИЛМӢ ДАР ҶОДАИ ИҚТИСОД***Институти иқтисодӣ ва демография Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

Мақола ба таҳлилу арзёбии вержагиҳои мушаххас ва асосҳои таҳқиқоти концептуалии диссертсионӣ барои дарёфти дараҷаи илмҳои номзади илмҳои иқтисодӣ бахшида шудааст. Иқтисоси илмӣ мазкур ба ҳамаи тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон ва истифодаи захираҳои иқтисодӣ тақия мекунад ва рушди онҳо бо самаранокии низоми ҳавасмандгардонии моддӣ алоқаманд мебошад.

Дар ин мақола, мафҳумҳои ду амсилаи гани гардонидани донишҳои инсонӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи таҳқиқоти илмӣ бунёдӣ ва амалӣ нишон дода шуда, масъалаҳои муайян намудани мубрамияти мавзуи таҳқиқот, мазмун ва сохтори ташиқули масъалаҳои илмӣ, таҳияи фарзияҳои таҳқиқотӣ мавриди омӯзиши қарор дода шудааст.

Ҳамзамон, дар мақола зарурати ташиқули фаъолияти таҳқиқотии илмӣ вобаста бо тамоҷули муосири ҷаҳонии рушди илм тавассути таҳия ва татбиқи методологияи муосири таҳқиқот асоснок гардонидаст. Аз ин лиҳоз, муаллифон ба мазмун ва шаклҳои зухуроти падидаи сеюми илмӣ муосири ҷаҳон, ки хусусияти серҷабҳа дошта, бо мавзуҳои глобалии рушди технологияҳои рақамӣ ва инқилобҳои иттилоотӣ зич алоқаманд аст, тавачҷуҳи махсус зоҳир намудаанд.

Калидвожаҳо: *соҳаи таҳсилоти олии касбӣ, таҳсилоти касбии баъдидипломӣ, таҳқиқоти илмӣ, диссертатсия, диссертатсияи номзадӣ, масъалаи илмӣ, фарзияи илмӣ, тасвири илми ҷаҳонӣ, консепсияи таҳқиқоти иқтисодӣ.*

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 «Афзалияти соҳавии таҳқиқоти бунёдӣ бо баланд бардоштани консентратсияи иқтидори илмӣ, инчунин эҷоди иқтидори инноватсия ва корҳои худмаблағгузори илмӣ-таҳқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ, ки бо истеҳсолот зич алоқаманданд» [1] ҳамчун рушди афзалиятноки маориф ва илм таъкид карда шудааст. Ҳалли ин вазифаҳо на танҳо аз тайёр кардани кадрҳои босифати баландихтисос дар низоми таҳсилоти олии касбӣ, инчунин аз раванди омода кардани кадрҳои илмӣ-педагогии эҷодӣ дар низоми таҳсилоти баъдидипломӣ вобаста аст.

Бешак, дар ҷодаи тақмили методологияи таҳқиқот корҳои назаррас дар асарҳои илмӣ классикӣ ва ҳам дар асарҳои илмӣ муосир ба назар мерасанд. Дар асари академик Кароматулло Олимов «Дар қаламрави фалсафа ва сиёсат» тавсифи мафҳуми методологияи таҳқиқоти илмӣ чунин дода шудааст: «методологияи низоми принципҳо ва тарзҳои ташиқули ва эҷоди назариявӣ амалӣ ва таълимот дар бораи ин низом мебошад» [1.13]. Дар ин раванд «осори гузаштаро мо ба таври интиқодӣ бояд омӯзем, таҳқиқ кунем, чиҳати мусбат ва муҳими онро воқеъбинона муайян карда тавонем ва вобаста ба шароити мушаххаси таърихӣ ба ҳар равиҳои фикрӣ ва мутафаккир баҳо диҳем» [1.15]. Ҳамчунин, асари Бобочонов Р.М. «Методологияи таҳқиқоти илмӣ» чанбаҳои методологияи таҳияи кори илмиро дар бар мегирад.

Чуноне ки маълум аст, дар низоми таҳсилоти касбии баъдидипломӣ тавассути миёнаравии аспирантура ё докторантура кадрҳои баландихтисос омода карда мешаванд, ки ба болоравии моҳияти дониш ҳамчун омили асосии табодули сифатӣ ва рушди тамоми соҳаҳои ҷомеа мусоидат мекунанд. Хусусияти муҳимтарини дониш тағйирпазирии он аст. Тағйирпазирӣ ҳамчун низоми рушдбанди раванди мураккаби

диалектикӣ мебошад. Маҳз аспирантҳо ва докторантҳо аз чузъҳои муҳими нуруи пешбарандаи рушди низоми дониш дар ҷомеа маҳсуб меёбанд. Онҳо тавассути раванди таҳсилот ва корҳои таҳқиқотӣ корҳои илмиро омода менамоянд, ки дар шакли китоби хурд ё ҳисобот, ба истилоҳ “диссертатсия” (аз лот. *dissertatio* – тафаккур, таҳқиқот) таҳия мегардад. Таҳқиқотчиён дастовардҳои илмии худро ба марказҳои мушаххаси илмӣ (шӯроҳои диссертатсионӣ) барои ҷимояи оммавӣ пешниҳод мекунанд. Дар диссертатсия на фақат ҷамъбасти натиҷаҳои таҳқиқоти довталаб дар давраи муайяни вақт, балки натиҷаҳои таҳлили интиқодии ӯ, маҳсули интуитсия (қобилияти фаъолияти маърифатӣ), қобилияти эҷодӣ ва тафаккур инъикос меёбад. Иҷрои кори диссертатсионӣ ва ҷимояи он дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионӣ талаботи асосӣ барои дарёфти дараҷаи илмӣ мебошад, ки нақши довталабро дар рушди самти мушаххаси илм нишон медиҳад.

Дар ин мақола мо ба хусусиятҳои хос ва асосҳои концептуалии рисолаи номзадӣ барои дарёфти дараҷаи илмӣ аз рӯи ихтисоси иқтисодӣ диққат медиҳем. Ин ихтисоси илмӣ бештар маъмул аст, зеро тамоми соҳаҳои фаъолияти ҷомеа ба захираҳои иқтисодӣ таъя мекунанд, инчунин рушди ҳамаи шаклҳо ва намудҳои фаъолияти инсон бо мавҷудияти низоми ҳавасмандгардонии моддӣ алоқаманд аст. Диссертатсияи номзадӣ оид ба иқтисодӣ дар доираи талаботи умумӣ, ки барои ҳамаи фанҳо муқаррар карда шудаанд, омода мешавад. Ҳамзамон, он баъзе хусусиятҳои хоси худро дорад. Дар лоиҳаҳои илмӣ-таҳқиқотии соҳаи илмҳои иқтисодӣ, коршиносон ва аъзои комиссияи олии аттестатсионӣ (КОА), пеш аз ҳама ҳалли масъалаҳои муҳимтарини илмӣ-амалӣ, ки ба баланд бардоштани сатҳи самаранокии иқтисодии ҷомеа нигаронида шудаанд, арзёбӣ мегарданд. Диссертатсия бояд ба махсусиятҳо, аломатҳо ва вазифаҳои асосии илми иқтисодӣ, ки дониши объективии иқтисодӣ мебошад, ҷавобгӯ бошад ва ба ошкор кардани ҷанбаҳои муҳими тамоми падидаҳо ва тафаккури иқтисодӣ равона гардида бошад. Бояд қайд намуд, ки на ҳамаи донишҳо ба падидаҳои иқтисодӣ ҳамчун дониши илмӣ мвофиқ аст. Масалан, донишҳои, ки дар заминаи мушоҳидаи оддӣ ба даст оварда шудаанд, илмӣ ба ҳисоб намераванд. Гарчанде ин дониш дар ҳаёти инсон нақши муҳим дорад, он наметавонад моҳият ва робитаҳои сабабӣ ва оқибатии падидаҳоро ошкор кунад ва ба муайян кардани намудҳои раванд ва пешгӯии рушди минбаъдаи он имкон диҳад.

Системаҳои донишҳои илмӣ ва муқаррароте, ки дар рисола инъикос ёфтаанд, бояд на танҳо мантиқи асоснок, инчунин дар амалии воқеӣ қобилияти аз санчиши ҳатмӣ гузаштанро дошта бошанд. Таҳқиқоти диссертатсионӣ робитаҳои қонунии падидаҳои воқеии иқтисодиро ошкор карда, онҳоро дар мафҳумҳо ва нақшаҳои абстрактӣ, ки ба ин воқеият мувофиқат мекунанд, ифода мекунанд. Раванди таҳқиқоти илмӣ аз ҷамъоварии далелҳо, ҷудо кардани омилҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, омӯзиш ва банизомдарории онҳо, ҷамъбасти ва ошкор намудани қонуниятҳои падидаҳои иқтисодӣ аз нигоҳи воқеъбинонаи илмиро дарбар мегирад. Ин амал имкон медиҳад, ки дар асоси шарҳи далелҳои маълум, далелҳои нав пешгӯӣ карда шаванд.

Диссертатсия оид ба иқтисодӣ кори муфассали таҳлилий буда вақти бештарро талаб мекунанд, ва натиҷаи он бояд таҳқиқоти илмии довталабро дарбар гирад. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ бояд бо навгониҳои илмӣ, ки ба тамоилҳои муосири рушд мувофиқат менамояд ва ба ҳаёти воқеӣ манфиат меорад, аз таҳқиқотҳои то ҳол анҷомдодашуда фарқ кунад. Зухури қобилиятҳо дар ҳалли масъалаҳои мурабамии иқтисодӣ ва таҳияи баҳсбарангези ин қарорҳо, инчунин қобилияти таҳлили далелҳо ва манбаъҳои мавҷудаи махсусгардонидашуда, вазифаҳои асосии раванди омодагардонӣ ва навиштани рисолаи илмии дараҷаи номзадӣ мебошанд. Дар ҷараёни омодакунии диссертатсия, муаллиф бояд талаботи зиёди расмиро, аз қабилӣ мувофиқатии шакл ва мундариҷаи қор, алоқамандии изҳорот, мантиқи баён ва асосноккунии тезисҳоро риоя кунад. Ҳамин тариқ,

муаллиф бояд аввалан мавқеъ ва самти ягона дошта бошад. Ин маънои онро дорад, ки рисола бояд концепсияи муайян дошта бошад.

Концепсияи (аз лот. conceptio “системаи фаҳмиш”) диссертатсия маҷмӯи назари падидаҳои иқтисодӣ, тарзи муайяни фаҳмиши онҳо, тафсир ва ғояи роҳбарикунанда барои таҳқиқи минбаъдаи онҳо мебошад. Концепсияи диссертатсия стратегияи амалро муайян мекунад, аз ин рӯ, докталаб бояд пеш аз ҳама ғояҳоеро, ки барои фаҳмидани пайдоиш ва таҳаввули падидаҳои иқтисодии таҳқиқшаванда таҳия шудаанд, ба низом дарорад. Концепсия марҳилаи аввали омодаسازی диссертатсия, фаҳмиши докталаб оид ба натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ӯ мебошад. Аксари маврид мушоҳида кардан мумкин аст, ки муҳаққиқон сарфаҳм намераванд, ки таҳқиқоташон бо чӣ натиҷа анҷом меёбад.

Рисола, ҳамсони дигар корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, бояд мантиқӣ ва ба як соҳаи илм алоқаманд бошад. Аз ин рӯ, таҳияи нақшаи корӣ, ки дар он бахшҳои асосӣ пешбинӣ мешаванд нақши калидӣ дорад. Дар раванди ташаккули концепсия, докталаб имконият пайдо мекунад, ки қисматҳои сохтори диссертатсияро пешақӣ муайян кунад ва сохтори умумии диссертатсияро созад.

Ҳамин тариқ, пеш аз оғози таҳқиқот ва навиштани корҳои илмӣ, докталаб бояд дар ҳаҷми 5-6 саҳифа назари худро дар бораи масъалаҳои дар пеш гузошташуда, роҳҳои ҳалли он, аҳамияту натиҷаҳои илмӣ ва амалии эҳтимоли ва ошкешавандаро дарҷ намояд. Концепсияи таҳқиқот бояд дар нақшаи диссертатсия, мундариҷаи муҳтасари бобҳо инъикос гардад. Концепсияи омодашудаи диссертатсия барои шиносӣ ва муҳокима ба роҳбар ва дигар кормандони илмӣ шуъба ё кафедра, ки дар он корҳои диссертатсионӣ иҷро карда мешаванд, пешниҳод карда мешавад. Ин иқдом ба докталаб имкон медиҳад, ки нақшаи амал, соҳаи таҳқиқоти илмӣ худро аз рӯйи натиҷаҳои муҳокимаҳо ислоҳ ва мушаххас намояд. Концепсия самтҳои зерини таҳқиқотро инъикос мекунад: интиҳоби мавзӯи таҳқиқот, муҳимияти он, сатҳи таҳияи мавзӯи таҳқиқот, ҳадаф, вазифа, гипотеза, объект, асосҳои назариявӣ-методологии таҳқиқот, навоариҳои илмӣ ва муқаррароти илмӣ, ки барои ҳимоя пешниҳод мешаванд, инчунин аҳамияти назариявӣ ва амалии натиҷаҳои бадастомада.

Зимни интиҳоби мавзӯи таҳқиқот, бояд ба моҳияти таҳқиқоти иқтисодӣ, нақши он дар васеъ намудани доираи донишҳои инсонӣ диққат дода шавад. Дар ин замина, концепсияи ду амсилаи ғанӣ гардонидани дониши инсон вучуд дорад [7]. Дар доираи амсилаи аввал, таҳқиқоти илмӣ ба ҳалли масъалаҳои равона мегардад, ки танҳо тавачҷуҳи академӣ доранд ва асосӣ мебошанд, масъалаи истифодаи натиҷаҳои онҳо амалан дар аксари маврид баррасӣ карда намешавад. Тибқи амсилаи дуюм, таҳқиқот танҳо ҳадафҳои амалӣ дорад [8]. Хусусиятҳои фарқкунандаи таҳқиқоти бунёдӣ ва амалӣ дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои таҳқиқоти бунёдӣ ва амалӣ

Таҳқиқоти бунёдӣ	Таҳқиқоти амалӣ
Ҳадафҳои омӯзиш	
Амиқ кардани дониши инсон дар бораи равандҳои иқтисодӣ	Амиқтар фаҳмидани мушкилоти мушаххаси иқтисодӣ
Муайян кардани қонунҳои умумӣ оид ба равандҳои иқтисодӣ	Натиҷаи таҳқиқот-ҳалли мушкилот ва дониши нав дар доираи мушкилот маҳдуд аст

Натиҷаҳои таҳқиқот барои ҷомеа дар маҷмӯъ арзишманд мебошанд	Натиҷаҳои таҳқиқот барои менечерони ташкилотҳо ҷолибанд
Самти умумӣ	
Аз ҷониби одамони муҳити академӣ гузаронида мешавад	Аз ҷониби одамоне, ки муассисаҳои гуногун, аз ҷумла ташкилотҳо ва донишгоҳҳо намоёндагӣ мекунанд, гузаронида мешаванд
Интиҳоби мавзӯҳо ва ҳадафҳои таҳқиқотро муҳаққиқ муайян мекунад	Мақсадҳои таҳқиқотро ташкилкунандаи таҳқиқот пешбинӣ мекунад
Ҷадвали чандири таҳқиқот	Ҷадвали амиқи таҳқиқот

Сарчашма: [7].

Муайян кардани табиати таҳқиқот, равиши таҳияи номи мавзӯ ва ихтисоси илмӣ, яъне интиҳоби самти шиносномаи ихтисосро муҳаққиқ муқаррар мекунад. Мавзӯи таҳқиқот вазифаи илмӣ мебошад, ки соҳаи муайяни таҳқиқоти иқтисодӣро фаро мегирад, ба мушкилоти таҳқиқотӣ, масъалаҳои, ки аз мавзӯи вазифаи илмӣ хурдтар мебошанд, асос ёфтааст. Мавзӯ дар асоси шиносоии амиқ бо асарҳои бунёдии олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар ин самти иқтисодӣ интиҳоб карда мешавад. Интиҳоби мавзӯи таҳқиқот як раванди мураккаб аст ва марҳилаҳо ба монанди таҳияи мушкилот ва таҳияи сохтори мушкилот фаро мегирад.

Асоснок кардани аҳамияти мавзӯи таҳқиқот яке аз талаботи асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад. Довталаб бояд дар хотир дошта бошад, ки вазифаи асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ ҳалли мушкилоти мушаххаси илмӣ мебошад. Аз ин рӯ, ӯ бояд мушкилоти мушаххаси илмӣ ҳалшавандаро таҳия ва асоснок кунад. Мушкилоти илмӣ як шакли дониши илмӣ мебошад, ки зиддиятҳои мавҷударо дар сохтори донишҳои иқтисодӣ инъикос мекунад. Масалан, мувофиқат накардани назарияи пешбинишуда ё муқаррароти илмӣ бо падидаҳои мавҷудани иқтисодӣ дар воқеияти ҳақиқӣ ё номувофиқатии донишҳои илмӣ бо ҳадафҳои амалия, ки зарурати шарҳи назариявии далелҳо, масъалаҳои муҳими объект ва мавзӯи таҳқиқотро талаб мекунад. Ғайр аз таҳияи савол ё мушкилоти асосӣ, ибтидоӣ, як қатор тартибот низ роҳандозӣ мешаванд, ба монанди тақсим кардани мушкилот ба саволҳо, асоснок кардани воқеият ва робита бо мушкилоти дигар, дарёфти роҳҳои ҳалли онҳо ва ғайра.

Ҳамин тариқ, марҳилаҳои рушди дониш дар раванди мушаххасгардонии мушкилот ва ҳалли он ба амал меоянд, ки гузаришро аз дониши таҷрибавӣ ба дониши назариявӣ таъмин мекунанд. Аҳамияти таҳқиқоти илмӣ амалӣ аз рӯйи сатҳи таъсири бузурги иқтисодӣ, ки натиҷаҳои таҳқиқотро ба бахш ё соҳаи мушаххаси иқтисодӣ меорад, инчунин мувофиқати он ба вазифаҳои татбиқие, ки дар назди соҳаи муайяни дониш қарор доранд, арзёбӣ карда мешавад. Аз ин рӯ, аҳамияти рисолаи номзадӣ на танҳо эълон кардан, балки ба вазъи объекти таҳқиқотӣ ва соҳаи илмӣ баҳои амиқ додан аст, то ки барои исботи зарурати таҳқиқоти диссертатсионӣ далели аниқ ва амиқ пешниҳод карда шавад. Мухтасаран, довталаб бояд соҳаеро тавсиф кунад, ки барои ҳалли мушкилоти илмӣ, ки ба назари ӯ барои соҳаи муҳимтарин аст, сабабҳои пайдоиши он, инчунин воситаи пешбинишуда ба ҳалли муваффақонаи мушкилот равона карда шудааст. Мубрамии мавзӯи таҳқиқот, сатҳи фазаи маърифатии довталаб, қобилияти эҷодии ӯ, камолоти илмӣ ва омодагии касбӣ, қобилияти арзёбии вазъиятро аз нуқтаи назари аҳамияти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ

тавсиф мекунад. Сатҳи фазои маърифатии довталаб, пеш аз ҳама донишҳои андӯхта ва чамъшударо дар натиҷаи таҳсил дар низоми маориф, пеш аз ҳама дар низоми таҳсилоти олии касбӣ муайян мекунад. Тавсеаи минбаъдаи он дар самтҳои мушаххаси таҳқиқот аз ҷониби таҳсили довталаб дар аспирантура ва докторантура муайян карда мешавад. Аҳамияти самт ва мавзуи таҳқиқот аз омӯзиши ҳолати таҳияи мушкилоти мушаххаси илмӣ (мавзӯ) дар асарҳои илмии иқтисодӣ, аз қобилият, тафаккури интиқодӣ ва арзёбии объективонаи асарҳои бунёдии олимони иқтисоддон дар соҳаи мавзуи таҳқиқшаванда вобаста аст. Маълум аст, ки дар мавзуи таҳқиқшаванда аллакай ҷӣ корҳо анҷом дода шудаанд ва дар раванди пешбурди кори диссертатсионӣ ҷӣ кор кардан лозим аст. Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои бунёдӣ бояд нуқтаи назари мавҷуда ва равишҳои методологии таҳқиқотро гурӯҳбандӣ намуд ва ин имкон медиҳад, ки методологияи қобили қабулро дар ҳалли мушкилоти илмии мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ интиҳоб кунанд. Ҳамин тариқ, шиносӣ бо ҳолат ва дараҷаи таҳияи самт (мавзӯ)-и интиҳобшудаи таҳқиқот ба довталаб имкон медиҳад, ки доираи мушкилотеро, ки ба таври кофӣ ҳал нашудаанд, муайяну тавсиф кунанд.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳияи фарзия, ки зехро роҳнамоӣ мекунад, нақши калидӣ дорад. Фарзия, ин тахмини илмӣ мебошад, ки падидаи муайяни иқтисодиро шарҳ медиҳад. Ин равандест, ки пас аз таҳқиқот ва санҷиш мақоми ҳақиқӣ ё тахминиро соҳиб мегардад. Асоси ташаккули фарзия маълумоти чамъшудае мебошад, ки аз таҷриба гирифта шудааст. Раванди ташаккули фарзия аз як қатор марҳилаҳо иборат аст: мавҷудияти падидаҳои иқтисодӣ, раванд, мавзӯ, ки барои шарҳи сабабҳои мавҷудияти онҳо воситаҳои мавҷуда маҳдуданд ё мавҷуд нестанд; нокифоя будани омӯзиши онҳо ва пешбарии сабаби эҳтимолии пайдоиши падида ва натиҷаи пешбинишуда, ки аз ин сабаб бармеоянд; мувофиқати оқибатҳо ба далелҳои воқеияти ҳақиқӣ ва ғайра. Фарзия тафсири ибтидоӣ, навъи пешбинишудаи қонуниятҳои ошкоршавандаи рушди зухуроти иқтисодӣ ва назарияҳои таҳияшаванда, муқаррароти илмӣ мебошад.

Дар таҳқиқоти илмӣ фарзияҳои назариявӣ ва эмпирикиро ҷудо мекунанд. Фарзияҳои назариявӣ унсури калидии назария мебошанд, зеро онҳо мавҷудияти зиддиятҳои дохилии назария, номувофиқати назария ва воқеияти ҳақиқӣ (натиҷаҳои таҷрибавӣ)-ро пешбинӣ менамоянд ва барои бартараф кардани онҳо пешниҳодҳо таҳия карда мешаванд. Дар ин маврид, фарзия ҳамчун воситаи тақмили дониши назариявӣ баромад мекунад.

Дар мавриди фарзияҳои эмпирикӣ бояд қайд намуд, ки онҳо ҳамчун фарзияҳои таҳия карда мешаванд, ки дар амал ё раванди таҷрибавӣ санҷишро талаб мекунанд. Намудҳои зерини фарзияҳои эмпирикиро аз рӯи пайдоишашон ҷудо кардан мумкин аст: а) фарзияҳои, ки ба назария ё амсилаи воқеият асос ёфтаанд ва далелҳо талаб мекунанд, тафтишот ва пешгӯӣҳои, ки аз онҳо бармеоянд, санҷиши ин оқибатҳо; б) фарзияҳои, ки барои тасдиқ ё рад кардани назарияҳои мавҷуда, қонунҳо, қонуниятҳои қаблан ошкоршудаи рушди падидаҳои иқтисодӣ, равандҳои, ки ба назарияҳои мавҷуда асос наёфтаанд; в) фарзияҳои, ки барои амсилаи пешниҳод карда мешаванд, назарияҳои, ки барои ин ҳолат заруранду дар натиҷа барои ин ҳолат воқеият мегарданд.

Фарзияҳо аз рӯи мундариҷа метавонанд чунин бошанд: фарзияҳо дар бораи мавҷудияти падидаҳои нави иқтисодӣ, далелҳо дар бораи мавҷудияти робитаҳои сабабӣ-таъсирӣ байни падидаҳо, нишондиҳандаҳои байни падидаҳо ва ғайра. Фарзияҳои илмӣ ва омӯрӣ мешаванд. Агар яқум ҳалли мушкилоти илмиро дар назар дошта бошад, дуҷум ба исботи шакли номаълум, ки аз тариқи омӯри математикӣ тартиб дода шудааст, равона карда шудааст. Аммо бояд қайд кард, ки ҳар як фарзияи илмӣ андозаи миқдориро соҳиб аст, яъне ба забони омӯрӣ тарҷума мешавад. Ҳамин

тариқ, раванди таҳия, марҳилаи эҷодӣ барои таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад, сифат ва миқдори онҳо сатҳи эҷодии довталаб ва роҳбари илмиро нишон медиҳад. Фарзияҳои таҳқиқот чараҳои таҳия, объектҳо ва ашё, ҳадафҳо ва вазифаҳои таҳқиқоти довталабро муайян мекунад.

Сифати илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ аз мушаххас кардани объект ва мавзӯи таҳқиқот вобаста аст, ки минбаъд самти таҳқиқот ва баъзе фарзияҳои дар аввал қабулшударо муайян мекунад. Бояд қайд кард, ки таърифи объект ва мавзӯи таҳқиқот аз сатҳи азхудкунии усули абстраксияи илмӣ аз ҷониби довталаби вобаста аст.

Объект ва мавзӯи таҳқиқот зинаҳои раванди илмӣ мебошанд, ки дар байни худ муносибати умумӣ ва хусусӣ доранд. Аз объекти таҳқиқот ҷузъи муайяне ҷудо карда мешавад, ки мавзӯи таҳқиқот ва мувофиқан номи мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад. Объект раванд ё падидаи яқлухтро ифода мекунад, ки дар худ як ҷузъи фаъолияти иқтисодиро инъикос мекунад ва новобаста аз муҳаққиқ вазъияти мушкilotро ба вучуд меорад. Ҷузъҳои муайян қисм ё унсурҳои объект мебошад, ки дар худуди он ҷойгир аст. Ба объектҳои илмӣ иқтисодӣ чанбаҳои иқтисодии фаъолияти субъектҳо (корхонаҳо, ташкилотҳо, иқтисодии кишвар, соҳаҳо, минтақаҳо ва ғайра), гурӯҳҳои одамон, динамика ва хусусиятҳои рушди иқтисодии субъектҳо дар заминаи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ғайраро дохил кардан мумкин аст. Бо сабаби он, ки объектҳои номбаршуда метавонанд объектҳои илмӣ дигар низ бошанд, ҳангоми муайян кардани он ҳамчун объекти таҳқиқоти илмӣ иқтисодӣ, зарур аст, ки дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ ҷузъи мавриди омӯзиш қарор дода шавад.

Мавзӯи таҳқиқот хосиятҳо, тарафҳо, муносибатҳои объектҳои таҳқиқотро, ки дар шароити мушаххаси таърихӣ ва марҳилаи рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ инъикос мекунад. Мавзӯи таҳқиқотро бо роҳҳои гуногун, масалан, дар таҳқиқоти назариявӣ, эмпирикӣ ва амалӣ таҳия кардан мумкин аст. Дар таҳқиқоти иқтисодӣ ҳамчун мавзӯ махсусияти алоҳида, ҳолатҳо, равандҳо, функсияҳо, намудҳои фаъолияти иқтисодӣ, хусусиятҳои хоса, муваққатӣ ва интенсивии падидаҳои алоҳида, системаҳои робитаи байни падидаҳои гуногуни иқтисодӣ ва ғайраро ҷудо кардан мумкин аст. Дар доираи усули абстраксияи илмӣ ва таҳмин довталаб метавонад ба қисми воқеияти ҳодисаҳо диққати асосӣ дода, аз дигар чанбаҳои муҳими он абстраксия кунад.

Ҳамин тариқ, довталаб, бо таҳияи мушкilotи илмӣ ва пешниҳод кардани фарзия, ҳадафи таҳқиқот – ҳалли мушкilot ва ба даст овардани натиҷаи мушаххаси хусусияти назариявӣ-маърифатӣ ё амалиро муайян мекунад.

Тавре ки қайд гардид, таҳқиқоти диссертатсионӣ, ба монанди ҳама- гуна таҳқиқоти илмӣ, роҳи муҳимтарини дониши илмӣ мебошад, ки ба муайян кардани табиат ва хусусиятҳои падидаи иқтисодии омӯхташуда, омӯзиши омилҳои ба объекти таҳқиқ таъсиррасон ва усулҳои мувофиқи таҳқиқи илмӣ равона шудааст. Муайян кардани қонуниятҳои рушди падидаҳои иқтисодӣ (объекти таҳқиқот), азхуд намудани донишҳои нав дар бораи он, пешбинии роҳҳо ва шаклҳои истифодаи он дар фаъолияти амалӣ аз интиҳоби дурусти равишҳои методологӣ ба таҳқиқот ва интиҳоби усулҳои мувофиқ вобаста мебошад.

Дар раванди ҳимояи диссертатсия дар шӯроҳои диссертатсионӣ дар аксари маврид сатҳи нокифояи дониши методологӣ ва методии довталабонро эҳсос карда мешавад. Дар ҳақиқат, интиҳоби равишҳои методологӣ раванди душвор аст ва он аз доираи ҷаҳонбинӣ ва фалсафии довталаб вобаста аст. Одатан, методология дар маънои маҳдуди калима системаи усулҳои мебошад, ки дар раванди таҳқиқоти илмӣ ё дар ягон соҳаи фаъолият мавриди истифода қарор мегиранд. Дар маънои васеи мафҳум, методология таълимот дар бораи усулҳои фаъолияти илмӣ, назарияи

дониши илмӣ (шаклҳо ва усулҳои дониши илмӣ) мебошад, ки равандҳои маърифатиро таҳқиқ мекунанд.

Дар методологияи таҳқиқоти диссертатсионӣ бояд тарафҳои умумифалсафӣ, умумиилмӣ ва мушаххас (соҳавӣ) ҷудо карда шаванд. Ҷанбаи умумифалсафии методологияи системаи шароити умумӣ ва самтҳо дар фаъолияти маърифатӣ, системаи умумии назари ҷаҳон ё концепсияи тасвири илмии ҷаҳон мебошад. Методологияи умумиилмӣ концепсияҳо ва системаҳои донишҳои илмӣ мебошанд, ки хусусияти универсалӣ доранд ва ҳамчун воситаи фаъолияти маърифатӣ дар соҳаҳои гуногуни илм, аз ҷумла илмҳои иқтисодӣ истифода мешаванд. Дар баробари методологияи умумифалсафӣ ва умумиилмӣ, методологияи соҳаи мушаххаси илм низ мавҷуд аст, ки дар он маҷмӯи воситаҳои дониши илмии хусусияти соҳавӣ ҷамъ мешаванд.

Барои таъмини рушди илм дар заминаи рушди муносири ҷаҳонии илм, ҷомеаи илмии кишвар бояд довталабон ва олимони ҷавонро ба азхудкунӣ ва истифодаи методологияҳои муносири таҳқиқоти илмӣ равона намояд.

Адабиёти:

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то соли 2023. С. 58.
2. Бабаджанов Р.М. Методология научного исследования: учебно-методическое пособие. Душанбе, 2020 г., 109 с.
3. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 2.н. 2. / Пер с нем. - М: Политиздат,
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 2.н. 2. / Пер с нем. - М: Политиздат, 1978. - 648 с.; Леонтьев В. В. Теоретические предпосылки и ненаблюдаемые явления. // Экономические эссе. - М.: политиздат, 1990.
5. Мирсаидов А.Б. Альтернативные экономические теории: онтология или “реальное картина мира” Экономика Таджикистан, 2017, № 4, с 43-53
6. Олимов К. Дар қаламрави фалсафа ва сиёсат. – Душанбе, ҶДММ «Таъбу нашр» 2023. – 320с.
7. Сондерс М.. Льюис Ф, и др. Методы проведения экономических исследований/; [пер. с англ.]. — 3-е изд. — М.: Эксмо, 2006. — 640 с
8. Татаренко Т. Онтология интуиции. Позиции <https://vk.com/pionpot> | <https://www.instagram.com/pionpot/>
9. Философия социальных и гуманитарных наук. Под общ. ред. С. А. Лебедева. - М.: Академический проект, 2008. - 733 с.

Мирсаидов А.Б.

Алимов А.Л.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ

Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана

Статья посвящена рассмотрению особенностей и концептуальных основ диссертации кандидата экономических наук, поскольку данная научная специальность имеет более широкое распространение в связи с тем, что все сферы человеческой деятельности опираются на экономические ресурсы, а их развитие происходит связано с существованием системы материального стимулирования. На основе концепции двух моделей обогащения человеческого знания показаны отличительные особенности фундаментального и практического исследования диссертаций, вопросы определения проблемы темы исследования, содержания и структуры формирования научных проблем, показаны и изучены разработки

исследовательских гипотез. В статье обосновывается необходимость организации отечественной научно-исследовательской деятельности в соответствии с современной мировой тенденцией развития науки путем разработки и внедрения современной методологии исследований. В связи с этим авторы акцентируют внимание на содержании и формах проявления третьего современного научного ландшафта мира, соответственно третьей концепции экономических исследований, которая является результатом развития постклассической (постклассической) науки, которая имеет многогранный характер и тесно связана с глобальными проблемами и развитием цифровых технологий и информационных революций.

Ключевые слова: сфера высшего профессионального образования, профессиональное образование после вуза, научные исследования, диссертация, кандидатская диссертация, научные проблемы, гипотеза, научная картина мира, современная концепция экономического исследования и др.

Mirsaidov A.B.

Alimov A.L.

SOME ISSUES OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF ECONOMICS

Institute of economics and demography of the National academy of sciences of Tajikistan

The article is devoted to the consideration of the specific features and conceptual foundations of a Ph.D. thesis in economics, which is a more common scientific specialty due to the fact that all areas of human activity rely on economic resources, and their development is associated with the presence of a system of material incentives. In the context of the concept of two models of replenishment of human knowledge, the distinctive features of fundamental and applied dissertation research are highlighted, the actualization of the research topic, the content and structure of the formation of scientific problems, the formulation of research hypotheses and their views, etc. are considered. The article substantiates the need to organize domestic research activities in the context of the modern world trend in the development of science through the development and application of modern research methodology. In this regard, the author dwelled in detail on the content and forms of manifestations of the modern third scientific picture of the world, respectively, the third concept of economic research, which is the result of the development of post-non-classical science and has a branched character, closely related to global problems and the development of digital technology and information revolutions.

Key words: *the field of higher professional education, postgraduate professional education, scientific research, thesis, Ph.D. thesis, scientific problem, hypothesis, scientific picture of the world, the concept of economic research, etc.*

Маълумот дар бораи муаллифон:

Мирсаидов Аврор Бобоевич – муовини директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ оид ба илм, д.и.и., профессор. Тел.904446012, E-mail: chiral-58@mail.ru

Алимов Анвар Латифович – мудири шуъбаи таҳқиқотҳои институтсионалии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, н.и.и. Тел: (+992) 907731222, E-mail: anvar.olimov@mail.ru

**НАҚШИ ДАВЛАТ ДАР ТАЪМИНИ САРМОЯГУЗОРӢ ВА РУШДИ
ИННОВАТСИОНӢ ДАР ЗАМИНАИ САНОАТИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ**

*Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон*

Мақола нақши давлатро дар таъмини сармоягузорию рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи саноатикунонӣ, инчунин таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) таҳлил менамояд. Самтҳои асосии шишироки давлатӣ дар раванди сармоягузорӣ, аз ҷумла фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ, ҳавасмандгардонии сармоягузорию хусусӣ, рушди инфрасохтор, инчунин татбиқи барномаҳо ва лоиҳаҳои давлатӣ дар соҳаи инноватсия баррасӣ карда мешаванд. Мақола инчунин омилҳои, ки ҷалби сармоягузорию ба лоиҳаҳои инноватсионӣ дар Тоҷикистон бозмедоранд, таҳлил намуда, тавсияҳо оид ба оптимизатсияи сиёсати давлатӣ дар соҳаи таъмини сармоягузорию рушди инноватсиониро пешниҳод менамояд.

Калидвожаҳо: рушди инноватсионӣ, сармоягузорӣ, сиёсати давлатӣ, саноатикунонӣ, стартапҳо, НИОКР, Тоҷикистон.

Дар шароити иқтисоди ҷаҳонӣ, ки бо тағйироти босуръат ва пешрафтҳои технологӣ хос аст, махсусан нақши давлат дар таъмини сармоягузорию рушди инноватсионӣ ва саноатикунонӣ муҳим мегардад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо иқтидори назарраси рушд бо мушкилоти марбут ба зарурати навсозии иқтисодиёти худ ва ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ рӯ ба рӯ мешавад. Сиёсати давлатӣ дар ин соҳа бояд на танҳо барои ҷалби сармоягузорӣ шароити мусоид фароҳам оварад, балки корхонаҳои ватаниро фаъолна дастгирӣ намуда, ҳамгирии онҳоро ба бозорҳои байналмилалӣ мусоидат намояд.

Сармоягузорӣ ба лоиҳаҳои инноватсионӣ омили асосии ноил шудан ба рушди устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии кишвар мебошад. Дар мисоли Тоҷикистон, ки соҳаҳои анъанавии иқтисодиёт ба навсозӣ ва диверсификатсия ниёз доранд, ташаббусҳои давлатӣ метавонанд дар ҳавасмандгардонии сармоягузорию хусусӣ ва эҷоди экосистема барои стартапҳо ва рушди илмӣ нақши ҳалкунанда дошта бошанд [8].

Дар ин мақола самаранокии сиёсати давлатӣ дар соҳаи таъминоти сармоягузорӣ, инчунин таъсири он ба рушди инноватсионӣ ва саноатикунонии иқтисодиёти Тоҷикистон баррасӣ карда мешавад.

Низоми маблағгузорию фаъолияти инноватсионӣ маҷмӯи мураккаби шаклҳо ва манбаъҳои сармоягузорӣ мебошад, ки аз рӯи моликият, марказонидан ва идоракунии хавфҳо фарқ мекунанд. Он на танҳо пули нақд, балки дигар сармоягузориҳои асосӣ, аз қабилҳои воситаҳои асосӣ ва гардишӣ, ҳуқуқҳои амволӣ, дороиҳои ғайримоддӣ, қарзҳо ва дигар дороиҳои қарзиро дар бар мегирад. Бо дарназардошти гуногуншаклӣ ва натиҷаҳои инноватсионӣ, маблағгузорӣ бояд ба сарчашмаҳои гуногун барои ҳарчи зудтар ва самаранок ҷорӣ кардани навоариҳои инноватсионӣ ва афзоиши даромади молиявӣ асос ебад, ки дар ин ҳолат мавқеи давлат нақши калидӣ мегирад.

Давлат дар таъмини сармоягузорию рушди саноатӣ ва инноватсионӣ бо якҷанд сабаб нақши махсус дорад аз ҷумла:

1. Аҳамияти стратегии вазифаҳои рушди устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирӣ дар бозори ҷаҳонӣ.

2. Таҳияи заминаи меъерӣ барои ҷалби захираҳои зарурии молиявӣ ва инноватсионӣ.
3. Ҷустуҷӯи "пулҳои дароз"¹ барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионии дорои хавфи баланддошта ва тижоратикунони дурдаст.
4. Имконияти маблағгузори лоиҳаҳои бузурги илмӣ, ки натиҷаи онҳо метавонад дар мӯҳлати дарозмуддат зоҳир шавад.
5. Дастгирии таҳқиқоти созандагӣ, ки ба сармоягузори хусусӣ тавачҷӯх надоранд.
6. Таъсиси салоҳиятҳои нав дар шароити автоматикунони ҷойҳои корӣ, ки бозомӯзии касбиро дар соҳаи технологияҳои рақамӣ талаб мекунад.
7. Мавҷудияти воситаҳо барои ташаккули фазои мусоиди сармоягузорӣ ва ҷалби сармоягузорӣ.

Иштироки давлатӣ дар фаъолияти инноватсионӣ ҳам маблағгузори мустақимро аз буҷет дар бар мегирад ва ҳам ҳавасмандгардонии ҷалби сармоягузори, тавассути механизмҳои бозорӣ.

Усулҳои мустақими дастгирии давлатии инноватсионӣ инҳоянд:

- Маблағгузори буҷети лоиҳаҳои инноватсионӣ.
- Дастгирии таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) дар самтҳои афзалиятноки илмӣ.
- Таъсиси институтҳои рушд.
- Сармоягузорӣ ба фондҳои венчурӣ ва муассисаҳои молиявӣ.
- Хариди мақсадноки давлатии маҳсулоти инноватсионӣ.
- Ҷойгиркунии фармоишҳои таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) барои ташаккули талабот ба маҳсулоти нав.

Ин равишҳо ба афзоиши таҳқиқоти илмӣ ва навоарӣ мусоидат мекунанд. Илова бар ин метавон ҷудо кард:

1. Грантҳо ва субсидияҳо барои стартапҳо ва тижорати хурд.
2. Имтиёзҳои андоз барои ширкатҳои таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР)
3. Таъсиси марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ.
4. Сармоягузорӣ ба барномаҳои таълимӣ.
5. Иштирок дар лоиҳаҳои байналмилалӣ илмӣ.

Ин тадбирҳо барои рушди инноватсионӣ шароити мусоид фароҳам меоранд ва рақобатпазирии кишварро дар арсаи ҷаҳонӣ баланд мебардоранд.

Аз ҷумла, тавассути маблағгузори мустақим аксар вақт дастгирӣ карда мешавад:

1. Ширкатҳо дар соҳаҳои афзалиятнок (мудофиа, нақлиёт, тандурустӣ).
2. Ташкилотҳои илмӣ ва донишгоҳҳои, ки дар лоиҳаҳои хатарнок кор мекунанд.
3. Корхонаҳои хурди инноватсионӣ бо самаранокии исботшуда.

Дар кишварҳои пешрафта, ҳарҷоти давлатӣ барои таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) мӯътадил боқӣ мемонад, аммо маблағгузори хусусӣ меафзояд. Дар кишварҳои дорои иқтисоди гузариш, сохтани системаҳои муосири инноватсионӣ танҳо оғоз меебад ва онҳо аксар вақт ба

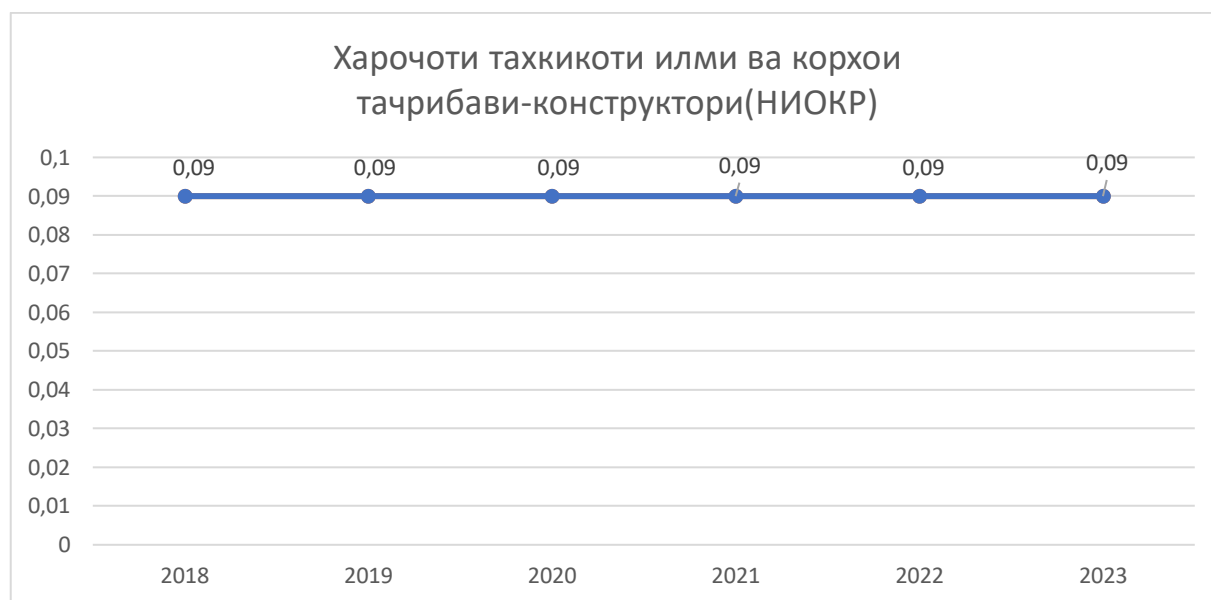
¹ Пулҳои дароз (*Длинные деньги*) ифодаест, ки дар иқтисодият ва молия барои тавсифи қарзгирии дарозмуддат (*без як сол*) ё қарзҳои дарозмуддат истифода мешавад.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%>

таҷрибаҳои ғарбӣ, ки даҳсолаҳо таҳаввул ёфтаанд, тамаркуз мекунанд. Дар ин раванд давлатҳои ИДМ аллакай таҷрибаи муайяне доранд, ки огоҳӣ аз аҳамияти сармоягузорӣ ва навоарӣ дар ин кишварҳо меафзояд, ки ин барои муқовимат ва рақобат дар ҷаҳони муосир зарур аст.

Айни замон, дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ системаи идоракунии ташкилотҳои илмӣ аз институтҳо то ҷомеаи Миллии илмӣ тавассути шабакаҳо ва вебсайтҳо рушд мекунад. Ҳамзамон дар ин раванд концепсияи институти виртуалӣ (Virtual Institute Program - VIP) таҳия шудааст, ки метавонад лабораторияҳои гуногунро, ки технологияҳои баландро таҳия мекунанд, бо ҳам пайваст кунад.

Дар схемаи анъанавии ташкили илм, ин вазифаро ташкилотҳои махсусе ҳал мекунанд, ки барои ҳар як соҳаи илм ва техника таъсис дода шудаанд. Дар Ғарб системаи грантии дастгирии молиявии самтҳои нави илм ва технология амал мекунад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ҳам каме дур будани илм аз амалияи хоҷагидорӣ рушди иқтисодиетро бозмедорад.

Дар Тоҷикистон имрӯз хароҷоти таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) нисбатан кам, вале мунтазам мебошад (нигаред ба диаграммаи 1).

Диаграммаи 1 - Хароҷоти таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) дар Тоҷикистон ба фоиз аз ММД дар давраи солҳои 2018-2023

Сарчашма: 1. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. Саҳ. 68, 212.

2. Институти Омории ЮНЕСКО: Хароҷоти таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) дар соли 2024 году. <https://gtmarket.ru/ratings/research-and-development-expenditure?ysclid=m440k48lvm32465628>

Тавре ки аз Диаграммаи 1 дида мешавад, нишондиҳандаи хароҷот барои таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) дар Тоҷикистон дар тӯли давраи баррасишаванда амалан тағйир наёфтааст. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки ҳаҷми хароҷот барои таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) ба вазифаҳои стратегии рушди саноатӣ ва инноватсионӣ дар Тоҷикистон мувофиқат намекунад.

Айни замон, мушоҳида карда мешавад, ки фаъолияти объектҳои асосии илмӣ,

институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ, донишгоҳҳо ва институтҳои таҳқиқотӣ бо истеҳсолот ва тичорат ҳамкорӣ надоранд ва аз ҷониби давлат низ таъиноти давлатӣ вобаста ба таҳияи лоиҳаҳо ва барномаҳои соҳавии давлатӣ қариб ки мушоҳида намешавад. Таҳлили хароҷоти илм дар ҷумҳурӣ барои солҳои 2018-2023 нишон медиҳад, ки ҳиссаи хароҷоти илм дар солҳои охир аз ҳаҷми умумии ММД каме афзоиш ёфта, то ба 0,1% расидааст. Ин рақам барои дастгирӣ ва рушди илм кофӣ нест. Дар амал барои муайян намудани ҳиссаи хароҷоти илм, арзиши ниҳоии ин нишондиҳанда вучуд дорад, ки аз 1% ММД бояд кам набошад, дар акси ҳол аз байнравии пурраи илм ба амал меояд ва вақте ки он аз 1 то 2% – ро ташкил медиҳад, рушди шадид мушоҳида карда намешавад ва танҳо дар ҳолати нишондиҳанда аз 2% боло илм метавонад ба таври прогрессивӣ рушд намояд. Дар кишварҳои пешрафта ин нишондиҳанда аз 2 то 4 фоиз ва аз он болотар аст.

Дар Тоҷикистон хароҷоти давлатӣ барои таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) камтар аз 0,1% ММД-ро ташкил медиҳад. Ин нисбат ба Муғулистон 4,2 маротиба ва нисбат ба Россия 12 маротиба камтар аст. Ба ҳисоби ҳар сари аҳоли маблағгузорию илм дар Тоҷикистон 1,5 долларро ташкил медиҳад. Дар ИМА ва Россия 180, дар Сингапур 1350. Агар шумораи кормандони илмиро ба ҳисоби як миллион нафар ба назар гирем, пас метавон дарёфт, ки Тоҷикистон аз рӯи ин нишондиҳанда нисбат ба Узбекистон 2,7 маротиба, нисбат ба Федератсияи Россия 5 маротиба, аз Финляндия 12 маротиба қафо мондааст. Бояд қайд намуд, ки Финляндия ба туфайли маблағгузорию афзалиятноки давлатии илм аз рӯи нишондиҳандаҳои асосии сатҳи зиндагӣ дар ҷаҳон ба яке аз ҷойҳои аввал баромад ва исбот кард, ки бидуни захираҳои бойи карбогидридҳо метавон ба яке аз кишварҳои пешрафтаи неқӯаҳволии моддии мардум ворид шудан мумкин аст.

Имрӯз, ба ақидаи коршиносони байналмилалӣ, ҳадди муҳими маблағгузорию илм вучуд дорад. Он дар сатҳи 1,5 фоизи ММД арзёбӣ мешавад. Аз ин рӯ ягон намуди маблағгузорӣ поёнтар аз ин сатҳ ягон самарае намедиҳад. Ҳамин тавр, дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо стандарти 2,5 фоизи ММД вучуд дорад ва дар баъзе кишварҳо ин нишондиҳанда ба 3,8 фоиз баробар аст (Шветсия, Финляндия).

Қобили қайд аст, ки дар кишварҳои пешрафта низоми маблағгузорию мустақими давлатии рушди инноватсионӣ, чун қоида, бисерсоҳавӣ аст ва барои пардохти "ноқомҳои бозор", ки дар он ҷо руҳ медиҳанд, пешбинӣ шудааст [10].

Дар акси ҳол, ҳолатҳои ногузир "мавқеҳои танг" (узкие места) ба вучуд меоянд, ки ба пешбурди лоиҳаҳои инноватсионӣ ҳалал мерасонанд. Шаклҳои давлатии дастгирии мустақими молиявии эҷод ва истеҳсоли инноватсия ба гурӯҳҳои гуногуни иштирокчиён дар тамоми марҳилаҳои давраи инноватсионӣ (аз марҳилаи "кишт" то ҷорӣ ва паҳн кардани технологияҳои инноватсионӣ дар соҳаҳои саноат) равона карда шудаанд ва барои рушди саноатӣ ва инноватсионии иқтисодии милли аҳамияти асосӣ доранд. Бо туфайли маблағгузорию мустақими давлатӣ на танҳо маҳсулот ва технологияҳои нав, балки тамоми соҳаҳои иқтисодии низ эҳё мегардад.

Масалан, Интернет, телекоммуникатсия, биотехнология натиҷаи дастгирии фаъоли молиявии давлатӣ ба қори бисёр марказҳои тадқиқотии хусусӣ ва давлатӣ, донишгоҳҳо ва озмоишгоҳҳо гардиданд.

Маблағгузорию давлатии илми бунедӣ кӯшишҳои ширкатҳои хусусиро дар рушди заминаи тадқиқоти амалӣ фаъол мегардонад. Дар навбати худ, субсидияҳои давлатӣ ба таҳқиқоти амалӣ хароҷоти ширкатҳоро барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ба таври назаррас кам мекунад ва ҳиссаи хавфҳоро ба таври назаррас коҳиш медиҳад. Ҷанбаи муҳим он аст, ки маблағгузорию ин ё он тадқиқот аз ҷониби давлат, ҳамзамон дар якҷоягӣ бо маблағгузорию тайер кардани кадрҳо дар соҳаҳои нав вобастагӣ дорад. Мавриди маблағгузорию тадқиқот дар донишгоҳҳо фондҳои махсуси давлатӣ барои тайер кардани мутахассисон оид ба истифодаи донишҳои нав

таъсис дода мешавад.

Масалан, Дар ИМА дар доираи Татбиқи Лоихаи Интернет аз Ҷониби Агентии таҳияи стратегияи Департаменти мудофияи ИМА (DARPA) барои тайер кардани донишҷӯени истифодабарандаи технологияи нав фонд таъсис дода шудааст. Аз ин лиҳоз, ширкатҳо бо кадрҳои қобилиятноки худ дар азхудкунии системаи нави компютерӣ дигар мушкilotи чиддӣ надоштанд

Дар Тоҷикистон маблағгузори фаъолияти инноватсионӣ асосан аз ҳисоби маблағҳои давлатии тавассути сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла фонди Инноватсионии Тоҷикистон, инчунин аз ҳисоби саҳмҳои шарикони рушд ва дигар манбаъҳои, ки ҷалби онҳо хилофи қонунгузори ҷумҳурии мо нест, амалӣ карда мешавад.

Ин муқаррарот бо маблағгузори ҷузъи инноватсионии иқтисодии миллӣ дар Хуччати Стратегияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаҳои илм, технология ва инноватсия барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2021, № 263 тасдиқ шудааст, амалӣ мегардад. Дар санади меърию ҳукукии зикршуда аҳамияти иштироки бавосита (ба таври ғайримустақими) давлатӣ дар маблағгузори рушди инноватсионӣ қайд карда шудааст, ки моҳияти он аз ҷониби мақомоти давлатӣ фароҳам овардани шароити мусоид барои маблағгузори таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) ва лоихаҳои инноватсионӣ ки дар шароити бозор аз натиҷаҳои онҳо сармоягузoron манфиатдор мебошанд ба таври возеҳ дарч гардидааст.

Масалан, дар стратегияи мазкур, зарурати ҳатмии сарчашмаҳои зиёди маблағгузори таҳқиқотҳои илмӣ ва корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ (НИОКР) қайд карда шудааст. Ғайр аз ҷудо кардани захираҳои молиявии давлатӣ, ҷустуҷӯи манбаъҳои ғайрибуҷавии сармоягузори барои лоихаҳои ояндадори инноватсионӣ ва тичоратикунонии натиҷаҳои бадастомада низ пешбинӣ шудааст. Аз ҷумла, сухан дар бораи зарурати "...ҳавасмандгардонии соҳибкории хурду миена барои истифодаи дастовардҳои илмию технологӣ ва инноватсионӣ бо дарназардошти рушди инфрасохтори тичорати хурду миена, инчунин дастгирии лоихаҳои ояндадори илмию технологӣ ва инноватсионӣ дар асоси озмун меравад. Манбаъҳои иловагии маблағгузори метавонанд маблағҳои созмонҳо ва фондҳои байналмилалӣ, корхонаҳо ва ширкатҳои хусусӣ, инчунин маблағҳои махсуси ташкилотҳои илмӣ бошанд [3].

Тавре ки шумо аз матни дар боло овардашуда мебинед, ҳалли масъалаҳои ҷалби захираҳои сармоягузори аз манбаъҳои ғайрибуҷетӣ иштироки фаъолнаи давлатро дар шакли маблағгузори ғайримустақими рушди инноватсионӣ талаб мекунад, ки ба он дохил мешаванд:

1. Таҳия ва қабули заминаи дахлдори меърию ҳукукӣ ва як қатор хуччатҳои стратегӣ, ки масъалаҳои марбут ба фаъолияти сармоягузори дар соҳаи рушди инноватсионӣ-технологӣ танзим мекунанд.
2. Таҳияи сиесати инноватсионӣ ва илмӣ-саноатӣ, ки манфиатҳои мутақобилаи давлат, илм, саноат ва сармоягузoronро инъикос мекунад.
3. Ташаккули системаи миллии инноватсионӣ (СМИ), ки мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар фазои илмӣ-техникии ҷаҳонӣ ба назар мегирад, инчунин фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузори барои сармоягузoron ва фармоишгарони эҳтимолий.
4. Таъсиси инфрасохтори инноватсионӣ, ки кластерҳои ҳудудӣ-истеҳсолӣ ва ғайраро дар бар мегирад.
5. Истифодаи воситаҳои имтиезноки андозбандӣ ва қарздиҳӣ барои ҳавасмандгардонии ҳам сармоягузорони ватанӣ ва ҳам хориҷӣ.
6. Муайян намудани афзалиятҳои илмӣ-техникӣ ва технологӣ дар рушд дар шароити маҳдудияти воситаҳои захиравӣ;

7. Фароҳам овардани шароит барои фаъолияти самараноки бозори маҳсулот ва хидматҳои инноватсионӣ.
8. Дотатсияи бучетии корхонаҳое, ки таҳияҳои ояндадор ва истеҳсоли маҳсулоти илмиро барои соҳаҳои саноат амалӣ мекунад.
9. Сиесати самараноки амортизатсия, ки додани ҳуқуқ ба амортизатсияи босуръатро барои намудҳои алоҳидаи таҷҳизот дар бар мегирад
10. Таъсиси платформаи рақамии иттилоотии ҷумҳуриявӣ, ки ба субъектҳои хоҷагидорӣ имкон медиҳад, ки манбаъҳои захираҳои молиявӣ ва сармоягузори зуд пайдо кунанд ва сармоягузори эҳтимолӣ объектҳои ояндадорро барои сармоягузори сармояи худ ва ғайра муайян кунанд.

Чунин шакли иштироки ғайримустақими давлат дар маблағгузорию рушди инноватсионӣ ҳамчун таҳияи заминаи дахлдори меъерию ҳуқуқӣ ва як қатор ҳуҷҷатҳои стратегӣ, ки фаъолияти инноватсиониро танзим мекунад, барои рушди саноатии Тоҷикистон дар заминаи баландтехнологӣ дар шароити муосир аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Вазифаҳои асосии заминаи меъерию ҳуқуқӣ барои рушди инноватсионӣ инҳоянд:

- Фароҳам овардани шароити иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилӣ барои татбиқи самараноки фаъолияти инноватсионӣ [9];
- Баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолкунандагони ватанӣ дар асоси технологияҳои муосир ва қарорҳои инноватсионӣ;
- Густариши дастгирии давлатии соҳаи инноватсионии фаъолият, баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои давлатии молиявӣ сармоягузорӣ, ки ба татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ равона карда шудаанд;
- Татбиқи чораҳо оид ба пешбурди маҳсулоти инноватсионии ватанӣ дар бозори байналмилалӣ, ки ба рушди иқтисодии содироти кишвар ва ғайра мусоидат мекунад.

Имрӯз ҳуҷҷати асосии стратегӣ ин Стратегияи Миллии Рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 мебошад, ки дар он самтҳои афзалиятноки рушди индустриалию инноватсионии иқтисодии миллии барои ояндаи наздик, инчунин манбаъҳои асосии захираҳои молиявӣ ва сармоягузорӣ муайян карда шудаанд [2]. Бояд қайд намуд ки, ҳама гуна стратегияро танҳо дар доираи соҳаи ҳуқуқи дахлдор амалӣ кардан мумкин аст. Ҳамзамон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи кӯтоҳи таърихӣ барои таҳия ва қабули ҳуҷҷатҳои зарурии меъерию ҳуқуқӣ барои татбиқи амалии вазифаи стратегии сенарияи индустриалӣ-инноватсионии рушди кишвари мо корҳои зиедоро анҷом додааст .

Дар ин раванд, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2011 № 227 Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 тасдиқ карда шудааст. Мақсади асосии ин санади меъерӣ-ҳуқуқӣ ташаккули системаи самараноки инноватсионӣ мебошад, ки иқтисодии ҷумҳуриро бо сатҳи баланди технологӣ таъмин намуда, ба баланд бардоштани рақобатпазирии истеҳсолоти ватанӣ дар бозори ҷаҳонӣ ҳамаҷониба мусоидат менамояд. Ноил шудан ба ин ҳадаф имкон медиҳад, ки бозори дохилӣ бо маҳсулоти инноватсионӣ, молҳои воридотивазкунанда таъмин карда шуда, ба содироти молҳои ватанӣ ба бозорҳои хориҷӣ шароитҳои мусоид фароҳам меоварад.

Вазифаҳои асосии Барнома ташкили заминаи меъерӣ-ҳуқуқӣ барои фаъолияти самараноки илмӣ-техникӣ ва инноватсионӣ, ҳавасмандгардонии тичоратикунони коркардҳо ва ихтирооти илмӣ-техникӣ, ташаккули шароит барои

истифодаи самараноки техникаи инноватсионӣ, технология ва шаклҳои нави ташкили идоракунии истеҳсолот, рушди инфрасохтори инноватсионӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи фаъолияти инноватсионӣ ва ғайра мебошанд [4].

Илова бар ин, бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 январи соли 2012, № 659 Қонун "Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ" қабул карда шуд, ки дар он намудҳои фаъолияти инноватсионӣ, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешаванд, муайян карда мешаванд. Ҳамзамон, Қонуни мазкур асосҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, шароити ташаққул ва татбиқи сиёсати инноватсионии давлатиро муайян мекунад ва муносибатҳои ҷамъиятиро дар ин соҳа танзим менамояд.

Дар ин санади меъерӣ-ҳуқуқӣ ба масъалаҳои таъмини молиявии давлатии фаъолияти инноватсионӣ диққати ҷиддӣ дода шудааст, аз ҷумла қайд карда шудааст, ки давлат ҳуқуқ дорад маблағгузорию "... корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, таҷрибавӣ-конструкторӣ ва технологиро оид ба эҷоди маҳсулоти нав ҷе такмилефта, технологияи нав ҷе такмилефта, ки барои истифодаи амалӣ пешбинӣ шудаанд" амалӣ намояд.

Дар шароити рушди босуръати саноатӣ-инноватсионӣ ҳуҷҷатҳои меъерӣ-қонунгузорӣ, ки ҷараёни сармоягузорию танзим мекунанд, аҳамияти махсус пайдо мекунанд.

Таи солҳои охир Тоҷикистон як қатор ислоҳоти қонунгузорро ба анҷом расонид, ки ба беҳтар намудани фазаи сармоягузорӣ нигаронида шудааст. Дар соли 2016 Қонуни нав "Дар бораи сармоягузорӣ" (№ 1299 аз 15.03.2016, тағйироти охири аз 03.08.2018, по 1547) қабул карда шуд, ки муносибатҳои марбут ба фаъолияти сармоягузорию танзим мекунад, инчунин асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодии ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии давлатии сармоягузорию тавассути пешниҳоди низоми баробари ҳуқуқӣ ва кафолати ҳифзи ҳуқуқи сармоягузорон муайян менамояд [5].

Қабули ин қонун хеле саривақтӣ буд, зеро қонунгузорию сармоягузорӣ асоси ташаққули сиёсати сармоягузорию давлат буда, самаранокӣ ва суботи онро таъмин менамояд. Он ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқи барои ҷалб ва ҳифзи сармоягузорӣ муайян мекунад ва муносибатҳои байни сармоягузорон ва давлатро танзим менамояд. Ғайр аз ин, сиёсати сармоягузорӣ метавонад ҷораҳои гуногуни дастгирии давлатиро барои сармоягузорон дар бар гирад, аз ҷумла имтиёзҳои андоз, кафолатҳои сармоягузорӣ, грантҳо ва имтиёзҳои гуногун. Дар навбати худ онҳо метавонанд барои сармоягузорӣ шароити мусоид фароҳам оранд, ба монанди содда кардани расмиёти бақайдгирии тижорат, беҳтар кардани инфрасохтор, ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ ва ғайра. Ҳамин тариқ, аз ин мебарояд, ки қонунгузорию сармоягузорӣ ба раванди таъминоти молиявӣ ва сармоягузорию рушди саноатӣ ва инноватсионии иқтисодии кишвар таъсири бузурги танзимкунанда дорад.

Айни замон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сармоягузорӣ" ҳуҷҷати асосии меъерӣ ҳуқуқие мебошад, ки ҳамаи амалиёти молиявӣ сармоягузорию сармоягузорони ватанӣ ва хориҷиро танзим менамояд, аз ҷумла фаъолиятро оид ба ҳавасмандгардонии ҷалби сармояи молиявӣ ва технологияҳои нав, аз ҷумла кафолатҳои сармоягузорон, шаффофияти амалиёти молиявӣ, дастгирии давлатӣ оид ба масъалаҳои гуногун ва ғайра танзим менамояд [5]. Илова бар ин, дар баъзе ҳолатҳо, бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоиди сармоягузорӣ қонун ба бастанӣ созишномаҳои инфиродии сармоягузорӣ байни ҳукумат ва сармоягузор иҷозат медиҳад. Ин раванд метавонад ҳам ба сармоягузорию дохилӣ ва ҳам ба сармоягузорию мустақими хориҷӣ хос аст ва метавонад барои кули бахшҳои соҳавии иқтисоди Тоҷикистон татбиқ карда шавад.

Санади дигари муҳими меъерӣ-ҳуқуқӣ ин Қонуни "Дар бораи созишномаҳои сармоягузорӣ" мебошад, ки барои танзими шартномаҳои сармоягузорию байни

давлат ва сармоягузoron оид ба лоиҳаҳои афзалиятнок муайяншуда пешбинӣ шудааст. Қонун имконияти бастанӣ шартнома ба байни Ҳукумати Тоҷикистон ва сармоягузoron пешбинӣ мекунад, инчунин ҳамаи шартҳо ва тартиби гузаронидани ин тартиб, имконияти даст кашидан аз масунияти юрисдиксиониро дар сурати пайдо шудани ҳолатҳои баҳснок, ворид намудани ислоҳот (тағйирот) ба созишнома, таъмини кафолатҳои имконпазир ва ғайраро танзим менамояд [6]. Ин метавонад ба талаботи литсензия, низоми андоз ва гумрук, масъалаҳои шуғл, моликияти амвол, ҳалли баҳсҳо ва ғайра дахл дошта бошад. Қонун ба лоиҳаҳои ки дар доираи созишномаи консессия, созишномаҳо дар бораи тақсимои маҳсулот, шарикӣ давлатӣ-хусусӣ ё сармоягузорӣ, ки манбаи он давлати хориҷӣ мебошад, амалӣ карда мешавад дахлдор нест.

Ҳамзамон, ин санади меъерӣ-ҳуқуқӣ дар ҷалби захираҳои сармоягузорӣ барои рушди саноатӣ-инноватсионӣ мусоидат мекунад.

Бо қабули Қонун "Дар бораи созишномаҳои сармоягузорӣ" сармоягузороне, ки ба лоиҳаҳои калон сармоягузорӣ мекунад, вобаста ба хусусиятҳои татбиқи лоиҳа ва дараҷаи хавфи он аз давлат имтиезҳо ва кафолатҳои иловагии махсус мегиранд (моддаи 17) [6].

Инчунин бо мақсади фаъолгардонии фаъолияти сармоягузорӣ ба қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ" (№ 237, аз 5.03.2007, аз 14.11.2016, № 1374), "Дар бораи муфлисшавӣ (муфлисшавӣ)" (№ 46, аз 08.12.2003, № 1579, аз 02.01.2019) тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, инчунин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ҳифзи давлатӣ ва дастгирии соҳибкорӣ" (№ 1107, аз 26.07.2014, № 1684, аз 02.01.2020) дар таҳрири нав қабул гардид, ки мутобиқи он ба сармоягузoron озодии фаъолияти иқтисодӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият кафолат дода мешавад. Ҳамин тариқ, ба сармоягузорони хориҷӣ санади меъерии ҳуқуқии зикршуда ҳуқуқи интиқоли озоди даромад ва музди меҳнатро бо аъсои хориҷӣ, ки тавассути сармоягузорӣ ва фаъолияти истехсоли ба таври қонунӣ ба даст оварда шудааст, кафолат медиҳад [7].

Санадҳои меъерии ҳуқуқии дар боло номбаршуда, ки ба ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузорони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи инноватсионӣ равона шудаанд, асоси қонунгузории сармоягузориро дар Тоҷикистон ташкил мекунад.

Ҳуҷҷатҳои меъерии ҳуқуқии дар Тоҷикистон қабулгардида оид ба фароҳам овардани шароит барои фаъолияти инноватсионӣ ва ташаккули унсурҳои инфрасохтор ба тавсеаи соҳаи сармоягузории самаранок мусоидат менамоянд [9]. Махсусан, айни замон сармоягузорӣ бо коркарду таҳияҳои инноватсионӣ ва ихтирооти илмӣ дар заминаи саноатикунонии босуръат яке аз самтҳои афзалиятноки рушди иқтисоди ватанӣ ба ҳисоб меравад.

Дар баробари ин бояд қайд намуд, ки дар сурати ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қонунгузории сармоягузорӣ, сармоягузoron дар давоми даҳ сол аз санаи интишори расмӣ чунин тағйиру иловаҳо ҳуқуқи интиқоли шароити барои худ мусоидро доранд. Ин боз як тасдиқи он аст, ки давлат барои фароҳам овардани шароити мусоид барои сармоягузороне, ки омодаанд захираҳои молиявӣ сармоягузорӣ ва технологиро ба рушди инноватсионии саноатии ҷумҳурии мо сармоягузорӣ намоянд, чораҳо меандешад.

Қобили қайд аст, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохиливу хориҷии ҷумҳурӣ", ки 28 декабри соли 2024 ироа гардид, дар робита ба афзоиши рақобатпазирӣ тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои нав, лоиҳаҳои инноватсионӣ, тақмили системаи соҳибкорӣ, сармоягузорӣ ва тавсеаи иқтисоди рақамӣ дар истехсоли ҷамъиятӣ пешниҳодҳои мушаххас иброз намуданд.

Яке аз нуқтаҳои асосӣ дар суҳанронии Президенти кишвар он буд, ки Сарвари давлат давраи солҳои 2025-2030-ро **"Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия"** эълон намуда аҳамияти рақамисозиро дар шароити имрӯза барои баланд бардоштани шаффофияти равандҳои молиявӣ иқтисодӣ таъкид намуданд.

Асосгузори сулҳу ваҳдаи миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз намуданд, ки айни замон **"Тоҷикистон дар роҳи гузариш ба рақамикунони соҳаҳои иқтисоди миллӣ ба хотири таъмини шаффофияти муносибатҳои молиявӣ иқтисодӣ қадамҳои устувор мегузорад"** [1].

Аз ин лиҳоз, дар 5 соли оянда барои пешбурди иқтисоди рақамӣ ба самтҳои зерин диққати аввалиндараҷа додан лозим аст:

Аввалин, тақмили фаврии асосҳои ҳуқуқӣ ва қабули ҳуҷҷатҳои зарурӣ дар самти гузариш ба иқтисоди рақамӣ.

Дуюм, рушди инфрасохтори рақамӣ ба шабакаҳои 5G, рушди маркази таҳияи маълумот, ташкили платформаи мукаммали миллии маълумот.

Сеюм, рақамикунони пурраи хизматрасониҳои давлатӣ ва ташкили платформаи ягонаи хизматрасониҳои давлатӣ.

Чорум, рушди сармояи инсонӣ тавассути омӯзиш ва таҳассуси кадрҳо оид ба технологияҳои иттилоотӣ дар дохил ва хориҷи кишвар, баланд бардоштани сатҳи фарҳанги истифодаи технологияҳои рақамӣ.

Панҷум, истифодаи васеи зехни сунъӣ дар ҷараени пешниҳоди хидматҳо ва системаи бақайдгирии давлатӣ.

Шашум, андешидани чораҳо дар самти таъмини киберамнияти платформаҳои иттилоотӣ.

Ҳафтум, ташаккули соҳибкории рақамӣ ва рушди тиҷорати электронӣ.

Ҳамин тариқ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон давраи солҳои 2025-2030-ро **"Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия"** эълон намуда, ба аҳамияти рақамисозӣ барои баланд бардоштани шаффофияти равандҳои молиявӣ иқтисодӣ ва гузариши устувор ба технологияҳои рақамӣ дар иқтисоди миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид намуданд.

Дар раванди гуфтаҳои боло метавон гуфт, ки давлат, новобаста аз иштироки саҳҳомии он дар маблағгузори мустақим, ҳамеша ташаббускору сармоягузори асосии рушди инноватсионӣ, тавассути иштироки ғайримустақим дар ин раванд буда, барои ҷалби захираҳои кофӣ молиявӣ сармоягузорӣ шароити мусоид фароҳам меорад ва инчунин як навъ катализатор ва суръатбахши индустриализатсия дар асоси технологияҳои баланд ва қарорҳои инноватсионӣ мебошад.

Дар хотима бояд таъкид намуд, ки нақши давлат дар таъмини сармоягузори рушди инноватсионӣ ва саноатикунони иқтисодиети Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои асосии ноил шудан ба рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Барномаҳо ва ташаббусҳои давлатӣ, ки ба ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ва маҳаллӣ нигаронида шудаанд, ба фароҳам овардани муҳити мусоиди тиҷоратӣ мусоидат мекунанд, ки дар навбати худ қабули технологияҳои нав ва рушди иқтидорҳои истехсолро ҳавасманд мекунанд. Иштироки фаъолонаи давлат дар ташаккули инфрасохтор, дастгирии стартапҳо ва лоиҳаҳои инноватсионӣ ба Тоҷикистон имкон медиҳад, ки на танҳо иқтисодиети худро диверсификатсия намояд, балки рақобатпазириро дар арсаи байналмилалӣ баланд бардорад.

Ғайр аз ин, шарикӣ стратегӣ байни мақомоти давлатӣ, бахши хусусӣ ва муассасаҳои таълимӣ метавонад равандҳои рушди инноватсиониро ба таври назаррас суръат бахшанд. Сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, таҳқиқоти илмӣ ва рушди технологияҳои муосир барои ташаккули иқтисоди устувор ва динамикӣ

заминаи пешрафт фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, давлат на танҳо ҳамчун танзимкунанда, балки ҳамчун иштирокчии фаъоли равандҳои иқтисодӣ баромад намуда, аҳамияти нақши онро дар расидан ба ҳадафҳои саноатикунонӣ ва рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид менамояд.

Адабиет:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ”
<https://president.tj/event/missives/49225>
2. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года
[/https://khovar.tj/wp-content/uploads/2017/01/NSR-30_russkij.pdf?ysclid=m53rljsiv190482886](https://khovar.tj/wp-content/uploads/2017/01/NSR-30_russkij.pdf?ysclid=m53rljsiv190482886)
3. Стратегия Республики Таджикистан в сферах науки, технологии и инновации на период до 2030 года: утв. постановлением Правительства Республика Таджикистан, Приложение 1 от 30 июня 2021 года, №263. – С.17-18.
4. Программа инновационного развития Республики Таджикистан на 2011-2020 годы. [Электронный ресурс] – URL: http://adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=16495 (дата обращения: 27.01.2024).
5. Закон Республики Таджикистан «Об инвестициях». Принят Парламентом РТ от 10 февраля 2016 года № 357, одобрен Парламентом РТ от 03 марта 2016 года. (№ 1299 от 15.03.2016 г., последние изменения от 03.08.2018 г., № 1547). [Электронный ресурс]. – URL: https://andoz.tj/docs/zakoni/1_№20_investment-RT_ru.pdf. (дата обращения: 15.03.2024).
6. Закон Республики Таджикистан «Об инвестиционных соглашениях» (№ 944 от 19.03.2013 г., изменения № 1435 от 30.05.2017 г.). [Электронный ресурс]. – URL: <https://yandex.ru/search/>. (дата обращения: 19.03.2024).
7. Таможенный кодекс Республики Таджикистан от 03 декабря 2004 г. (ред. от 19.07.2022 г.). – [Электронный ресурс]. – URL: <https://yandex.ru/search/>. (дата обращения: 15.03.2024).
8. Холбобоев, Ф. С. Сармоягузорӣ - ҳамчун омили асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ / Ф. С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – №. 4. – Р. 23-31. – EDN КТСИЈУ.
9. Холбобоев, Ф. С. Роль инвестиционного законодательства в развитии государственной инвестиционной политики часть 1. Краткий обзор нормативно-правовой базы инвестиционной политики государства / Ф. С. Холбобоев // Труд и социальные отношения. – 2024. – Т. 35, № 1. – С. 159-167. – DOI 10.20410/2073-7815-2024-35-1-159-167. – EDN ХWOWZO.
10. Холбобоев, Ф. С. Влияние внешних шоков на экономику Таджикистана в современных условиях / Ф. С. Холбобоев, Д. Т. Назаров, Б. М. Шарипов // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2021. – № 4(21). – С. 51-58. – EDN QGPYQD.

Холбобоев Ф.С.

**РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНВЕСТИЦИЙ И
ИНОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ
ЭКОНОМИКИ**

*Институт экономики и демографии Национальной Академии Наук
Таджикистана*

В статье анализируется роль государства в обеспечении инвестиций в инновационное развитие Республики Таджикистан на основе ее индустриализации. Рассматриваются основные направления участия государства в инвестиционном процессе, в том числе создание благоприятного инвестиционного климата, стимулирование частных инвестиций, развитие инфраструктуры, а также реализация государственных программ и проектов в области инноваций. В статье также анализируются факторы, препятствующие привлечению инвестиций в инновационные проекты в Таджикистане, и даются рекомендации по оптимизации государственной политики в области инвестиционного обеспечения инновационного развития.

Ключевые слова: инновационное развитие, инвестиции, государственная политика, индустриализация, стартапы, НИОКР, Таджикистан.

Kholboboev F.S.

**THE ROLE OF THE STATE IN PROVIDING INVESTMENT AND
INNOVATIVE DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF INDUSTRIALIZATION
OF THE ECONOMY**

**Institute of Economics and Demography
of the National Academy of Sciences of Tajikistan**

The article analyzes the role of the state in ensuring investments in the innovative development of the Republic of Tajikistan based on its industrialization. The main directions of government participation in the investment process are considered, including the creation of a favorable investment climate, stimulating private investment, infrastructure development, as well as the implementation of government programs and projects in the field of innovation. The article also analyzes the factors preventing investment in innovative projects in Tajikistan, and provides recommendations for optimizing government policy in the field of investment support for innovative development.

Keywords: innovative development, investments, public policy, industrialization, startups, Research and development activities (НИОКР), Tajikistan

Маълумот дар бораи муаллифон:

Холбобоев Файзулло Самадович н.и.и., ходими пешбари илмии Институти иқтисод ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Тел.: (992) 918132200; e-mail: faizullo.sx@gmail.com.

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ФИНАНСОВОЙ ГЛУБИНЫ
ЭКОНОМИКИ НА ДИНАМИКУ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА В
РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН****Институт экономики и демографии
Национальной академии наук Таджикистана**

В статье исследована проблема зависимости динамики экономического роста от развития финансового сектора посредством анализа влияния финансовой глубины на экономическое развитие. С учётом прогрессивного зарубежного опыта обоснована необходимость комплексного развития финансового сектора, как важнейшего условия для индустриально-инновационного развития экономики в Таджикистане.

Ключевые слова: *экономический рост, экономическое развитие, финансовый сектор, финансовая глубина, архитектура финансового сектора, капитализация экономики, индустриально-инновационное развитие, коэффициент монетизации, инвестиционные ресурсы.*

Экономическое развитие любой страны напрямую зависит от уровня развития финансового сектора, который, в свою очередь, определяется рядом показателей, одним из которых является «финансовая глубина». На макроэкономическом уровне показатель финансовой глубины непосредственно связан с ВВП и отражает возможность хозяйствующих субъектов осуществлять финансирование своей деятельности за счёт различных источников инвестиционных ресурсов. Данный показатель является индикатором степени монетизации национальной экономики и уровня "зрелости" финансово-кредитной архитектуры, от которой зависит возможность аккумулировать и распределять финансовый капитал, необходимый для стабильности процесса расширенного воспроизводства, обеспечивающего положительную динамику экономического роста.

В исследованиях конца 1980-х – начала 2000-х гг., инициированных Всемирным банком, была доказана связь финансового развития и экономического роста, где последний является зависимой величиной. Чем больше «финансовая глубина» экономики, ее насыщенность деньгами, финансовыми инструментами и финансовыми институтами, тем более зрелой, индустриальной является экономика, тем больше ее операционный потенциал в том, чтобы инвестиции дошли не только до традиционных отраслей, но и до инновационных, высокотехнологичных сегментов экономики, в которых определяется ее будущее. Чем больше финансовая глубина, тем больше потенциал финансового сектора относительно возможности перераспределять денежно-кредитные ресурсы для инвестирования реального сектора и оказывать влияние на формирование положительной динамики экономического роста. Любая технологическая революция, любой «большой взрыв» в объемах инноваций и информации связаны с резким скачком в финансовом развитии.

При этом финансовая глубина предопределяет уровень доступности к финансовому капиталу, который является важнейшим ресурсом для осуществления инновационных стратегий и, следовательно, выбора инновационного поведения хозяйствующими субъектами [8, 145].

Так доступность финансового капитала для «эффективных производителей» даёт возможность улучшать инфраструктуру и внедрять новые технологии для повышения качества продукции при сокращении затрат, больше

экспериментировать с разработкой новых продуктов и реализовывать новые проекты в сфере интеграции технологий с партнерами по цепочке добавленной стоимости без сокращения ресурсов. Инновационно-ориентированные хозяйствующие субъекты, обладая финансовым капиталом, имеют больше возможностей проведения исследований и разработок, а, следовательно, и коммерциализации их результатов. Однако в любом случае доступность финансового капитала реальному сектору экономики предопределяется глубиной развития финансового сектора.

Существует ли оптимальная глубина развития финансового сектора, обеспечивающая достижение максимальных темпов экономического роста и способствующая поддержанию макроэкономической стабильности?

В разных странах финансовая глубина по-разному оказывает влияние на экономическое развитие, однако можно выделить общие тенденции. Так за последние 20 лет глобальная экономика значительно продвинулась в своем финансовом развитии. Проявилась закономерность роста финансовой глубины мировой экономики по мере перехода все большей группы стран к состоянию зрелости, подтягивания части развивающихся экономик к уровню «новых индустриальных», вовлечения в финансовый оборот стран с низкими доходами на душу населения. При этом отмечен рост веса развивающихся экономик в глобальных финансах. Их доля в мировой монетизации растет, финансовые системы находятся в догоняющем режиме по отношению к индустриальному миру.

Принимая во внимание процессы, происходящие в современной мировой экономике, можно с определённой долей уверенности предположить возможное сокращение в отдалённой перспективе разрыва между развитыми и развивающимися странами по показателю финансовой глубины. Так в последние годы именно в ряде активно развивающихся стран отмечаются устойчивые тенденции углубления финансовых рынков, обусловленные увеличивающимся спросом на денежно-кредитные ресурсы для растущих экономик. Многие развивающиеся страны демонстрируют достаточно высокий уровень показателя сбережений, являющийся необходимым источником финансового капитала в условиях растущего спроса на инвестиционные ресурсы для реального сектора экономики.

В этой связи совокупная финансовая глубина является одним из основных показателей "зрелости" финансового сектора и определяется как отношение суммы кредитов реальному сектору экономики, прочих финансовых активов небанковских институтов к валовому внутреннему продукту.

В каждой стране процесс монетизации имеет свои особенности, обусловленные спецификой национальных денежных систем и характером экономики, а поэтому и уровни монетизации существенно отличаются». Показателем финансовой глубины выступает коэффициент монетизации (отношение денежного агрегата M2 к ВВП).

Вопрос о том, можно ли влиять на коэффициент монетизации и сколько денег нужно для успешного функционирования и развития экономики страны, волнует экономистов очень давно, так как монетизация характеризует степень насыщенности национальной экономики деньгами, определяет развитие финансовой системы в стране и в целом экономики.

Однако на сегодняшний день ни классическая, ни кейнсианская, ни монетаристская теории не дают универсального ответа на вопрос, какой уровень монетизации можно считать достаточным для экономики и который обеспечивал бы ее безинфляционный устойчивый рост.

Однако доказано, что развитие экономики и уровень её насыщенности денежной массой непосредственно связаны. В долгосрочном периоде уровень

монетизации тесно коррелирует с показателем прироста ВВП. По мнению И. Грекова, «Уровень монетизации экономики, в конечном счете, определяется степенью развития финансово-кредитной системы и экономики в целом, но вместе с тем, монетизация определяет свободу движения капитала в экономике» [9, 7].

Большинство зарубежных учёных-экономистов, занимающихся данной проблемой, сходятся во мнении, что проблема низкой монетизации экономики и безинфляционное насыщение её денежной массой с целью обеспечения высоких устойчивых темпов экономического роста является одним из краеугольных камней в современной макроэкономической науке.

Недостаточный уровень монетизации вследствие ограничительной денежно-кредитной политики, направленной на сдерживание объемов денежной массы и тем самым на подавление инфляционных процессов, приводит к высокой цене ссудного капитала и низкой экономической активности субъектов хозяйствования. По сей день приоритетной задачей монетарной политики государства является денежно-кредитная политика, направленная на борьбу с инфляцией. Однако такое положение вступает в противоречие с необходимостью монетарного стимулирования экономического роста [1; 10].

Как известно, коэффициент монетизации экономики определяется отношением М2 к стоимости ВВП. Именно поэтому изменения М2 являются прерогативой государства. А оно может изменять М2 или изъятием денежной массы из обращения (сокращение монетарной базы), или эмиссией денег.

Чтобы определить оптимальный уровень монетизации, необходимо вспомнить несколько азбучных истин в экономической теории:

1. Определенному уровню совокупного дохода соответствует, как известно, определенное количество денег. Объем доходов и количество денег взаимосвязаны через ставку процента. Стало быть, необходима рациональная организация регулирования денежного обращения, которая обеспечивала бы эффективность экономических процессов.

2. Согласно кейнсианской теории, рост денежной массы вызывает падение процентной ставки, а это ведет к росту инвестиций и в итоге – к увеличению занятости и объемов производства. То есть процентная ставка становится рычагом влияния денежного обращения на экономику в целом.

На уровне микроэкономики у коэффициента монетизации появляются весьма специфические особенности. Деньги перетекают туда, где скорость обращения выше и где они приносят больший доход. В итоге одни сектора экономики насыщаются деньгами больше, чем другие (банковская сфера, сфера услуг, торговля), но происходит это за счет других секторов. Таким образом, нехватка денежной массы в целом, на уровне макроэкономики, приводит к обескровливанию зачастую ведущих отраслей реального сектора на уровне микроэкономики.

В свою очередь очень важно, чтобы при экономическом росте и росте коэффициента монетизации потребительские цены не росли или росли бы в темпах, уступающих темпам экономического роста, чтобы не допустить инфляцию.

Поэтому необходимо определить оптимальную структуру денежной массы, вытесняя денежные суррогаты из обращения и обеспечивая при этом рост банковских депозитов, а также снижение долларизации экономики. Создать условия для нормального функционирования мультипликатора денежной массы, совершенствовать систему безналичных расчетов тем самым снизить потребности оборота в наличных деньгах. И, самое главное, в руках финансистов имеется общеизвестный мощный монетарный механизм регулирования денежной массы, позволяющий разработать комплекс управляющих мероприятий, используя три

основных средства кредитно-денежного контроля: операции на финансовом рынке, изменение резервной нормы и изменение учётной ставки.

Гипотетические значения коэффициента монетизации могут варьироваться от нуля до бесконечности, однако нормативным считается значение более 50%. Если показатель в стране будет ниже этого порога, то можно констатировать дефицит денежной массы, а также ожидать появления денежных суррогатов. В среднем же по миру значение коэффициента монетизации составляет 125 %, при том, что для развитых стран характерно его значение в 150% и выше [4, 80].

При этом в развитых и активно развивающихся странах прослеживается тенденция влияния уровня монетизации на экономическое развитие. В то же время в большинстве случаев не был отмечен рост инфляционных показателей. Так Баликоев В.З. отмечает, что в 2013 г., накануне новой волны кризиса, Россия, имея коэффициент монетизации в 55%, получила наименьший процент прироста ВВП – в 1,3 % и инфляцию в 7,5%, а Китай с уровнем монетизации 194% получил прирост ВВП в 7,3% и инфляцию в 2,6% [2, 127]. А проведённый Э.М. Сандоян анализ данных по 89 странам выявил имеющую место закономерность, согласно которой наблюдается повышение уровня монетизации и капитализации экономики на фоне низкой инфляции по мере повышения подушевого национального дохода. По его мнению, «это может являться также доказательством того, что безусловным фактором повышения уровня богатства страны в долгосрочном периоде является наличие неинфляционной среды повышения уровня монетизации экономики».

Основополагающим условием безинфляционного насыщения экономики денежными средствами является именно сбалансированность их спроса и предложения и возможность расширения денежного предложения или стерилизации избыточной денежной массы в случае возникновения дисбаланса. Под предложением денег, как правило, понимается их общее количество, находящееся в обращении. В этой связи проблема монетизации экономики состоит в доведении массы денег в обращении до уровня, достаточного для успешной реализации всего объема произведенных товаров и услуг, погашения долговых обязательств, что обеспечивается уравниванием спроса и предложения на денежном рынке, независимо от фактического объема денежной массы в обращении. Именно наличный запас денег в обращении определяет границу их предложения, а структура денежной массы является одним из ключевых факторов ее безинфляционного наращивания. Это свидетельствует о необходимости регулирования денежного предложения посредством создания эффективного механизма изменения денежной массы в обращении.

В этом отношении показателен опыт Китая, который проводил экспансионистскую монетарную политику с целью поддержания роста экономики. При этом «накачивание» экономики деньгами длительное время носило, практически безинфляционный характер. За период с 1996 г. по 2023 г. уровень монетизации экономики Китая увеличился со 112% до 220%. Такое насыщение экономики деньгами возможно при условии, если рост денежной массы будет обеспечен ростом товарного производства и соответствующим ростом внутреннего потребления и экспорта. Основным каналом поглощения денежных средств, получаемых в результате эмиссии, в Китае является валютный канал, который содержит потенциально высокие внешние риски по привлечению ресурсов. Кроме того, использование только валютных источников роста монетизации способствует консервации экспортно-сырьевой ориентации экономики. Только сбалансированный механизм формирования денежной базы с учетом внутренних потребностей экономических участников и, в первую очередь, неэкспортных отраслей, позволит

эффективно насыщать экономику денежными ресурсами с использованием всех источников.

При этом эффект от повышения уровня монетизации, как правило, проявляется в первую очередь в монетарном воздействии на рыночные процентные ставки, валютный курс и условия кредитования. Благодаря механизму обратной связи изменения, произошедшие в реальном секторе экономики, возвращаются в финансовый сектор, вызывая очередную коррекцию процентных ставок. Изменение рыночной ставки процента происходит путем изменения структуры портфеля активов хозяйствующих субъектов. Реакция денежного рынка зависит от характера спроса на деньги: если спрос на деньги достаточно чувствителен к изменению ставки процента, то результатом увеличения денежной массы, например, станет незначительное изменение ставки процента. И наоборот: если спрос на деньги слабо реагирует на ставку процента, то увеличение предложения денег приведет к существенному падению процентной ставки. В заключительной фазе происходит изменение темпов экономического роста и других макроэкономических показателей под воздействием изменившегося совокупного спроса.

Импульсы денежно-кредитной политики передаются в реальный сектор экономики посредством процентных ставок по депозитам и кредитам. Направление дополнительной денежной массы на инвестирование осуществляется регулированием денежно-кредитного обращения путем изменения учетной ставки Центробанка и приводит к тому, что банки самостоятельно определяют объемы, необходимые для их рефинансирования и последующего кредитования ими предпринимательских структур и населения. Мультипликация инвестируемых средств, при этом, также обеспечивает генерацию последующего спроса и ответного предложения в виде производства соответствующих товаров и оказания услуг, т. е. приводит к росту экономики. Инвестиционная деятельность порождает спрос на средства производства, рабочую силу, а при реализации инвестиционных проектов на рынок поступает новая продукция, вследствие роста оплаты труда появляется дополнительная денежная масса.

При этом одним из наиболее важных эффектов от монетизации для реального сектора экономики является снижение банковских процентов по кредитным операциям, которое способствует повышению предпринимательской активности, экономическому росту, повышению покупательной способности и увеличению налоговых поступлений, однако приводит к уменьшению доходов банковских учреждений. Это требует наращивания объемов банковского кредитования соответственно снижению процентных ставок и, в свою очередь, приводит к необходимости увеличения денег в обращении [7, 51].

В этой связи важное значение имеет то, каким образом будет осуществляться увеличение денежной массы в обращении. Если деньги перейдут сразу в доходы населения в результате увеличения социальных выплат и оплаты труда, то это приведет к инфляции с незначительным временным лагом. Если деньги перейдут в распоряжение импортеров, то это приведет к ослаблению национальной валюты и т. д. Наиболее рациональным является такой способ «качественного» увеличения денежной массы, который стимулирует экономический рост и направлен на финансирование инвестиционных проектов. При этом под «качественным» ростом подразумевается рост монетизации в первую очередь за счёт расширения среднесрочных и долгосрочных активов денежного предложения, при наличии достаточного уровня сбережений населения и высокой мотивации инвестировать их, в том числе и в ценные бумаги. В таком случае денежная масса не будет непосредственно направляться на рынок конечной продукции, вызывая повышение

цен, а будет распределяться по каналам финансово-экономической системы посредством финансовых институтов.

Поэтому помимо насыщения экономики деньгами, доступности финансовых услуг и соответственно необходимых объёмов инвестиционных ресурсов для хозяйствующих субъектов, необходимо также развитие финансово-кредитных институтов, так как именно через их эволюцию и преобразования происходит становление финансового сегмента. Чем выше уровень развития финансового сектора и его структурных составляющих, тем больше ресурсов для аккумулирования денежных сбережений и возможностей их трансформации в инвестиционные ресурсы.

Когда финансовый рынок достаточно развит, он вызывает доверие у населения и бизнеса, и они ему доверяют свои деньги, тем самым увеличивая денежную базу экономики. В этом случае инфляционное давление от дополнительной эмиссии будет снижаться благодаря перераспределению ресурсов институтами финансового посредничества в производственный сектор и инвестиции. Именно поэтому наиболее высокий коэффициент монетизации наблюдается в странах с развитыми финансовыми рынками (табл. 2.1).

Таблица 2.1 Показатели монетизации, инфляции и капитализации экономик ряда стран в 2023 г.

Страна	Уровень монетизации экономики, %	Банковский кредит частному сектору, % от ВВП	ВВП на душу населения, долл. США	Уровень инфляции, %
Развитые страны				
США	76,3	49,8	65020,3	4,1
Япония	197,1	120,7	37079,1	3,3
Великобритания	110,6	120,8	47005,1	6,8
Франция	85,9	109,3	38975,5	4,9
Германия	89,3	82,5	42878,8	5,9
Австрия	86,6	83,9	45851,7	7,8
Швейцария	187,7	170,4	89942,5	2,1
Италия	85,9	63,5	33774,0	5,6
Развивающиеся страны				
Таиланд	131,3	119,1	6384,8	1,2
Малайзия	121,5	117,1	11691,3	2,5
Южная Корея	144,3	176,1	34121,0	3,6

Сингапур	114,9	129,1	65422,4	4,8
Индия	76,3	50,1	2239,2	5,6
ЮАР	57,3	58,1	6006,4	6,1
Бразилия	50,4	71,6	9032,1	4,6
Китай	220,8	194,6	12174,0	0,2
Государства СНГ				
Беларусь	35,0	24,1	6482,8	5,0
Азербайджан	36,1	22,1	5674,4	8,8
Армения	54,5	53,3	5566,3	2,0
Казахстан	32,1	24,1	11700,8	14,7
Киргизия	41,5	20,6	1263,9	10,8
Молдова	43,7	20,8	3685,2	13,4
Россия	65,8	54,2	10420,5	7,4
Узбекистан	26,5	38,8	3604,1	11,4
Таджикистан	45,7	11,8	1441,2	3,8

Источник: The Global Economy. URL: https://ru.theglobaleconomy.com/rankings/GDP_per_capita_PPP/ (дата обращения: 10.01.2025);

Рейтинг стран по денежной массе M2. URL: <https://take-profit.org/statistics/money-supply-m1/> (дата обращения: 10.01.2025); Международный Валютный фонд, международная финансовая статистика и файлы данных. [Инфляция, потребительские цены \(годовые %\)](https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG> (дата обращения: 10.01.2025); Финансовая статистика Евразийского экономического союза. Оперативные данные за 2023 год. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2024. – С. 53. Статистический банковский бюллетень. Национальный банк Таджикистана, 2023. – № 12 (341) – С. 8, 17.

Согласно данным табл. 2.1, высокий уровень монетизации экономики не обязательно вызывает рост инфляции, а в ряде стран, таких как Япония, Канада, Малайзия, Сингапур и Китай, наблюдается даже дефляция.

При этом в развитых и активно развивающихся странах можно отметить высокие показатели ВВП на душу населения при высокой монетизации, что свидетельствует об устойчивой динамике экономического роста на основе достаточного финансово-инвестиционного обеспечения реального сектора экономики [6, 12].

Парадокс отсутствия инфляции при высоком уровне монетизации экономики и постоянном наращивании денежной массы объясняется высокой степенью

поглощения «избыточной», вновь вовлекаемой в экономику и генерируемой в процессе кредитно-инвестиционной мультипликации денежной массы. Высокая адсорбционная способность данных экономик обусловлена наличием ряда факторов:

1) хорошо развитая финансовая система, в том числе банковская. Страны первой группы – это страны, на территории которых функционируют крупнейшие мировые и региональные финансовые центры, т. е. для них характерны высокоразвитые финансовые рынки и банковская система. Финансовая система должна обеспечивать эффективную передачу финансовых ресурсов от домашних хозяйств субъектам хозяйственной деятельности и финансовым посредникам. При их отсутствии или недостаточной развитости денежные ресурсы непосредственно направлялись бы на потребление, создавая тем самым инфляционное давление в экономике;

2) высокий уровень рыночной капитализации, определяющий высокий спрос на деньги для осуществления финансовых операций. В развитых странах денежная масса используется, в том числе, и для обслуживания сделок с финансовыми активами, что отражает показатель капитализации рынков;

3) незначительная доля наличных денег в структуре денежной массы, что обусловлено отсутствием существенного теневого сектора экономики.

В странах постсоветского пространства, наоборот, на данный момент имеет место невысокий показатель ВВП на душу населения и низкий уровень монетизации экономики. При этом ряд экономистов считает, что уровень монетизации переходных экономик должен быть не менее 70-80%, что позволит им, с одной стороны, поддерживать необходимые темпы роста экономик, а с другой - установить баланс между инфляцией и экономическим ростом.

Монетизация же экономики Таджикистана в разы меньше, чем в развитых странах. Однако имеет место неуклонный рост денежной массы в отечественной экономике, хотя уровень монетизации остаётся пока ещё недостаточным, принимая во внимание стоящие на повестке дня стратегические задачи по индустриально-инновационному развитию экономики нашей республики.

Уровень монетизации экономики Таджикистана, недостаточный для поддержания устойчивых темпов экономического роста, объясняется воздействием ряда отрицательных факторов.

Во-первых, это структура денежной массы, для которой характерна высокая доля наличных денег.

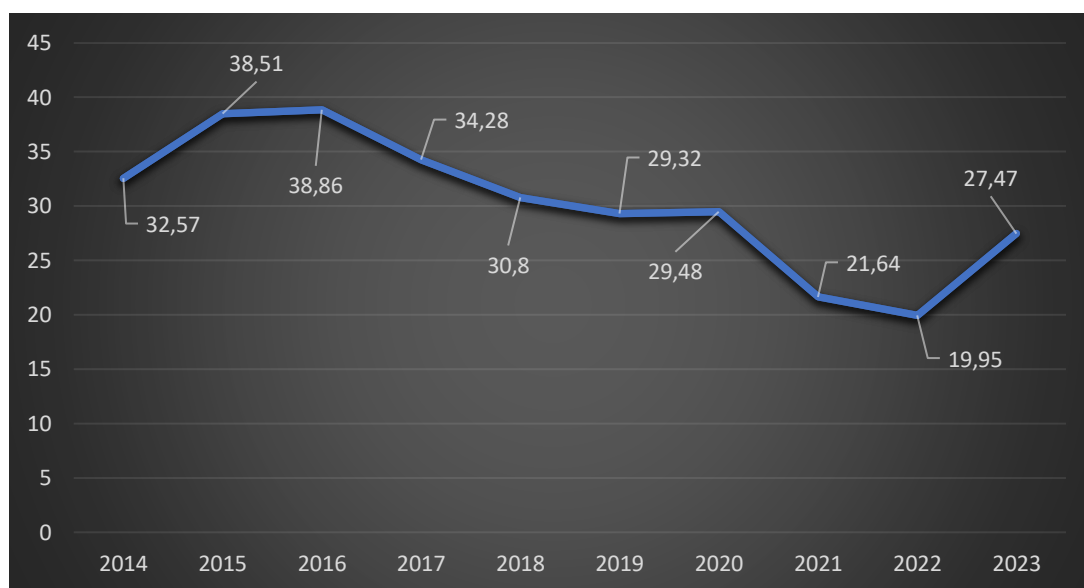
Во-вторых, это асимметрия в развитии финансового рынка, поскольку процесс развития банковского сектора существенно опережает фондовый сегмент. Это обусловило отсутствие эффективных финансовых структур и инструментов, способных поглотить излишнюю инфляционную денежную массу.

Однако изменения в денежной массе Таджикистана в целом соответствуют общемировым тенденциям в монетарной сфере, однако достигнутые значения основных показателей пока не являются достаточными и требуют дальнейшей корректировки.

В настоящее время архитектура финансового сектора Таджикистана представлена в большей степени банковским сектором, который превалирует над небанковским финансовым сегментом. Поэтому вклад финансового сектора в ВВП в республике в первую очередь зависит от действий ключевых игроков – коммерческих банков, на которых возложена функция финансового посредничества.

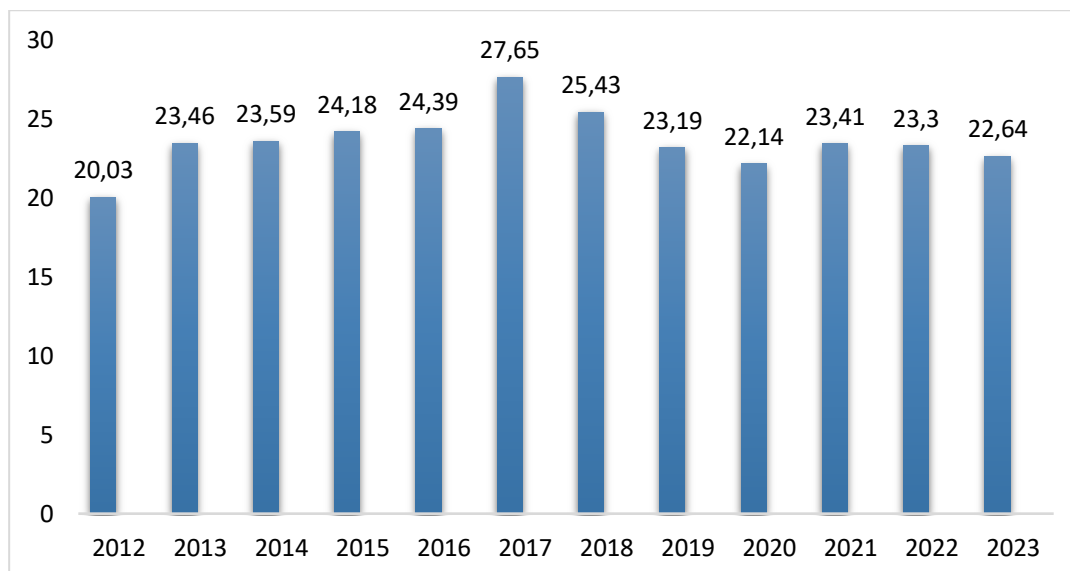
В нашей республике, по данным Национального банка Таджикистана за период с 2014 по 2023 год, среднее значение индикатора «Отношение активов кредитных финансовых организаций к ВВП» составило 30,28 %. При этом, минимальный размер данного показателя за рассматриваемый период – 19,95 %

(2022 г.), а максимальный в размере 38,86 % был достигнут в 2016 году (см. рис. 2.1.).

Рис. 2.1. Отношение активов кредитных финансовых организаций к ВВП (%) в Таджикистане в национальной валюте за период 2014-2023 гг.
Источник: Статистический банковский бюллетень Национального банка Таджикистана. – 2018. – №12, – С.77; 2019. – № 12, – С. 84; 2020. – № 12. – С. 83; 2021. – № 12. – С. 24; 2022. – № 12. – С. 23; 2023. – № 12. – С. 23.

На представленной диаграмме видна регрессирующая динамика показателя «Отношение активов кредитных финансовых организаций к ВВП» в Таджикистане. Причиной данной ситуации является ряд факторов объективного и субъективного характера. К ним можно отнести относительно небольшой размер банковского сектора, подверженный давлению со стороны внутренних и внешних рисков, снижение степени доверия со стороны вкладчиков, ограниченный доступ к кредитно-инвестиционным ресурсам вследствие имеющих место высоких процентных ставок по кредитам, жестких требований по залогу, а также высокий уровень концентрации в банковском сегменте. Последний из указанных факторов является причиной повышения процентного спреда, что, в свою очередь, не благоприятствует доступности кредита для хозяйствующих субъектов и ускорению устойчивого роста национальной экономики. «С учетом склонности показателей процентного спреда и чистой процентной маржи к инерционности и конвергенции к значениям, характерным для более развитых стран, повышательное воздействие на спред и маржу оказывают низкие темпы роста экономики, более высокий уровень концентрации банковской системы и меньшие масштабы развития финансового сектора» [5, 13-14]. На рис. 2.2. представлена динамика данного показателя за период 2012-2023 гг.

Рис. 2.2. Спред между %-ми ставками кредитов и депозитов в Таджикистане в национальной валюте за период 2012-2023 гг.

Источник: Статистический банковский бюллетень Национального банка Таджикистана. – 2018. - № 12. – С. 69-70; 2019. - № 12. – С. 75-76; 2020. - № 12. – С. 71, 73; 2021. - № 12. – С. 67, 69; 2022. - № 12. – С.69, 70; 2023. – № 12. – С. 70, 72.

Как видно из рис. 2.2., среднее значение показателя спреда между процентными ставками кредитов и депозитов в Таджикистане в национальной валюте за период 2012-2023 гг. составило 23,61 процентного пункта при минимальном значении в размере 20,03 процентного пункта в 2012 году и максимальном значении в размере 27,65 процентного пункта в 2017 году. Это самый высокий показатель среди стран постсоветского пространства. Так, по данным Всемирного банка, по состоянию на 31.12.2023 г., в Азербайджане спред между процентными ставками на кредиты и депозиты составлял - 5,31, в Армении - 4,02, в Республике Беларусь - 5,11, в Грузии - 1,92, в Кыргызстане - 17,80, в Молдове – 5,36, в России - 4,05, в Узбекистане - 4,13, в Украине - 9,77 %-х пункта.

В развитых и активно развивающихся странах данный показатель, как правило, небольшой, что способствует эффективному взаимодействию банковского сегмента с реальным сектором экономики. Так в Канаде – 2,60, в Японии – 0,67, в Норвегии – 2,91, в Китае – 2,85, в Израиле – 2,52 %-х пункта [3].

Спред между процентными ставками по кредитам и обязательствам банков в национальной валюте считается одним из ключевых индикаторов финансового сектора и применяется для характеристики эффективности финансовых институтов. Когда он слишком велик, его обычно считают значительным препятствием для расширения и развития финансового посредничества, поскольку низкая доходность по депозитам препятствует привлечению потенциальных вкладчиков, а высокие ставки по кредитам ограничивают финансирование потенциальных кредитополучателей, тем самым уменьшая инвестиционные возможности и, следовательно, потенциал роста экономики.

Процентный спред между ставками по кредитам и ставками по обязательствам банков в национальной валюте и чистая процентная маржа банков в Таджикистане велики в сравнении со многими другими странами. Вместе с тем есть возможности для их снижения за счет повышения эффективности работы

госпредприятий и экономики в целом, снижения уровня концентрации банковского сектора, дальнейшего сокращения инфляции и повышения доверия к национальной валюте.

Развитие же пропорционально развитого отечественного финансового рынка и развитие его инфраструктуры, позволит расширить возможности аккумулирования и распределения денежных ресурсов для обеспечения потребностей устойчивого долгосрочного экономического роста.

В заключение можно отметить, что экономика Таджикистана в 2023 году продемонстрировала устойчивый рост и адаптацию к меняющимся мировым экономическим условиям. Решение стратегических задач по реализации индустриально-инновационного сценария развития отечественной экономики, способствует, в свою очередь, диверсификации отраслевой структуры реального сектора, развитию финансового рынка, создающего основу для повышения монетизации, являющейся одним из основополагающих факторов финансово-инвестиционного обеспечения дальнейшего экономического развития страны.

Литература

1. Алимов, А. Л. Масъалаҳои тақмили асосҳои методологӣ ва методии арзёбии рушди инноватсионии минтақаҳои кишвар / А. Л. Алимов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2021. – №. 4-1. – Р. 186-192. – EDN WPZYZQ.
2. Баликоев В.З. Уровень монетизации экономики России: поиск оптимума. Вестник НГУЭУ, 2017. – № 1. – С. 118-133.
3. Всемирный банк. Страны МБРР Спрэд процентных ставок // Cbonds. - Текст: электронный. - 2023. URL: <https://cbonds.ru/indexes/72759/> (дата обращения: 10.01.2025).
4. Кондратенко М.А., Бердышев А.В. Проблема роста коэффициента монетизации экономики России в современных реалиях: основные факторы и перспективы. Вектор экономики. – 2017. – № 12 (18). – С. 80-90.
5. Мирончик Н., Левихина А. Процентный спред и чистая процентная маржа банков в Беларуси // Банкаўскі веснік. – 2019. - № 17. – С. 12–16.
6. Назаров, Д. Т. Влияние глубины финансового сектора на формирование устойчивого экономического роста в Таджикистане / Д. Т. Назаров // Экономика Таджикистана. – 2023. – № 2. – С. 9-16. – EDN OLGIAH.
7. Назаров, Д. Т. Теоретико-методологические основы исследования влияния инновационного потенциала на динамику экономического роста в условиях переходной экономики / Д. Т. Назаров // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 1. – С. 49-58. – EDN LLYTZQ.
8. Рахимзода, Ш. Приоритетные направления экономической науки в реализации стратегических документов национального развития / Ш. Рахимзода, Ш.Ш. Базаров // Таджикистан и современный мир. – 2019. – № 5(68). – С. 144-150. – EDN NHOXWG.
9. Садков, В. Г. О целевых ориентирах уровней монетизации экономики и инфляции с позиции конечных результатов развития общества / В. Г. Садков, И. Е. Греков // Общество и экономика. – 2008. – №5. – С. 3-22.
10. Холбобоев, Ф. С. Некоторые вопросы системы оценки инвестиционных проектов и проблемы развития финансовых рынков / Ф. С. Холбобоев, А. Л. Алимов // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 1. – С. 95-104. – EDN UARHFO.

Назаров Д.Т.

**БАЪЗЕ ЧАНБАЛОИ ТАЪСИРИ АМРИ МОЛИЯВӢ
БА ДИНАМИКАИ РУШДИ ИҚТИСОДИӢ
Институти иқтисодиёт ва демографияи
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон**

Дар мақола масъалаи вобастагии динамикаи рушди иқтисодӣ аз рушди баҳши молиявӣ тавассути таҳлили таъсири амиқи молиявӣ ба рушди иқтисодӣ тадқиқ карда шудааст. Бо дарназардошти таҷрибаи пеширафтаи хориҷӣ зарурати рушди ҳамаҷонибаи баҳши молиявӣ ҳамчун шарти муҳимтарин барои рушди саноатӣ ва инноватсионии иқтисодиёт дар Тоҷикистон асоснок карда шуд.

Калидвожаҳо: рушди иқтисодӣ, рушди иқтисодӣ, баҳши молиявӣ, амиқи молиявӣ, меъморӣ баҳши молиявӣ, капитализатсияи иқтисодиёт, рушди саноатӣ-инноватсионӣ, коэффитсиенти монетизатсия, захираҳои сармоягузорӣ.

Nazarov D.T.

**SOME ASPECTS OF THE IMPACT OF FINANCIAL
DEPTH ON THE DYNAMICS OF ECONOMIC GROWTH
Institute of Economics and Demography
of the National Academy of Sciences of Tajikistan**

The article examines the problem of the dependence of the dynamics of economic growth on the development of the financial sector by analyzing the impact of financial depth on economic development. Taking into account the progressive foreign experience, the necessity of the integrated development of the financial sector as the most important condition for the industrial and innovative development of the economy in Tajikistan is substantiated.

Keywords: economic growth, economic development, financial sector, financial depth, architecture of the financial sector, capitalization of the economy, industrial and innovative development, monetization coefficient, investment resources.

Сведения об авторе:

Назаров Дмитрий Талбакович – к.э.н., ведущий научный сотрудник Отдела теоретических исследований и международных экономических отношений ИЭД НАНТ, Республика Таджикистан, 734024, г. Душанбе, ул. Айни 44. E-mail: nazarov.dt@yandex.ru.

**ТАҶРИБАИ ҶАҲОНИИ РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР
МИНТАҚА ВА РАҚОБАТПАЗИРИИ ОНҲО**

*Комплекси агросаноатии институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии
кишоварзии АИКТ,
Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон*

*Мусаллам аст, ки рушди инноватсионии минтақаҳо барои дилхоҳ кишвари дунё
омили асосии рақобатпазир гардидани иқтисодиёти онҳо ба ҳисоб меравад. Илова бар
ин рушди инноватсионии минтақавӣ ба инкишофи истеҳсолоти минтақавӣ (натанҳо
дар дохили кишвар балки берун аз он) таъсир расонида, дар натиҷа, шароити
иҷтимоию иқтисодии соқинони минтақа беҳтар мегардад. Ҳамзамон, дараҷаи
даромаднокии аҳолии муътадил гаишта, дараҷаи дастрасии молу маҳсулот ва шугли
пурра таъмин мегардад. Рушди инноватсионии минтақаҳо аз рушди инноватсионии
фаъолиятҳои соҳибкорӣ оғоз мегардад, ки ин дар таҷрибаҳои давлатҳои тарақикарда
исботи худро ёфтааст. Дар мақолаи мазкур рушди инноватсионии таҷрибаҳои ҷаҳонӣ,
маҳсусан давлатҳои Африқои таҳлили худро ёфтааст.*

Калимаҳои калиди: *рушди инноватсионӣ, шугли пурра, таҷрибаи ҷаҳонӣ,
минтақаҳо, истеҳсолоти минтақавӣ, рақобатпазир, истеҳсолот, навгониҳои
инноватсионӣ.*

Мафҳуми «инноватсия» асри нуздаҳум дар авҷи инқилоби дуҷуми илмию
техникӣ пайдо шудааст. Ба ҳамагон маълум аст, ки инқилоби якум ин аз давраи ихтирои
мошини буғӣ оғоз гардида буд. Пас аз инқилоби якуми илмӣ–техникӣ бисёр одамони
ташаббускор фаҳмиданд, ки илм метавонад даромади назаррас ба даст оварад, чунки
маҳс илм инқилоби якуми техниро ба вучуд оварда, корҳои одамонро садҳо маротиба
осон намуд. Аз ин лиҳоз, барои кори пурмаҳсули олимони тамоми шароит муҳайё карда
шуд ва ба он маблағгузориҳои чиддӣ оғоз гардид. Натиҷаи кори олимони хуб гардида,
шароити хуби зиндагонӣ ва ҳосилнокии баланди корӣ низ ба миён оварда шуд. Давоми
якҷанд даҳсола пароход ва роҳи оҳан, генераторҳои электрики ва муҳаррикҳои бо
сузишворӣ ҳаракаткунанда, аксбардорҳо ва ғайра дигар ихтироъ карда шуданд.
Ҳамзамон, одамони сарватманд, бонқдорон, сармоядорон, озмоишгоҳҳо ташкил
намуда, дар он “ақлҳои” беҳтарин ва олимони чамоварӣ намуда, барои ихтироъ ва
ноилгардидан ба ҳадафҳои нав шароити муҳайё намуданд. Бовучуди он, ки ҳарҷот ба
илм зиёд гардида бошад ҳам, натиҷаи он садҳо ва ҳатто ҳазорҳо маротиба зиёдтар бар
мегашт.

Ҳамин тавр дар истеҳсолот “инноватсия” ва мафҳуми он ба вучуд омад, ки дар
забони латинӣ “In novatio” ва тарҷумаи он ба маънои асли, “ба сӯйи навсозӣ” фаҳмида
мешуд. Ҳамзамон бисёре аз коршиносон инноватсияро бо истилоҳҳои “ихтироъ” ва
“беҳсозӣ” алоқаманд мекунад. Бо вучуди ин, як фарқияти муҳими дигар низ вучуд
дорад, яъне “инноватсия” таърифи фарогиртар аст. Ҳамзамон ихтирооти инноватсионӣ
аз раванди пешина ба он фарқ мекард, ки дар ин истеҳсолоти инноватсионӣ навгонӣ
дида мешавад ва он ба қулай аз воситаҳои истеҳсолоти пешина фарқ намуда ҳосилнокии
баланди корӣ ва самаранокии бештарро доро мебошад [6].

Масалан, барои гарм кардани об, печҳои электронӣ ихтироъ гардида буд, аммо
дар қадом муҳлат он мечӯшад ва ё ба қадом миқдор гарм кардани онро худ иinson идора
мекард. Акнун дар раванди истеҳсоли инноватсионӣ ҳангоми чӯшидани об худ
обҷӯшон оғоҳ мекунад ё худ печашро хомуш мекунад, ки инро метавон навоарӣ

номид, зеро маҳсулоти нав дарҳол аз муваффақияти тичоратӣ баҳравар аст. Дар ин маврид сарфаи нерӯи гармидихӣ ва сарфаи вақти одам ба вучуд меояд, зеро он арзиши баланди амалиро дар раванди истеҳсолот ба миён меорад. Ҳамин тавр, ҳар як ихтироъ ё такмили додасуда (масалан, тағйир додани таҷҳизот) танҳо дар сурате навоарӣ ба ҳисоб меравад, ки он ба чараёни истеҳсолот дохил шуда, самараи намоёни иқтисодӣ оварад.

Истилоҳи «инноватсия» бори нахуст дар илм аз ҷониби иқтисодшиноси маъруф Чозеф Шумпеттер ҳамчун тағйирот бо мақсади татбиқ ва истифодаи навъҳои нави молҳои истеъмолӣ, воситаҳои нави истеҳсолӣ ва нақлиёт, бозорҳо ва шаклҳои ташкили саноат истифода шудааст. Дар ибтидои асри 20 иқтисодшиноси маъруф Чозеф Шумпеттер «назарияи навоарӣ»-ро таҳия кард, ки тибқи он навоарӣ на танҳо як навъ такмил ё ихтироъ, балки воситаи ба даст овардани фоида мебошад [1].

Бовучуди назарияҳои дар боло зикр гардида, ҳануз дар адабиёти илмӣ таърифҳои инноватсия хеле зиёданд. Дар шакли абстраксии худ таърифи инноватсияро профессори англис В.Р. Спенсер чунин шарҳ медиҳад: “Инноватсия як чизи комилан нав дар вазияти мушаххас аст, ки онро пас аз дарк кардан истифода бурдан мумкин аст” [2]. Сарфи назар аз абстраксии худ, ин таъриф се ҷузъи муҳимро дар бар мегирад:

- навоарӣ як падидаи навест барои одамоне, ки ба ин падида алоқаманданд;
- навоарӣ падидаи навест, ки инсон дарк мекунад;
- навоарӣ як падидаи навест, ки онро бевосита истифода бурдан мумкин аст.

Муносибати муайян кардани инноватсия аз ҷониби муҳаққиқони рус низ мушаххас гардидааст. Мафҳуми “инноватсияро” ба ақидаи олимони рус ба монанди А.Кулагин ва В.Логинов чунин мешуморанд, ки назар ба мафҳуми «технологияи нав», ки дар кишварҳои тараққикарда васеъ истифода бурда мешавад. Навоарӣ инноватсияҳо, навоариҳо дар соҳаҳои истеҳсолӣ, институтсионалӣ, молиявӣ, илмию техникаӣ ва ғайра ба ҳисоб меравад[4].

Бо дарназардошти он, ки инноватсияи дар ташкилот, корхона ё истеҳсолот самаранокии баланд медиҳад, аз нуктаи назари макроиқтисодӣ низ бояд таҳлил гардад. Он бояд барои шароитҳои макроиқтисодӣ дар ҳар як кишвар самара дода навоариҳо аз чараёни пешина фарқ кунад ва таъсири бадаш ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ нарасад. Аз ин лиҳоз, коршиносон чунин мешуморанд, ки дар ин раванд инноватсияро ба ду меъёри зерин фарқ карда шавад.

- чаҳиши сифатӣ дар сатҳи рушди технологӣ дар натиҷаи ихтироъ (меъёри навоарӣ);
- афзоиши назарраси оқибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ дар натиҷаи ҷорӣ ва истифодаи маҳсулоти инноватсионӣ, ки меъёр ва татбиқи истифодаи технологияи инноватсионӣ рушди иқтисодии босуботро таъмин намояд.

Барои дар амалия татбиқ намудани инноватсия дар дилхоҳ раванд мебошад, ки ҳатман таснифи умумӣ (анъанавӣ), ки аз рӯйи марҳалаҳои рушди инноватсионӣ асос ёфтааст, таҳлил намоем.

Аз ҷадвали зер ба мо маълум мегардад, ки инноватсия дар фарогири тамоми соҳаҳои ҳаётан муҳим барои одамон мешавад. Дар натиҷаи ба амал баровардани истеҳсолоти инноватсионӣ як қатор соҳаҳои муҳим аммо кӯҳна аз байн мераванд. Аммо дар ин маврид вобаста ба талаботи минтақа чараёни инноватсиониро амалӣ намудан лозим аст. Чунки татбиқи чараёни инноватсионӣ метавонад ба дараҷаи нарх ва сифати маҳсулот таъсир расонад. Аммо дар баъзе аз минтақаҳо (маҳсусан минтақаҳои дурдасти Ҷумҳурии Тоҷикистон) гузариш ба раванди инноватсионӣ метавонад баракс боиси мушкилгардии дараҷаи зиндагонии аҳоли гардад. Чунки татбиқи инноватсия пеш аз ҳама, илм ва технологияро талаб мекунад.

Ҷадвали 1. Таснифи умумии (анъанавии) инноватсия ва намудҳои он

№	Меъёри таснифот	Намудҳои инноватсия
1.	Ҳамчун манбаи идеяҳо навоарӣ барои	– кашфиёт, андешаи илмӣ, назарияи илмӣ ва дигар падидаҳо; – ихтироъ, силсилаи ихтироот, иҷозатнома; – тақлифҳои ратсионализаторӣ ва дигар.
2.	Навъи инноватсия. Навоарӣ дар мавод,	– шакли моддӣ метавонад шакли маҳсулот, сохтор ё дастгоҳ, система ва механизми онро ғирад; – технология, роҳу усул, техника; – ҷавҳари моддӣ, мода; – организмҳо, растаниҳо; – сохтмон, биноҳо, иншоотҳо, ва дигар; – маълумот оид ба маҳсулот (лоиха, тадқиқот, рушд) хизматрасонӣ
3.	Истеъмолкунандагон дар ҷараёни тадқиқоти илмӣ ва истеҳсолот дар саноат, нақлиёт, алоқа ва хоҷагии кишоварзӣ	– тадқиқоти илмӣ ҷараёни дигаргуниҳои соҳа мебошад, корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, таҷрибаҳои-конструкторӣ ва коркарди технологӣ (минбаъд - КИТТККТ); – техникӣ ё хурукворӣ — боиси тағйир ёфтани технологияи ҷараёни омодамаи хӯрокҳо, ки боиси рушди тиҷорат гардида истеъмолкунандагонро қонеъ мегардад; – технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ истеъмолкунандагон; – маркетинг, ки боиси тағйирот дар таҳқиқоти бозор мегардад; – таъминоти моддию техникӣ боиси тағйироти ташкилот мегардад, нақлиёт, таъминот ва фурӯш; – ташкилию идорақунӣ боиси дигаргуниҳо дар сохторҳои институтсионалӣ ва системаҳои идорақунӣ; – тағйир додани шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ барои фаъолияти корхона;
4.	Талабот дар соҳаи хизматрасонӣ	– илм; – хӯрокворӣ; – варзиш ва сиёсати ҷавонон; – фарҳанг ва дигар намоишҳо; – хизматрасониҳои ҳуқуқӣ ва ҳифзнамудан; – сайёҳӣ; – тиҷорат; – хизматрасониҳои молявӣ ва ғайра.
5.	Аз нуқтаи назари навоари маҳсулоти навоарона ва хизматрасониҳоро метавон ба онҳое, ки дорои хусусиятҳои ба худ хос доранд, тақсим гарданд	– навоариҳои ҷаҳонӣ; – навоариҳои дохили як давлат; – навоариҳои соҳавӣ; – навоарӣ дар фирмаҳо; – васеъ намудани ҳатти ҷорӣ маҳсулот, сабади маҳсулот ва хизматрасонӣ; – маҳсулот ва хизматрасониҳои нав вобаста ба муҳити зисти аҳоли; – молҳо ва хидматҳо бо ҷойгиркунии дубора бо кам кардани хароҷот (навоариҳои истеҳсолӣ)
		– фаромилӣ; – иқтисодиёти миллӣ; – минтақавӣ;

6.	Навовариҳои микёси калондошта	– коммуналӣ; – дар ҳудуди итиҳодияҳо; – дар дохили ташкилот; – дар ҳудуди ташкилот;
7.	Ҳаҷми таъсири инноватсия	– иқтисодиёти ҷаҳонӣ; – иқтисодиёти миллӣ; – иқтисодиёти соҳавӣ; – иқтисодиёти маҳалӣ;
8.	Суръати амалигардии инноватсия	– зуд рушд ёбанда; – оҳиста рушд ёбанда; – оҳиста-оҳиста пажмурда мешавад.
9.	Марҳалаҳои давраи ҳаёти инноватсионӣ	– тадқиқот; – инкишоф; – истеҳсолоти саноатӣ; – маркетингӣ; – логистикӣ; – омехташуда; – гурӯҳбандӣ; – хизмат;
10.	Мувофиқат ва дигаргуниҳои амиқ	– радикалӣ ё асосӣ; – беҳбудихо; – тағирот ё хусусӣ;
11.	Бо пай дар пайи	– кушода; – бастанӣ навоварӣ як қатор соҳаҳои саноат; – иваз кардан; – бекор кардан;

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумот аз адабиёти [5].

Истеҳсоли технологияҳои инноватсионӣ бошад бештар якчанд давлатҳои пешрафта бар душ доранд, ки пеш аз ҳама дар он ҷойҳо илм ва технология ба дараҷаи баланд рушд кардааст. Аз гурӯҳбандии инноватсия ба мо аён мегардад, ки инноватсия технологияест, ки технологияи муқарраршуда ва аллакай таҳияшударо иваз мекунад. Он бо худ маҳсулоти нав ва хидматҳои нав меорад, ки онҳо дар тамоми ҷузъи тичорати инноватсионӣ тағйироти куллиро ба амал меорад.

Аз тарафи дигар назар намоем инноватсия дар рушди иҷтимоии минтақаҳо саҳми назаррас дорад. Якум ин, ки инноватсия як канали амаликунандаи амалигардонии комёбиҳои тафаккури инсон, натиҷаҳои илмию техникӣ буда, ба интеллектуализатсияи ҷаҳонӣ ва баланд бардоштани шиддатнокии илмӣ он мусоидат мекунад. Дуюм, аз ҳисоби навоварӣ доираи молу хизматҳо васеъ шуда, сифати онҳо беҳтар мегардад, ки ин ба афзоиши талаботи ҳар як шахс ва умуман ҷомеа ва қонеъ гардонидани ин талабот мусоидат мекунад (қонуни болоравӣ ва тафрикаи ниёз дорад) [6].

Ҳоло бошад дар ҷаҳони муосир инноватсия ҳамчун воситаи сиёсат ҳамчун роҳи ҳалли мушкилоти гуногуни иқтисодӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ мешавад. Инноватсияро натавонанд дар истеҳсолот вобаста ба талаботи рузмарраи одамон балки бештар дар соҳаи ҳарбӣ низ истифода мекунанд, ки ин ҳолат боиси то андозае ривож гирифтани масъалаҳои сиёсӣ дар олам мегардад. Татбиқи инноватсия дар дилхоҳ самт ҳарчотро худро дорад, ки барои баргардонидани он маблағҳои сарфгардида ҳатман истифода бурдани моли истеҳсолгардида ба миён меояд. Аз ин лиҳоз инноватсия дар соҳаи ҳарбӣ дар ҷаҳони имрӯза ба як мусобиқаи яроқ ё ҳарбӣ бавучуд омадааст. Аммо суҳан дар

бораи рушди инноватсионии минтақаҳо ба мақсади нигоҳ доштани иқтисодиёти босубот мебошад ва барои татбиқи он бошад ҳатман таҷрибаҳои ҷаҳонӣ лозим меояд.

Дар соли 2022, бори дувоздаҳум, Швейтсария дар радбаандии навоартарин кишварҳо ва қаламравҳои ҷаҳон дар ҷои аввал аст. Баъд аз он ИМА, Шветсия, Британияи Кабир ва Ҳолландия ҷой гирифтанд. Ҷумҳурии Мардумии Чин ба даҳгонаи беҳтарин наздик буда Туркия ва Ҳиндустон бори аввал дар қатори 40 пешвоёни беҳтарини кишварҳои инноватсионӣ қарор доранд. Акнун саволе ба миён меояд, ки оё бо омӯхтани таҷрибаҳои ин кишварҳои пешрафта мо метавонем, ки рушди инноватсионии минтақаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ намоем? Албатта ба ин фикр мо рози шуда наметавонем, чунки татбиқи дилхоҳ модели рушдро вобаста ба мавқеи ҷуғрофӣ, иқтисодиёти миллии он кишвар ва дараҷаи даромаднокии аҳолии он ба назар гирифтани лозим аст. Аз ин лиҳоз, беҳтар мегардад, ки омӯзиши рушди инноватсионии минтақаҳои Африқои Ҷанубӣ ва дигар давлатҳои Африқои (кам маводҳое дида мешавад, ки таҷрибаи онҳо омӯхта бошанд) барраси намуда мавриди амал қарор диҳем [7].

Дар Африқои ҷанубии Саҳара, ки дар он ҷо суботи нисбии сиёсӣ вучуд дорад, тайи даҳсолаи охир фазои сиёсӣ дар минтақа таҳким ёфт ва ба тағйири ҳукуматҳо тавассути интихоботи демократӣ мусоидат кард. Ҳамин тариқ, қитъа дар остонаи аз байн бурдани манфиатҳои ин субот тавассути фаъолиятҳои илм, технология (ИТ) ва инноватсия (И), ки метавонад мушкилоти минтақаро ҳал кунад, рӯ ба рӯ мешавад. Ғайр аз ин муассисаҳо ташкил карда мешаванд, ки на барои омӯзиши назарҳои техникаи анаъанавӣ балки барои омӯзиши технологияи инноватсионӣ равона гардида аст.

Ҳамзамон, навоариҳои молиявӣ ва таъсири онро ба рушди иқтисодӣ метавон аз қори Шумпетер (1934) дидан мумкин аст, ки аввалин маротиба идеяи робитаи фаъолияти инноватсионии иқтисодиёт ва фаъолияти бозорҳои қарзӣ ва сармояро ба миён гузоштааст. Муносибати байни молия, инноватсия ва рушди иқтисодиро беҳтар тавассути дарки табиати инноватсия фаҳмидан мумкин аст. Татбиқи чунин модел дар давлатҳои Африқои ҷанубӣ дида мешуд ва онҳо бар ин назаранд, ки арзиши инноватсияи молиявӣ мушаххас бо устувории он дар бахши молиявӣ муайян карда мешавад, аз ин рӯ арзиши он бо дараҷаи истифода ва дастгирӣ шудани он дар бозор чен карда мешавад. Бар асоси ин, инноватсияи молиявӣ ҳамчун пайванд байни бахши молиявӣ ва рушди устувор баррасӣ мешавад. Онҳо таҳия ва тавсеаи маҳсулот ва хидматҳои молиявӣ, ҷорӣ намудани равандҳои нав, инчунин ҳамкорӣ бо мизочон ва рушди сохторҳои муассисаҳои нави молиявиро ба роҳ монданд. Дар ин кишварҳо қобилияти инноватсияро дар эҷоди тағйироти ғайримоддӣ ва моддӣ иҷтимоӣ, ки яке аз омилҳои асосии рушди устувор ва фарогирии иҷтимоӣ-иқтисодӣ минтақа ба ҳисоб мерафт. Бояд қайд кард, ки инноватсия дорои зарфияти коҳиш додани фарқияти рақобатпазирӣ ва фарқияти донишҳо байни иқтисодиёти пешрафта ва рӯ ба таракқӣ мебошад. Яке аз самтҳои ин кишварҳои ин минтақаро ба самти рушд равона менамуд ин тарҳрезӣ қардан ва сохтани системаи миллии инноватсионӣ (СМИ) бо захираҳои хеле маҳдуди илм ва татбиқи технологияю инноватсия (ТИ) роҳандозӣ намуданд. Мушкилоте, ки дар ин самт ба миён меомад тавассути сиёсатҳо, аз қабيلي диверсификатсияи иқтисодӣ дар заминаи минтақавӣ тавассути захираҳои беназир, хусусиятҳо ва баргариҳои муқоисавии ҷомеаҳо ё кишварҳо ва пеш аз ҳама дар соҳаи молиявӣ тавачҷӯҳи зарурӣ дода мешуданд. Аз он ҷумла он барномаҳо, ки барои амалӣ гардидани ҳадафҳои стратегӣ равона гардида буданд назорати ҷидди бурда мешуд.

Муҳимтарин муҳарриқҳои рушди иҷтимоию иқтисодии кишварҳои пешрафта дар минтақа ин эҷоди дониш ва таъсиси технологияҳои итилоотӣ инноватсионӣ ба ҳисоб мерафт. Аммо барои татбиқи ин омилҳои худ кишварҳои ин минтақа ба ин қомебиҳо расида наметавонианд, чунки бештари аҳолии кишварҳо бо шакли механикӣ ё дасти фаъолият мебуданд. Аз ин лиҳоз, аъзо будан ба БРИКС ва сармоягузориҳои давлатҳои

дар самти сиёсӣю ҳарби рақобаткунанда (ИМА, Русия, ҚМЧ), барои густариш додани мавқеи худ дар ин минтақа саҳми калон дорад.

Омузиши илму технология дар шакли навтарин ва инноватсионӣ ба миён омад, ки кишварҳои минтақа аз вазъият истифода бурда ба комёбиҳои баланд ноил гардиданд. Аз сабаби он, ки дар ин кишварҳои суботи сиёсӣ нисбатан ҳукумфармо буда, бо истифода аз таҷрибаҳои пешрафтаи кишварҳои тараққикарда дар муддати 10-15 сол ҳам таҷрибаҳои кишварҳои ғарб ва ҳам кишварҳои шарқро аз худ намуданд. Дар раванди рушди инноватсионии минтақаҳо бештар кушиш бар он меоданд, ки истеҳсолоти ватани рушд намуда дараҷаи дониши мардуми минтақа афзоиш ёбад.

Дар умум метавон гуфт, ки асоси рушди иқтисодӣ ин кишварҳоро то соли 2000 зиёда аз 83 дарсади ММД-и аз ҳисоби кишоварзӣ, хизматрасонӣ, тиҷорат, камуникатсия ташкил меод. То ин маврид бештари аҳоли дар деҳотҳои зиндагони мекарданд, ки инфрасохтори зист надошт. Баъд аз солиҳои 2000 асоси фаъолияти иқтисодӣ таҷиратӣ бо арзиши ками иловашуда дар истеҳсолот, нақлиёт ва иваз намудани маҳсулоти воридоти ба содиротӣ, рушди сармоягузорӣ бахусус дар самтҳои инфрасохтору камунали, тиҷорат, захираҳо, молия ва телекоммуникатсия ба миён омад, ки рушди назарраси иқтисодиро бавучуд овард. Бо мурури замон кишварҳои Африқои ҷанубӣ ба бозори ҷаҳонӣ асосан ҳамчун як таъминкунандаи ашёи хом, аз қабилӣ нафт ва захираҳои маъданӣ, ки нисбат ба соли 2000 дар солҳои 2023 чор маротиба афзоиш ёфтааст.

Ботсвана. Пешравиҳои илм ва технологияи инноватсионӣ кишвари Ботсванаро ба яке аз кишвари рақобатпазир дар саросари ҷаҳон табдил дод. Мусаллам аст, ки ҳадафи сиёсати ҳукуматро оид ба пешбурди технология ва инноватсия ҳамчун воситаи рушди иқтисодӣ ва беҳтар кардани сифати зиндагӣ дар Ботсвана ба таври назаррас диғаргун намуд. Расонидани таъсири мусбӣ ба ҳаёти мардуми тавассути барномаҳои тадқиқотӣ ва коркарди он дар соҳаҳои энергетика, муҳити зист, технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК), электроника, тавонист, ки ин кишварро ба яке аз кишвари рӯ ба тарақӣ мубаддал гардонад.

То солҳои 2001 ин кишвар аз сабаби зиёд будани аҳолии камбизоат ва ҳамзамон соҳаи кишоварзӣ на онқадар тараққи гардида худ Ҳукумати кишвар ба мушкилоти зиёд дучор гардида буд. Маҳз нарасидани чарогоҳҳо ва кам будани зичии аҳоли сабабҳои асосии зарурати ба ҳам пайвастанӣ зироаткорӣ табиӣ ва чорводори мебошад. Дар раванди кластеркунӣ ва табдил додани якҷанд деҳаҳо ба деҳотҳои калон тавонист, ки қувваҳои корӣ беҳуда сарф нагарданд. Дар натиҷа маҳсулнокии меҳнат баланд гардида самаранокии меҳнат беҳтар мегардид.

Муваффақияти дуҷуми ин кишвар дар он буд, ки баъд аз солҳои 2001 тамоми норасоии барқи дар ин минтақа мавҷудбударо аз ҳисоби манбаъҳои барқароршаванда таъмин намуд. Бо дарназардошти нарасидани неруи барқ дар кишвар, яке аз лоиҳаҳои тадқиқотии қабилӣ Марказ ба рушди манбаъҳои алтернативии неру тамарқуз карда буд. Аз ин лиҳоз кишвари Ботсвана бо рушд додани донишу малакаи аҳоли ба татбиқи истифодаи манбаъҳои худӣ аз ҷумла неругоҳҳои офтобӣ гузашт.

Сеюм комёбии ин кишвар дар он буд, ки вобаста ба талаботи мардуми минтақа маҳсулоти лозима истеҳсол мекард (чунки дар ин кишвар илм тарақи намуд ва натиҷаи онро якҷанд карат зиёд мегирифтанд). Тақрибан 167 миллион нафар дар кишварҳои рӯ ба тараққи Африқо аз ношунавоӣ ё маъюбии шунавоӣ азият мекашанд, ки имкони таҳсил ва шуғли онҳоро маҳдуд менамуд. Дар натиҷа якумин истеҳсолоти ба содирот нигаронидашуда ва ё талаботи зиёд дошта ин асбобҳои шунавоӣ камхарҷ, гарчанде ки дастрасанд, барои шароити ҷамоатҳои камбизоат пешбинӣ шудаанд. Барои ҳалли ин мушкилот, дастгоҳҳои шунавоӣ, ки бо энергияи офтоб кор мекунад, истеҳсол кард. Асбоби шунавоии камхарҷ дар ёрӣ ба одамони шунавоияшон суфт дар Ботсвана ва дар хориҷа муваффақияти калон пайдо кард.

Ҳамкорӣ ва ҳалли мушкилоти умумӣ, инчунин рушди шарикӣ созандаи байналмилалӣ ва қонеъ кардани интизориҳои барномаи Минтақаи тичорати озодаи Африқо, ки ноил шудан ба он хоҳад буд, ба дигаргунсозии технологӣ дар Африқо аз ҷиҳати навовариҳои молиявӣ ва умуман рушди инноватсионӣ мусоидат менамуд.

Маҳсулоте, ки дар Ботсвана таҳия кардааст, эҳтиёҷоти технологиро барои рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии Ботсвана таъмин мекард аз сиёсати дурусти маркетинг ва тичорат барои таъмини он, ки одамон воқеан аз ин маҳсулот манфиат мегиранд, вобаста буд. Аз ин рӯ, барои тичоратикунонӣ равиши инноватсионӣ ва амалиро пеш мебарад. Баъзе аз технологияҳои аввалини он, аз қабилӣ лампаи Масса ва системаи мутамаркази энергияи офтобӣ ба соҳибкорони маҳаллӣ бомуваффақият интиқол дода шуданд. Ин соҳибкорони маҳаллӣ маҳсулотро истеҳсол ва ба бозор меоранд, то ба мардум наздик шаванд. Ҳамзамон яке аз маделҳои асосии рушди Ботсвана ин татбиқи лоиҳаи неруи офтобӣ, ки сифати зиндагии аҳолии камбизоатро беҳтар кард ва ба рушди ҷомеаи тичорати маҳаллӣ мусоидат кард. Ҳоло бо Корпоратсияи энергетикӣ Ботсвана дар бораи стратегияи миллии неругоҳҳои офтобӣ лоиҳаҳои гуногун фикр менамояд. Пешсафӣ дар истифодаи илм ва технологияи инноватсионӣ барои табдил додани Ботсвана ба як кишвари рақобатпазир дар саросари ҷаҳон кумак намуда аст [8].

Ба ҳамин монанд метавон гуфт, ки дигар давлатҳои қитъаи Африқо моделҳои рушди худро таҳия намуданд. Масалан, давлати Сенегал низ бист сол қабл яке аз биёбонҳое буд, ки тасавури кас намеомад то ба як давлати рақобатпазир мубаддал гарданд. Якумин сабаби рушди ин кишварҳои ин истифодаи самараноки сармоягузориҳои давлатҳои абаркудрат буд, ки ҳар яке мехостан мавқеи худро пайдо кунанд. Дуюм татбиқи барномаҳои инноватсионӣ мебошад, ки пешравиҳои илмию технологиро ба миён гузош ва маблағгузориҳо ба ин самт ғолибонаманд каратина зиёдро ба бор овард. Сеюм бошад ин истифодаи неруи барқароршаванда аз ҷумла неруи офтоб. Вобаста ба зиёд будани ин неру талаботи мардумро бештар ба молу маҳсулоте, ки ба неруи офтоб фаъолият менамуд ба миён гузошт.

Мушкилоти дигаре, ки дар Сенегал авалиндарачаина шуморида мешуд ин афзоиш ёфтани сатҳи камбизоатӣ буд. Аз ин лиҳоз, қарор қабул карда шуд, ки харитаи камбизоатӣ ташкил намуда он минтақаҳое сатҳи камбизоатӣ зиёд буд дар он ҷойҳо корхонаҳои истеҳсоли таъсис доданд. Бо ин васила мардуми камбизоате, ки бекор буданд саравал ба ҷойҳои корӣ таъмин намуд, баъдан ба омӯзиши илму технология ҷалб карданд. Аҳолие, ки қобилияти сохтани манзил ё чизи дигар надоштан бештар дар истеҳсолот кор мекарданду ба илмомузӣ машғул мешуданд. Масалан, онҳо қайд мекунанд, ки сатҳи камбизоатӣ дар дохили Сенегал назар ба пойтахти Дакар ва шаҳрҳои соҳилӣ баландтар аст.

Ин раванд имкон дод, ки дар бораи дараҷаи зиндагонии аҳоли пурратар ва дурусттар тасаввур карда шавад. Дар натиҷа, натавоно сатҳи камбизоатӣ балки сатҳи саводнокии мардум беҳтар гардонидани мешуд. Дар муддати даҳ понздаҳ сол натавоно технологияи инноватсионӣ балки зеҳнҳои сунъӣ низ рушд намуд. Ба шарофати зеҳни сунъӣ, маълумотҳое, ки тавассути усулҳои анъанавӣ ба даст оварда шудаанд, метавонанд барои таҳияи алгоритмҳои омӯзиши мошинсозӣ истифода шаванд.

Рушди инноватсионии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад ба худ характери хоса дошта бошанд. Барои рушди инноватсионии минтақаҳои кишвар модели универсалӣ фикр намудан лозим нест. Танҳо беҳтар мегардад, ки натиҷаи барномаҳои рушд пурра амали карда шавад. Чунки он стратегияву барномаҳое, ки мо қаблан қабул намудаем характери инноватсионӣ доранд ва танҳо амалӣ намудани онҳо барои расидан ба ҳадафҳо рушди босуботи таъмин менамоянд. Пеш аз ҳама барои рушди инноватсионии минтақаҳо дар кишвар мушкилотҳои асосии мадди назар гирифта шаванд.

Яке аз мушкилоти авалиндарачае, ки ба рушди инноватсионии минтақаҳо таъсир мерасонанд ин ҳолоҳам гаронии андоз махсусан дар самти истехсолот мебошад. Рушди инноватсионии ин такмили технологияи наву замонавиро талаб менамояд, ки маблағро талаб менамояд. Ҳамзамон, дар баъзе мавридҳо ворид шудан ба бозори молҳои нав (бисёр бозорҳо монополия карда шудаанд ва қоидаҳои бозӣ барои онҳо аз ҷониби якчанд таъминкунандагони калон муқаррар карда мешаванд), мушкил мебошад. Метавон гуфт, ки истехсолоти ватанӣ ҳамеша арзиши баланд дорад нисбат ба маҳсулоти воридотӣ аз хориҷа. Сабаби аввалаш ин набудани технологияи инноватсионӣ ва ба таври анъанавӣ фаъолият намудани онҳо мебошад. Дар натиҷа хароҷотҳо зиёд буда арзиши маҳсулот баланд мегардад.

Сабаби дигар ин зиёд будани фоизи қарз мебошад, ки барои рушди инноватсионии минтақаҳо мушкилот эҷод менамояд. Ба ҳамагон маълум аст, ки пешравиҳои инноватсиониро аз ҳама зиёд соҳибкорон амалӣ менамоянд. Фаъолияти соҳибкорӣ бошад, ба мақсади фоида ба даст даровардан мебошад. Аз ин лиҳоз, барои рушди инноватсионӣ намудан ҳатман маблағ зарур мебошад ва барои ин беҳтар мегардад, ки фоизи дастрасӣ қарзӣ барои рушди инноватсионӣ таъмин гардад. Дар умум метавон гуфт, ки рушди инноватсионии минтақаҳо ба якчанд соҳаҳо алоқаманд мебошад, ки дар расми зер нишон дода шудааст.

Расми 1. Алоқамандии рушди инноватсионӣ бо дигар самтҳо

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиши таҷрибаи кишварҳои Африқо

Читавре, ки аз расм ба мо маълум мегардад барои расидан ба рушди инноватсионии минтақа ҳатман омилҳои овардашударо ба назар гирифтани лозим аст. Яъне зиннаи аввалин ин оғоз мегардад аз давраи мактабӣ ва баъдан дошиғоҳҳои олий, ки ин равандҳо боис мегардад зинаи аввали инноватсия таҳким гардад. Баъдан, баъди мавҷудияти маблағгузориҳои лозима барои амали намудани он донишҳои азхудкарда ва дар истехсолот пешниҳод намудани маҳсули зеҳнии одамон. Метавон гуфт, ки рушди инноватсионии минтақаҳо оғоз мегардад аз рушди зеҳнии аҳолии он.

Дар ҳуҷҷа метавон ёдовар гашт, ки ташаккули системаи миллии инноватсионӣ, ки таъмин намудани фаъолияти инноватсияро дар миқёси давлат талаб мекунад, рушди иқтисодии кадрӣ соҳаи илмю техника, баҳодихии фаъолнокии инноватсионии корхонаҳои мамлакат, таъминоти молиявии фаъолияти инноватсионӣ дар кишварро пешбинӣ мекунад. Аз сабаби он, ки соҳаи инноватсия дар Тоҷикистон танҳо акнун рӯ

ба ташақкул ёфта истодааст, ҳоло омодагии кадрҳои илмию техникӣ аҳамияти махсус пайдо кардаанд Вобаста ба ин, рушди минбаъда ва тақмили омодагии кадрҳои илмӣ тавассути аспирантура, докторантура ва институтҳои унвонҷӯӣ зарур аст. Бехтар мегардад, ки мавзӯҳои илмӣ ва наоварию ихтироотҳо ҳатман дар истеҳсолот амалӣ гарданд. Бехтар мегардад, ки дар раванди Ҳимояҳои илмӣ пеш аз ҳама номзад бояд, ки дорои ихтироот ва ё патент гардида бошад. Инчунин, зарурати ташкили омода кардани менеҷерони фаъолияти инноватсионӣ, ташкили таълим ва тақмили ихтисоси ҳайати шахсӣ барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва рушди инфрасохтори он ба миён меояд. Тоҷикистон аз захираҳои қорӣ зеҳнӣ ғанӣ буда, сармояи назарраси инсонӣ низ дорад. Вазъӣ баамаломата дар назди мамлакат як қатор мушкилотҳоеро пеш мегузорад, ки дар байни онҳо мушкилоти ба таври самаранок истифодабарии сармояи инсонӣ дар мадди аввал гузошта бояд шавад, ки ба ин масъалаи дар СМР-2030 диққати авалиндарачаина дода шудааст.

Адабиёти истифодашуда

1. Анинина В.М. Менеҷменти инноватсионӣ: Китоби дарсӣ // Таҳрир аз қониби В.М. Анинина, А. Дагаева. М.: чоп, 2009. 271 с.
2. Гохберг. Л. Менеҷменти инноватсионӣ: Китоби дарсӣ / С.Д. Ильенкова, Л. Гохберг, С.Ю. Ягудин ва дигарон М.: ЯГОНАГ, 2007. 368с.
3. Завлина П.Л. Инновационный менеджмент: Учебное пособие / Под ред. П.Л. Завлина, А.К. Казанцева, Л. Э. Миндели. СПб.: Наука, 2008. – 294с.
4. Балабанов. И. Т. Идорақунии инноватсионӣ./ И. Т Балабанов. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 254 с.
5. Фатхутдинов Р.А. Менеҷменти инноватсионӣ: Китоби дарсӣ барои донишгоҳҳо. Нашри 6-уми Санкт-Петербург: Питер, 2008. 448с.
6. Сомаи интернетии [Что такое инновации: происхождение термина, классификация и примеры \(innovanews.ru\)](http://www.innovanews.ru). Санаи мурочиат 16.08.2024.
7. Сомаи интернетии [Глобальный инновационный индекс 2022 года: самые инновационные страны \(wipo.int\)](http://www.wipo.int). Санаи мурочиат 17.08.2024
8. [Инновации в Ботсване \(wipo.int\)](http://www.wipo.int).

Ятимзода Х.М.

Раджабов О.Дж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОСТИ И МИРОВОЙ ОПЫТ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ И ИХ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ

Агропромышленный комплекс Института экономики и системных исследований сельского хозяйства АИКТ

Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, Таджикский государственный университет бизнеса

Аннотация. Действительно, инновационное развитие регионов в любой стране мира является основным фактором ее экономического развития. Главный успех инновационного развития регионов можно увидеть, прежде всего, в том, что региональное производство становится конкурентоспособным (не только внутри страны, но и за ее пределами), а также улучшаются социально-экономические условия жизни жителей. регион улучшается. При этом уровень рентабельности будет стабилизирован до уровня доступности существующих товаров и продуктов и обеспечена полная занятость. Инновационное развитие регионов начинается

прежде всего с инновационного развития их предпринимательской деятельности, что подтверждено опытом развитых стран. В данной статье анализируется инновационное развитие опыта мира, особенно стран Африки.

Ключевые слова: инновационное развитие, полная занятость, мировой опыт, регионы, региональное производство, конкурентоспособность, производство, инновационные инновации.

Yatimzoda H.M.

Radjabov O.J.

**THEORETICAL ASPECTS OF INNOVATION AND GLOBAL
EXPERIENCE OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF REGIONS AND THEIR
COMPETITIVENESS**

*Agro-industrial complex of the Institute of Economics and System Research of
Agriculture AICT*

*Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Tajikistan,
Tajik State University of Business*

It is true that the innovative development of regions in any country of the world is the main factor of its economic development. The main success of the innovative development of the regions can be seen, first of all, in the fact that the regional production becomes competitive (not only inside the country, but also outside it), and the social and economic conditions of the inhabitants of the region improve. At the same time, the level of profitability will be stabilized to the level of availability of existing goods and products and full employment will be ensured. The innovative development of the regions begins first of all with the innovative development of their business activities, which has been proven in the experiences of developed countries. In this article, the innovative development of the experiences of the world, especially the African countries, is analyzed.

Key words: innovative development, full employment, global experience, regions, regional production, competitiveness, production, innovative innovations.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Ятимзода Хуршед Мардон, номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири шуъбаи омӯзиши равандҳои кластеркунӣ дар комплекси агросаноатии институти иқтисодӣ ва таҳқиқи системавии кишоварзии АИКТ. 734049, Тоҷикистон ш. Душанбе, кӯчаи ҳаёти нав 306, тел.: +901-31-38-68; e-mail: iesh.tash@mail.ru

Ражабов Олимхон Чурахонович, доктор PhD, и.в. дотсент, мудири кафедраи баҳисобирии бухгалтерӣ ва аудити Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Дехотӣ ½. тел.: +992-918-22-20-28; e-mail: rajabov89tguk@mail.ru

**СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ
ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПОТОКОВ В ЭКОНОМИКЕ СТРАНЫ**

*Институт экономики и демографии
Национальной академии наук Таджикистана*

В статье исследуется динамика инвестиционных потоков в Таджикистане с 2001 по 2022 годы с акцентом на их влияние на экономический рост. Анализируются различные методы моделирования инвестиционных потоков, от традиционной эконометрики до современных подходов, учитывая ключевые факторы инвестиционного решения: темпы прироста валового накопления основного капитала, ВВП на одного занятого, конечное потребление, источники финансирования, промежуточное потребление, дебиторскую задолженность. В статье сравниваются преимущества и недостатки различных моделей прогнозирования, в том числе, демонстрируется практическое применение модели Харрода-Домара для прогнозирования инвестиционных потоков в Таджикистане. В целях разработки эффективной экономической политики, направленной на стимулирование инвестиций и устойчивый экономический рост в Таджикистане оценивается влияние инвестиционных потоков на рост ВВП, предлагаются рекомендации по использованию различных моделей, включая модели Харрода-Домара, Кобба-Дугласа и модели множественной регрессии.

Ключевые слова: *инвестиционные потоки, модели прогнозирования, макроэкономическая динамика, влияние инвестиций, валовое сбережение, валовое накопление, норма сбережений и норма накопления, инвестиции в основной капитал, источники инвестиций в основной капитал, фактическое конечное потребление, промежуточное потребление, дебиторская задолженность предприятий и организаций.*

Инвестиции – это не просто финансовые вливания, а катализатор экономического развития, формирующий основу для создания новых предприятий, модернизации инфраструктуры и повышения производительности труда, что, в конечном итоге, улучшает качество жизни населения. Точное прогнозирование инвестиционных потоков становится ключом к успешной экономической политике, позволяя государству и бизнесу принимать взвешенные решения в сфере инвестирования и развития [3].

Глобализация и стремительные технологические изменения привели к усложнению экономических процессов и неэффективности традиционных методов прогнозирования [4]. Поиск новых моделей, способных учитывать многогранные взаимосвязи между экономическими факторами, становится необходимым условием для точного прогнозирования инвестиционных потоков.

Сделаем попытку комплексного анализа современных моделей прогнозирования инвестиционных потоков с оценкой их влияния на макроэкономическую динамику. Разнообразие методологических подходов, от традиционной эконометрики до передовых моделей, рассматривается с акцентом на преимущества и недостатки, практические примеры и рекомендации по эффективному управлению экономической политикой, основанной на точном прогнозировании инвестиционных потоков.

В качестве основы для анализа использовались статистические данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, дополненные

целевыми индикаторами Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. (НСР-2030) [8], что позволило включить в исследование долгосрочную перспективу развития страны. Методологический инструментарий исследования включал: научную абстракцию, анализ и синтез, сравнительную оценку, математическое моделирование и прогнозирование.

В процессе разработки и оценки моделей использовался программный пакет E-views, позволяющий определить коэффициенты влияния каждого выбранного фактора на зависимую переменную и визуализировать результаты моделирования.

Моделирование и прогнозирование инвестиционных процессов является сложной задачей по нескольким причинам: **во-первых**, динамика инвестиционных потоков характеризуется резкими скачками роста и снижения, что затрудняет выявление устойчивых закономерностей. **Во-вторых**, инвестиционные потоки зависят как от внутренних, так и от внешних факторов, причем эти факторы могут быть как качественными, так и количественными. Если внутренние количественные факторы, как правило, известны и поддаются прогнозированию, то внешние факторы, особенно качественные, моделировать и прогнозировать значительно сложнее. Инвестиционные потоки тесно связаны с доходами населения, рентабельностью предприятий и организаций, а также с способностью населения сберегать свои доходы. Однако эти показатели не всегда отражаются в отчетности и документах с достаточной прозрачностью, что приводит к неточности их отражения в официальных статистических сборниках.

Таблица 1. Переменные, используемые для моделирования динамики валового накопления

Переменные, по которым проверяется гипотеза	Условные обозначения	Определение переменных	Порядок стационарности переменных
	у	Темпы роста ВН	ряд стационарен на уровне
	X1	Темпы роста доходов и грантов государственного бюджета, тыс. сомони	ряд стационарен на первой разности
	X2	Темпы роста грантов, тыс. сомони	ряд стационарен на уровне
	X3	Темпы роста расходов государственного бюджета, тыс. сомони	ряд стационарен на уровне
	X4	Темпы роста количества предприятий	ряд стационарен на уровне
	X5	Темпы роста количества государственных предприятий	ряд стационарен на уровне
	X6	Темпы роста количества частных и коллективных предприятий	ряд стационарен на уровне
	X7	Темпы роста прочих форм собственности (включая смешанную собственность, собственность иностранных юридических лиц, граждан и лиц без гражданства)	ряд стационарен на уровне
X8	Темпы роста ИЗМОС (Изменения запасов материальных оборотных средств)	ряд стационарен на уровне	

X9	Темпы роста ИОК (инвестиций в основной капитал), в % к предыдущему году	ряд стационарен на второй разности
X10	Темпы роста ВПВСД (реальной валовой прибыли и валовых смешанных доходов), в % к предыдущему году	ряд стационарен на первой разности
X11	Темпы роста реальной ЗП*ЧЗ, %	ряд стационарен на первой разности
X12	Темпы роста расходов на конечное потребление	ряд стационарен на уровне
X13	Темпы роста убыточных предприятий	ряд стационарен на уровне
X14	Темпы роста прибыльных предприятий	ряд стационарен на уровне

Источник: Рассчитано с помощью эконометрической программы E-views.

В ходе исследования нами был построен ряд многофакторных регрессионных моделей. Анализ их стационарности² (см. таблицы 1 и 2) показал, что оценка их адекватности могла бы удовлетворить нас, если бы свободный коэффициент C не был таким высоким, поскольку значительно высокие коэффициенты C , по нашему мнению, указывают на то, что в моделях не учтены весомые факторы. Это также объясняется тем, что большое количество ранее выбранных независимых переменных неадекватно влияли на динамику валового накопления. Поэтому необходимо продолжить исследование и рассмотреть другие модели инвестиционных потоков.

Мы моделируем динамику валового накопления. Проведен **регрессионный анализ** влияния выбранных факторов на динамику валового накопления как одного из основных компонентов ВВП Республики Таджикистан.

Следовательно, результаты регрессионного анализа представлены в табл.2.

Таблица 2. Результаты регрессионного анализа влияния факторов от X1 до X14 на динамику валового накопления (Y) в Республике Таджикистан в период 2001-2022 гг.

№	Количество факторов	Уравнение регрессии	R ²	Prob (F-statistic)	Durbin-Watson stat
---	---------------------	---------------------	----------------	--------------------	--------------------

² Чтобы адекватно моделировать и прогнозировать макроэкономические показатели, необходимо привести временные ряды в стационарные ряды. Временной ряд называется стационарным (слабо стационарным) (week stationary) (в широком смысле), если он обладает постоянной средней и дисперсией, а ковариация зависит только от временного интервала между отдельными наблюдениями. $E(Y_t) = \mu$; 2. $V(Y_t) = \sigma^2$; 3. $Cov(Y_t, Y_{t+\tau}) = E[(Y_t - \mu)(Y_{t+\tau} - \mu)] = \gamma(\tau)$. После проведения теста единичного корня определяем порядок стационарности временных рядов. Исходя из порядка стационарности временных рядов необходимо выбрать нужную модель.

1.	Все факторы, кроме с X12 по X14 включительно	$Y=(-97,1)+1,99*X1+0,004*X2+(-0,34)*X3+(-2,47)*X4+0,31*X5+2,1*X6+(-0,009)*X7+0,024*X8+0,37*X9+0,81*X10+(-0,84)*X11$	0,80	0,02	1,97
2.	Все факторы, кроме X3, X7, X12 по X14 включительно	$Y=(-106,87)+1,81*X1+0,003*X2+(-3,35)*X4+0,39*X5+2,86*X6+0,03*X8+0,28*X9+0,91*X10+(-0,88)*X11$	0,77	0,009	1,96
3.	Все факторы, кроме X2, X7, X12 по X14 включительно	$Y=(-90,68)+2,05*X1+(-0,29)*X3+(-3,77)*X4+0,43*X5+3,17*X6+0,03*X8+0,36*X9+0,82*X10+(-0,90)*X11$	0,78	0,006	1,74
4.	Все факторы, кроме X7, X12 по X14 включительно	$Y=(-97,1)+1,99*X1+0,004*X2+(-0,35)*X3+(-2,52)*X4+0,31*X5+2,14*X6+0,02*X8+0,37*X9+0,8*X10+(-0,84)*X11$	0,80	0,01	1,98
5.	Все факторы, кроме X3, X7, X12 по X14 включительно	$Y=(-86,77)+1,73*X1+(-0,003)*X2(-2)+(-3,6)*X4+0,43*X5+3,05*X6+0,03*X8+0,25*X9+0,87*X10+(-0,89)*X11$	0,82	0,008	2,28
6.	Все факторы, кроме X3, X7, X10, X12 по X14 включительно	$Y=12,4+1,59*X1+(-0,0014)*X2(-2)+(-2,99)*X4+0,31*X5+2,78*X6+0,02*X8+0,12*X9(-1)+(-0,87)*X11$	0,53	0,23	2,3
7.	Все факторы, кроме X3, X7, X10, X13 и X14	$Y=14,12+1,68*X1+(-0,0003)*X2(-2)+(-2,19)*X4+0,25*X5+1,9*X6+0,02*X8+0,25*X9+(-0,87)*X11+(-0,12)*X12$	0,75	0,037	2,6
8.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X12 по X14 включительно	$Y=(-101,25)+1,87*X1+(-4,14)*X4+0,47*X5+3,49*X6+0,03*X8+0,28*X9+0,91*X10+(-0,92)*X11$	0,76	0,004	1,79
9.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X12	$Y=(-85,35)+1,92*X1+(-1,7)*X4+0,22*X5+1,41*X6+0,04*X8+0,18*X9+0,84*X10+(-0,93)*X11+(-0,03)*X13(-1)+(-0,08)*X14(-1)$	0,87	0,003	2,18
10.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X12	$Y=(-120,2)+2,02*X1+(-3,15)*X4+0,36*X5+2,62*X6+0,03*X8+0,3*X9+0,85*X10+(-0,91)*X11+0,084*X13+(-0,03)*X14$	0,78	0,02	1,90
11.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X12	$Y=(-78,85)+1,85*X1+(-1,78)*X4+0,24*X5+1,48*X6+0,04*X8+0,19*X9+0,76*X10+(-0,88)*X11+(-0,092)*X13(-1)+0,008*X14$	0,85	0,00	2,4
12.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X10, X12	$Y=(-12,84)+2,03*X1+(-1,47)*X4+0,16*X5+1,28*X6+0,04*X8+0,19*X9+(-0,93)*X11+0,001*X13+(-0,09)*X14(-1)$	0,77	0,01	2,16

13.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X10	$Y=63,36+0,66*X1+3,11*X4+(-0,21)*X5+(-2,49)*X6+0,007*X8+(-0,02)*D(X9,2)+(-0,36)*D(X11)+(-0,72)*X12+(-0,25)*X13+0,3*X14$	0,75	0,067	1,78
14.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X10	$Y=19,54+0,87*X1+5,65*X4+(-0,47)*X5+(-4,73)*X6+(-0,002)*X8+0,01*D(X9,2)+(-0,47)*D(X11)+(-0,5)*X12+(-0,1)*X13(-1)+0,1*X14$	0,74	0,07	1,53
15.	Все факторы, кроме X2, X3, X7, X10, X12	$Y=(-39,0)+0,96*X1+5,86*X4+(-0,51)*X5+(-4,94)*X6+0,007*X8+0,04*D(X9,2)+(-0,48)*D(X11)+(-0,13)*X13(-1)+0,11*X14$	0,69	0,08	1,86
16.	Все факторы, кроме с X1 по X4, с X5 по X10, с X12 по X14 включительно	$Y=5,11+0,27*X4+0,92*X10+(-0,21)*X11$	0,27	0,11	1,86

Источник. Рассчитано по: [1, 2, 9, 10].

Данные таблицы 2 позволяют сделать несколько выводов. **Во-первых**, в полученных моделях доля объясненной дисперсии отклонений зависимой переменной от её факторов (R^2) высокая, т.е. выше 70% во всех уравнениях регрессий, кроме 6, 15 и 16. Регрессионный анализ показал, что не все коэффициенты уравнения статистически значимы, вернее статистически значимы они по следующим переменным X1, X4, X5, X6, X7, X8, X9, X10, X11 только в некоторых комбинациях. Однако некоторые коэффициенты в уравнениях статистически не значимы, т.к. их Prob. выше 0,05 уровня значимости. Несмотря на это, значения Prob (F-statistic) в этих моделях меньше 0,05 уровня значимости. Это позволяет утверждать, что в вышеприведенных моделях, кроме 6, 15 и 16 уравнений независимые переменные вместе взятые очень сильно влияют на зависимую переменную, так как статистически значимы и адекватны на 5% уровне значимости.

Во-вторых, во всех уравнениях весомыми факторами, влияющими на динамику валового накопления, являются переменные X1 (темпы роста доходов и грантов государственного бюджета), X4 (Темпы роста количества предприятий) и X6 (Темпы роста количества частных и коллективных предприятий), а влияние других переменных на результативный показатель было незначительным. В данном случае, при исключении из модели факторов, имеющих незначительное влияние, качество модели снижается. Поэтому мы решили их не исключать.

Далее, мы построили модель многофакторной регрессии, где свободный коэффициент С был на достаточно приемлемом уровне. Сильное влияние на прирост валового накопления оказали темпы прироста валового накопления основного капитала, ВВП на одного занятого (производительность труда) и курса сомони за 1 долл. США. Однако модель вызывает сомнения касательно отрицательного влияния рентабельности предприятий и организаций на инвестиционные потоки. Ведь они в теории и практике должны положительно сказываться на росте инвестиций. В этом случае можно предположить, что это связано с теневым сектором экономики, который также сложно оценить. В будущих исследованиях мы постараемся рассчитать влияние теневого сектора на инвестиционные процессы в нашей стране. Другой момент, ограничивающий нас в принятии этой модели за основу прогнозирования заключается в сложности прогнозирования обменного курса сомони за 1 долл. США.

Уравнение множественной регрессии имеет следующий вид:

$$Y = 0,17 + 0,018*X3 - 0,134*X8 + 0,0037*X11 + 0,589*X15 + 0,687*X18 - 0,26*X28 + 0,061*X30 \quad (17)$$

где,

X3 – темпы роста **валового сбережения**;

X8 – темпы роста **рентабельности** (отношение чистой прибыли и чистых смешанных доходов к промежуточному потреблению *100);

X11 – темпы роста **грантов**;

X15 – темпы роста **валового накопления в основной капитал**;

X18 – темпы роста **ВВП на одного занятого населения**;

X28 – темпы роста **курса сомони, за 1 долл. США**;

X30 – темпы роста **индекса госуправления CPIA**.

R² данного уравнения (17) составляет **0,74**, Prob (F-statistic) – **0,002**, Durbin-Watson stat. – **2,4**, соответственно, что доказывает адекватность данной модели.

По причине указанных проблем, связанных с моделированием динамики валового накопления, в следующей модели мы выбрали для этой цели **модель Харрода-Домара**. Попытаемся применить накопленные за 3 года инвестиции в основной капитал для исследования влияния последних на динамику ВВП Республики Таджикистан. Для расчета модели **Харрода-Домара** была построена регрессионная модель нормы сбережений за период 2000-2022 гг. (табл. 3).

Таблица 3. Результаты оценки нормы валового сбережения для модели Харрода-Домара

Dependent Variable: Y (Норма сбережений)				
Method: Least Squares				
Date: 10/18/24 Time: 16:26				
Sample (adjusted): 2000 2022				
Included observations: 23 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	40.12887	6.153147	6.521683	0.0000
X1 (Чистое сбережение в текущих ценах, млн. сомони)	0.001057	6.67E-05	15.84447	0.0000
Доля сельского хозяйства в ВВП, в%	-0.522992	0.255992	-2.049453	0.0562
Фактическое конечное потребление, млн сомони	-0.000472	4.02E-05	-11.72767	0.0000
Число частных и коллективных предприятия	0.000286	5.47E-05	5.224912	0.0001
Потребление основного капитала в текущих ценах, млн. сомони	0.001182	0.000205	5.751942	0.0000
R-squared	0.969335	Durbin-Watson stat	2.454390	
Adjusted R-squared	0.960316	Prob(F-statistic)	0.000000	

Источник: Расчет с помощью эконометрической программы E-views.

Как следует из данных таблицы 3, модель статистически значима и адекватна для применения. За рассматриваемый период на норму сбережений положительно повлияли: чистые сбережения, число частных и коллективных предприятий и потребление основного капитала. Отрицательное влияние на норму сбережений имели доля сельского хозяйства в ВВП и фактическое конечное потребление. Это в целом является закономерным явлением, отвечающим требованиям теории и практики инвестирования.

Далее, по расчетам нормы накопления и прогнозных значений ВВП, ВВП на душу населения, валового сбережения и инвестиций в основной капитал (накопленных за 3 года), мы опирались на модель нормы сбережения и на Национальную стратегию развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. по прогнозным значениям численности населения, темпов роста ВВП, доли сельского хозяйства в ВВП, представленных в трех сценариях: инерционный, индустриальный и индустриально-инновационный сценарии развития экономики. Результаты прогнозов по этим сценариям представлены на рисунках 1, 2, 3, 4.

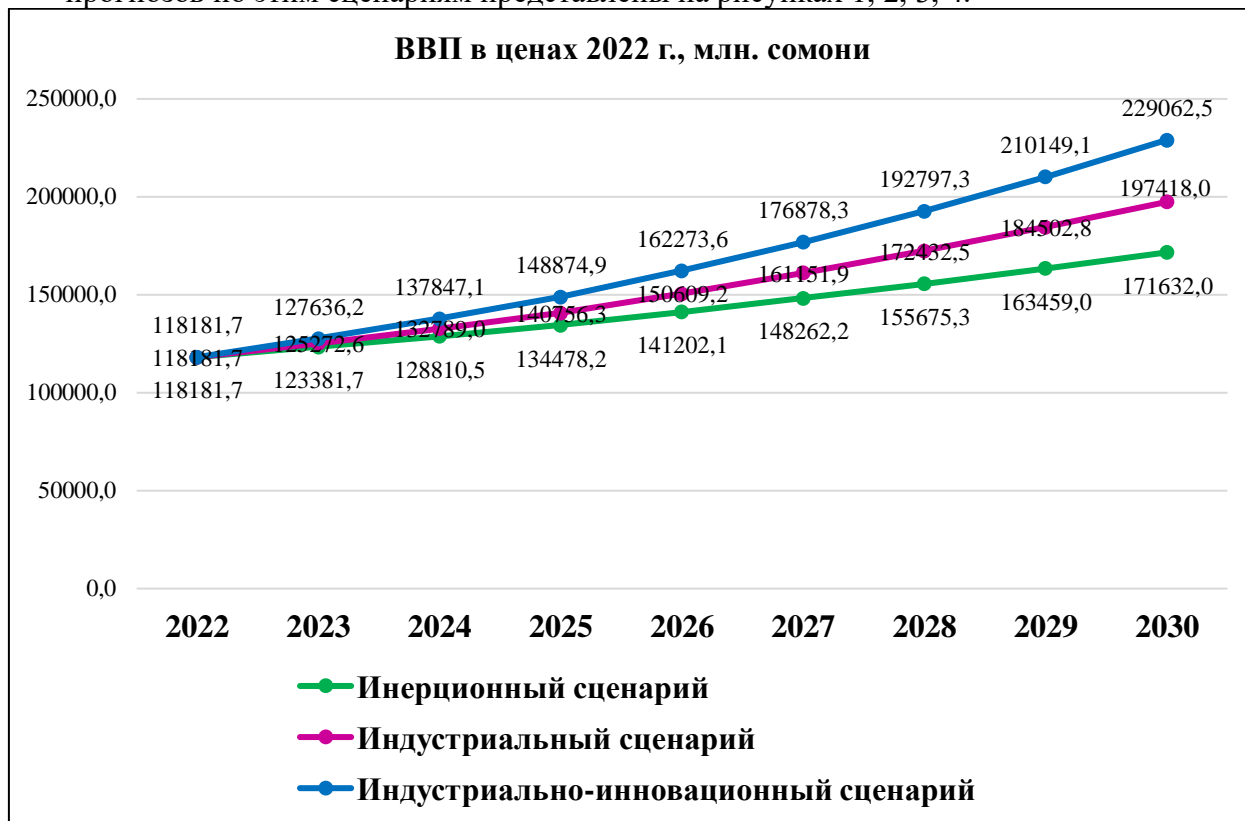

Рисунок 1. Прогнозные значения ВВП в ценах 2022 г. по трем сценариям НСР-2030 (млн. сомони).

Источник: [8, 9, 10].

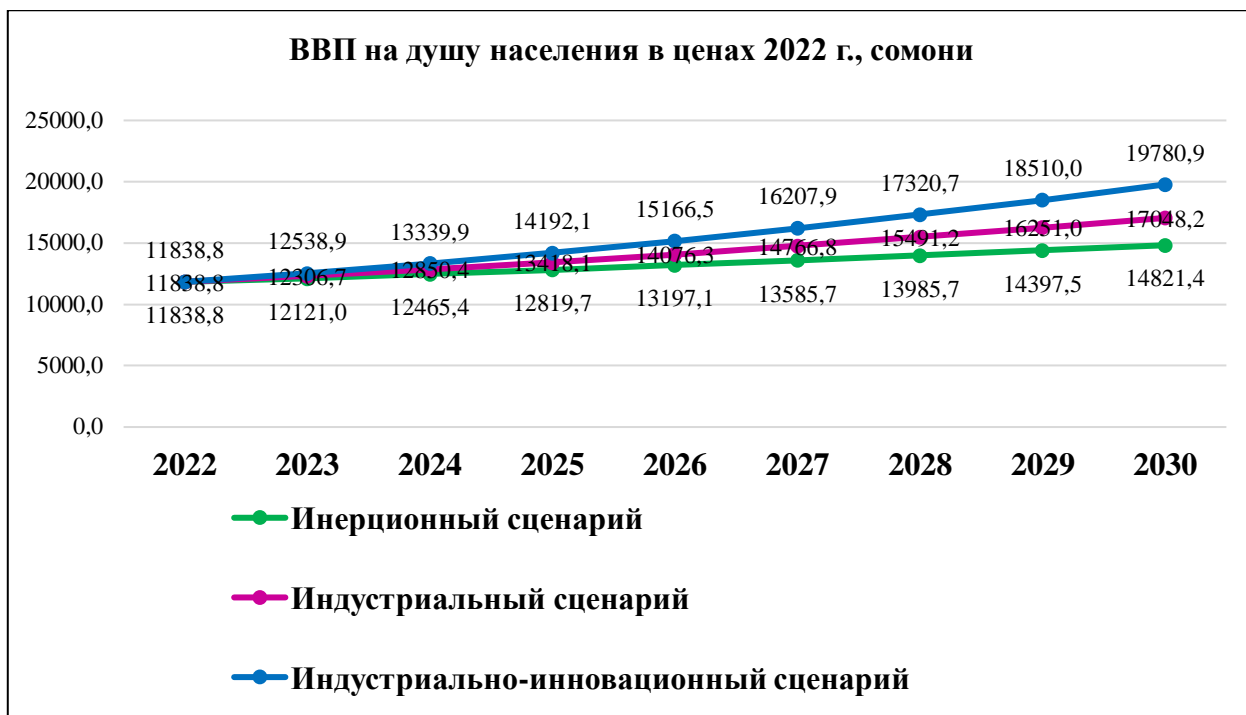

Рисунок 2. Прогнозные значения ВВП на душу населения в ценах 2022 г. по трем сценариям НСР-2030 (сомони).

Источник: [8, 9, 10].

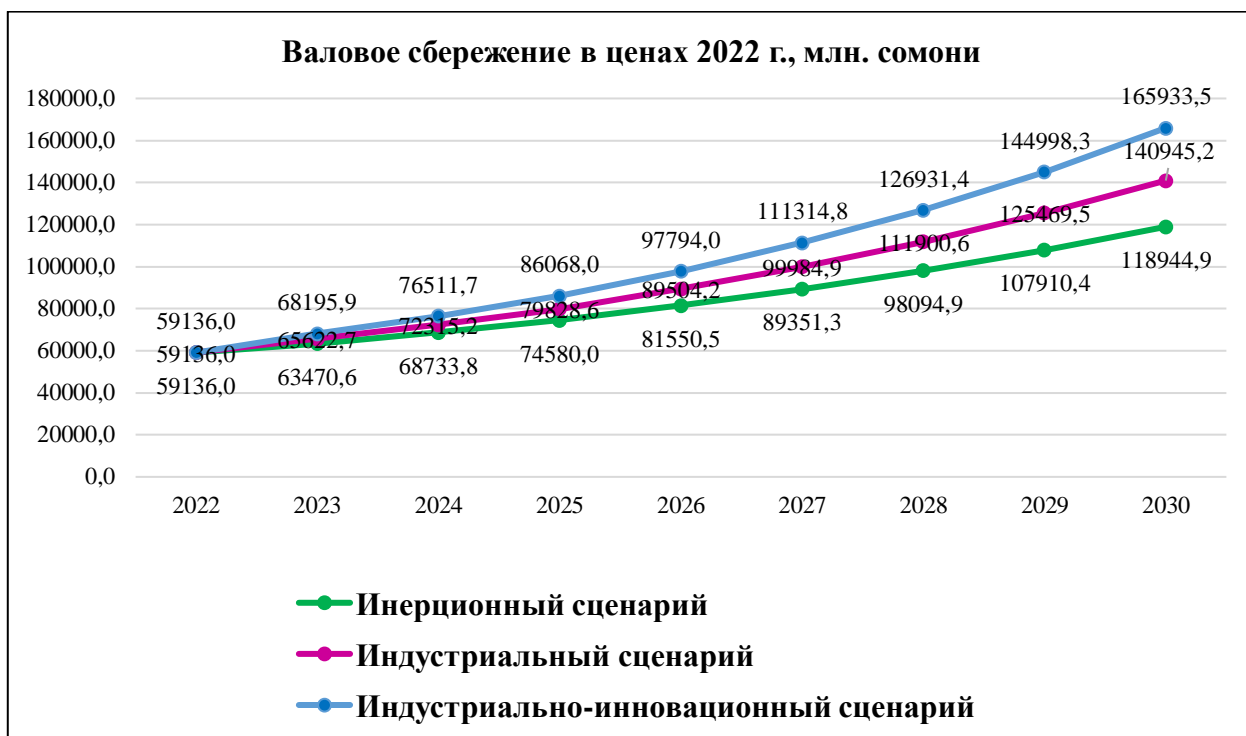

Рисунок 3. Прогнозные значения валового сбережения в ценах 2022г. на основе модели Харрода-Домара по трем сценариям НСР-2030 (млн. сомони).

Источник: Рассчитано по: [8, 9, 10].

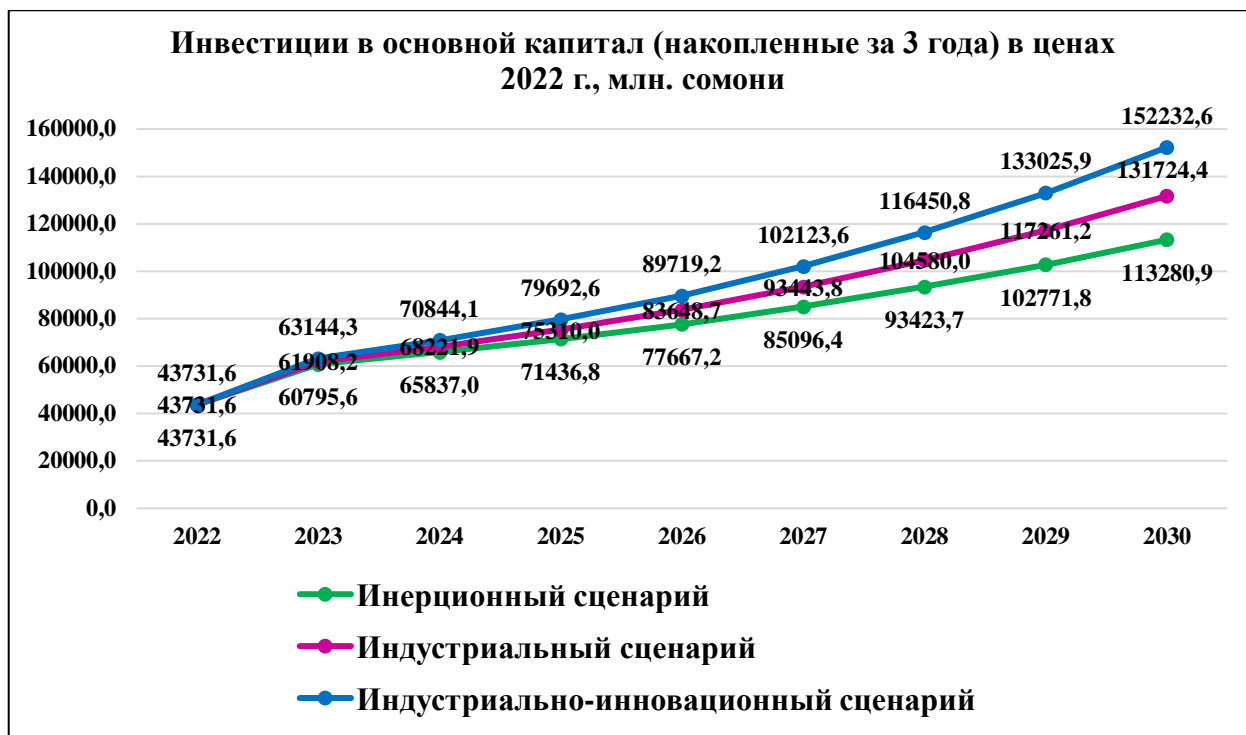
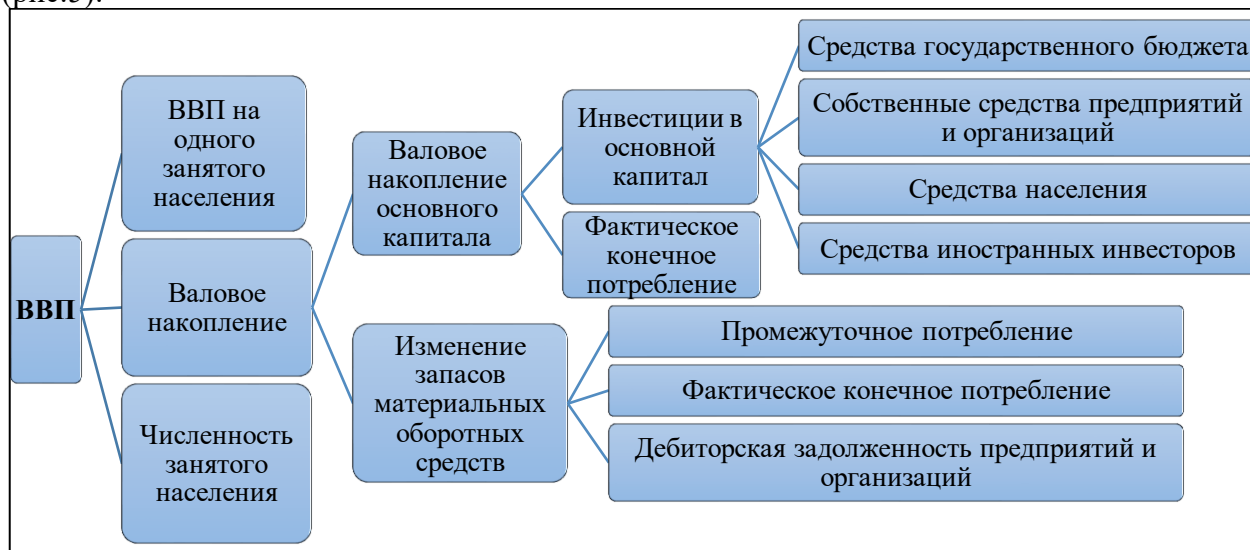

Рисунок 4. Прогнозные значения инвестиций в основной капитал (накопленных за 3 года) в ценах 2022г. на основе модели Харрода-Домара по трем сценариям НСР-2030 (млн. сомони).

Источник: Рассчитано по: [8, 9, 10].

Результаты прогнозов по модели Харрода-Домара, представленные в трех сценариях показывают, что для достижения большего объема ВВП и ВВП на душу населения в будущем требуется больше сбережений, соответственно, больше инвестиций в основной капитал. О развитии физического капитала в Республике Таджикистан см. подробнее в [5].

Отметим, что модель Харрода-Домара очень широко используется на практике и является общепризнанной, однако не содержит в себе другие важные макроэкономические показатели. Более детально инвестиционные потоки и их влияние на макроэкономическую динамику представлены в следующей схеме (рис.5):

Рисунок 5. Схема влияния инвестиционных потоков в экономике страны (с оценкой воздействия на динамику ВВП)

Источник: Составлено авторами.

Исходя из представленной схемы (рис. 5.), можно поэтапно построить модели инвестиционных потоков по методу «от общего к частному». В первую очередь рассмотрим модель Кобба-Дугласа, результаты которой представлены в таблице 4.

Таблица 4. Результаты регрессионного анализа темпов прироста валового внутреннего продукта за период 2001-2022 гг.

Dependent Variable: Темпы прироста валового внутреннего продукта				
Method: Least Squares				
Date: 10/28/24 Time: 15:07				
Sample: 2001-2022				
Included observations: 22				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
С	0.279284	0.316538	0.882308	0.3892
Темпы прироста валового накопления	0.004445	0.007534	0.590049	0.5625
Темпы прироста численности занятого населения	0.962680	0.054472	17.67280	0.0000
Темпы прироста ВВП на одного занятого населения	0.986665	0.044337	22.25383	0.0000
R-squared	0.971846	Prob (F-statistic)		0.000000
Adjusted R-squared	0.967154	Durbin-Watson stat		1.121311

Источник: Рассчитано с помощью эконометрической программы E-views.

Согласно данным таблицы 4, за рассматриваемый период наибольшее влияние на темпы прироста ВВП оказали темпы прироста производительности труда и численности занятого населения, а наименьшее влияние – темпы прироста валового накопления. Это означает, что для приращения ВВП в дальнейшем необходимо увеличивать рабочие места и повышать производительность труда. Важное значение при этом имеет интенсификация производства.

Далее оценим результаты моделирования прироста валового накопления (табл. 5).

Таблица 5. Результаты регрессионного анализа темпов прироста валового накопления за период 2005-2022 гг.

Dependent Variable: Темпы прироста валового накопления				
Method: Least Squares				
Date: 10/22/24 Time: 12:44				
Sample (adjusted): 2005-2022				
Included observations: 18 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
С	-0.965039	2.030466	-0.475280	0.6414
Темпы прироста валового накопления основного капитала с учетом его весов за последние 3 года	1.133919	0.176469	6.425603	0.0000
Темпы прироста изменений запасов материальных оборотных средств	0.051851	0.041867	1.238478	0.2346

учетом их весов за последние 3 года (-4)				
R-squared	0.749145	Prob(F-statistic)	0.000031	
Adjusted R-squared	0.715698	Durbin-Watson stat	2.064655	

Источник: Рассчитано с помощью эконометрической программы E-views.

Данные таблицы 5 показывают, что наибольшее влияние на темпы прироста валового накопления оказывали темпы прироста валового накопления основного капитала (с учетом его весов за последние 3 года) и наименьшее влияние – темпы прироста изменений запасов материальных оборотных средств (с учетом их весов за последние 3 года) с лагом на 4 года за рассматриваемый период. Это означает, что для приращения валового накопления в дальнейшем необходимо увеличивать в большей степени валовое накопление основного капитала. Потому что его прирост на 1% обеспечивает прирост валового накопления больше чем на 1,1%.

Теперь оценим результаты моделирования прироста валового накопления основного капитала (таблица 6).

Таблица 6. Результаты регрессионного анализа темпов прироста валового накопления основного капитала (с включением Dummy) за период 2003-2022 гг.

Dependent Variable: Темпы прироста валового накопления основного капитала				
Method: Least Squares				
Date: 10/25/24 Time: 10:31				
Sample (adjusted): 2003-2022				
Included observations: 20 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DUMMY	-0.058097	0.005239	-11.08885	0.0000
Темпы прироста инвестиций в основной капитал (ИОК) с учетом его весов за последние 3 года	0.280684	0.088306	3.178524	0.0055
Темпы прироста фактического конечного потребления (-2)	0.578820	0.145756	3.971165	0.0010
R-squared	0.900028	Durbin-Watson stat	1.967374	
Adjusted R-squared	0.888267			

Источник: Рассчитано с помощью эконометрической программы E-views.

Как видно из данных таблицы 6, за исследуемый период наибольшее влияние на темпы прироста валового накопления основного капитала оказывали темпы прироста фактического конечного потребления с лагом на 2 года и инвестиций в основной капитал в учетом его весов за последние 3 года, а наименьшее отрицательное влияние – показатель dummy. В данном случае отрицательный dummy означает, что другие оставшиеся качественные и количественные факторы снижали прирост валового накопления основного капитала. Данная модель показывает, что положительное влияние фактического конечного потребления на результативный признак свидетельствует о том, что платежеспособный спрос населения стимулировал инвесторов вкладывать свои средства в основной капитал.

Следующая модель демонстрирует, как изменения в различных источниках инвестирования влияют на общие темпы прироста инвестиций в основной капитал (табл. 7).

Таблица 7. Результаты регрессионного анализа влияния темпов прироста источников инвестирования в основной капитал на темпы прироста всех ИОК (с включением Dummy) за период 2003-2022 гг.

Dependent Variable: Темпы прироста инвестиции в основной капитал				
Method: Least Squares				
Date: 10/25/24 Time: 09:23				
Sample (adjusted): 2003-2022				
Included observations: 20 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DUMMY	1.062450	0.081662	13.01035	0.0000
Темпы прироста средств государственного бюджета с учетом их весов за последние 3 года (-1)	-0.311657	0.161945	-1.924467	0.0735
Темпы прироста собственных средств предприятий и организаций* с учетом их весов за последние 3 года (-1)	0.213685	0.109163	1.957481	0.0692
Темпы прироста средств населения с учетом их весов за последние 3 года (-2)	2.234943	0.664836	3.361647	0.0043
Темпы прироста средств иностранных инвесторов* с учетом их весов за последние 3 года (-1)	0.831147	0.094455	8.799423	0.0000
R-squared	0.952925	Durbin-Watson stat		2.275124
Adjusted R-squared	0.940371			

*включая кредиты банков и заемные средства других организаций, а также средства ООО и акционерных обществ.

** включая кредиты иностранных банков

Источник: Рассчитано с помощью эконометрической программы E-views.

Интерпретируем результаты модели, представленной в таблице 7. Коэффициент влияния dummy-переменной составляет 1,06, что указывает на то, что изменение фактора, представленного этой переменной, приводит к росту темпов прироста инвестиций на 1,06%. Она отражает качественный фактор, чей вклад в рост инвестиций меняется в зависимости от ее значения. Например, это может быть степень развитости финансового рынка, инвестиционный климат, уровень технологического развития, или другой фактор. Коэффициент влияния темпов прироста средств государственного бюджета с учетом их весов за последние 3 года с лагом на 1 год составляет -0,31, свидетельствуя о том, что рост этого источника инвестирования приводит к снижению темпов прироста общих инвестиций в основной капитал на 0,31%. Следовательно, необходимо создать механизмы контроля и эффективности использования государственных средств, чтобы минимизировать их негативное влияние на инвестиции. Это подтверждает наблюдаемую в некоторых случаях неэффективность государственных инвестиций и возможность их «вытеснения» частными инвестициями. Оценка вклада государственного финансирования в динамику экономического роста см. подробнее [6]. Коэффициент влияния темпов прироста собственных средств предприятий и организаций с учетом их весов за последние 3 года составляет 0,21 и показывает, что рост собственных средств предприятий с лагом на один год приводит к росту темпов прироста общих инвестиций в основной капитал на 0,21%. Это свидетельствует о важной роли внутреннего финансирования в стимулировании инвестиций. Коэффициент влияния темпов прироста средств населения с учетом их весов за

последние 3 года составляет 2,24 и указывает на высокое влияние инвестиций населения на общий рост инвестиций в основной капитал. Это свидетельствует о развитии инвестиционной культуры и о растущей роли частных инвестиций в экономике. Коэффициент влияния темпов прироста иностранных инвесторов с учетом их весов за последние 3 года составляет 0,83 и подтверждает важную роль иностранных инвестиций в стимулировании инвестиционной активности. Иными словами, созрела необходимость создания благоприятного инвестиционного климата для привлечения иностранного капитала. Таким образом, исходя из результатов данной модели следует отметить, что для повышения инвестиций в основной капитал необходимо увеличить привлечение частных и иностранных инвестиций, а также инвестиций населения. Структурные сдвиги в инвестициях в основной капитал как фактор развития производительных сил Республики Таджикистан подробнее см. [7].

Таблица 8. Результаты регрессионного анализа темпов прироста изменения запасов материальных оборотных средств (с включением Dummy) за период 2001-2022 гг.

Dependent Variable: Темпы прироста изменения запасов материальных оборотных средств				
Method: Least Squares				
Date: 10/28/24 Time: 15:24				
Sample: 2001-2022				
Included observations: 22				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
DUMMY	-1.622078	0.113406	-14.30333	0.0000
Темпы прироста промежуточного потребления	5.069082	1.207190	4.199077	0.0005
Темпы прироста фактического конечного потребления	-6.792853	1.021652	-6.648889	0.0000
Темпы прироста дебиторской задолженности предприятий и организаций	-0.324441	0.037345	-8.687717	0.0000
R-squared	0.932990	Durbin-Watson stat		2.359043
Adjusted R-squared	0.921821			

Источник: Рассчитано с помощью эконометрической программы E-views.

Согласно данным таблицы 8:

- коэффициент влияния переменной dummy составил -1,62, который свидетельствует о том, что изменение фактора, представленного этой переменной, приводит к снижению темпов прироста запасов материальных оборотных средств на 1,62%. Он отражает качественный фактор, чей вклад в прирост запасов материальных оборотных средств меняется в зависимости от его значения. Например, это может быть уровень неопределенности в экономике, риск изменения цен, доступность кредитных ресурсов или другой качественный фактор.

- Коэффициент влияния темпов прироста промежуточного потребления составил 5,07 и означает, что рост темпов прироста промежуточного потребления приводит к увеличению темпов прироста запасов материальных оборотных средств на 5,07%. Это логично, поскольку увеличение объемов производства (и, следовательно, промежуточного потребления) обычно ведет к росту запасов сырья и материалов.

- Коэффициент влияния темпов прироста фактического конечного потребления составил -6,79, который показывает, что рост темпов прироста этого показателя приводит к снижению темпов прироста зависимой переменной на 6,79%. Это может быть связано с улучшением спроса, оптимизацией логистических цепочек и снижением необходимости держать большие запасы готовой продукции.

- Коэффициент влияния темпов прироста дебиторской задолженности предприятий и организаций составил $-0,32$, который указывает на то, что темпы прироста этого показателя приводит к снижению темпов прироста зависимой переменной на $0,32\%$. Это может быть связано с ухудшением платежной дисциплины заказчиков, а также с неэффективным управлением запасами материальных оборотных средств в условиях увеличения дебиторской задолженности.

Таким образом можно сделать вывод, что для увеличения запасов материальных оборотных средств необходимо: а) создавать условия для оптимизации производственных процессов, включая внедрение новых технологий, создание эффективных логистических цепочек и улучшение прогнозирования спроса; б) поддерживать прозрачную и предсказуемую экономическую среду на основе цифровизации экономики; в) **улучшать платежную дисциплину** со стороны заказчиков, что может помочь предприятиям снизить свои запасы.

Вышеприведенные модели в дальнейшем могут быть усовершенствованы за счет включения дополнительных переменных, например, уровня процентных ставок, инфляции, уровня безработицы и др.

Для регулирования инвестиционных процессов в экономике рекомендуется:

- Создавать благоприятный инвестиционный климат.
- Улучшать инфраструктуру.
- Реформировать банковский сектор.
- Развивать человеческий капитал.
- Усилить институциональные реформы (снижать уровень коррупции и его влияние на инвестиции, обеспечить эффективность государственного управления, защиту прав собственности, предсказуемость экономической политики, а также качество правовой базы, регулирующей инвестиционную деятельность).

В заключение следует отметить, что макро модель инвестиционных процессов в Таджикистане должна учитывать как внутренние, так и внешние факторы. Открытость экономики создает как возможности, так и риски для инвестиционной деятельности, особенно с иностранными инвестициями, такими как: отток капитала и зависимость от внешних факторов. Эффективная экономическая политика должна быть направлена на создание благоприятного инвестиционного климата и диверсификацию экономики. Дальнейшие исследования необходимы для уточнения модели и разработки более точных прогнозов.

Литература:

1. Таджикистан: 20 лет государственной независимости [Текст]: статистический ежегодник. – Душанбе, 2011.
2. Статистический ежегодник Республики Таджикистан [Текст]: статистический ежегодник. – Душанбе, 2024.
3. Раҳимзода, Ш. Стратегияи пешгирии хавфҳои сармоягузорӣ дар корхонаҳои энергетикӣ / Ш. Раҳимзода, Н. С. Назарова // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2021. – №. S2. – Р. 67-73. – EDN CYAARX.
4. Раҳимзода, Ш. Модели долгосрочного прогнозирования отраслей национальной экономики / Ш. Раҳимзода, Л. Х. Саидмуродов, Ф. М. Муминова. – Душанбе : Институт экономики и демографии, 2024. – 170 с. – EDN XCUIXL.
5. Ишматова, Д. А. Развитие физического капитала как фактор инновационного развития экономики Республики Таджикистан / Д. А. Ишматова // Экономика Таджикистана. – 2020. – № S4-1. – С. 34-40. – EDN LDMXZI.

6. Ишматова, Д. А. Оценка вклада государственного финансирования в динамику экономического роста / Д. А. Ишматова // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 3. – С. 126-133. – EDN KBRXFH.
7. Ишматова, Д. А. Структурные сдвиги в инвестициях в основной капитал как фактор развития производительных сил Республики Таджикистан / Д. А. Ишматова // Экономика Таджикистана. – 2021. – № S2. – С. 40-47. – EDN VZDNPZ.
8. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года [Текст] Утверждено Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, № 636. – Душанбе, 2016. – 86 с.
9. Национальные счета Республики Таджикистан [Текст]: статистика. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014, 2016, 2020, 2021, 2022, 2024.
10. Строительство в Республике Таджикистан [Текст]: статистический ежегодник. – Душанбе, 2011, 2022, 2023, 2024.

Саидмуродзода Л.Х.

Ишматова Д.А.

МОДЕЛҲОИ МУОСИРИ ПЕШГУЌИИ ҶАРАЁНИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ КИШВАР

Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи Миллии илмҳои Тоҷикистон

Дар мақола динамикаи ҷараёни сармоягузорӣ дар Тоҷикистон аз соли 2001 то 2022 бо таваҷҷӯҳ ба таъсири онҳо ба рушди иқтисодӣ таҳқиқ шудааст. Усулҳои гуногуни моделсозии ҷараёнҳои сармоягузориро аз эконометрикаи анъанавӣ то равишҳои муосир бо назардошти омилҳои асосии тасмимгирии сармоягузорӣ: суръати афзоиши ҷамъи андӯхти сармояи асосӣ, ММД ба як корманд, истеъмоли ниҳой, манбаъҳои маблағгузорӣ, истеъмолати мобайнӣ, қарзи дебиторӣ таҳлил карда шуд. Дар мақола афзалиятҳо ва камбудииҳои моделҳои гуногуни пешгуиро таҳлил намуда, аз ҷумла истифодаи амалии модели Ҳаррод-Домар барои пешгуии ҷараёни сармоягузорӣ дар Тоҷикистон нишон дода шудааст. Дар мақола таъсири ҷараёнҳои сармоягузорӣ ба афзоиши ММД баҳогузори шуда, тавсияҳо оид ба истифодаи моделҳои гуногун, аз ҷумла моделҳои Ҳаррод-Домар, Кобб-Дуглас ва моделҳои регрессиони бисёрмоила барои таҳияи сиёсатҳои самарабахши иқтисодӣ, ки ба ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ ва рушди устувори иқтисодӣ дар Тоҷикистон нигаронида шудааст, пешниҳод карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: ҷараёнҳои сармоягузорӣ, моделҳои пешгуӣ, динамикаи макроиқтисодӣ, таъсири сармоягузорӣ, пасандозҳои умумӣ, ҷамъи андӯхт, меъёри пасандозҳо ва меъёри ҷамъкунӣ, сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ, манбаъҳои сармоягузорӣ ба сармояи асосӣ, истеъмолати воқеии ниҳой, истеъмолати мобайнӣ, қарзи дебитории корхонаҳо ва ташилотҳо.

Saidmurodzoda L.Kh.

Ishmatova D.A.

MODERN MODELS FOR FORECASTING INVESTMENT FLOWS IN THE COUNTRY'S ECONOMY

*Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of
Tajikistan*

The article studies the dynamics of investment flows in Tajikistan from 2001 to 2022 with a focus on their impact on macroeconomic growth. Different methods of investment flows modelling are analysed, from traditional econometrics to modern approaches, taking into account key factors of investment decision: growth rate of gross fixed capital formation, GDP per employee, final consumption, sources of financing, intermediate consumption, receivables. The article compares the advantages and disadvantages of various forecasting models, including the practical application of the Harrod-Domar model for forecasting investment flows in Tajikistan. In order to develop an effective economic policy aimed at stimulating investment and sustainable economic growth in Tajikistan, the impact of investment flows on GDP growth is assessed, and recommendations for the use of various models, including Harrod-Domar, Cobb-Douglas and multiple regression models, are offered.

Key words: *investment flows, forecasting models, macroeconomic dynamics, impact of investment, gross saving, gross accumulation, savings rate and savings rate, investment in fixed capital, sources of investment in fixed capital, actual final consumption, intermediate consumption, accounts receivable of enterprises and organizations.*

Сведения об авторах:

Саидмуродзода Лутфулло Хабибулло – доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, чл-корр. НАНТ 734024, Таджикистан, г. Душанбе, ул. С. Айни 44; тел.: +992-900-28-82-52, e-mail: Lsaidmuradov@rambler.ru.

Ишматова Дилором Алишеровна – научный сотрудник ИЭД НАНТ, телефон: +992-502-02-38-87, e-mail: ishmatova_96@mail.ru.

ДТУ 330+338 (575*3)

Муминова Ф.М.

Ёров Ф.Ҳ.

**ТАШАККУЛИ РАВАНДИ РАҚАМИКУНОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН ВА НАҚШИ ЗЕҲНИ СУНӢӢ ДАР РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯИ
РАҚАМӢ****Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон**

Дар мақолаи мазкур асосан ба раванди ташаккули технологияҳои иттилоотӣ, рақамикунонии соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ – иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон, баҳодиҳии ҳолати кунунии гузариш ба низоми рақамии кишвар ва оид ба ҷанбаҳои назариявии пайдоиш, инкишоф ва эволютсияи зеҳни сунӣ, имкони ташаккул ва рушд додани он дар ҳаёти рӯзмарраи одамон ба таври мухтассар маълумоте рӯйи кор оварда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: рақамикунонӣ, низоми рақамӣ, киберамният, зеҳни сунӣ (AI), MARS, МЭҲ, 3D.

Аз давраҳои қадим инсонҳо ҳамвора дар ҷустуҷӯ ва дарёфти илму маърифат, беҳтарнамоии сатҳи зиндагӣ, мубориза бо хатарҳои атроф ва ғайраҳо талош меварзиданд. Яке аз прогрессҳои арзишманди башарият ин кашфи қувваи электрикӣ ва ихтироҳои мошинҳо ҳисобида мешавад.

ENIAC (Electronic Integral Computer) аввалин компютери барномарезишуда дар ҷаҳон буд, ки соли 1946 дар Донишгоҳи Пенсилвания барои ҳалли масъалаҳои физикаӣ ҳастай ва метеорология ихтироъ шуд, ки ҳаҷмаш 30 метри мураббаъ ва вазнаш 30 тонна буд. Марҳила ба марҳила мошинаҳои электронии ҳисоббарор (МЭҲ) бо қобилиятҳои бузург рӯйи кор омаданд, ки оҳоро ба панҷ насл ҷудо намуданд. Айни ҳол МЭҲ насли панҷум мавриди истифода қарор доранд, ки амалиётҳои зиёдеро метавонанд анҷом диҳанд. Муҳаққиқон бар он назаранд, ки МЭҲ насли шашум бо фанновариҳо ва қобилиятҳои ҳайратангезе дар раванди амалишавӣ қарор доранд.

Дар ҳаёти рӯзмарраи инсонҳо баҳри тезонидан ва натиҷаи дилхоҳ гирифтани аз фаъолияти худ барномаҳои рақамии зиёде рӯйи кор омадаанд. Бо мурури замон нақши рақамикунонӣ дар идоракунии давлат низ хело ҳам назаррас мебошад. Аксари кишварҳо барномаи «Ҳукумати электронӣ» - ро дар фаъолияти давлатдорӣ хеш қорӣ намудаанд ва ин раванд бо суръат идома дорад. Дар таҷриба исбот шудааст, ки ҳукумати электрониро метавон манбаи зиддикоррупсионӣ арзёбӣ кард. Кам гардонидани алоқаи рӯ ба рӯӣ байни шахсони мансабдор ва шаҳрвандоне, ки барои хидмат мурочиат мекунанд, калиди муборизаи бомуваффақият бо коррупсия ҳисобида мешавад.

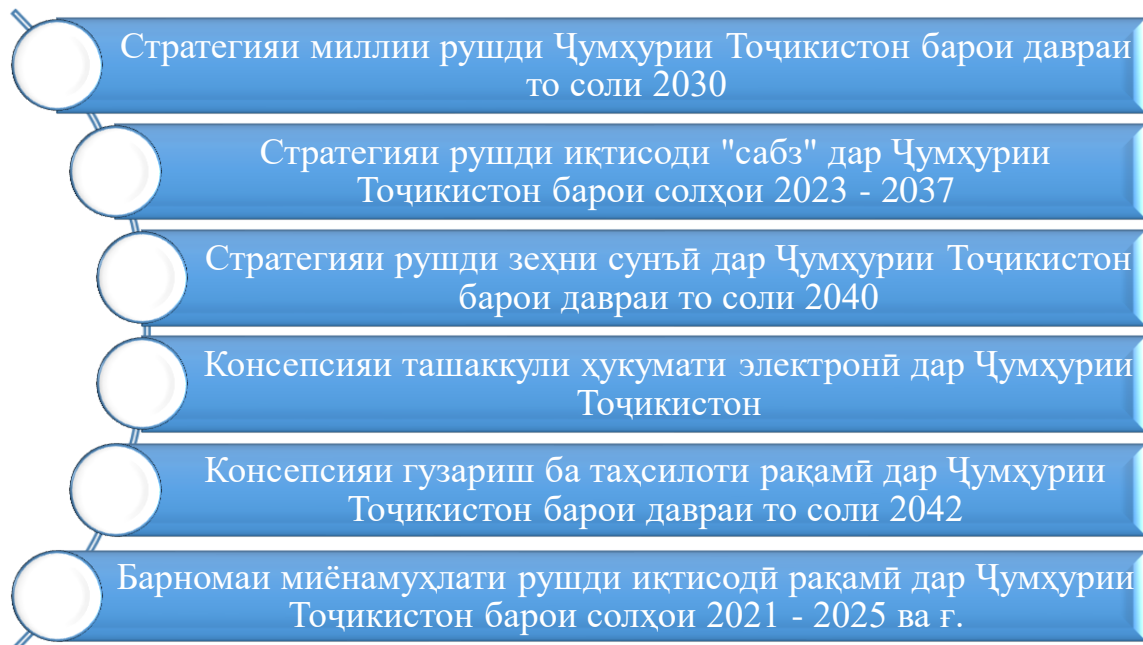
Ғайр аз ин, қорӣ намудан ва тақвият додани хизматрасониҳои рақамии давлатӣ, рушди зеҳни сунӣ, амнияти иттилоотӣ дигар самтҳои вобаста ба рақамикунонӣ дар кишвар рушд дода мешавад.

Табдили рақамӣ метавонад дар раванди рушди иқтисодӣ, ки дар асли худ маънои истифодаи фаъоли инноватсияҳо дар асоси технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК), қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ (КИТТИ)-ро барои татбиқи иқтидор ва имкониятҳо дорад, нақши муҳимро бозад. Бояд қайд намуд, ки пандемияи COVID-19 ба якбора суръат гирифтани рушди гурӯҳи калони хизматрасониҳои ТИК ва хизматрасониҳои онлайн мусоидат намуд.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди рушди пешравандаи ҳам рақамӣ, ҳам иқтисодӣ муҳим аст. Рақамикунонӣ ба дигаргун кардани иқтисодиёт аз ҳисоби баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва маҳсулноқӣ дар микёси тамоми бахшу соаҳои он кумак мекунад. Истифодаи захираҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва пайдоиши

платформаҳои онлайнӣ метавонанд ба рушди иқтисоди рақамӣ боз ҳам суръати бештар бахшанд. Таъсис ва рушди инфрасохтори рақамӣ, саводнокии рақамӣ ва танзими молиявӣ метавонанд барои ба ҳадди аксар расонидани бартарихҳои рақамикунонӣ барои иқтисодиёти мамлакат мусоидат кунанд[8].

Дар айни замон яке аз фишангҳои асосии рақобатпазирии кишвар ин рушди инфрасохтори рақамӣ дар бахши давлатӣ ва хусусӣ ҳисобида мешавад. Вобаста ба ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва концепсияҳо қабул карда шудаанд, ки мавриди иҷро қарор дорад:

Расми 1. Ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва концепсияҳои амалкунада дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (коркарди муаллифон)

Давлат чанбаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва барномавиро барои ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ ташаккул медиҳад. Ҳамин тавр, ҳанӯз дар соли 2000 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи ТИК қабул шуда буданд, ки бевосита ба ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар ҷумҳурӣ барои ҳамаи сатҳҳои субъектҳои хоҷагидорӣ мансуб буданд. Инҳо ҳуҷҷатҳои зерин мебошанд: «Барномаи таъмини амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Стратегияи «Технологияҳои ТИК барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 ноябри соли 2003 тасдиқ шудааст, Барномаи «Рушд ва ҷорӣ намудани ТИК дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2004 тасдиқ шудааст, Барномаи «Татбиқ ва рушди технологияҳои иттилоотӣ», Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Тоҷикистон аз 27 феввали соли 2006 дар бораи таъсиси «Шӯро оид ба ТИК дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон».

Истифодаи ТИК дар ҷумҳурӣ дар ҷаҳорҷӯби иқтисоди рақамӣ на танҳо омили калидии арзёбии рушди иқтисодӣ, балки шарт зарурии рушди мамлакат низ мебошад.

Ҳукумати Тоҷикистон бо қарори худ зери № 643 аз 30 декабри соли 2011 Концепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро тасдиқ кард.

Моҳи декабри соли 2016 Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қабул гардид, ки дар он ба мадди аввал масъалаҳои таҳкими рушди институтсионалӣ дар самти таъмини назорати самаранок, шаффоф

ва зиддикоррупсионии идоракунӣ ва молиявӣ дар асоси чорӣ намудани технологияҳои муосири иттилоотӣ дар ҳамаи сатҳҳои идоракунии давлатӣ бароварда шудаанд.

Бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019 Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30 августи соли 2022 – Концепсияи гузариш ба таҳсилоти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2042 қабул шудаанд.

Ҳамзамон, солҳои 2025 – 2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон карда шуд, ки боиси тақон бахшидан ба силсилаи фаъолиятҳо дар самти - таҳияи як қатор тадбирҳо оид ба таҳкими заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин сиёсати давлатӣ дар соҳаи чорӣ намудани технологияҳои нав; таҳкими асосҳои рақамӣ, аз қабилӣ ташкили инфрасохтори муосири рақамӣ ва таъмини дастрасии ҳамаҷонибаи васеъ ба интернет, рушди низомҳои муосири алоқа, ташкили марказҳои маълумот ва платформаҳои рақамӣ; табдили соҳаҳои калидии иқтисодиёти ҷумҳурӣ, ки рақамикунонии онҳо метавонад ба рушди кишвар таъсири пай дар пай дошта бошад, аз ҷумла, гузариш ба ҳукумати рақамӣ, рақамикунонии соҳаи иҷтимоӣ, инчунин соҳаҳои асосии истеҳсолот, аз қабилӣ энергетика, саноату кишоварзӣ ва таъсири бахшҳои нав, масалан, технологияҳои молиявӣ мегардад. Дар ин раванд ишораҳо доир ба истифодаи васеи қарорҳои хушманд ва таъмини самаранокии истифодаи захираҳо хеле муҳим аст.

Автоматикунони системаҳои идоракунӣ ин на танҳо як вазифа баҳри ҳаёти ҷамъият, балки талаботи объективӣ гардидааст. [11].

Ҳалли мушкилот дар муҳити иттилоотии рақамӣ талаб мекунад, ки ҳамкори байни ҳуқуқшиносон, мутахассисони амнияти иттилоотӣ, соҳаи бойгонӣ, IT, таҳлилгарон ва олимони соҳаҳои гуногун зиёд карда шавад.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосии рақамикунории ҳукумат (Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои минтақа)

Нишондиҳандаҳои рақамӣ	Тоҷикистон		Арманистон		Гурҷистон		Қазоқистон		Қирғизистон		Озарбойҷон		Туркменистон		Ўзбекистон		
	арзиш	рутба	арзиш	рутба	арзиш	рутба	арзиш	рутба	арзиш	рутба	арзиш	рутба	арзиш	рутба	арзиш	рутба	
Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида (EGDI): индекси ҳукумати электронӣ (баҳодихӣ аз 0 то 1)	0.50	129	0.74	64	0.75	60	0.86	28	0.70	81	0.69	83	0.48	137	0.73	69	#7
Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида (EGDI): индекси хизматрасониҳои ҳукумати электронӣ (баҳодихӣ аз 0 то 1)	0.40	133	0.72	64	0.61	84	0.93	8	0.62	82	0.61	83	0.30	165	0.74	57	#7
Бонки Ҷаҳонӣ: индекси камолот GovTech (баҳодихӣ аз 0 то 1)	0.31	151	0.72	76	0.61	94	0.82	39	0.58	98	0.77	54	0.12	191	0.81	43	#7
Иттиҳоди байналмилалӣ электрокоммуникасия (ITU): индекси ҷаҳонии киберамният (баҳодихӣ аз 0 то 100)	17	138	50	90	81	55	93	31	50	92	89	40	14	144	71	70	#7
Оксфорд: индекси омодагии ҳукумат ба заҳни сунӣ (баҳодихии 100 балла)	36	109	42	84	41	88	46	72	34	119	46	74	32	128	45	79	#6
Оксфорд: самаранокии ҳукумат (баҳодихии то 100)	38	120	45	103	63	44	51	73	35	132	55	68	31	154	46	98	#6
Оксфорд: малакаҳои рақамӣ (баҳодихии 100 балла)	57	61	59	54	44	128	62	47	48	109	68	18	55	68	54	73	#4
Оксфорд: мутобиқсозии қонунгузорӣ ба моделҳои тиҷорати рақамӣ	44	78	50	47	52	41	51	46	34	150	60	23	45	64	9	110	#6

Сарчашма: маълумоти бештар дар сомонии ICT White Paper)) [15].

Чи тарве ки дар чадвал оварда шудааст, нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 4 индекси баҳодихии раванди рақамикунонӣ чойи охиронро гирифта, дар 3 индекси нишондиҳандаи рақамӣ чойи 6 – умро дорост. Аммо яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми таҳлил, ки ин малақаҳои рақамӣ ҳисобида мешавад, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни 7 кишвари таҳлил чойи 4 – ро гирифтааст. Ин албатта нишондиҳандаи хуб арзёбӣ гашта, метавонад рушди малақаҳои рақамӣ дар ояндаи наздик боз ҳам тавсеа ёфта, тақмилдиҳанда ва рушдбӣи дигар нишондиҳандаҳоро таъмин намояд.

Ҳукумати Тоҷикистон ҷонибдорӣ худро ба пайравӣ аз тамоюлҳои ҷаҳонӣ нишон дода, аз соли 2011 Консепсияи ташаккули ҳукумати электрониро амалӣ менамояд.

Интизорӣ меравад, ки ҳамчун натиҷаи татбиқи Консепсия беҳтар намудани сифат ва кам кардани муҳлатҳои пешниҳоди хизматрасониҳо аз ҷониби мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ба шаҳрвандон ва ташкилотҳо, таъмини дастрасӣ ба пойгоҳҳои иттилоотӣ, фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ва дар дурнамо бо дарназардошти тақмили низоми идоракунонӣ, ба вучуд овардани дастгоҳи аз ҷиҳати ҳайъат самарабахшӯ беҳтари давлатӣ хоҳанд шуд.

Ҳадафҳои асосии ҷорӣ намудани ҳукумати электронӣ инҳоянд:

- баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва идоракунонӣ аз ҳисоби истифодаи васеи ТИК;

- баланд бардоштани сифат ва дастрасии хизматрасониҳои пешниҳодшавандаи ҷамъиятӣ ба шаҳрвандон ва ташкилотҳо;

- соддагардонии расмиёт ва кам кардани муҳлатҳои хизматрасонии ҷамъиятӣ, инчунин кам кардани хароҷоти маъмурии марбут ба пешниҳоди ин хизматрасониҳо;

- баланд бардоштани дастрасии иттилоот оид ба фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ;

- ташаккули низоми ягонаи мубодилаи иттилоотӣ бо истифода аз захираҳои электронии иттилоотӣ ва алоқаи доимӣ бо низом ва шабакаи маҳдуди баҳисобгирии ҳамаи истифодабарандагон;

- ҳавасмандгардонии иқтисодӣи истифодаи Интернет ва технологияҳои муосири иттилоотӣ.

Ҳукумати электронӣ ба ҳалли вазифаҳои зерин мусоидат мекунад:

- таҳия ва татбиқи низомҳои функционалии иттилоотӣ-таҳлилӣ (НИТ), ки раванди қабули қарорҳои идоракунонӣ дар доираи мақомоти алоҳидаи иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дастгирӣ мекунад;

- автоматикунонии ҳамкориҳои байниидоравӣ дар раванди қабули қарорҳои идоракунонӣ;

- автоматикунонии расмиёти пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ;

- баланд бардоштани шаффофияти иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, васеъ намудани имконияти дастрасӣ ва иштироки бевоситаи шаҳрвандон, ташкилотҳо ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар расмиёти ташаккул ва экспертизаи қарорҳое, ки дар ҳамаи сатҳҳои идоракунонӣ давлатӣ қабул карда мешаванд;

- баланд бардоштани сифати равандҳои маъмурий-идоракунонӣ;

- таъмини зудамалӣ ва назорат аз болои натиҷаҳои фаъолияти мақомоти иҷроияи идоракунонӣ давлатӣ;

- таъмини сатҳи матлуби амнияти иттилоотии ҳукумати электронӣ ҳангоми фаъолияти он;

- таҳия ва истифодаи васеи воситаҳои таъмини дастрасии фосилавии шаҳрвандон ва ташкилотҳо ба иттилоот оид ба фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ;

- барҳам додани нобаробарии рақамӣ (нобаробарии шаҳрвандон дар истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ, ки бо фарқиятҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷойгиршавии ҷуғрофӣ муайян карда мешавад), ки яке аз вазифаҳои марказии таъмини самаранокии ҳукумати электронӣ ба ҳисоб рафта, тавассути рушди инфрасохтори ТИК

(рушди худудии шабакаҳои алоқа, баланд бардоштани сифати алоқа, компютеркунонии аҳоли, рушди Интернет дар қаламрави мамлакат) амалӣ карда мешавад.

Таъсиси ҳукумати электронӣ бояд ҳамаи сатҳҳои идоракунии давлатӣ – аз ҳамкориҳои байниидоравӣ то ҳамкориҳои байни давлат ва шаҳрвандонро муосир кунонида, рушд диҳад.

Меъмории ҳукумати электронӣ. Чун қоида, истифодаи технологияҳои интернетӣ аз ҷониби давлатҳо аз як қатор марҳилаҳои асосӣ мегузарад. Дар илми сиёсатшиносӣ панҷтои онҳоро фарқ мекунад:

Марҳилаи аввал. Ташаккул – бо ворид шудани мақомоти идоракунии давлатӣ ба сохторҳои электронии шабакавӣ алоқаманд аст. Ҳукумат, вазорату идораҳо сомонаҳоеро таъсис медиҳанд, ки асосан барои иттилоотдиҳӣ ба шаҳрвандон оид ба ҳайъат ва сохтори дастгоҳ, рӯйдодҳо ва фаъолияти давлатӣ ва ғайра хизмат мекунад.

Марҳилаи дуюм. Ҳузури васеъ – афзоиши шумораи «сомонаҳои давлатӣ»-и дорои функсияҳои пешрафта. Истифодабарандагон метавонанд иттилооти махсусгардонидашуда ва навшавандаро дар речаи вақти воқеӣ бо кумаки сомонаҳои ҳукумати, идоравӣ ба даст оранд. Имконияти гирифтани нашрияҳои расмӣ, ҳуҷжатҳои ҳуқуқӣ, иттилооти хабарӣ, ирсол муроҷиат ё шарҳ ва ғайраро фароҳам меорад.

Марҳилаи сеюм. Ҳамкориҳои интерактивӣ – бо пурзӯр шудани таъсири мутақобилан байни мақомоти давлатӣ ва шаҳрвандон тавсиф мешавад. Барои истифодабарандагон хизматрасониҳои интерактивӣ дар Интернет таъмин карда шуда, онҳо ба гирифтани иттилооти махсусгардонидашуда дастрасӣ доранд, метавонанд шаклу варақаҳои гуногунро фурӯкашӣ кунанд, инчунин тавассути почтаи электронӣ ё бо кумаки шабакаҳои иҷтимоӣ (Facebook, Twitter ва ғайра) ба шахсони расмӣ паёмҳоро ирсол намоянд.

Марҳилаи чорум. Гузаронидани транзаксияҳо – бо имконияти анҷом додани муомилот аз ҳисоби Интернет тавсиф мешавад. Шаҳрвандон аз тариқи Шабака метавонанд шиносномаҳо, раводидҳо, литсензияҳо, иҷозатномаҳо гиранд ва хизматрасониҳои дигари транзаксионӣ, аз ҷумла пардохти андозҳо, ҷаримаҳо ва таълимиро амалӣ кунанд. Дар марҳилаи мазкур имзои электронӣ ба истифода шурӯъ мекунад.

Марҳилаи панҷум. Ҳамкориҳои бефосила – ҳамгироии пурраи хизматрасониҳои электронӣ аз тариқи Шабака, ки бо сарҳадҳои маъмурий маҳдуд карда намешавад. Ба истифодабаранда имконият дода мешавад ҳар гуна хизматрасониҳо аз тариқи портали ҳукумати дастрас намояд.

Ҳар як марҳилаи минбаъда аз зинаи сифатан нави рушди инфрасохтори телекоммуникатсионӣ, ки барои қонеъ гардонидани талаботи сиёсӣ-иртиботӣ ва иштирокчиёни иртиботи (коммуникатсия) сиёсӣ мусоидат мекунад, шаҳодат медиҳад[8].

Мувофиқи консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ ва дигар барномаҳо вобаста ба рақамикунонии соҳаҳо арзёбии табодули рақамиро дар ҷумҳурӣ чунин тавсиф менамояд.

Моделҳои ташаккули табодули рақамӣ дар ҷумҳурӣ		
Баҳодихии ҳолати ҷорӣ рақамӣ то соли 2025	Таъсиси инфрасохтори рақамӣ, дастрасии фаромавҷ, платформаҳо, дата-марказҳо аз 2026 то 2030	Табодули соҳаҳои калидии фаъолияти ҷумҳурӣ аз соли 2031 то 2040

Расми 2. Табодули рақамӣ дар ояндаи наздик (коркарди муаллифон)

Дар иқтисодиёти рақамӣ тақомули ҳайратангези навғониҳо, роҳҳои зиёд кардани сифат ва ҳосилнокии меҳнат, гузариш аз технологияи оддӣ рақамӣ ба навоариҳои мураккаб дар асоси технологияҳои зехни сунъӣ (таҳлилгарони маълумотҳои калон-Big Data), роботизатсия ва автоматикунонии равандҳо (аз тарҳрезӣ, моделсозӣ пеш аз истеҳсолот, аз хариди мол то ба истеъмолкунанда расонидани он, самтҳои молия, маориф ва ғайра) қорҳои зиёдеро ба сомони расонида ва ҳоло ҳам раванди беҳтаркуниҳо дар ҳама самтҳо идома дорад[9].

Ибтидои ҳазораи сеюм, бе шубҳа рӯйдоди таърихӣ дар тараққиёти инсоният ҳисобида мешавад. Дар ин давра пайдо шудани самти нави ҳаёти инсоният, ки онро «ҷомеаи иттилоотӣ» меноманд, оғоз гардид.

Ҷомеаи иттилоотӣ яке аз истилоҳоте мебошад, ки барои муайян намудани самти тараққиёти ҳозиразамон ва дигаргуниҳои он маълумотҳои аниқу дақиқеро ба мо пешниҳод мекунад[10].

Зехни сунъӣ ва тақомули он. Тобистони соли 1956 чор тадқиқотчи амрикоӣ Ҷон Маккарти, Марвин Мински, Натаниэл Рочетвер ва Клод Шеннон, Симпозиум, ки дар Коллеҷи Дармут дар НьюҶемпшир баргузор гардид, расман ба фанни илми зехни сунъӣ оғоз карданд. Аз он вақт инҷониб «зехни сунъӣ» истилоҳе, ки шояд дар ибтидо барои ҷалби тавачҷӯҳ таҳия шуда буд, ба як вожаи маъруф табдил ёфт. Ин тадбиқи илми информатика дар тӯли чандин сол густариш ва технологияеро ба вучуд овард, ки дар муддати 60 соли охир барои тағйир додани ҷаҳон қорҳои зиёде кард[14].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба рушди зехни сунъӣ дар соҳаҳои фаъолият, аз қабилӣ: бонқдорӣ, саноати сабуку вазнин, тандурустӣ, суғурта ва ғайра бо ҷалби сармояи шарикони рушд ва ҳам бо дастгирии бахши хусусӣ қорҳои зиёде анҷом дода шуда истодааст. Ин боиси он мегарад, ки баъзе соҳаҳои хоҷагидорӣ тағйир ёфта баъзеи онҳо аз байн бурда шуда, касб ва ҷойҳои нави қорӣ муҳайё мегардад.

Зехни сунъӣ имкони дигареро барои ҷамъовари маълумотҳои муҳим, таҳлили амалиётҳои тичоратӣ ва муайян кардани заъфҳо ва хатарҳои эҳтимоли фароҳам меоварад.

Дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ низ метавон технологияҳои зехни сунъиро ҷиҳати ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ низ истифода намуд. Яке аз чунин маҳсулоти технологӣ, ки аз ҷониби Ҷошуа Браудер бо номи Do Not Pay дар асоси технологияи зехни сунъӣ сохта шудааст, аввалин ҳуқуқшиноси робот дар ҷаҳон эълон гардидааст. Ҷамагӣ дар тӯли 21 моҳ, Do Not Pay 160,000 муроҷиати ҷиптаи таваққуфгоҳро дар Лондон ва Нью Йорк қоркард кардааст ва ҳоло масъалаҳои гуногуни ҳуқуқиро ҳал менамояд[13].

Агар зехни сунъӣ як ҷузъи муҳимми самти ҳуқуқӣ гардонида шавад, ширкатҳо ва қорхонаҳо чи гуна зехни сунъиро самаранок ва муфид истифода намоянд? Дар ин ҷо хатар дар он аст, ки зехни сунъӣ ҳамчун панатсея ё маҳсулоти дорӣ «эффактҳои қодугарӣ» пешниҳод қарда мешавад, ки метавонад саривақт ба натиҷаҳо ноил гардад. Технологияҳои зехни сунъӣ ҳоло назар ба пештара хело ҳам дақиқ ва нозукбиниона шудаанд.

Иштироки инсон на танҳо як қисми муҳимми тадбиқи зехни сунъӣ, балки дар таҳлили натиҷаҳои қоркард, фаҳмиши манбаъҳои додаҳо ва бозёфтҳои тадқиқот нақши муҳимму қудонашавандаро мебозад. Қоршиносону ҳуқуқшиносон бояд ин иттилоот ва рақамқоро таҳлил намоянд, то фаҳмиш ва хатогиҳои мавҷудаи эҳтимолиро пайдо ва баргараф намоянд. Мо ба нақши технологияи сунъӣ аз ҳад зиёд баҳо дода наметавонем ва на онро як қизи муқарарӣ қабул қарда метавонем.

Қорбарони зехни сунъӣ бояд дар бораи мушкилоте, ки тавассути зехни сунъӣ ҳал шавад ва бо қадом усулҳо ҳалли худро меёбад хуб таҳлил ва баррасӣ намоянд.

Зехни сунъӣ хеле як иборати нав буда, он тағйиротҳои зиёдеро паси сар намудааст, ки онқоро ба шаш марҳила ҷамъбаст намудан мумкин аст:

1. Дар рӯзҳои аввали пайдоиш ва муваффақиятҳои зехни сунъӣ муҳаққикон ба экстази дурахш машғул шуда, тасаввуроти худро ба вучуд меоварданд. Масалан, Герберт А. Саймон, сиёсатшинос ва иқтисоддони амрикоӣ, ки соли 1978 дар бахши иқтисодиёт муқофоти Нобелро гирифта буд, соли 1958 изқор дошт, ки агар қомпютерҳо дар мусобиқаҳо

ширкат карда тавонанд, онҳо дар давоми 10 сол дар мусобиқаҳои байналмилалӣ оид ба шохмот ғолиб меоянд.

2. Дар нимаи солҳои 60-ум пешравӣ гӯё суст шуда истодааст. Тақрибан 10 сол чараёни хабарҳои манфӣ дар бораи зехнӣ сунъӣ вучуд дошт.

3. Аммо бо вучуди каме таъхирҳо кори тадқиқот катъ нашуда, самти нав гирифт: корҳо бо психологияи хотира ва механизмҳои дарк ва кӯшиши тақлидкунии онҳо дар компютер, инчунин ба мавқеи дониш дар тафаккур равона карда шуда буд. Ин ба ташаккули донишҳои семантикӣ (маъноӣ) мусоидат менамуд. Чунин технология дар нимаҳои солҳои 1970 рушди назаррасро ба даст овард. Онҳо усулҳои муаррифии донишҳои семантикӣ номида мешуданд, зеро ин системаҳо дониши коршиносони ботачрибаро барои дубора тавлид кардани равандҳои тафаккури худ истифода мебарданд. Дар ибтидои солҳои 1980 системаҳои экспертӣ дар ташхиси тиббӣ ва дигар соҳаҳо васеъ истифода мешуд, ки ин ба одамон умеди калон мебахшид.

4. Пешрафти технология ба таҳияи алгоритмҳои омӯзиши мошинҳои электронии ҳисоббарор оварда расонид, ки ба компютерҳо имкон медиҳад, дониш ҷамъ намуда, таҷрибаи худро ҳамчун худкор аз нав барномарезӣ кунанд. Дар асоси барномаи саноатӣ (шинохти изи ангуштон, шинохти нутқ ва ғайра) таҳия карда шудаанд. Дар байни онҳо зехнӣ сунъӣ, информатика, ҳаёти сунъӣ ва дигар фанҳо барои эҷоди системаҳои гибридӣ муттаҳид карда мешуданд.

5. Аз зехнӣ сунъӣ то интерфейси инсон – мошин:

- аз охирҳои солҳои 1990 зехнӣ сунъӣ бо робототехника ва интерфейси инсон;

- мошин барои эҷод кардани агентҳои интеллектуалӣ ва эҳсосот яқоя карда мешуд.

Аз ҷумла ба рушди компютерҳои эффективӣ (яъне баҳодихии аксуламалҳои объекте, ки эҳсосотро дарк мекард ва онро дар мошин такрор менамуд), махсусан агентҳои гуфтугӯӣ (чатботҳо) оварда расонид.

6. Эҳёи зехнӣ сунъӣ. Аз соли 2010 инчониб қудрати мошинҳо имкон дод, ки маълумотҳои калонро бо истифода аз усулҳои омӯзиши амиқ дар асоси истифодаи шабакаҳои нейронии расмӣ истифода баранд. Эҳёи зехнӣ сунъӣ як қатор ҳолатҳои бомуваффақияти истифода дар соҳаҳои гуногун, ба мисли шинохти сухан ва тасвир, фаҳмиши забони табиӣ ва мошинҳои худкор тақвият бахшид [13].

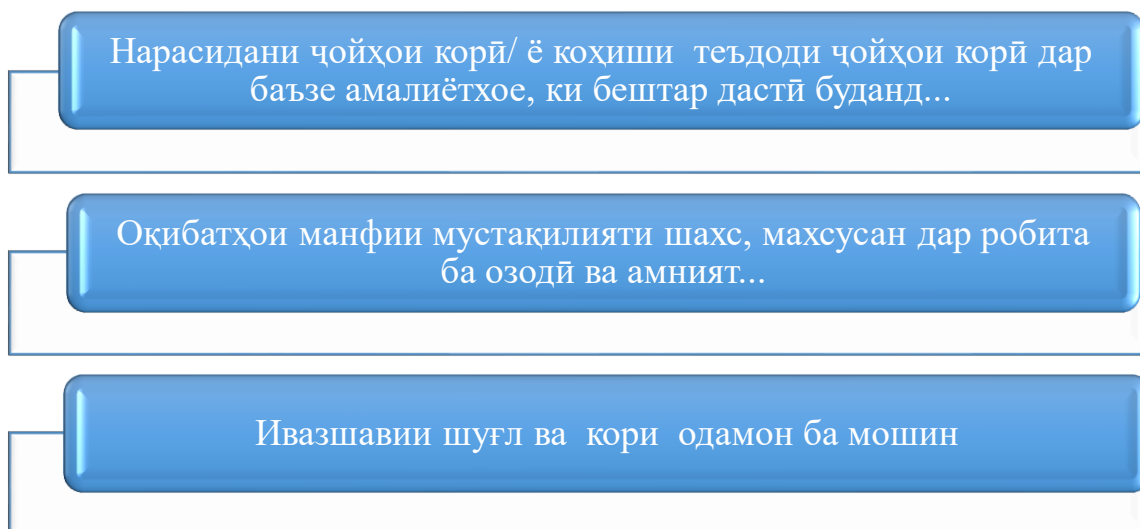
Маҳсулоти зехнӣ сунъӣ ба «ҷодугарӣ дар худ» монанд аст, ки натиҷаҳои сарию дақиқ медиҳад. Бисёриҳо зехнӣ сунъиро ҳамчун роҳи оддӣ баланд бардоштани самаранокӣ ё катализатори ҷиҳати оптимизатсияи амалиёт мебинанд, дар ҳоле ки дигарон онро умуман намендонанд.

Лабораторияи MARS - и Мактаби иттилоотии Донишгоҳи технологияи Шанхай як студияи байнисоҳавии воқеияти сунъӣ аст, ки ҳадафи он ҳамгирӣ кардани зехнӣ сунъӣ, визуализатсияи ҳисоббарорӣ, воқеияти афзоянда ва дигар технологияҳо ба барномаҳо ва амалӣ намудани навоарихҳои илмию технологӣ дар соҳаҳои гуногун мебошад. Лабораторияи системаи Lightstage Light Field Dome-ро истифода менамояд, ки дастгоҳи пешбари сканери динамикии ҷаҳон бо ҳуқуқи моликияти зехнӣ мустақил ва дар яқоягӣ бо алгоритмҳои пешрафтаи тасвири майдони рӯшноӣ барои аз нав сохтани моделҳои 3D, аз сохтори сафеда то объектҳои шаҳрро таъмин менамояд. Дар асоси технологияҳои коркарди тасвирҳои интеллектуалӣ, MARS шумораи зиёди барномаҳоро дар соҳаи зехнӣ сунъӣ таҳия намудааст:

Барномаҳои MARS		
Дар соҳаи тибби интеллектуалӣ	Дар соҳаи шахрҳои интеллектуалӣ	Дар соҳаи фароғатии филмҳо ва телевизионҳо

Расми 3. Шумораи барномаҳо (баъзе мисолҳо) (коркарди муаллифӣ)

Айни ҳол дар аксари минтақаҳо мошинҳо аз қобилиятҳои маърифатии инсон бартарӣ доранд ва нигарониҳои ахлоқии хатарҳо ба вуҷуд овардаанд. Ин хатарҳо ба 3-категория тақсим мешаванд:

Расми 4. Категорияҳои нигарониҳои ахлоқии хатарҳо (коркарди муаллифон)

Аммо агар ба воқеият назар афканем, мебинем, ки корҳо аз ҷониби одамон аз байн нарафтаанд. Баръакс, дигаргунӣ дар корҳо дида мешавад, ки ин малақаҳои навро касб мекунад. Мустақилият ва озодии инфиродӣ ҳатман бо рушди зеҳни сунъӣ ҳалалдор нахоҳад шуд, то даме ки дар баробари технологияҳо, ки ба дахлнопазирии мо ҳамла мекунад, хушёрӣ дошта бошем. Мошинҳо аз тарафи дигар, мустақилияти ахлоқӣ надоранд, зеро ҳатто агар онҳо дар раванди қабули қарорҳо моро ба иштибоҳ андохта, гумроҳ кунанд ҳам, онҳо иродаи худӣ надоранд ва то ҳол ба ҳадафҳо, ки мо дар назди онҳо гузоштаем, итоат мекунад.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ, 28.12.2024
2. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, аз 1 октябри соли 2016, № 392.
3. Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 30 декабри соли 2019, №642.
4. Барномаи миёнамӯҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (аз 26 октябри соли 2021, № 460)
5. Барномаи давлатии рушди илмию инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2027. (31 августи соли 2023 тасдиқ шудааст)
6. Барномаи давлатии рушд ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 3 декабри соли 2004, № 468)
7. Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2040 (аз 30 сентябри соли 2022)
8. Рахимзода Ш., Муминова Ф. Концептуальные основы формирования цифровой экономики в Республике Таджикистан// Монография. -Душанбе, 2024. – 164с
9. Холматов М.М., Иқтисодиёти рақамии Тоҷикистон дар баҳогузори сармояи инсонӣ. №1, 2020, 104-111.
10. Муқимова Н.Р., Бердиев Н.Х., Ҳукумати электронӣ ҳамчун омил рушди ҷомеаи иттилоотӣ. №1, 2020, 97-103.

11. Хидирова Ф. Ҳукумати электронӣ ҳамчун шакли идоракунии давлатӣ. №2, 2022, 129-133.
12. Иванов А.Ф. Об онтологическом статусе виртуальной реальности. Санкт-Петербург 2000, 183-186.
13. Alt-future.narod.ru/Future/bostrom3 htm
14. 51СТО.com
15. ICT White Paper

Муминова Ф.М.

Ёров Ф.Х.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ЦИФРОВИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ
ТАДЖИКИСТАН И РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАЗВИТИИ
ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана

В данной статье основное внимание уделено процессу формирования информационных технологий, цифровизации различных социально-экономических сфер Республики Таджикистан, оценке текущего состояния перехода страны к цифровой системе, а также теоретическим аспектам возникновения, развития и эволюции искусственного интеллекта, возможностям его формирования и развития в повседневной жизни людей.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая система, кибербезопасность, искусственный интеллект (AI), MARS, ЭВМ (электронно-вычислительная машина), 3D.

Muminova F.M.

Yorov F.H.

**THE FORMATION OF THE DIGITIZATION PROCESS IN THE REPUBLIC OF
TAJIKISTAN AND THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE
DEVELOPMENT OF DIGITAL TECHNOLOGY**

Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan

This article primarily focuses on the development process of information technologies, the digitalization of various socio-economic sectors in the Republic of Tajikistan, the assessment of the current state of the country's transition to a digital system, and the theoretical aspects of the emergence, growth, and evolution of artificial intelligence, as well as the potential for its development and integration into people's daily lives.

Keywords: digitization, digital system, cybersecurity, artificial intelligence (AI), MARS, ECM (electronic computing machine), 3D.

Сведения об авторах:

Муминова Фарида Махмудовна - кандидат экономических наук, зав. отделом Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана

Ёров Файзулло Хайдарбекович-докторант третьего курса Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана

Телефон: (+992) 981-002-101; Электронная почта: faizulloiyorov@gmail. Com.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ВВП И ЗАНЯТОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА

*Государственное учреждение «Научно-исследовательский институт труда,
миграции и занятости населения»*

*Международный университет туризма и предпринимательства
Таджикистана*

В статье, в контексте Закона Оукена, рассматривается взаимосвязь между ВВП и занятостью в экономическом пространстве Таджикистана. Построена математическая модель этой взаимосвязи, на основе которой установлено, в частности, что в период 2014-2023 годы ежегодно в среднем 5,1 процентный темп прироста реального ВВП обеспечивал 1% темпа прироста количества занятых. Установлено, также что при сохранении этой тенденции в 2040 году 5 процентный темп прироста реального ВВП будет обеспечивать 2% темпа прироста количества занятых. Анализируется причина удвоения “мощности” ВВП по обеспечению занятости ресурсов труда в период 2024-2040 годы.

Ключевые слова: Закон Оукена, ВВП, количество занятых, математическая модель, “мощность” ВВП по обеспечению занятости, квазиравновесное состояние экономики.

Описание математической модели взаимосвязи между двумя главными (наряду с инфляцией) показателями макроэкономики – объёма производства и уровня безработицы (занятости) рабочей силы - давно привлекает внимание учёных-экономистов. Различные математические модели этой взаимосвязи важны как теоретически, так и практически. В теоретическом плане их используют в разных макроэкономических моделях и конструкциях, а в практическом плане они полезны в прогнозировании показателей сферы трудовой занятости при разработке государственных стратегий, программ и проектов по регулированию занятости ресурсов труда.

Первая эмпирическая зависимость между уровнем безработицы и ростом ВВП была сформулирована около 60 лет назад в работе профессора Йельского университета США Артура Оукена (1928-1980) [1]. Данный результат положил начало целому направлению исследований в области макроэкономического моделирования.

Первоначально формула, описывающая Закон Оукена, записывалась в виде

$$\frac{Y - Y^*}{Y^*} = -\beta(u - u^*),$$

где Y - фактический объём производства (ВВП), Y^* - потенциальный объём производства (ВВП), u - фактический уровень безработицы, u^* - потенциальный уровень безработицы, а β - эмпирический коэффициент чувствительности ВВП к динамике циклической безработицы.

Из-за сложности подсчёта «потенциального» уровня показателей данная первоначальная формула редко применялась. Затем данная формула усилиями учёных была приведена в более применимый вид [2-4]

$$\Delta u_t = -\beta(\nabla Y_t - \nabla^0 Y_t), \quad (1)$$

$\Delta u_t \equiv u_t - u_{t-1}$ - прирост уровня безработицы в сегменте времени $(t - 1; t)$, $\nabla Y_t \equiv (Y_t - Y_{t-1})/Y_{t-1}$ - темп прироста объём производства (ВВП) в этом сегменте времени, $\nabla^0 Y_t$ - нормальный темп роста экономики, β - коэффициент, измеряющий влияние темпа роста ВВП, превышающего нормальный темп роста, на изменение уровня безработицы (коэффициент Оукена). При этом, темп роста ВВП, предотвращающий рост уровня безработицы, Оукеном был назван «нормальный темп роста ВВП». Данное состояние экономики (и рынка труда) в работах автора данной работы [5,6] называется квазиравновесным состоянием экономики (рынка труда), а уровень безработицы, соответствующий квазиравновесному состоянию (нормальному темпу роста ВВП), -

потенциальным уровнем безработицы. Как в работе автора, так и в работе Оукена потенциальный уровень безработицы больше, чем её естественный уровень. Потенциальный уровень безработицы может, сегментарно уменьшаясь, достичь своего естественного уровня, при котором ВВП достигает своего потенциального уровня.

В более поздних работах Оукена было установлено, что в экономике США в период 1960–1970 годы значение «нормального темпа прироста ВВП» равно $2,5\%$ ($\nabla^0 Y_t = 2,5$), $\beta = 0,4$, а зависимость (1) выражалось как [7]

$$\Delta u_t = -0,4 \cdot (\nabla Y_t - 2,5). \quad (2)$$

Следовательно, ежегодный прирост ВВП на $2,5\%$ удерживает уровень безработицы на одном уровне ($\Delta u_t = 0$), с каждым дополнительным превышением нормального темпа прироста ВВП на $2,5\%$ ($\nabla Y_t = 5$) уровень безработицы снижается на 1% ($\Delta u_t = -1$). А при понижении прироста фактического ВВП относительно нормального прироста ВВП на $2,5\%$ уровень безработицы возрастает на 1% . В соответствии с этим законом (Законом Оукена) прирост ВВП на 5% обеспечивает уменьшение уровня безработицы на 1% , а значит увеличивает уровень занятости на 1% .

Данная теория применима в условиях стабилизации экономики на квазиравновесном состоянии, т.е. когда уровень безработицы стабилизируется на определенном (возможно выше, чем естественном) уровне. В этой теории важное место занимает определение состояния квазиравновесия, или нормального уровня производства по Оукену, когда уровень безработицы стабилизируется. При этом эмпирически довольно сложно определить данные показатели экономики. Более того, в условиях развивающейся экономики в ближайшей перспективе экономика может не достигнуть состояния квазиравновесия.

Тем не менее, выявление взаимосвязи показателей роста ВВП и падения безработицы остается важным в период развивающейся экономики и может служить основой для прогнозирования уровня безработицы с учетом показателей роста ВВП.

Однако, в официальной статистике Таджикистана отсутствуют регулярные (ежегодные, ежеквартальные, ежемесячные) данные об уровне безработицы, исходя из чего в данной работе рассматривается корреляционная связь между показателем ВВП и количеством занятых. Данный вопрос также имеет стратегическое значение при регулировании занятости ресурсов труда. Например, ответ на вопрос «Какой размер темпа прироста ВВП обеспечивает 1% темпа прироста количества занятых?» является довольно актуальной при планировании мер по обеспечению занятости в развивающейся экономике.

Следует отметить, что именно величины роста (ежегодного или сравнительного относительно фиксированного года) и темпы прироста, которые выражаются в процентах, дают возможность оперировать с величинами, выражающимися в разных единицах измерения (ВВП выражается в сомони, а количество занятых - в количествах людей).

Современные возможности регрессионного анализа подталкивают на гипотезу о наличии линейной регрессионной взаимозависимости

$$y(t) = a x(t) + b,$$

в которой $x(t)$ и $y(t)$ - сравнительные показатели ВВП и занятости соответственно.

Для реализации этой гипотезы, учитывая определенную стабилизацию экономики в последние годы, рассмотрим значения ВВП и количества занятых в период последних статистически доступных 10 лет (2014-2023 годы).

Исходя из этого, ниже, в таблице 1 приведем данные по реальным показателям ВВП и количества занятых в экономике страны за период 2014-2023 годы. При этом рассмотрим реальные показатели с индексом 100 в 1991 году. Следует отметить, что данный подход позволяет «сглаживать» зигзагообразное поведение ежегодных показателей роста

Таблица 1. Показатели роста объёма реального ВВП и количества занятых в Республике Таджикистан в период 2014-2023 годы по сравнению с 1991 годом (1991=100)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
ВВП	113,1	119,9	128,2	137,1	147,5	158,4	165,4	180,9	195,4	211,6
Занятость	118,0	119,3	121,0	122,1	123,1	125,0	127,1	128,6	130,6	131,2

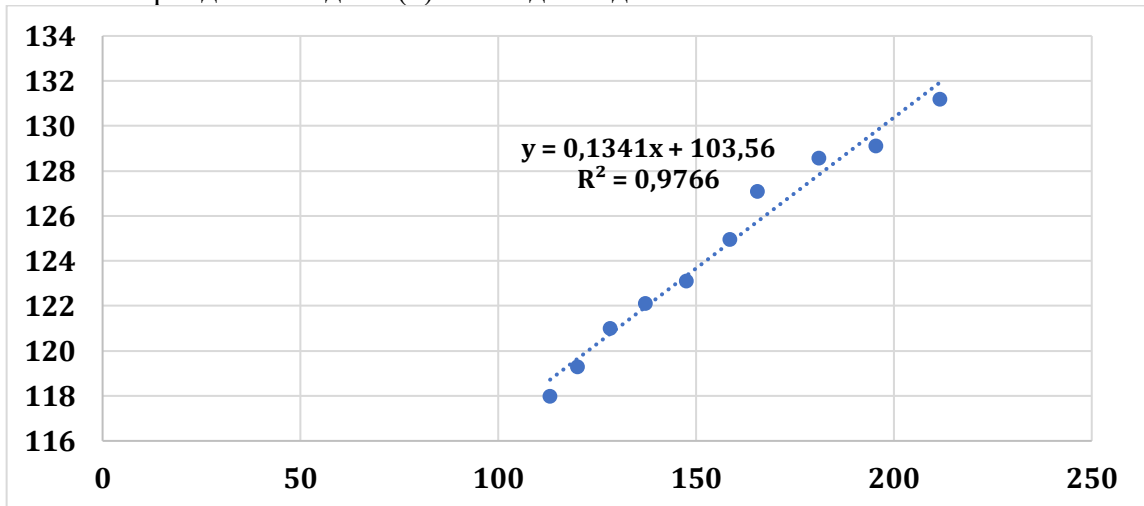
Источник: Данные государственного органа статистики/ <https://www.stat.tj/ru/tables-real-sector>

Следует отметить, что данный подход (рассмотрение показателя роста по сравнению с фиксированным годом) позволяет «сглаживать» «зигзагообразное поведение» ежегодных показателей роста рассматриваемых величин (ВВП и количества занятых).

Нетрудно убедиться, что регрессионная взаимосвязь между двумя показателями таблицы 1 выражается линейной регрессией

$$y = 0,1341x + 103,56, \quad (3)$$

в которой x - выражает показатель (роста по сравнению с 1991 годом) ВВП, а y – количество занятых. При этом величина достоверности аппроксимации $R^2 = 0,9766$ показывает высокое соответствие трендовой модели (3) к исходным данным.

Диаграмма 1. Поле рассеивания и линия тренда регрессионной взаимосвязи показателей ВВП и занятости в период 2014-2023 годы

Из (3) легко получим соотношение

$$y_t - y_{t-1} = 0,1341 \cdot (x_t - x_{t-1}), \quad (4)$$

в котором t обозначает текущий год, а $t-1$ – предыдущий.

Далее показатель с индексом 0 обозначает значение показателя в 1991 году. Тогда из определения показателей нетрудно вывести, что

$$x_t - x_{t-1} = 100 \cdot \frac{g_{t-1}}{g_0} \cdot \Delta_t g \quad \text{и} \quad y_t - y_{t-1} = 100 \cdot \frac{e_{t-1}}{e_0} \cdot \Delta_t e, \quad (5)$$

в которых символ Δ_t обозначает темп прироста, g – реальный ВВП, e – количество занятых. Из равенств (4) и (5) получим равенство

$$\Delta_t e = 0,1341 \cdot \frac{x_{t-1}}{y_{t-1}} \cdot \Delta_t g. \quad (6)$$

Нетрудно убедиться, что соотношение x_{t-1}/y_{t-1} по времени $t \geq 2014$ выражается линейной регрессией (см. диаг. 2)

$$x_{t-1}/y_{t-1} = 0,0715t - 143,04. \quad (7)$$

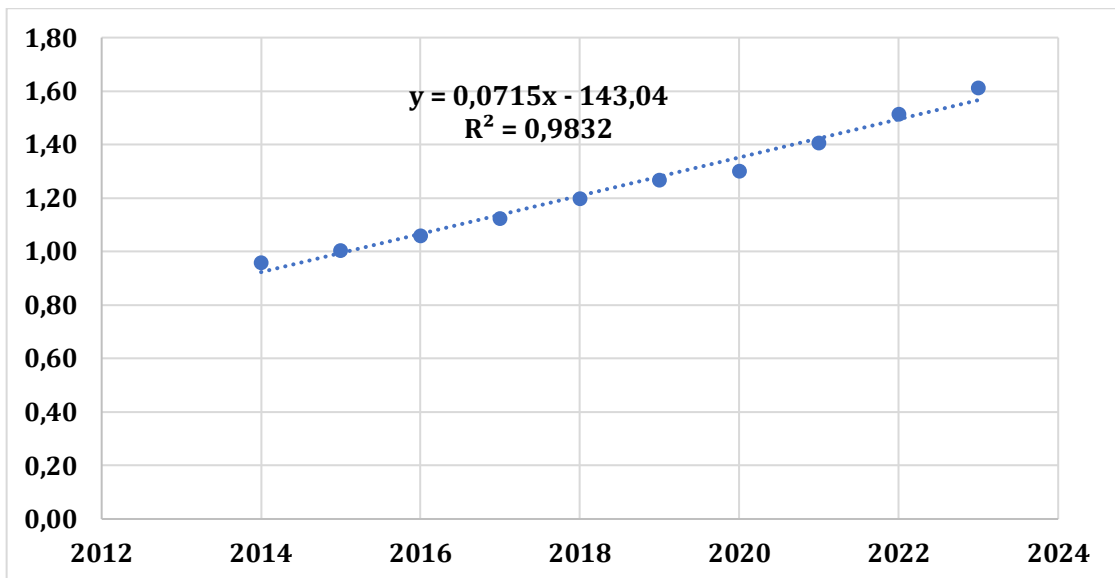

Диаграмма 2. Поле рассеивания и линия тренда регрессионной модели выражения x_{t-1}/y_{t-1} по времени t в период 2014-2023 годы

При этом величина достоверности аппроксимации $R^2 = 0,9832$ показывает высокое соответствие трендовой модели (7) к исходным данным.

Из (6) и (7) получим

$$\Delta_t e = 0,1341 \cdot (0,0715t - 143,04) \cdot \Delta_t g$$

или

$$\Delta_t e = (0,0096 \cdot t - 19,182) \Delta_t g. \quad (8)$$

Нетрудно вычислить, что среднее арифметическое значение функции

$$f(t) = 0,0096 \cdot t - 19,182 \quad (9)$$

при $t = 2014, 2015, \dots, 2023$ составляет 0,1956. Тогда из (6) в среднем в период 2014-2023 годы получаем следующее соотношение

$$\Delta_t e = 0,1956 \Delta_t g,$$

означающее, что в этом периоде 5,1% темп прироста ВВП обеспечивал 1% темпа прироста количества занятых.

Установленная математическая модель взаимосвязи между темпами прироста ВВП и количеством занятых (8) подсказывает, что в 2040 году зависимость этих показателей выразится в виде соотношения

$$\Delta_t e = 0,402 \Delta_t g,$$

которое показывает, что в 2040 году 2,5% темп прироста ВВП будет обеспечивать 1% темпа прироста количества занятых, или 5% темп прироста ВВП будут обеспечивать 2% темпа прироста количества занятых.

Увеличение «мощности» ВВП по обеспечению занятости (в 2024 году 5,1% темп прироста ВВП обеспечивал 1% темпа прироста количества занятых, а в 2040 году этот показатель составил 2,5%) в два раза связано с тем, что в рассматриваемом периоде темп прироста показателя ВВП в 7,5 раз больше аналогичного показателя количества занятых (см. табл. 1) и при сохранении такого тренда объем реального ВВП в 2040 году увеличится в 2,2 раза.

Иными словами, в полученной модели взаимосвязи (8) присутствует линейная функция (9), выражающая монотонное развитие экономики. В состоянии квазиравновесном состоянии данная функция заведомо примет вид постоянной ($f(t) = const$). В этом состоянии «мощность» ВВП по обеспечению занятости также стабилизируется на одном уровне. В случае квазиравновесного состояния (согласно Закону Оукена) данная «мощность» приравнивается к нулю при стабилизации прироста ВВП на уровне 2,5%.

Литература:

1. Okun, A. *Potential GNP: its measurement and significance* // *Proceedings of the Business and Economic Statistics Section of the American Economic Association*. 1962. Pp. 98–104.
2. Казакова М. Закон Оукена: теоретические основы и оценки для России // *Экономическое развитие России*, т.24, №11, 2017.
3. Вакуленко Е.С., Гурвич Е.Т. Моделирование механизмов российского рынка труда / *Препринты*. – М.: Изд. дом НИУ ВШЭ. Сер. WP3 «Проблемы рынка труда». 2014. № 8. С. 5–27.
4. Вакуленко Е.С., Гурвич Е.Т. Взаимосвязь ВВП, безработицы и занятости: углубленный анализ закона Оукена для России. *Вопросы экономики*. 2015;(3):5-27. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2015-3-5-27>.
5. Ашууров С. О квазиравновесном состоянии рынка труда // *Вестник Российско-Таджикского (славянского) университета*. - Душанбе, 2011. №4(35).- С. 68-74.
6. Ашууров С.Б. Формирование и регулирование рынка труда в трудоизбыточном регионе: теория и практика. – Душанбе, Изд-во Ирфон 2012, - 290 с.
7. Шевцов П.А. Взаимосвязь уровня занятости и динамики ВВП // *Москва, Экономические науки*, № 9(82), 2011, с. 108-111.
8. <https://www.stat.tj/ru/analiticheskie-tabliczy/>

С.Б. Ашууров

МОДЕЛИ МАТЕМАТИКИИ ТАНОСУБИ ММД ВА ШУҒЛ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН

Ин мақола таносуби байни ММД ва шугро дар иртибот ба Қонуни Оукен дар фазои иқтисодии Тоҷикистон баррасӣ мекунад. Модели математикӣ ин таносуб таҳия карда шуда, дар асоси он муайян карда шудааст, ки дар давраи солҳои 2014-2023 суръати миёнаи солони 5,1 фоизаи афзоиши ММД-и воқеӣ 1 фоизи суръати миёнаи рушди шумораи шуглноконро таъмин мекунад. Муқаррар инчунин карда шудааст, ки агар ин тамоюл то соли 2040 идома ёбад, суръати афзоиши 5 фоизаи ММД-и воқеӣ 2 фоиз суръати афзоиши шумораи шуглноконро таъмин менамояд. Сабаби ду баробар афзудани “иқтидори” ММД дар таъмини шугли захираҳои меҳнатӣ дар давраи солҳои 2024-2040 таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: қонуни Оукен, ММД, шумораи шуглнокон, модели математикӣ, “иқтидори” ММД дар таъмини шугл, ҳолати квазимувозинатии иқтисодиёт.

S.B. Ashurov

MATHEMATICAL MODEL OF THE RELATIONSHIP BETWEEN GDP AND EMPLOYMENT IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPING ECONOMY OF TAJIKISTAN

The article, in the context of Okun's Law, considers the relationship between GDP and employment in the economic space of Tajikistan. A mathematical model of this relationship has been constructed, on the basis of which it has been established, in particular, that in the period 2014-2023, an average of 5.1% annual growth rate of real GDP provided a 1% growth rate of employment. It has been established that if this trend continues in 2040, a 5% growth rate of real GDP will provide a 2% growth rate of employment. The reason for the doubling of the “capacity” of GDP to provide employment of labor resources in the period 2024-2040 is analyzed.

Keywords: Okun's Law, GDP, employment, mathematical model, “capacity” of GDP to provide employment, quasi-equilibrium state of the economy.

Сведения об авторе: Ашууров Субхон Бурхонович - доктор экономических наук, доцент, заведующий отделом Государственного учреждения «Научно-исследовательский институт труда, миграции и занятости населения», г. Душанбе, проспект Борбад, 71, Е-майл: s.burhoniyon2022@gmail.com. Тел: +992 919 13 1010.

**DEVELOPMENT TOOLS FOR ESTIMATION OF GENERAL EQUILIBRIUM
IMPACTS OF PUBLIC POLICIES ON WELFARE
Tajik National University**

During the last 20 years, microsimulation models have been increasingly applied in qualitative and quantitative analysis of public policies. This paper based on combination of microsimulation and Computable General Equilibrium (CGE) model approaches to perform distributional analysis of public policy. Particular attention is paid to applications relating to aspects of economic growth and political economy. Applications in which macro-, CGE and microsimulation models are either layered or integrated are considered. It is demonstrated that proposed approach are appropriate for different level problems. For short-run impact analysis, microsimulation on its own may be appropriate. For longer-run analyses under existence of interaction in fluctuations of disposable income, consumption and labour supply, these models need to be supplemented a combination of microsimulation and general equilibrium approach. This allows to get information regarding distributive effects of price changes or macro variables changes on economic agents' behaviour.

It is argued that for policy analysis, microsimulation may adequately be combined with macro CGE models. It then discusses social welfare analysis permitted by microsimulation techniques and points to the limits of present approaches and some directions for future developments.

Keywords: *public policy, inequality, microsimulation, CGE, poverty.*

1. Introduction

The purpose of the paper is to explore how microsimulation can be combined with CGE and macro modelling techniques to study distributional issues in Central Asian countries. This is an area of great current interest [1-3, 10]. While microsimulation is essential in modelling the distributive effects of macro variables like taxes and transfers, it is limited by estimation of structural changes in the economy.

CGE models, on the other hand, have in the past generally lacked the rich distributional detail found in microsimulation. The solution that is increasingly being advocated is to combine these different forms of modelling, either through "layering" the models, or through their integration.

Different combinations of models are needed when dealing with different issues. For some purposes it is sufficient to stick with just one of the standard model types. For example, in some cases there may be little reason to expect complex distributional impacts and standard CGE modelling, with its representative household groups, may be enough. Conversely, if interest focuses on distributional impacts and there is reason to believe that general equilibrium price effects will be unimportant, then conventional microsimulation may be sufficient. But there are cases where combining the approaches is necessary to get an accurate picture. A prototypical case is that of removing agricultural protection in developing countries. Tariff removal leads to lower food prices, benefitting poor consumers. On the other hand, lower agricultural prices reduce the wages of agricultural labourers, many of whom are also poor. The result is that some of the poor people will benefit and others will lose. CGE is needed to capture the wage and price effects, and

microsimulation is needed to net out gains and losses for individual households, allowing accurate distributional analysis to be performed.

Currently, in the developing world, the leading distributional issues surround the impact of factors like trade liberalization, adjustment policies (i.e. tax policy) and financial crises on poverty and overall income inequality. In the transition economies similar issues are also important, but there are features that give some of these countries important aspects in common with higher income countries. CIS and the East European countries, although still poor relative to the West, are highly urbanized General Equilibrium Impacts of Tax Policies and industrialized. The portion of the economy in the informal sector is also relatively small compared with many developing countries. These aspects mean that food price and agricultural issues, for example, are less important than in many developing countries.

Also, the tax, benefit and pension issues that face members of a formal-sector industrial workforce are more important. Conventional microsimulation has been developed to analyze policy issues and distributional impacts in highly urbanized and industrialized societies, and may therefore be more applicable and relevant in these transition countries than in many developed countries (DCs).

While there have been a few important contributions, neither microsimulation nor CGE modelling are so far very advanced in most transition countries. Part of the reason may lie in data requirements and lack of modelling resources. And part may lie in the uncertainty about how to model these economies. But it may also be that the pace of change has been so rapid as to restrict the payoff to, and applicability of, such modelling. CGE models in particular assume that the base year is one of equilibrium, which is problematic. If transition begins to proceed in a more orderly way, better data become available, and more consensus develops about how to model these economies, improved prospects for microsimulation and CGE work will arise.

CGE and standard macro models provide static analyses. Ultimately, one is interested in the connection between growth and other phenomena including income distribution. There has been some interesting work in this area, but it is to be hoped that micro-macro links will extend more to dynamic modelling in the future. Tax and benefit changes can affect growth, for example through impacts on saving and investment, human capital formation, fertility, innovation, and incentives for the adoption of new technology. And trade reforms can stimulate growth through the expansion of export industries and FDI, as well as through capital accumulation/technology effects – at the same time generating possibly complex distributional impacts.

2. Background

To date, significant effort has already been done in Tajikistan to reduce poverty. According to official statistics³, the poverty rate is reduced from 83 percent in 1999 to 21.2 percent in 2023. The Government of the Republic of Tajikistan aims for ambitious goals by 2030 - this is Gross Domestic Product (GDP) acceleration twice (see table 1 below), poverty reduction by 20% and middle class expansion.

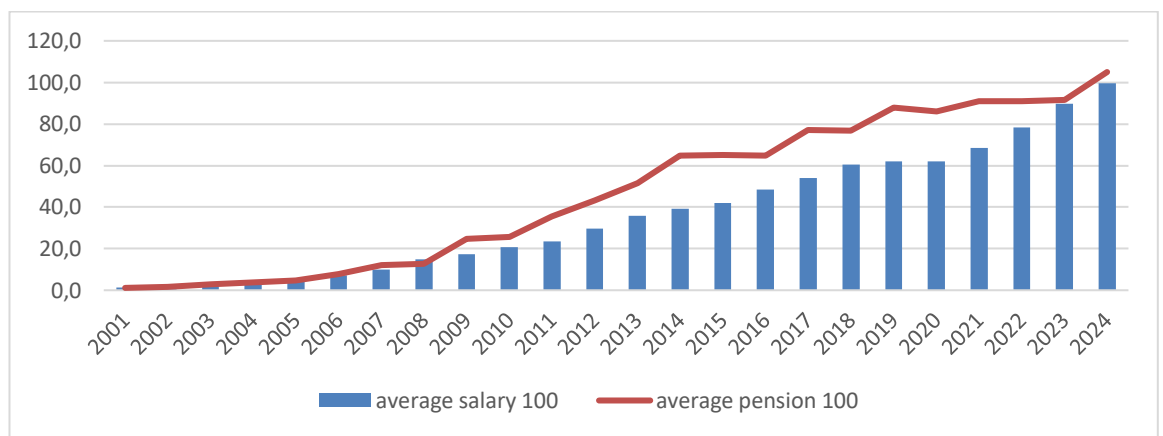
---

³ <https://nbt.tj/upload/iblock/983/ualss1lhvqf4g04chpu0zzsdnlciytgr/BULL12%20new.pdf>

Table 1. Dynamics of GDP indicators development of the Republic of Tajikistan

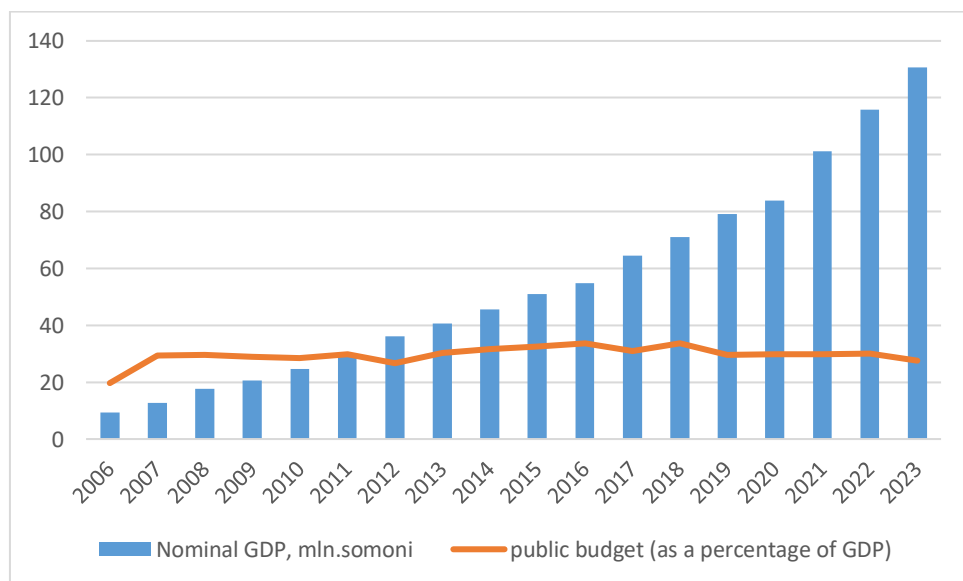
	2000	2005	2010	2011	2015	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023
GDP_nominal (mln.somoni)	1,80	7,20	24,70	30,10	51,0	54,8	71,1	79,1	83,9	101,1	118,2	130,8
GDP per capita (thous.somoni)	0,30	1,10	3,30	3,90	6,00	6,30	7,90	8,60	8,30	10,30	11,80	12,90
Real growth rate (in %)	0,30	6,70	6,50	7,40	6,60	6,90	7,60	7,40	4,20	9,40	8,00	8,30

Based on the timely and high-quality implementation of strategic documents, the poverty rate in 2023 reached 21.2 percent, which is 61.8 percentage points lower than in 1997. In turn, one of the priority areas of the government's social policy is to gradually increase the minimum and average wages of employees in various sectors. In the last 20 years alone, the average wage has increased from 16 somoni to 1,394 somoni, and the size of pensions has increased 80 times (see diagram 1).

Diagram 1. Dynamics of social indicators development of the Republic of Tajikistan

Today, the GDP rate is 8,3%, industrial production – 16,2% of GDP, public budget volume – 27,5% of GDP (see diagram 2 below), annual population growth – 1,9% household consumption – 84,6% of GDP, import of goods and services – 22,8% of GDP.

Diagram 2. Dynamics of public budget development of the Republic of Tajikistan

In purpose to formulate concept of research we base on the Tax policy and economic agent's behavior as object of the research. The National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period 2030 sets the task of tax administration improvement in order to increase the tax collection, reduce administrative burden on responsible taxpayers, increase transparency and predictability of the tax system. The Strategy also emphasizes the role of the Tajik tax system as an important component of public industrial policy, where sets the task of improving the Tax Code of the Republic of Tajikistan in order to create conditions for inclusive development of the country. The results of the government's measures on tax legislation reform will inevitably affect all levels of society, all sectors of industry and regions of the country, therefore the importance of understanding and forecasting the possible consequences of the reforms is beyond doubt. Moreover, assessing the consequences of reforms is also important for the formation of appropriate compensatory measures to prevent negative changes in the structure of production and income of the population.

Three different consequences might occur and should be analyzed with regard to changes in tax legislation:

- Reducing the tax burden on taxpayers will lead to a significant reduction in budget revenues. Compensation for losses could be achieved through the introduction of new taxes or excises, and/or on the other hand, by expanding the tax base through exit a part of production turnover from shadow economy;
- Reducing the tax burden will cause changes of production structure, export and import flows, relative prices of goods, income from production factors, economic growth rates. Thus, this will lead to changes in demand for production factors, in particular, this will affect the level and structure of employment;
- The changes described above will directly affect labor supply and incomes and further consumption of the population. In turn, this will lead to changes in the level of inequality, poverty, welfare.

3. Research Approach

Heterogeneous agent models have become a standard tool in macroeconomics. This approach added more richness and realism to macroeconomic models and allowed for the exploration of topics related to distributional issues that could not be otherwise addressed. However, there often remains a lack of detail in the way policy instruments are incorporated into dynamic general equilibrium models. The gap between the rich heterogeneity in model agents and lack of policy detail can be especially striking in the context of models used to evaluate tax policy. This gap is often due to the intractability of modeling the details of real world policy.

There are many publications devoted to various policy analysis by General Equilibrium Model (GEM) approach both for developed and developing countries. Thus, for developed countries used the Dynamic Stochastic General Equilibrium (DSGE) model to analyze the effects of the stimulus packages adopted by the German government [7]. Krueger and Ludwig examined policy relevant questions regarding tax policy and have a rich model comprised of agents with heterogeneous skill-levels, assets, and age [6]. In particular they model the tax policy using linear tax functions. Models at the frontier of the dynamic of analysis of fiscal policy, impose tax functions that are progressive but do not allow for marginal rates on a particular income source to be a function of other income. Recently, DeBacker developed large scale overlapping generation model with heterogeneity across the lifecycle and over earnings ability types, where an increase in income tax rates and a progressive wealth tax have been considered. Individual effective tax rates are integrated and marginal tax rates are computed from a microsimulation (partial

equilibrium) model of Tax policy with a dynamic general equilibrium model of tax policy that can provide macroeconomic analysis or dynamic scores of tax reforms [9].

The research in the scope of developing countries is advanced by Hauner [4]. He proposed the DSGE model approach to analyze policy options for Pension system in Russia. Davies (2002) devoted to tax policy implications on households income in transition economies by using Computable General Equilibrium (CGE) model.

The research methodology proposed in this study is one of the newest in the world economic science and has been used widely in the last years in many developing and developed countries in order to examine the impact of various macroeconomic reforms and shocks on various components of the economic system. One of the advantages of this methodology is usage of national accounts data, which makes it easy to modify methodology for a specific country, as well as analyze economic processes in dynamics.

The idea of this approach is proposition a flexible functional form for tax rates that has the smoothness and monotonicity properties necessary for solving a Dynamic General Equilibrium (DGE) model while retaining much of the heterogeneity found in microsimulation model tax data. The proposed tax functions can capture progressive rates and account for the influence of income across sources on marginal rates. That is, tax functions are multivariate, where income from one source affects marginal rates from other sources of income. Second, we propose a methodology where one can easily fit these tax functions using the output of a microsimulation model. The use of a microsimulation model is important since this model is able to capture the rich detail of tax policy and its impact on households with different economic and demographic characteristics. The tax functions we propose then map the results of the microsimulation model, the computed average and marginal tax rates, into parameterized functions that can be used in a macroeconomic model. We tailor our functions here to a specific microsimulation model and DGE model, but the methodology we propose can be scaled up or down to account for models with more or less heterogeneity. A detailed analysis of this research methodology is presented in DeBacker et al [8].

4. The Model Specification

To illustrate how tax policy enters a macroeconomic dynamic general equilibrium model, we use the overlapping generation model of DeBacker et al. [8]. In this proposal we are not able to provide full description of the model. However, we focus specifically on the details of the model that are relevant for describing how and where taxes enter the DGE model. The presented approach in this research has two distinct advantages. It allows the DGE model to capture more detail of tax policy in previously used methods. It also greatly reduces the cost to incorporating rich policy detail and counterfactuals into macroeconomic analysis. The bridge we build between the microsimulation model and the macroeconomic model essentially automates this process.

Second, approach uses the output of microsimulation model to estimate effective and marginal tax rate functions that jointly vary by age, labor income, and capital income. This method is the newest to incorporate this level of detail into the GEM model. It is also novel in the integration between the microsimulation and the GEM models. Such integration not only allows one to estimate tax functions for current law policy, but also to estimate the parameters of tax functions that specify counterfactual tax policies – even those that adjust tax policy levels that are difficult to model explicitly in a general equilibrium framework.

Due to the fact that our focus is on individual income taxes, the effect of such taxes on model agents' decisions is captured in three equations. First, the total income tax paid by the model agent determines after-tax resources available for consumption and savings. This is related through

the budget constraint, that takes into account the real interest rate at time t and the stationarized wage rate at time t . The growth rate in labor augmenting technological change is also incorporated. Furthermore, a function representing income and payroll taxes paid, is a lump sum transfer given to all households, which does not vary with household tax liabilities.

The effects of marginal tax rates effects on consumption, savings, and labor supply can be seen in the necessary conditions characterizing the agent's optimal choices of labor supply and savings. The first order condition for the choice of labor is given by the marginal benefits to additional labor supply at the left hand side. The right hand side relates the marginal costs from the disutility of labor supply. In addition, we consider the coefficient of relative risk aversion from the constant relative risk aversion utility function.

Finally, consider that many macroeconomic models assume a single composite consumption good. Some of this composite good affects tax liability, such as the consumption of charitable contributions or housing. To the extent that the fraction of the composite good that comes from such consumption varies over a household's income and age, these tax functions will capture that, since they are fitted using microeconomic data that includes information on these taxrelevant forms of consumption.

5. Integration of Microsimulation Model with the DGE

The microsimulation model which we propose is called Tax-Calculator and is maintained by a group of economists, software developers, and policy analysts. Using microdata on a sample of tax filers, the Tax calculator is able to determine total tax liability and marginal tax rates by computing the tax reporting that minimizes each filer's total tax liability given the filer's income and deductions items and the parameters describing tax law.

To map the output of the microsimulation model, which is based on income reported on tax returns, to the DGE model, where income is defined more broadly, we use the following definitions. In computing the effective tax rates from the microsimulation model, we divided total tax liability by a measure of "adjusted total income". We consider adjusted total income from the microsimulation model to be the counterpart of total income in the DGE model. Total income in the DGE model is the sum of capital and labor income.

6. Expected Results

Thus, in the framework of the research it is supposed to construct both models and incorporate them for the in-depth analysis of Tajik tax policy implications in the context of the equilibrium theory.

In addition to specifying and estimating models for transition economy, we pursue following objectives: first, to construct the DGE model as well as microsimulation model which can be used in integrated form as a policy simulation tool; second, to obtain some insights about tax policy implications within estimation of distributional effects on household incomes; and develop further scenarios for tax policy in Tajikistan.

We suggest using of the model in order to investigate effectiveness of tax policy. The model could be used for the modeling of different scenarios in tax policy which will lead to poverty reduction.

7. Conclusion

This brief presented approach has shown that microsimulation techniques have become relevant practically for the whole of applied economic policy analysis. The greater availability of large and detailed micro-datasets and the foreseeable increase in computing power are drastically modifying our approach to the evaluation of policy reforms. Instead of reasoning through

representative agents and aggregate models of the economy, we now try more and more to take into account the fundamental heterogeneity of agents. By dispensing with the very demanding assumption necessary for perfect aggregation of individual behaviors, such an approach greatly improves the macro analysis of reforms. At the same time, it permits evaluating their full distributional impact. This can be done in several instances, under the assumption of no behavioral response. Simple microsimulation tools are straightforwardly developed on that basis and should be used more systematically.

Extending the analysis to cover behavioral responses and the potential general equilibrium and macro-economic effects of reforms requires investing more in micro-economic and macro-economic modelling. Attempts in that direction, briefly described in this survey, show the difficulty of the approach but also the benefits that policy-making could draw from this kind of instrument.

References

1. Agénor, Pierre-Richard and Moreno-Dodson, Blanca, Public Infrastructure and Growth: New Channels and Policy Implications (March 30, 2006). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2005043> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2005043>
2. Bourguignon, F., O'Donoghue, C., Sastre, J., Spadaro, A. and Utili, F. (1997). Eur3: A prototype European tax-benefits model, In: A. Gupta and V. Kapur (eds.), *Microsimulation in Government Policy and Forecasting*, North-Holland, Amsterdam.
3. Bourguignon, François, Maurizio Bussolo, and Luiz A Pereira da Silva. *The Impact of Macroeconomic Policies On Poverty and Income Distribution : Macro-micro Evaluation Techniques and Tools*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan , 2008.
4. David Hauner and Annette Kyobe, Determinants of Government Efficiency, IMF Working Paper, WP/08/228, 2008, 27 p.
5. Denis Cogneau & Anne-Sophie Robilliard, 2004. "Poverty Alleviation Policies in Madagascar: a Micro-Macro Simulation Model," Working Papers DT/2004/11, DIAL (Développement, Institutions et Mondialisation), revised Nov 2004.
6. Dirk Krueger, Alexander Ludwig. On the optimal provision of social insurance: Progressive taxation versus education subsidies in general equilibrium, *Journal of Monetary Economics*, Volume 77, - 2016, - Pages 72-98.
7. Frank Drygala et al., Homogenous Population Genetic Structure of the Non-Native Raccoon Dog (*Nyctereutes procyonoides*) in Europe as a Result of Rapid Population Expansion, 2016.
8. Jason DeBacker, Bradley Heim and Anh Tran, *Journal of Financial Economics*, 2015, vol. 117, issue 1, pages 122-138
9. Orcutt, G. (2007). A new type of socio-economic system, *Review of Economic and Statistics* 58 (1957) 773–797.
10. Savard, L. Poverty and Income Distribution in a CGE-Household Microsimulation Model: Top-Down/Bottom-Up Approach, CIRPE'E Working Paper 03-43. Centre interuniversitairesur le risque, les politiques économiques et l'emploi, Quebec, 2003.
11. Tuomala, M. (1990). *Optimal Income Tax and Redistribution*, Oxford University Press, Oxford.

Ҳакимова М.Ф.

КОРКАРДИ УСУЛҲОИ БАХОДИҲИИ ТАЪСИРИ СИЁСАТИ ДАВЛАТӢ БА НЕКУАХВОЛИИ ХАЛҚ ДАР ДОИРАИ МУВОЗИНАТИ УМУМӢ.*Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Дар тӯли 20 соли охир моделҳои микросимулясионӣ дар таҳлили сифатӣ ва миқдории сиёсати иқтисодии давлат беиштар истифода мешаванд. Барои таҳлили самараҳои тақсимоти сиёсати давлатӣ, мақола дар равиши ҳамгиришуда асос ёфта, усулҳои микросимулясионӣ ва моделҳои мувозинати умумии ҳисобшавандаро (CGE) муттаҳид мекунад.

Диққати махсус ба воситаҳои таҳлили рушди иқтисодӣ ва сиёсати иқтисодии давлат дода мешавад. Равишҳои баррасӣ мешаванд, ки дар онҳо макромоделҳо, моделҳои мувозинати умумӣ ва моделҳои микросимулясионӣ дар сохтори иерархӣ ё шакли интегрониишуда истифода мешаванд. Нишон дода шудааст, ки равишҳои пешниҳодишуда барои ҳалли масъалаҳои сатҳҳои гуногун мувофиқанд. Барои таҳлили таъсири кӯтоҳмуддат, ҳуди усулҳои микросимулясия метавонад мувофиқ бошад. Барои таҳлили давраи дарозмуддат, ки ба ӯ таъсири мутақобила дар тағирёбии даромад, истеъмоли ва пешниҳоди меҳнат хос мебошад, бояд дар якҷоягӣ микросимулясия ва равиши мувозинати умумӣ татбиқ карда шаванд. Ин ба мо имкон медиҳад, ки маълумоти амиқро дар бораи таъсири тақсимоти тағирёбии нархҳо ё макро тағирёбандаҳо ба рафтори агентҳои иқтисодӣ ба даст орем.

Дар мақола асоснок карда мешавад, ки бо мақсади таҳлили амиқи сиёсати иқтисодии давлат усулҳои микросимулясионӣ бо макромоделҳои мувозинати умумӣ ба таври кофӣ муттаҳид карда мешаванд. Дар асоси натиҷа имконоти таҳлили неқӯаҳволӣ, инчунин маҳдудиятҳои равишҳои пешкашишуда ва баъзе самтҳои минбаъдаи рушди иқтисодӣ баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: сиёсати иқтисодии давлат, нобаробарӣ, микросимулясия, мувозинати умумии ҳисобшуда, камбизоатӣ.

Ҳакимова М.Ф.

РАЗРАБОТКА ИНСТРУМЕНТАРИЯ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ НА БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В РАМКАХ ОБЩЕГО РАВНОВЕСИЯ*Таджикский национальный университет*

В течение последних 20 лет микросимуляционные модели все чаще применяются в качественном и количественном анализе государственной экономической политики. С целью анализа дистрибутивных эффектов государственной экономической политики данная работа основана на комплексном подходе, сочетающем в себе инструментарий микросимуляции и модели вычисляемого общего равновесия (CGE).

Особое внимание уделяется инструментарию анализа экономического роста и государственной экономической политики. Рассматриваются подходы, в которых макромоделли, модели общего равновесия и микросимуляционные модели используются в иерархической структуре, либо имеют интегрированную форму. Показано, что предложенные подходы подходят для решения задач разного уровня. Для анализа краткосрочных последствий может подойти микросимуляция сама по себе. Для анализа долгосрочной перспективы, в которой учитываются взаимодействия в колебаниях располагаемого дохода, потребления и предложения труда, модели должны быть дополнены комбинацией микросимуляции и подходом общего равновесия. Это позволяет получить информацию о распределительных эффектах изменения цен или макропеременных на поведении экономических агентов.

В статье обосновывается, что для анализа экономической политики инструментарий микросимуляции может адекватно сочетаться с макромоделлями общего равновесия. На основе полученных результатов рассматривается анализ благосостояния населения, а также указываются ограничения существующих подходов и некоторые направления дальнейшего экономического развития.

Ключевые слова: государственная экономическая политика, неравенство, микросимуляция, вычисляемое общее равновесие, бедность.

Сведения об авторе:

Ҳакимова Мафтӯна Фотеховна, д.э.н., профессор кафедры кибернетики и цифровой экономики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, просп.Рудаки 17, тел.(93)4145775, e-mail: maftunah@gmail.com ORCID: 0009-0008-3598-8756.

**МОДЕЛСОЗИИ СЕНАРИЯВИИ АФЗОИШИ ҲАЦМИ СОДИРОТИ ЧУМҲУРИИ
ТОЧИКИСТОН: ТАҲЛИЛ ВА ДУРНАМО***Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

Мақолаи мазкур барои сохтани сценарияҳо барои афзоиши ҳаҷми содироти кишвар бахшида шуда, дар мақола самтҳои асосии савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидааст. Дар асоси таҳлили сохтори чуғрофӣ ва молии савдои берунаи кишвар, мушкilotҳо муайян карда шудааст, ки ҳалли онҳо ҳаҷми тичоратро афзун мегардонад. Ҳамчунин, дар асоси таҳлили сохтории содирот ва воридот муаллиф барои сохтани муодилаи регрессионӣ омилҳои таъсирасанро муайян кардааст. Дар асоси муодилаи регрессионӣ аз ҷониби муаллиф 3 сценарияи афзоиши ҳаҷми содирот дар асоси тағйир ёфтани сохтори содироти молии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидааст. Муаллиф инчунин барои васеъ кардани ҳамкориҳои тичоратӣ бо дигар кишварҳо, алалхусус содироти молҳои тайёри саноатӣ, металл ва маҳсулоти хоҷагии қишлоқро пешниҳод кардааст. Ҳангоми воридот зарурати зиёд кардани молҳои инвестиционӣ, яъне мошину таҷҳизотҳоро пешкаш намудааст.

Калидвожаҳо. савдои хориҷӣ, содирот, воридот, сценария, модел, саноати коркард, саноати истиҳроҷ, молҳои инвестиционӣ, вобастагӣ, коррелиатсия, регрессия.

Мубраият. Дар шароити номуайяни дар иқтисодиёт, зарурати коркарди сценарияҳои рушд ба миён меояд, алалхусус барои иқтисодиёт Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти савдои хориҷӣ, ки бештар ба зери таъсири омилҳои берна гирифтдор мешавад. Дар ин шароит зарурати сценарияҳо дар асоси якҷанд сабабҳо баҳогузорӣ карда метавонем:

1. *Ба инобат гирифтани тағйиротҳо дар иқтисодиёт.* Иқтисодиёт ба омилҳои зиёди дохилию берунӣ, аз ҷумла тағйиротҳои сиёсӣ, иқтимоӣ ва экологӣ бештар дучор мегардад. Дар баробари ин дар самти савдои хориҷӣ тағйир ёфтани талаботу пешниҳод, нархҳои ҷаҳонӣ ба молу маҳсулот ва сиёсати савдоии кишварҳои шарик дар самти савдо, барои рушди савдои хориҷӣ хело зараровар мебошад. Аз ҷумла ба инобат нагирифтани хуруҷи Пандемияи COVID-19 дар самти рушди ояндаи савдои хориҷии бештари кишварҳо зарари калон расонид. Дар соли 2020 суръати рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ -3.3% ⁴ ва савдои ҷаҳонӣ ба $5,3\%$ кам шуд⁵. Бинобар ин сабаб таҳияи сценарияҳои гуногун ва тайёр будан ба тағйиротҳои ногаҳон ба мақсад мувофиқ арзёбӣ мегардад, алалхусус таҳияи сценарияҳои инертсионӣ, манфӣ ва оптимистӣ, ки дар ҳолати тағйиротҳо метавон самти савдои хориҷиро тағйир дод, барои зарар надидани иқтисодиёти миллий.

2. *Таҳияи стратегияҳо.* Сценарияҳо имкон медиҳанд, ки ояндабинии тенденсияҳо ва тағйиротҳои дарозмудатро пешгӯи намуда дар асоси он самаранок истифодабарӣ ва банақшагирии захираҳо ба роҳ монда шавад. Сценарияҳо ба ташкилотҳо ва ҳукумати мамлакат имкон медиҳад, ки стратегияҳои дарозмудатро таҳия намоянд, бо ба инобат гирифтани тағйиротҳои гуногун дар иқтисодиёти мамлакат, ки ин барои пешгирии хатарҳо усули самаранок ҳисобида мешавад.

3. *Баҳогузориҳои хатарҳо ва ғайра.* Сценарияҳо барои муайян кардани хатарҳо ва имкониятҳои эҳтимолии кӯмак мерасонанд ва дар асоси ин имкон медиҳанд, ки онҳо

⁴ Перспективы развития мировой экономики: Преодоление неравномерного восстановления экономики / МВФ. - 2021. - xvii, 180 с. - URL: <https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021> (дата обращения: 11.05.2021).

⁵ Conférence de presse sur les prévisions commerciales. Remarques de la Directrice générale, Mme Okonjo-Iweala // WTO. - 2021. - 31.03. - URL: https://www.wto.org/french/news_f/spno_f/spno5_f.htm (дата обращения: 20.06.2021).

пешгирӣ ё беҳтар идора карда шаванд. Ояндабинии сценариявӣ ба иқтисодчиён имконият медиҳад, ки хатарҳое, ки дар асоси тағйиротҳо дар оянда пайдо мешаванд, бо самар баҳогузори гардад ва роҳҳои ҳалли онҳо пешниҳод гарданд.

Бартариятҳои болозикр усули сценариявии ояндабиниро ҳамчун яке аз инструментҳои аввалиндараҷа барои таҳлил ва банақшагирӣ дар ҷаҳони имрӯза, табдил додааст. Аз ин лиҳоз вариантҳои сценариявии таҳлили иқтисодро бештар сохторӣ ва асоснок мекунад, ки ин барои қабули қарорҳои бозғайимод кӯмаки худро мерасонад.

Базаи маълумотҳо ва методҳо. Ба сифати базаи маълумотҳо, маълумотҳои оморӣ Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин нишондиҳандаҳои мақсаднокӣ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 истифода шудаанд. Давраи таҳқиқот бошад аз соли 2004 то 2030 – ро дар бар мегирад.

Дар тадқиқот усулҳои абстраксияи илмӣ, усулҳои таҳлил ва синтез, арзёбии муқоисавӣ, усули моделсозӣ ва пешгӯии математикӣ истифода шудаанд.

Ҳангоми истифодаи усули моделсозӣ барномаи E-views истифода шудааст, ки бо ёрии он чадвали як ва ду таҳия гардидааст, ки дар онҳо натиҷаҳои таҳлили коррелиатсия ва регрессия таҷассум гардидааст.

Натиҷаи таҳлил. Барои сохтани модели миёнамуҳлате, ки содиротро пешгӯи менамояд, ҳамчун омили таъсиррасонанда суръати афзоиши воридоти молҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон, суръати афзоиши саноати коркарди мамлакат ва суръати афзоиши саноати истихроч интиҳоб гардид. Сабаби интиҳоб гардидани омилҳои мазкур натиҷаи таҳлилҳои гузаронидашуда мебошад. Яъне таҳлилҳо нишон доданд, ки байни воридот ва содирот алоқамандии зич ҷой дорад, агар таҳлили коррелиатсионӣ гузаронем он гоҳ $r = 0,79$ аст. Аз натиҷаи таҳлилі коррелиатсионӣ муайян карда шуд, ки воридот метавонад ҳамчун омили рушдиҳандаи содироти мамлакат бошад⁶. Агар ба сохтори воридоти мол назар афканем, маълум мегардад, ки молҳои инвеститсионӣ ва фосилавӣ дарякҷоягӣ зиёда аз 60%-и тамоми молҳои воридотии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Молҳои воридотии кишвар бештар инвеститсионӣ мебошад, бинобар ин сабаб таъсири онҳо ба афзоиши ҳаҷми содирот бештар таъсири худро мерасонад (ниг. ба расми 1).

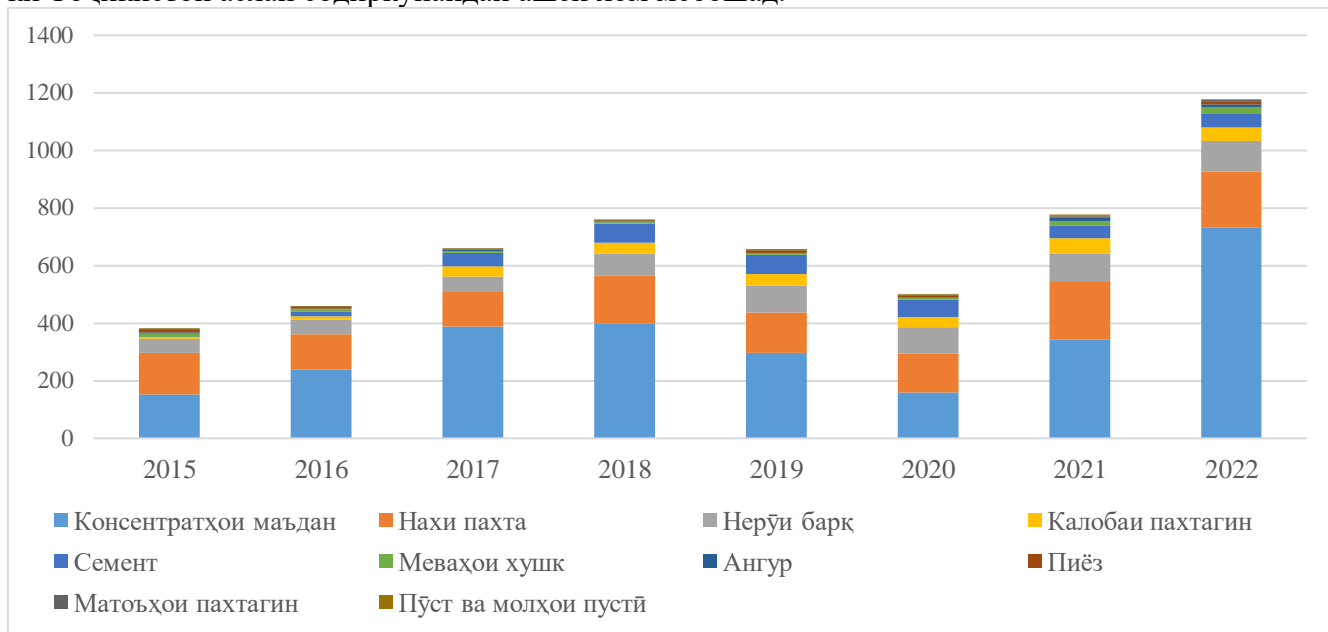

Расми 1. – Сохтори воридоти молу маҳсулот ба Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи чор категория.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омили Фаъолияти иқтисодии берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои мувофиқ

⁶ Муфасалтар нигаред ба Юнусзода, Х. Қ. Воридоти молу хизматрасонӣ ҳамчун омили таъсиррасон ба рушди иқтисодиёти кишвар / Х. Қ. Юнусзода, М. Ҷалолзода // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2024. – №. 1. – Р. 194-200. – EDN ALRIQX.

Агар ба сохтори содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон назар афканем, муайян мегардад, ки Тоҷикистон аслан содиркунандаи ашёи хом мебошад.

Расми 2. – Содироти молҳои асосӣ ки ҳаҷми онҳо дар сохтори содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон калон аст (млн. долл.)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омили Фаъолияти иқтисодии берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои мувофиқ.

Таҳлили расми 2 нишон медиҳад, ки тоҷикистон дар давраи таҳлилшаванда ҳамчун содиркунандаи концентратҳои маъдан баромад мекунад. Бинобар ин сабаб ҳамаи молҳои, ки дар расми 2 дарҷ гардидааст, барои муайян кардани сатҳи таъсири онҳоро ба содироти кишвар, таҳлили коррелиатсионӣ гузаронидем (ниг. ба чадвали 1.).

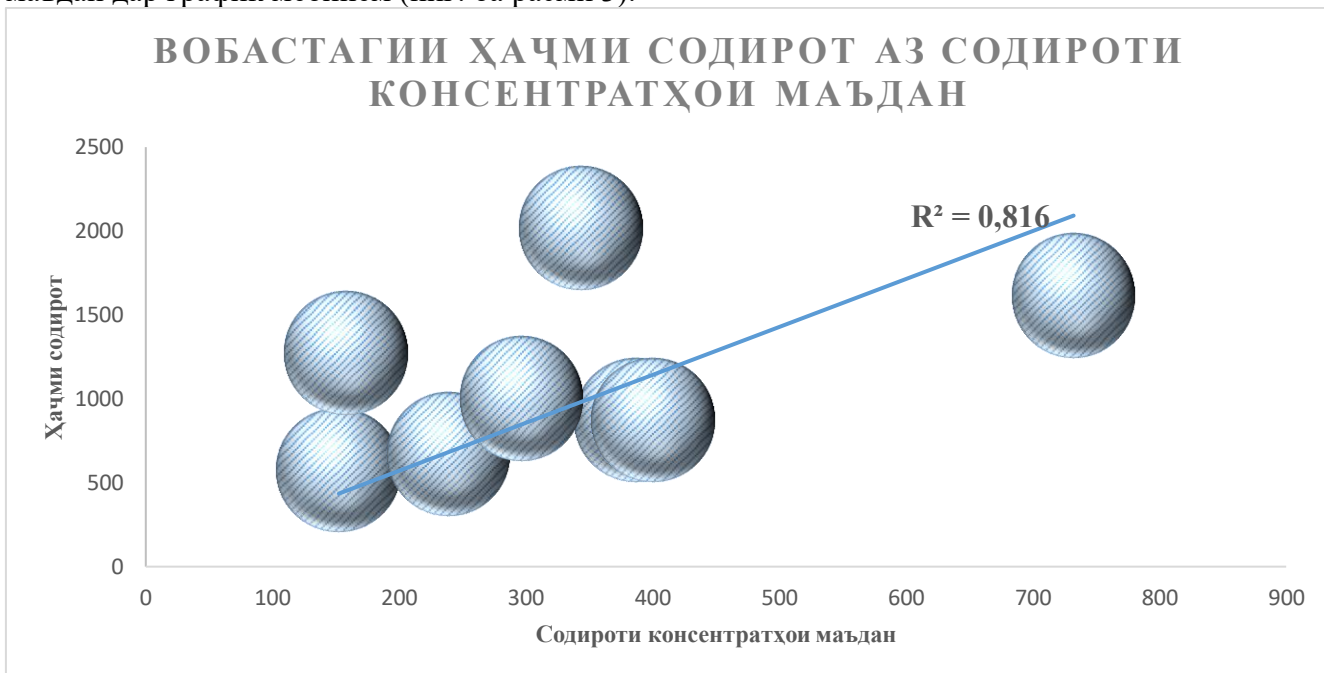
Чадвали 1. – Натиҷаи таҳлили коррелиатсияи содироти молҳои асосӣ ки ҳаҷми онҳо дар сохтори содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон калон аст.

2015-2022	Коэффисиенти коррелиатсия
Концентратҳои маъдан	0,464473
Наҳи пахта	0,808265
Нерӯи барқ	0,813941
Калобаи пахтагин	0,822551
Семент	0,399499
Меваҳои хушк	0,628438
Ангур	0,753565
Пиёз	-0,14956
Матӯҳои пахтагин	0,588816
Пӯст ва молҳои пӯстӣ	0,724617

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои омории Фаъолияти иқтисодии берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои мувофиқ.

Аз натиҷаи таҳлили чадвали 1 хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки ҳамаи нишондиҳандаҳои дар чадвал дарҷ гардида ба афзоиши содироти моли Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири назаррас дорад, танҳо содироти пиёз таъсири манфӣ ва хело кам дорад. Агар ба расми 2 назар афканем содироти пиёз дар байни дигар маҳсулотҳо хело кам аст ва бинобар ин сабаб таъсири назаррас гузошта наметавонад. Дар баробари ин таъсири

концентратҳои маъдан низ камтар аст, аз ин лиҳоз вобастагии содиротро аз концентратҳои маъдан дар график мебинем (ниг. ба расми 3).

Расми 3. – Вобастагии ҳаҷми содирот аз содироти концентратҳои маъдан

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омили Фаъолияти иқтисодии берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои мувофиқ.

Агар дар алоҳидаги таҳлили коррелиатсионӣ гузаронем, муайян мегардад, ки байни содироти концентратҳои маъдан ва ҳаҷми содироти ҷумҳурӣ вобастагии хело зиҷ ҷой дорад. Бинобар ин сабаб омили дигаре, ки ба модели мо ворид гардид ин суръати афзоиши саноати истихроҷи кишвар ба шумор меравад.

Боиси қайд аст, ки тибқи вазифагузори Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, яне дар асоси сенарияи индустриалии кишвар, бояд ҳаҷми саноати коркард дар саноати кишвар 75,5% баробар бошад, ҳаҷми саноати истихроҷ бошад 10%⁷. Дар соли 2023 ҳиссаи саноати коркард ба 60,9% ва ҳиссаи саноати истихроҷ 19,2% баробар аст. Тибқи нишондиҳандаҳои ҳадди ниҳонии ҳиссаи саноати коркард дар саноати кишвар бояд на кам аз 70% бошад. Аз ин лиҳоз омили дигаре, ки дар модели мо ҷой гирифт ин суръати афзоиши саноати коркард мебошад. Дар ҳолате, ки мо сол то сол ҳиссаи саноати коркардро дар ҳаҷми умумии саноат зиёд мекунем, дар сохтори содирот низ тағйиротҳо ба амал меоянд, ба монанди афзудани ҳиссаи молҳои тайёр ва нимтайёр. Бинобар ин сабаб ҳамчун омили дигари таъсиррасон ба ҳаҷми содироти кишвар ин суръати афзоиши саноати коркард мебошад. Дар натиҷа таҳлил ва хулосаҳои дар боло зикр гардида барои сохтани модели регрессионии содироти кишвар 3 омили интиҳоб гардид:

- суръати афзоиши воридоти молҳо дар кишвар (молҳои инвеститсионӣ);
- суръати афзоиши саноати истихроҷ;
- суръати афзоиши саноати коркард.

Ҷадвали 2. – Натиҷаи таҳлили регрессионӣ (баҳогузори коэффисентҳои омили интиҳобгардида).

Нишондиҳандаҳо	Коэффисентҳои таъсиррасонӣ	Нишондиҳандаи эҳтимолият
Суръати афзоиши воридоти молҳо дар кишвар	0.375714	0.0198

⁷ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016. – С. 81.

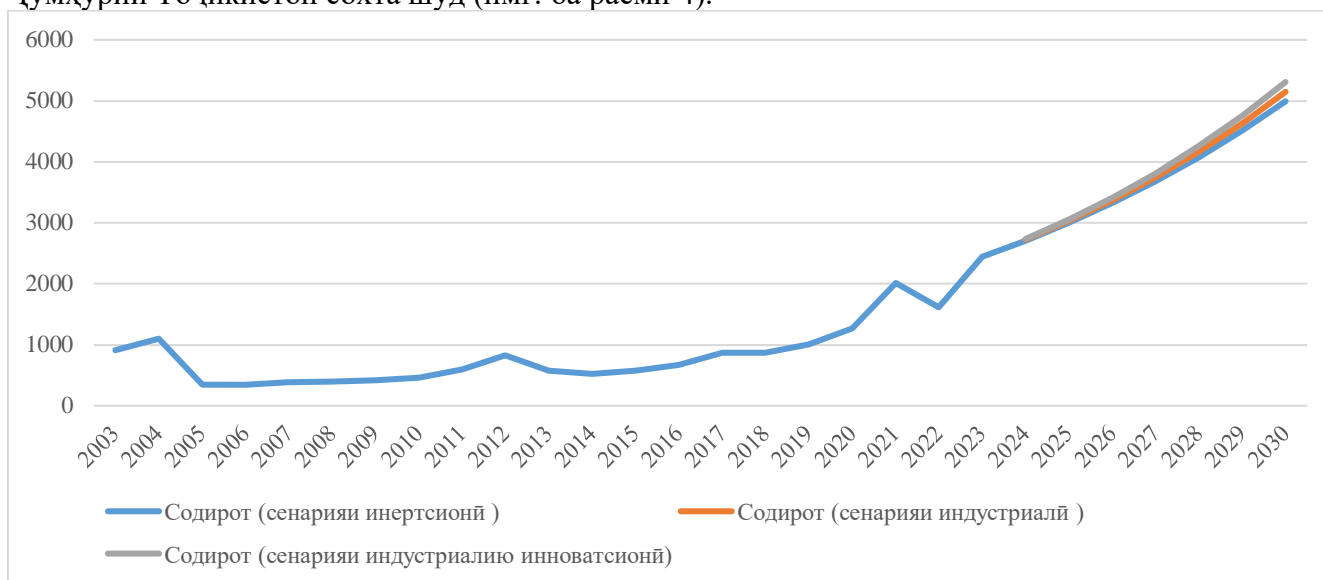
Суръати афзоиши саноати истихроҷ	0.300817	0.0587
Суръати афзоиши саноати коркард	0.097850	0.6720
Омилҳои дигар (нормуайян)	0.322929	0.0000
Нишондиҳандаҳо	Коэффисентҳо	Нишондиҳандаҳои ҳадди ниҳой
R-квадрат	0.791556	на кам аз 0,7
R-квадрати сахех	0.754772	на кам аз 0,7
Омори Дарбин – Уотсон	2.653580	аз 2 то 4
Нишондиҳандаи эҳтимолияти умумӣ	0,000000	кам аз 0,05

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси омори Фаъолияти иқтисодии берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои мувофиқ дар асоси барномаи E-views.

Маълумотҳои қадвали 2 нишон медиҳад, ки таъсири омилҳои интихобгардида назаррас аст ва ҳаммаи коэффисентҳо аз рақамҳои нишондиҳандаҳои ҳадди ниҳой зиёд аст. Аз ин лиҳоз омилҳои интихобгардида барои сохтани модел ва сценарияҳои рушд барои содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ мебошад. Аз ин лиҳоз муодилаи регрессионии мо чунин шаклро дорост:

$$\text{Содирот} = 0,322929 + \text{Суръати афзоиши воридоти молҳо дар кишвар} * 0.375714 + \text{Суръати афзоиши саноати истихроҷ} * 0.300817 + \text{Суръати афзоиши саноати коркард} * 0.097850$$

Бо истифодаи натиҷаҳои таҳлили регрессионӣ (муодилаи регрессионӣ) ва истифодаи сценарияҳои рушди СМР барои давраи то соли 2030 се сценария рушд барои содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон сохта шуд (нмг. ба расми 4).

Расми 4. – Сценарияҳои рушди содироти моли Ҷумҳурии Тоҷикистон (млн. доллари ИМА)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси натиҷаҳои муодилаи регрессионӣ

Сценарияҳои мазкур дар асоси афзоиши ҳаҷми содироти саноати коркард сохта шудааст, аз ҷумла:

- Афзоиши ҳаҷми содирот молҳои саноати коркард тибқи сценарияи инертсионӣ ба 10% (2024-2030 ҳамасола)- ҳаҷми содирот соли 2030 ба 4991,6 млн. долл баробар мешавад;
- Афзоиши ҳаҷми содирот молҳои саноати коркард тибқи сценарияи индустриалӣ ба 15% (2024-2030 ҳамасола)- ҳаҷми содирот соли 2030 ба 5308,8 млн долл. баробар мешавад;
- Афзоиши ҳаҷми содирот молҳои саноати коркард тибқи сценарияи индустриалию инноватсионӣ ба 20% (2024-2030 ҳамасола)- ҳаҷми содирот соли 2030 ба 5848,1 млн. долл баробар мешавад.

Боиси қайд аст, ки ин сценарияҳо танҳо дар ҳолати бе тағйир мондани суръати афзоиши дигар омилҳо таъсиррасонанда амалӣ карда мешавад. Сабаби бе тағйир мондани дигар омилҳо дар он таҷассум меёбад, ки дар ҳолати мо аз рӯи сценарияи СМР барои давраи то соли 2030 рушд саноатро ба назар гирем дар он ҳолат, ҳаҷми саноати коркард дар содирот бояд афзояд. Барои афзоиши ҳаҷми саноати коркард, техникаву технологияҳои муосир лозим аст, таъмини саноати коркард бо техникаву технологияи лозима бо воситаи воридоти онҳо амалӣ карда мешавад. Бинобар ин сабаб дар ҳолате, дар муодилаи регрессионии худ ворид кардани ҳаҷми афзоиши воридот ва саноати коркард дар якҷоягӣ ҳисоби дукарата мешавад, аз ин лиҳоз суръати афзоиши яке аз нишондиҳанда бояд бе тағйир монад. Дар мисоли саноати истихроҷ бошад, дар ҳолате, ки мақсад гузошта шуд ҳаҷми содироти молҳои коркард афзоиш дода шавад, дар ин ҳолат содироти молҳои саноати истихроҷ бе тағйир мемонад.

Хулоса. Инчунин таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон бештар аз омилҳои беруна вобаста буда, ба мо имкон медиҳад, ки самтҳои асосии баланд бардоштани самаранокии фаъолияти иқтисодии хориҷиро муайян намоем. Яъне барои рушди муносибатҳои савдои зарур аст, ки намуди молҳои содиркунандаро зиёд намоем, аз ҷумла афзоиши маҳсулотҳои тайёри саноатӣ, металлҳо ва маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқро дар содирот. Дар самти воридот бошад молҳои инвеститсионӣ, яъне техникаву технологияҳо (бештар барои рушди саноати коркард пешбини шуда) зиёд кард. Инчунин ташкил намудани корхонаҳои гуногуни муштарак, пеш аз ҳама барои истеҳсоли металл, аз ҷумла дар минтақаҳои озоди иқтисодии ҳар ду мамлакат бо мақсади ба мамлакатҳои сеюм содир кардани маҳсулот.

Адабиёт

1. Conférence de presse sur les prévisions commerciales. Remarques de la Directrice générale, Mme Okonjo-Iweala // WTO. - 2021. - 31.03. - URL: https://www.wto.org/french/news_f/spno_f/spno5_f.htm (дата обращения: 20.06.2021).
2. Муфасалтар нигаред ба Юнусзода, Х. Қ. Воридоти молу хизматрасонӣ ҳамчун омили таъсиррасон ба рушди иқтисодиёти кишвар / Х. Қ. Юнусзода, М. Ҷалолзода // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2024. – No. 1. – P. 194-200. – EDN ALRIQX.
3. Перспективы развития мировой экономики: Преодоление неравномерного восстановления экономики / МВФ. - 2021. - xvii, 180 с. - URL: <https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021> (дата обращения: 11.05.2021).
4. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016. – С. 81.

Юнусзода Х.К.

**СЦЕНАРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ РОСТА ЭКСПОРТА РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН: АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ****Институт экономики и демографии Национальной академии наук
Таджикистана**

Данная статья посвящена созданию сценариев увеличения экспорта страны, также в статье рассматриваются основные направления внешней торговли Республики Таджикистан. На основе анализа географической и товарной структуры внешней торговли страны выявлены проблемы, решение которых позволит увеличить объемы торговли. Также на основе структурного анализа экспорта и импорта автор определил влияющие факторы для создания регрессионной уравнения. На основе регрессионной уравнения автором предложены 3 сценария увеличения объема экспорта, основанные на изменении структуры товарного экспорта Республики Таджикистан. Автор также предложил расширить торговое сотрудничество с другими странами, особенно экспорт готовой промышленной продукции, металла и сельскохозяйственной продукции. При импорте необходимо увеличить инвестиционные товары, то есть машины и оборудование.

***Ключевые слова.** внешняя торговля, экспорт, импорт, сценарий, модель, обрабатывающая промышленность, добывающая промышленность, инвестиционные товары, зависимость, корреляция, регрессия.*

Yunuszoda Kh.Q.

**SCENARIO MODELING OF EXPORT GROWTH IN THE REPUBLIC OF
TAJIKISTAN: ANALYSIS AND PROSPECTS****Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of
Tajikistan**

This article is devoted to the creation of scenarios for increasing the country's exports, and the article also examines the main areas of foreign trade of the Republic of Tajikistan. Based on the analysis of the geographical and commodity structure of the country's foreign trade, problems were identified, the solution of which will increase trade volumes. Also, based on the structural analysis of exports and imports, the author identified the influencing factors for creating a regression equation. Based on the regression equation, the author proposed 3 scenarios for increasing the volume of exports based on changes in the structure of commodity exports of the Republic of Tajikistan. The author also proposed expanding trade cooperation with other countries, especially the export of finished industrial products, metal and agricultural products. When importing, it is necessary to increase investment goods, that is, machinery and equipment.

***Keywords.** foreign trade, export, import, scenario, model, manufacturing industry, extractive industry, investment goods, dependence, correlation, regression.*

Маълумот дар бораи муаллиф:

Юнусзода Холмуроди Қурбоналӣ – н.и.и., ходими пешбари илмии шуъбаи моделсозӣ ва дурнамогирии равандҳои иқтисодии Институти иқтисодӣ ва демографияи АМИТ. ш. Душанбе, кучаи Айни 44.

МАБЛАҒГУЗОРНИ СОҶАИ МАОРИФ: МОДЕЛҶО, ДИНАМИКА ВА МУШКИЛОТ

**Институти иқтисодиёт ва демографияи
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Донишгоҳи байналмилалӣ соҳибкорӣ ва сайёҳии Тоҷикистон**

Дар мақола моделҳо ва динамикаи маблағгузори соҳаи маориф баррасӣ гардидаанд. Муаллифон тавассути усулҳои омории таҳлил динамикаи маблағгузори соҳаи маорифро дар асоси нишондиҳандаҳои гуногун мавриди таҳлил қарор додаанд. Дар мақола ҳамчунин хусусиятҳои маблағгузори соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мушкилоти ислоҳоти моделҳои маблағгузори муассасаҳои таълимӣ баррасӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: маблағгузорӣ, низомии маориф, моделҳои маблағгузорӣ, маблағгузори бучетӣ, маблағҳои махсус, муассасаҳои таълимӣ

Маблағгузори соҳаи маориф ин як восита ё фишанги иқтисодӣ мебошад, ки тавассути он давлат сиёсати худро дар соҳаи маориф татбиқ менамояд ва муносибатҳои иқтисодиро дар ин соҳаи муҳими ҳаёти ҷамъиятӣ ҷойдоштаро ба танзим мебарорад. «Моделҳои маблағгузори маориф ин унсурҳои асосии ташаккули механизми ташкилӣ-иқтисодии сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф мебошад. Мақомоти давлатӣ бо истифода аз унсурҳои гуногуни ташкили муносибатҳои молиявӣ, кӯшиш мекунанд, ки татбиқи мақсадҳои сиёсати маориф, ҳалли вазифаҳои стратегӣ ва тактикий онро таъмин намоянд»[5].

Ташаккули ҳар гуна модели маблағгузори соҳаи маориф ба мавҷудияти принципҳои маблағгузорӣ сахт алоқаманд мебошад. Аз нигоҳи олимони рус Ростовский Р.В. маблағгузори соҳаи маориф ба принципҳои зерин асос ёфтааст: мақсаднок истифода намудани маблағҳои пулӣ ва бебозгашт будани маблағгузорӣ, яъне маблағҳое, ки ба муассасаҳои таълимӣ аз ҳисоби бучети давлатӣ дода мешаванд баргардонида намешаванд [5]

Яке аз хусусиятҳои асосии моделҳои маблағгузори соҳаи маориф дар он аст, ки ташаккул ва такмили онҳо танҳо дар асоси меъёрҳои муайяне сурат мегиранд, ки дар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дарҷ гардидаанд. Аз ҳамин ҷиҳат, ба назари мо модели маблағгузори соҳаи маориф ин маҷмӯи меъёру қоидаҳои муқараршудаеро меноманд, ки тавассути онҳо муносибатҳои молиявии байни субъектҳои таълиму тарбия танзим карда мешаванд. Ба муносибатҳои молиявии байни субъектҳои таълиму тарбия (давлат, хонаводаҳо, хонандагону донишҷӯён ва муассасаҳои таълимӣ) механизмҳои махсуси ҷамъоварию ташаккули маблағҳои пулӣ, ҳамчунин механизмҳои аз нав тақсим намудан ва истифода бурдани захираҳои молиявӣ, дохил мешаванд.

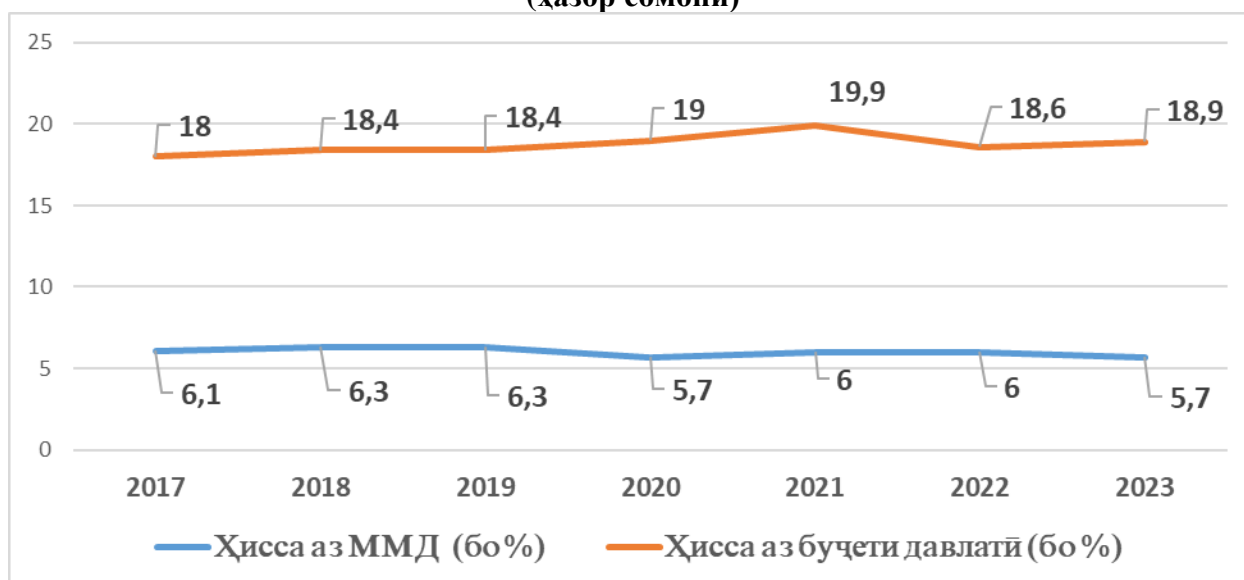
Таҳлили таҷрибаи ҷаҳонии маблағгузори соҳаи маориф нишон медиҳад, ки кишварҳои гуногун вобаста ба сиёсати давлатӣ ва модели рушди иқтисодӣ аз ду модели маъмулии маблағгузорӣ истифода менамоянд: маблағгузори истеҳсолкунандаи хизматҳои маърифатӣ ва маблағгузори истеъмолкунандаи хизматҳои маърифатӣ. Дар модели якум фаъолияти муассасаҳои таълимӣ ва дигар истеҳсолкунандагони хизматҳои маърифатӣ маблағгузорӣ карда мешавад. Дар модели дуюм бошад асосан истеъмолкунандагони хизматҳои маърифатӣ- хонандагону донишҷӯён маблағгузорӣ карда мешаванд. Барои ҳар як модел восита ё шаклҳои гуногуни маблағгузорӣ хос мебошад. Масалан, маблағгузори сарикасӣ, маблағгузори сметаӣ, маблағгузорӣ тавассути ваучер, қарз барои таҳсилот ва ғайра.

Дар дилхоҳ модели маблағгузори соҳаи маориф саҳми давлат ва нақши он меҳвари асосӣ ба ҳисоб меравад. Аз ҳамин ҷиҳат маблағгузори соҳаи маориф аз ҳисоби бучети

давлатӣ яке аз шаклҳои маъмултарин ва устувортарини маблағгузори соҳа ба ҳисоб меравад. «Маблағгузори маориф аз ҷониби давлат маъноӣ онро надорад, ки давлат хизматҳои таълимиро харидорӣ менамояд, балки маъноӣ онро дорад, ки давлат ғайрибюджетӣ сохтореро таъмин менамояд, ки ин маблағҳо ба таври бебозгашт гирифта барои аҳолии хизматҳои маърифатӣ истеҳсол менамояд»[1]. Таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки тавассути бучети давлатӣ имконият вучуд дорад, ки дар як марҳила ҳам истеъмолкунанда (хонандагону донишҷӯён) ва ҳам истеҳсолкунандаи хизматҳои маърифатӣ (муассисаҳои таълимӣ) маблағгузорӣ карда шаванд.

Омори динамикаи маблағгузори соҳаи маориф дар давраи солҳои охир нишон медиҳад, ки рушди ҳамасолаи маблағгузорӣ ва ҳиссаи он нисбат ба ММД ва ҳаҷми бучети давлатӣ, дар сатҳи тавсиявии Стратегияи миллии рушди соҳаи маориф барои давраи то соли 2030 боқӣ мондааст. Чунин тамоил яке аз нишондиҳандаҳои беҳтар шудани вазъи соҳаи маориф дар солҳои истиқлолият мебошад [3]. Маълумоти диаграммаи 1 нишон медиҳад, ки дараҷаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии маблағгузори соҳаи маориф дар давраи солҳои 2017-2023 устувор мебошад.

Диаграммаи 1. Сохтори бучети соҳаи маориф дар давраи солҳои 2017-2023 (ҳазор сомонӣ)

*Сарчашма: диаграмма дар асоси маълумоти Маҷмуаи омори соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2023, сохта шудааст

Мусаллам аст, ки соҳаи маориф аз ҳисоби маблағҳои бучети давлатӣ, грантҳо, маблағҳои махсус (ғайрибюджетӣ)-и муассисаҳои таълимӣ ва дигар сарчашмаҳо маблағгузорӣ карда мешавад. Дар давраи солҳои 2017-2023 ҳаҷми маблағгузорӣ ба соҳаи маориф ба ҳисоби миёна 2 баробар афзудааст. Агар соли 2017 соҳаи маориф аз ҳисоби ҳама сарчашмаҳо ба миқдори 3581,00 ҳазор сомонӣ маблағгузорӣ шуда бошад, пас соли 2023 сарфи 7210,3 ҳазор сомонӣ барои соҳа ба нақша гирифта шудааст. Дар ин давра маблағгузори соҳа аз ҳисоби бучети давлатӣ ва маблағҳои махсус ба андозаи 1,95 маротиба афзудаасту афзоиши маблағгузорӣ аз ҳисоби грантҳо ба андозаи 3,44 маротиба мушоҳида мешавад.

Ҷадвали 1. Динамикаи маблағгузори соҳаи маориф аз ҳисоби сарчашмаҳои гуногун дар давраи солҳои 2017-2023 (ҳаз. сомонӣ)

Сарчашмаи маблағгузорӣ	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023 /2017 (маротиба)

Бучети давлатӣ	2851	3115,7	3483,5	3732,7	4260,9	4664,2	5552,0	1,95
Маблағҳои махсус	567,2	653,5	738,4	897	1017,2	1127	1098,0	1,94
Грантҳо	162,8	93,9	182,9	375	319	512,8	560,0	3,44
Ҳамагӣ	3581,0	3863,1	4404,8	5004,7	5597,1	6304	7210,3	2,01
Бо фоиз (%)								2023 /2017 (+,- бо%)
Бучети давлатӣ	79,6%	80,7%	79,1%	74,6%	76,1%	74,0%	77,0%	-2,6%
Маблағҳои махсус	15,8%	16,9%	16,8%	17,9%	18,2%	17,9%	15,2%	-0,6%
Грантҳо	4,5%	2,4%	4,2%	7,5%	5,7%	8,1%	7,8%	3,2%
Ҳамагӣ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

*Сарчашма: ҷадвали мазкур дар асоси маълумоти Маҷмуаи омили соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2023, сохта шудааст

Аз маълумоти ҷадвали 1 бармеояд, ки ҳиссаи маблағҳои бучетӣ дар давраи солҳои 2017-2023 ба андозаи 2,6% кам шудааст, ҳарчанд ки аз нигоҳи ҳаҷми маблағгузори давлатӣ 1,95 маротиба афзудааст. Ин пеш аз ҳама ба камшавии маблағҳои «Барномаи сармоягузори давлатӣ» вобаста мебошад, ки соли 2023 нисбат ба солҳои пешин ба миқдори 3 фоиз камтар ба нақша гирифта шудаанд.

Ҳиссаи маблағҳои махсус ҳам дар маблағгузори соҳаи маориф баъд аз соли 2021 кам шуда истодааст. Соли 2023 назар ба соли 2021 ҳиссаи маблағҳои махсус ба миқдори 3 фоиз кам шуда, ин нишондиҳанда сол ба сол майли паст шудан дорад. Кам шудани сатҳи ин нишондиҳанда бевосита ба кам шудани шумораи донишҷӯён дар гурӯҳҳои шартномавии муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ вобаста мебошад. Эҳтимоли дар солҳои минбаъда кам шудани ҳиссаи маблағҳои махсуси муассисаҳои таълимӣ дар бучети соҳа низ вучуд дорад, зеро тамоюли камшавии шумораи донишҷӯёни гурӯҳҳои шартномавии муассисаҳои таҳсилоти касбӣ баръало мушоҳида карда мешавад. Бо назардошти муҳимияти маблағҳои махсус дар рушди муассисаҳои таълимӣ, махсусан ҳавасманд намудани омӯзгорон, камшавии он бояд аз ҳисоби сарчашмаҳои гуногуни маблағгузорӣ, аз ҷумла, аз кушодани курсҳои кӯтоҳмуддат, ихтисосхое, ки талабот ба онҳо зиёд аст, ҷалби грантҳои байналмилалӣ ва ғайра ҷуброн карда шавад.

Ба миқдори 3,2 фоиз зиёд шудани ҳаҷми грантҳо дар маблағгузори соҳаи маориф шаҳодат аз он медиҳад, ки лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба соҳаи маорифи Тоҷикистон бештар равана шуда истодаанд ва давлат барои рушди ин соҳа аз ин сарчашмаи маблағҳо самаранок истифода бурда истодааст. Ин грантҳо дар асоси созишномаҳои дугарафаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор шарикони рушд, хусусан ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ, амалӣ карда мешаванд. Дар давраи солҳои 2017-2024 дар назар дошта шудааст, ки се лоиҳаи сармоягузорӣ бо грантҳои Фонди Саудии Рушд (Лоиҳаи “Сохтмон ва мучаҳзагардонии мактабҳо” бо маблағи 35 млн 635 ҳазор доллари ИМА), Бонки ҷаҳонӣ (Лоиҳаи “Рушди таҳсилоти олии” бо маблағи 15,0 млн.\$ ИМА) ва Бонки исломии рушд (Лоиҳаи муштарак оид ба дастгирии татбиқи Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маблағи 46 млн \$ ИМА) татбиқ карда мешаванд.

Дар давраи солҳои 2017-2023 дар низоми маблағгузори соҳаи маорифи кишвар, дар баробари 2 маротиба ё 200 фоиз зиёд шудани ҳаҷми маблағгузорӣ, як қатор тағйироти институтсионалии сифатӣ низ ба вучуд омаданд, ки бевосита ба бештар шудани вазъ дар

соҳаи маориф мусоидат менамоянд. Хусусан, дар ин давра муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ба шакли нави маблағгузорӣ (маблағгузори сарикасӣ) гузаронида шуданд, сохтори нави музди меҳнати муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ таҳия ва мавриди амал қарор дода шуд ва меъёри арзиши иловашуда барои хизматрасониҳои таълимӣ аз 18 фоиз то 5 фоиз паст карда шуд. Дар ин давра механизмҳои нави маблағгузори ғизои мактабӣ, лоиҳаҳои фармоишии илмиву таҳқиқотӣ, таъмини таълимгирандагони муассисаҳои таълимии давлатии томактабӣ бо хӯрокаворӣ, тартиби пардохти стипендия ба донишҷӯён, аспирантон ва докторантон аз рӯи ихтисос (PhD), баستاني қарордод оид ба хизматрасонии таълимии пулакӣ таҳия карда шуда, дар амал қорӣ карда шуданд. Дар давоми солҳои 2018-2023 4 маротиба (2018-15%, 2020-15%, 2022-20%, 2023-20%) бо фармонҳои дахлдори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон музди меҳнати кормандони соҳаҳои бучетӣ, аз ҷумла соҳаи маориф, баланд бардошта шуд.

Бояд ёдовар шуд, ки маҳз дар ҳамин давраи таҳқиқотӣ ба таври алоҳида ҷудо намудани маблағ аз бучети давлатӣ ва дигар сарчашмаҳо барои амалӣ намудани барномаҳои давлатии соҳаи маориф таҷриба карда шуд. Аз ҷумла, дар бучети соли 2023 барои татбиқи Барномаи давлатии рушди таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025, барои Барномаи давлатии дарёфт ва рушди истеъдодҳо барои солҳои 2021-2025, барои Барномаи тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, барои таъмин намудани 15 муассисаи таълимӣ бо кабинетҳои фаннӣ ва озмоишгоҳҳои мучаҳҳази таълимӣ ва барои Барномаи мақсадноки давлатии рушди илмҳои риёзӣ, дақиқ ва табиӣ барои солҳои 2021-2025 дар ҳаҷми 32,9 млн сомонӣ маблағ пешбинӣ гардид. Чунин навоарӣ дар механизми маблағгузори давлатии соҳаи маориф имкон медиҳад, ки барномаҳои давлатӣ самаранок маблағгузорӣ шуда, ҳаҷми сармоягузориҳо ба соҳаи маориф афзоиш ёбад.

Тақмили минбаъдаи механизмҳои маблағгузори соҳаи маориф ба сиёсати пулии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан ба сиёсати ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, вобастагии калон дорад. Тибқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июни соли 2023 «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ» аз 1 августи соли 2023 сар карда пардохти андозҳо, бочҳои давлатӣ барои додани иҷозат ва иҷозатномаҳо, пардохтҳои дигари ҳатмӣ ба бучет, ҷаримаҳо, маблағи суғуртаи ҳатмӣ давлатӣ, хизматрасониҳои тиббӣ, хизматрасониҳои коммуналӣ, намудҳои дигари хизматрасониҳои давлатӣ, инчунин қабули маблағҳо аз ҷониби вазорату идораҳо ва ташкилотҳои давлатӣ тариқи ғайринақдӣ амалӣ карда мешаванд. Дар соҳаи маориф низ минбаъд пардохти маблағи иҷораи китобҳои дарсӣ, пардохти падару модарон барои нигоҳубини кӯдак, пардохти маблағи шартномаи таҳсил, пардохт барои дарсҳои иловагӣ ва ғайра бояд ба таври ғайринақдӣ сурат гирад. Ҳамчунин, дар доираи фармони дар боло зикргардида ҳамаи муассисаҳои соҳаи маориф муваззаф гардидаанд, ки хизматрасониҳои музднокро ба таври ғайринақдӣ пардохт намоянд. Ин гуна механизм, агарчи ба ҳаҷми маблағгузори соҳаи маориф таъсир нарасонад ҳам, муносибатҳои молиявӣ ва иқтисодии дохили соҳаро тағйир медиҳад ва дар бештари мавридҳо осон мегардонад. Чунин механизм ҳамчунин ба самаранок истифода шудани маблағҳои соҳаи маориф мусоидат менамояд.

Мусаллам аст, ки талабот ба таҳсилот дар Тоҷикистон аз ҳисоби афзоиши табиӣ аҳоли ва аз ҳисоби тақмил ёфтани сохтори соҳаи маориф (пайдо шудани ихтисосҳои нав, афзудани нақши малакаву маҳоратҳои техникӣ, пайдоиши донишҳои нав, рақамишавии ҳаёти ҷамъиятӣ ва ғайра) сол ба сол меафзояд. Гузашта аз ин, маблағгузори соҳаи маориф аз ҳисоби ҳама сарчашмаҳо, хусусан аз ҳисоби бучети давлатӣ, ҳамеша зиёд мешавад, аммо дар баробари ҷой доштани ин гуна тамоюлҳои мусбат истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ сармоягузорӣ ҳамчун мушкilot боқӣ мемонад.

Ҳанӯз ҳам дастрасии маҳдуд ба низоми мураттабу маҷмуии иттилоотии идораи молияи давлатӣ имкон намедиҳад, ки маълумот оид ба равандҳои гуногуни маблағгузори муассисаҳои таълимии соҳаи маориф ҷамъоварӣ шуда, раванди иҷрои бучети соҳаи маориф таҳлил карда шавад. Дар доираи сиёсати молиявии кишвар ташаккул, тақсимот ва

идоракунии маблағҳои ғайрибучетии муассисаҳои таълимӣ, ки дар Тоҷикистон ба маблағҳои бучетӣ баробар карда шудаанд, хеле печидаву мураккаб сурат мегирад. Муассисаҳои таълимӣ дар аксар мавридҳо бе иҷозати мақомоти молия ин гуна маблағҳоро истифода карда наметавонанд. Гирифтани иҷозат барои истифодаи ин маблағҳо дар аксари маврид вақт ва кӯшиши зиёдро талаб мекунад.

Муассисаҳои таълимии давлатӣ маблағҳои бучетии сарфнамудаи худро мустақилона истифода карда наметавонанд, зеро мақомоти молиявӣ ба онҳо чунин имконият намедиханд. Аз ин рӯ, муассисаҳои таълимӣ барои сарфакорона истифода намудани маблағҳои бучетии давлатӣ ҳавасманд нестанд. Ҳамчунин муассисаҳои таълимӣ бинобар маҳдуд будани имкониятҳои ҳавасманднамоӣ барои татбиқи принципҳои таҳсилоти инклюзивӣ шавқманд нестанд[2]. Таҳияи модели муосири маблағгузории рушди таҳсилоти инклюзивӣ яке аз мушкилоти ҳалношуда боқӣ мондааст[4]. Ҳамаи ин равандҳо мустақилияти молиявии муассисаҳои таълимиро зеро суол қарор медиҳад.

Маблағҳои бучетӣ барои муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олиии касбӣ нобаробар ва ноодилона тақсим карда мешаванд. Масалан, ҳамаи муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олиии касбӣ барои таъмири асосӣ (капиталӣ) маблағ гирифта наметавонанд. Маблағгузории ин шакли муассисаҳо аз шумораи донишҷӯён ё ҳаҷми хизматрасониҳои таълимӣ вобаста набуда, мисли замони шуравӣ ба омилҳои субъективӣ саҳт алоқаманд мебошад.

Дар сохтори муассисаҳои таълимӣ ҳиссаи фонди музди меҳнат (суммаи музди кор, андозҳои иҷтимоӣ ва андоз аз даромади кормандон) аз 90 то 95 фоизро ташкил медиҳад. Ин маънои онро дорад, ки бештари муассисаҳои давлатии таълимӣ барои рушди маблағ намегиранд. Дар баъзе ноҳияҳо истифодаи бучетии маориф пурра иҷро намешавад. Афзоиши музди меҳнати кормандони муассисаҳои таълимӣ, ки дар аксари вақт дар байни соли таҳсил сурат мегирад, агарчи боиси дастгирӣ ва таҳсину ситоиш аст, аммо он дар баъзе шаҳру ноҳияҳои кишвар аз ҳисоби маблағҳои дохилӣ сурат мегирад, ки дар маҷмӯъ ҳиссаи музди меҳнатро дар бучетии муассисаҳои таълимӣ зиёд намуда, ҳиссаи маблағҳоеро, ки барои рушди муассиса бояд сарф шаванд, кам менамояд. Аз ин рӯ, дар доираи сиёсати иҷтимоӣ ва молиявӣ агар ҳамасола афзоиши музди меҳнати кормандони соҳаи маориф дар аввали соли молиявӣ аз ҳисоби маблағҳои иловагии бучетии давлатӣ пешбинӣ шавад, он гоҳ ин гуна тадбир метавонад бучетии муассисаҳои таълимиро тақсим диҳад ва маблағгузории соҳаи маорифро мукамал намояд.

Яке аз мушкилоти асосии маблағгузории соҳаи маориф ин хеле кам тақсим ёфтани санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи маориф мебошад, ки муносибатҳои молиявии соҳа ва механизмҳои маблағгузории онро танзим менамоянд. Аксари санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи маблағгузории соҳаи маориф беш аз 10 сол пештар таҳия шудаанд. Ин санадҳо, новобаста аз тағйироти зиёди институтсионалӣ ва иқтисодии кишвар, таҷдиди назар намешаванд. Дар баъзе зинаҳои таҳсилот ҳанӯз ҳам аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии замони шуравӣ таҳияшуда истифода бурда мешавад. Муносибатҳои зиёди иқтисодию молиявии соҳаи маориф, аз қабилӣ хизматрасониҳои иловагии пулакӣ, маблағгузории сарикасии муассисаҳои таълимӣ, маблағгузории ғизоӣ мактабӣ, маблағгузории курсҳои кӯтоҳмуддати тайёр намудани мутахассисони касбӣ ва маблағгузории тақмили ихтисоси кормандони соҳаи маориф таҷдиди назар намудани механизмҳои маблағгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи онҳоро тақозо менамоянд. Танзими ин гуна муносибатҳо танҳо аз Вазорати маориф ва илм вобаста набуда, ширкати яқчанд мақомоти давлатиро дар ин самт тақозо менамояд.

Бо сабаби номукамал будани санадҳои меъёрии ҳуқуқии бахши иқтисодиёти маориф дар истифодаи механизмҳои оқилонаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ монеаҳои зиёди маъмури мавҷуданд, ки ба рушди бахши хусусии соҳаи маориф таъсири манфӣ мерасонанд. Механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи маориф танҳо дар рушди як зинаи таҳсилот муассисаи таҳсилоти томактабӣ истифода мешаваду бас.

Кишварҳои ҳамсоя ин механизмро барои рушди соҳаи маориф хеле оқилона ва ба таври васеъ истифода менамоянд.

Аз натиҷаҳои татқиқоти дар боло зикршуда хулосаҳои зерин бармеоянд:

1. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон модели омехтаи маблағгузори маориф, яъне маблағгузори истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони хизматҳои маърифатӣ аз ҳисоби бучети давлатӣ ташаққул ёфта истодааст, ки дар он саҳми давлат унсур ва шартӣ асосии маблағгузорӣ ба ҳисоб меравад. Ташаққули ин гуна модел метавонад устувории низоми маблағгузори соҳаи маорифро барои давраи дарозмуҳлат таъмин намояд;

2. Дар сохтори маблағгузори соҳаи маориф камшавии ҳиссаи маблағҳои бучетию ғайрибучетӣ ва афзоиши ҳиссаи маблағҳои грантӣ мушоҳида мешаванд. Эҳтимоли дар солҳои минбаъда кам шудани ҳиссаи маблағҳои махсуси муассисаҳои таълимӣ дар бучети соҳа низ вучуд дорад, зеро тамоюли камшавии шумораи донишҷӯёни гурӯҳҳои шартномавии муассисаҳои таҳсилоти касбӣ баръало мушоҳида карда мешавад. Гузашта аз ин афзоиши лоихаҳои сармоягузорӣ ба соҳаи маорифи Тоҷикистон дар солҳои охир саҳми маблағҳои грантӣ дар низоми маблағгузори маориф зиёд менамояд;

3. Новобаста ба афзоиши ҳаҷми маблағгузорӣ аз ҳисоби бучети давлатӣ, мушкилоти асосии маблағгузори соҳаи маориф ин сари вақт такмил ёфтани санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки муносибатҳои молиявии соҳа ва механизмҳои маблағгузори онро танзим менамоянд;

4. Афзоиши ҳиссаи фонди музди меҳнат беш аз 90 фоиз дар сохтори бучети муассисаҳои таълимӣ маънои онро дорад, ки маблағҳои бучетӣ барои рушди инфрасохтори бештари муассисаҳои давлатии таълимӣ басанда нестанд ва имкониятҳои муассисаҳоро барои васеъ намудани хизматҳои маърифатӣ маҳдуд менамоянд;

5. Ҳалли мушкилоти дастрасии маҳдуд ба низоми иттилоотии мураттабу маҷмуии идораи молияи давлатии соҳаи маориф ва тақвият додани мустақилияти молиявии муассисаҳои таълимӣ ҳангоми ташаққул ва истифодаи маблағҳои ғайрибучетӣ, самтҳои муҳими ислоҳоти низоми маблағгузори соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд.

Адабиёт

1. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации: учеб. пособие. М.: Финансы и статистика, 2002.
2. Кодиров Ш.Ш. Нормативно-подушевое финансирование инклюзивного образования в условиях Республики Таджикистан// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2019. № 8. С. 170-174.
3. Кодиров Ш.Ш. Особенности формирования образовательного потенциала Республики Таджикистан в годы независимости// Журнал «Экономика Таджикистана». 2019. № 3. С. 102-106.
4. Қодиров Ш.Ш. Имкониятҳои такмил додани маблағгузори таҳсилоти инклюзивӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон//Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2019. № 9. С. 81-85.
5. Ростовский Р.В. Модели финансирования образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-finansirovaniya-obrazovaniya> (дата обращения 14.11.2024)

Кодиров Ш.Ш.**Нодирова С.Р.****ФИНАНСИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ: МОДЕЛИ, ДИНАМИКА И ПРОБЛЕМЫ****Институт экономики и демографии****Национальной академии наук Таджикистана****Международный университет бизнеса и туризма Таджикистана**

В статье рассматриваются модели и динамика финансирования сферы образования. Авторы проанализировали динамику финансирования образования по различным показателям с помощью методов статистического анализа. Также в статье рассматриваются особенности финансирования сферы образования Республики Таджикистан и проблемы реформирования модели финансирования образовательных учреждений.

Ключевые слова: финансирование, система образования, модели финансирования, бюджетное финансирование, специальные фонды, образовательные учреждения.

Qodirov Sh.Sh.**Nodirova S.R.****EDUCATION FUNDING: MODELS, DYNAMICS AND PROBLEMS****Institute of Economics and Demography****National Academy of Sciences of Tajikistan****International University of Business and Tourism of Tajikistan**

Models and dynamics of funding in the field of education are discussed in the article. The authors have analyzed the dynamics of education funding based on various indicators through statistical analysis methods. The article also discusses the features of financing the education sector of the Republic of Tajikistan and the problems of reforming models of financing educational institutions.

Keywords: funding, education system, funding models, budgetary funding, special funds, educational institutions

Маълумотнома дар бораи муаллифон:

Қодиров Шодибег, ходими пешбари илмии шуъбаи тадқиқотҳои демографии Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Нодирова Саодат, докторанти Донишгоҳи байналмилалӣ соҳибкорӣ ва сайёҳии Тоҷикистон.

ХУСУСИЯТҲОИ БОЗОРИ ХИЗМАРАСОНИҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ВА ТАМОЮЛИ РУШДИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН**Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон****Институти иқтисодиёт ва демография**

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои ташаккул ва механизми бозори ташкили истеҳсоли пешниҳоди хизматрасониҳои таҳсилоти олии касбӣ баррасӣ гардидаанд. Тасдиқ карда шудааст, ки дар замони муосир дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба мисли бозорҳои дигари истеҳсолкунанда, харидор (истеъмолкунанда) ва субъекти мубодилаи муомилот (хизматрасониҳои таҳсилотӣ) вуҷуд доранд. Муҳтавои бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва зуҳури вазифаҳои иҷтимоиву иқтисодии таҳқиқу тавсиф дода шудааст. Асоснок карда шудааст, ки барои ба даст овардани муваффақиятҳои тижоратӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ омӯхтани тағйироти тамоми унсурҳои низоми иқтисодии бозорӣ, конъюнктура ва вазъи рақобати он муҳим аст. Пешниҳоди хизматрасониҳои таҳсилоти касбии олии аз ҷониби муассисаҳои таҳсилотӣ ҳамчун агенти бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва ташаккули талабот ба онҳо натавонанд аз сифати барномаҳои таҳсилотӣ, балки аз самаранокии банақшагирии омӯриш татбиқӣ ва ояндабинӣ вобаста аст. Мавриди тазакур аст, ки талаботро истеъмолкунандагон хизматрасониҳои таҳсилотӣ ташаккул медиҳанд, бинобар он, онҳо бояд дар маркази тавачҷуҳи ҷиддии муассисаҳои таҳсилоти олии қарор дошта бошанд. Аз ин рӯ, вобаста ба ин пешниҳодоти амалӣ коркард шудааст.

Калидвожаҳо: муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ, истеҳсолкунанда, истеъмолкунанда, ислоҳот, дифференциатсия, конъюнктура, пешниҳод ва талабот, рақобатнокӣ, маркетинг.

Дар Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» таъкид шудааст, ки авзои зудтағйирёбандаи ҷаҳони имрӯза низоми маорифи муназзам, мустаҳкам ва дар айни замон ҷавобгӯ ба талаботи рӯзафзуни ҷомеаҳо тақозо менамояд. Дар ҷунин шароит омода кардани кадрҳои баландихтисоси омӯзгорӣ, боз ҳам баланд бардоштани сифати таълим, эътибори ҷиддӣ додан ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар тамоми зинаҳои таҳсилот, илмҳои дақиқ, риёзӣ ва табиӣ вазифаи муҳимтарини роҳбарону масъулини соҳа ва аҳли маориф мебошад [1]. Воқеан, нақши таҳсилоти касбӣ, бахусус, таҳсилоти олии касбӣ дар ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии ҷомеа ва рушди дарозмуддати кишвар баҳснопазир аст ва нури асосии дигаргунсози ҷамъият мебошад. Мавриди зикр аст, ки пайвасти ба гузариш ба марҳилаи нави рушди мамлакат, ки дигаргунсозии сифатии иқтисодиёти ҷумҳурӣ рӯи кор омада истодааст, дар соҳаи таҳсилот ногузир инъикос ёфтааст. Дар доираи татбиқи «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526 тасдиқ шуда буд, принципҳои асосии ислоҳоти низоми таҳсилот дар самти демократикунонӣ, гуногуншаклӣ, ошкорбаёнӣ ба навоарӣ, башардӯстии он, муттасилии таълим ва хусусияти инкишофи он тадриҷан рӯи кор омада истодааст. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми таҳсилоти олии касбиро барои оянда ба сифати воситаи ташаккули сармояи инсонӣ, ки ба рушди иқтисодӣ дар ҷаҳони зудтағйирёбанда мусоидат мекунад, муайян кардааст. Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи гузоштааст, ки мазмуни фаннии таҳсилоти олии касбиро дар самти рушди малакаҳои касбӣ такмил дода, дигаргун созад, то ки талаботи бозори меҳнат бештар қонеъ гардонада шуда, нури кишвар инкишоф дода шавад [2].

Вобаста ба ин хусусияти муносибати соҳаи таҳсилот тағйир ёфта истодааст, зеро табодули бозори низоми таҳсилоти олии касбӣ, рушди муносибатҳои бозорӣ

(тиҷоратикунонии таҳсилот) сурат гирифта, боиси ташаккули бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ шудааст, мебошад. Агар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои дигари ИДМ вожаи таҳсилот бо пардохти маблағ ҳодисоти нав бошад, он гоҳ барои тамоми ҷаҳон як объекти муҳими сармоягузорӣ ва тиҷорати муваффақи микёси байналмилалӣ мебошад. Дар охири қарни XX соҳаи пурраи ҳоҷагидорӣ ҷаҳонӣ, яъне бозори байналмилалӣ хизматрасониҳои таҳсилотӣ бо ҳаҷми фурӯши даҳҳо миллиард доллари ШМА ва ҳаҷми истеъмолкунандагон ба миллион нафар расида буд. Ҳамин тариқ, тибқи бардошти тамоюли ҷаҳонӣ маълумоти Ҷадвали 1 Тоҷикистон аз ин тамоюл берун нест. Дар мамлакат дар давраи солҳои 2010-2024 шумораи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ҳамчун агенти фаъоли бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ аз 35 то 46 воҳид зиёд шуда, шумораи донишҷӯёни онҳо аз 146,5 то 214,4 ҳазор нафар ва ё 46,3 фоиз зиёд гардидааст. Фарогирии духтарон ба таҳсилоти олии касбӣ низ дар ин давра аз 43,7 то 87,2 ҳазор нафар ва ё қариб 2 маротиба афзудааст. Пайваста бо табодули фаъолияти бозорӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ шумораи қабули донишҷӯёни онҳо, ки тариқи шартнома таҳсил менамоянд аз 16,4 то 151,8 ҳазор нафар зиёд шудааст. Ҳиссаи шумораи қабули донишҷӯён, ки тариқи шартнома таҳсил менамоянд дар шумораи умумии донишҷӯён низ аз 11,2 то 70,8 фоиз ва ё 59,6 банди фоиз зиёд шудааст. Ҳамин тариқ тамоюли тиҷоратикунонии фаъолияти таҳсилотӣ сифати устувор гирифтааст, ки ин ҳолат аз афзудани ҷойгоҳи хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар сохтори даромади пулии хонаводаҳо ҳамчун неъматӣ муҳим дар ҷодаи таъмини некуаволӣ ва объекти зарурии сармоягузорӣ, ки даромади сазоворро ва ё рентаи зеҳнии навӣ дуҷумро дар оянда меорад, шаҳодат медиҳад [3].

Ҷадвали 1. Шумораи умумӣ ва қабули донишҷӯён ба муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2024, ҳазор нафар

Соли таҳсил	Теъдоди муассисаҳо	Теъдоди донишҷӯён		Қабул ба муассисаи таълимии таҳсилоти олии касбӣ	
		Ҳамагӣ	Аз ҷумла духтарон	Бучетӣ	Шартномавӣ
2010-2011	35	146,5	43,7	12,1	16,4
2011-2012	35	151,2	43,1	12,7	18,6
2012-2013	36	151,0	42,0	13,9	24,8
2013-2014	38	157,8	42,9	16,2	25,4
2014-2015	38	167,6	53,2	13,3	22,1
2015-2016	38	178,1	58,9	12,6	26,1
2016-2017	39	189,7	65,5	14,9	33,8
2017-2018	39	191,5	67,8	13,9	35,5
2018-2019	40	209,8	73,9	15,3	38,9
2019-2020	40	229,6	86,5	67,3	162,3
2020-2021	41	245,9	87,4	63,5	182,3
2021-2022	46	239,5	89,6	60,8	178,7
2022-2023	46	218,1	89,8	55,9	162,2
2023-2024	46	214,4	87,2	62,6	151,8

Манбаъ: [4].

Дар замони муосир дар мамлакат чун ба мисли кишварҳои дигари ҷаҳон хизматрасониҳои таҳсилотӣ сифати молро, ки объекти хариду фурӯш мебошад, касб намудааст. Молҳои зикршуда маҳсулоти таҳсилот буда, объекти муомилот ё хариду фурӯш дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ мегарданд, ки дар он ҷо харидорон ва фурӯшандагони эҳтимолии хизматрасонӣ мавҷуданд.

Маврид ба таъкид аст, ки то имрӯз дар адабиёти иқтисодӣ оид ба мазмуни мафҳуми бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ андешаи ягона вучуд надорад. Дар корҳои илмӣ

олимони иқтисодшиносони хоричӣ низ мафҳуми хизматрасониҳои таҳсилотӣ шарҳу тафсириҳои гуногун доранд. В.Д. Остапченко ба бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ таърифи зерин медиҳад: «Бозор дар соҳаи таҳсилот маҷмӯи муносибатҳои иқтисодие мебошад, ки дар истеҳсолоти молии таҳсилотӣ миёни субъектҳо оид ба истеҳсол, мубодила, истеъмоли маҳсулот, яъне хизматрасониҳои таҳсилотӣ ҳам карда мешавад». Дар асл метавон гуфт, ки бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ оид ба пайдоиши мубодила ё фурӯши хизматрасониҳои таҳсилотӣ мебошад. Бозори мазкур, ки ҳамчун падидаи мураккаб ва норавшан амал менамояд, дар пасманзари бозорҳои дигари инфрасохтори бозори кишвар фарқ мекунад. Дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба мисли бозорҳои дигари истеҳсолкунанда, харидор (истеъмолкунанда) ва субъекти мубодилаи муомилот (хизматрасониҳои таҳсилотӣ) вучуд доранд. Муҳтавои бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар вазифаҳои иҷтимоиву иқтисодии он таҷассум мегардад (нигаред ба Ҷадвали 2.).

Ҷадвали 2. Вазифаҳои асосии бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ

1.	Муттаҳидкунанда	<i>байни шарикон дар бозор робитаи зич барқарор ва таъмин менамояд: - истеҳсолкунандагон-муассисаҳои соҳаи таҳсилот ва истеъмолкунандагон-корфармоён, аҳоли, корхонаҳо ва ғайра, инчунин, агентҳои дигар ё иштирокдорони бозори мазкур</i>
2.	Арзбӣ	<i>-дар бозор натиҷаҳои меҳнати истеҳсолкунандаи хизматрасониҳои таҳсилотӣ, сатҳи хароҷоти муҳими меҳнати ҳамъяи арзбӣ карда мешавад; -дар натиҷаи таносуби талабот ва пешниҳод дар бозор сатҳи объективии нархи хизматрасониҳои таҳсилотӣ муқаррар карда мешавад.</i>
3.	Ташилкунада ва танзимкунанда	<i>-дар ин ҳолат механизмҳои бозор ҳамчун воситаи демократии танзим амал мекунанд, ба сохтан ва фаъолияти оқилонаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва агентҳои дигари бозор мусоидат менамоянд.</i>

Аз ҷониби муаллифон мураттаб гардидааст.

Бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ҳамчун як фазои иқтисодие мебошад, ки онро қонуни объективии бозор танзим менамояд. Тавре маълум гардид, дар ин бозор мисли намудҳои дигари категорияҳо ба мисли талабот, пешниҳод, хароҷот, нарх, ғоида ва ғ. кор мекунад. Аммо ин категорияҳо дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ як қатор хусусиятҳои фарқкунанда доранд. Табиист, ки бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар натиҷаи фаъолияти субъектҳои гуногуни муносибатҳои бозорӣ вучуд дорад. Дар робита бо бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ се намуди истеъмолкунанда ҳамчун субъектҳои асосии муносибатҳои бозорӣ вучуд дорад:

- Муҳассилин-доншиҷӯён ва шунавандагон;
- Корфармоён-ширкатҳои шаклҳои гуногуни моликият;
- Давлат-мақомоти маҳаллии ҳукумати давлатии зинаҳои гуногун.

Тавре ки қайд гардид, молҳои асосӣ дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ маҳсулоти таҳсилотӣ ва хизматрасонӣ мебошанд. Онҳо метавонанд ҳамчун барномаҳои гуногуни таҳсилотӣ, курсҳо ва ғ. амал кунанд. Пешниҳоди хизматрасониҳои мазкур ба қонеъ гардонидани талаботи инсон барои соҳиб шудан ба ихтисосҳое, ки дар раванди зиндагӣ барои ба даст овардани манфиат бо кумаки фаъолияти касбӣ мебошад, равона карда шудааст. Аз ин ҷо бармеояд, ки пешниҳоди хизматрасониҳои таҳсилотӣ бояд талаботи муайян дошта бошад. Талабот ҳамчун талаботи пардохтпазири хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба рушди сохтори иқтисодӣ таъсир мерасонад. Ҷе тавре маълум аст, рушди иқтисодӣ ва тағйироти он тамоюлҳои навро дар бозори меҳнат ба вучуд меоранд. Дар натиҷа, ихтисосҳои нав ба вучуд меоянд, ихтисосҳои куҳан модернизатсия мешаванд, талаботи тоза дар назди муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ гузошта мешавад, имконоти онро барои қонеъ

гардонидани талабот ба хизматрасониҳои таҳсилотӣ васеъ мегардонад. Феълан, вобаста ба тӯлонияти давраи хизматрасониҳои таҳсилотӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ набояд талаботи навро вақте ташаккул ва пешниҳод мешавад, мунтазир бошанд. Онҳоро бояд бо роҳи таҳқиқоти тамоюли рушди соҳаҳо ва талаботи онҳо ба мутахассисон омӯхтан муҳим аст. Инчунин, бо назардошти сегментҳои минтақавӣ, соҳавӣ ва хусусиятҳои бозори хизматрасониҳои таҳсилотиву бозори меҳнат ояндабинӣ кардан мумкин аст. Ҳамин тариқ, барои ба даст овардани муваффақиятҳои тичоратӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ омӯхтани тағйироти тамоми унсурҳои низоми иқтисодии бозорӣ, конъюнктура ва вазъи рақобатии он муҳим аст. Пешниҳод намудан ба муассисаҳои таҳсилотӣ хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва ташаккули талабот ба онҳо натавонанд аз сифати барномаҳои таҳсилотӣ, балки аз самаранокии банақшагирии омӯриву тактикӣ ва ояндабинӣ вобаста аст. Талаботро истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотӣ ташаккул медиҳанд ва вазифаҳои навбатиро иҷро менамоянд:

- қабул намудани иттилооти мувофиқ оид ба муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ки талаботро изҳор менамояд;
- муайян намудани талаботи хоса ба сифати хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар ҷабҳаи талаботи касбӣ, иштироки васеи истеъмолкунандагон дар мониторинг ва баҳодихии соҳаи таҳсилоти олии касбӣ;
- таъмини шароити самаранок ва муҳити фаъолияти ояндаи меҳнатии хатмкунандагон ва риояи иҷрои шароити мазкур.

Ба ҳайси субъектҳои, ки пешниҳодро ташаккул медиҳанд, муассисаҳои таҳсилотӣ мебошанд. Пешниҳодро дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ сохторҳои мухталифи таҳсилотӣ ташаккул медиҳанд. Ҳаҷм, сифат, фарқияти хизматрасониҳои ироашуда пероғативаи сохтори таҳсилотӣ мебошанд, ки дар асоси стандартҳои давлатии таҳсилотӣ муайян карда мешаванд ва муҳтавои ҳадди ақали барномаҳои таҳсилотии ҳатмӣ, инчунин, ҳаҷми ҳадди аксари сарбории муҳассилин, талабот ба сатҳи омода намудани хатмкунандагонро таҳия менамоянд. Ҳаҷми пешниҳоди маҳсулоти таҳсилотӣ, яъне хизматрасониҳо дар бозор аз сатҳи нархҳои бозорӣ ва динамикаи он вобаста аст. Зимни динамикаи мусбат пешниҳоди хизматрасониҳо васеътар мегардад. Пешниҳоди хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар баробари гуногунҷабҳа буданаш, начандон динамикӣ нисбат ба талабот ба онҳо мебошад. Барои бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ вазъи ҳамешагии нобаробар хос аст: ин ҷо талабот аз пешниҳод волотар аст, аз ин рӯ, нархҳо ҳамеша баланд мешаванд. Рушди онҳо тафовути (дараҷаи номувофиқатӣ) байни талабот ва пешниҳодро муайян месозад, ки ҳамасола тариқи озмунҳои дохилшавандагон аз теъдоди онҳо барои як ҷойи холӣ тасдиқ карда мешавад.

Ба ҷуз истеҳсолкунандагон ба ҳайати агентҳои бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ миёнаравҳои гуногун, ба мисоли хадамоти шугъл, бозори меҳнат, мақомоти бақайдгирӣ, иҷозатномадиҳӣ ва аккредитатсия, фондҳои махсуси таҳсилотӣ филиалҳои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва корхонаҳо ва марказҳои таҳсилотии махсусгардонидашуда низ дохил мешаванд. Агентҳои мазкур ё иштирокдорони бозор ба пешравии хизматрасониҳои самараноки бозорӣ таъсири худро мерасонанд ва ба иҷрои вазифаҳои иттилоотрасонӣ, машваратнамоӣ, инчунин, иштироки фаъол дар ташкили фуруши хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва дастгирии захиравии таҳсилот даъват шудаанд. Миёни субъектҳои бозори таҳсилоти олии касбӣ нақши муҳимро шахсияти муҳассилин, донишҷӯён ва шунавандагон мебошад. Ҳамзамон, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ зимни ташаккули пешниҳодот талаботи онҳоро ба назар бигиранд. Онҳо натавонанд барандаи моддии хизматрасониҳои таҳсилотӣ мебошанд, балки истеъмолкунандагони ниҳоми ягона ҳастанд.

Тавре ки қаблан зикр карда будем, ташаккул ва фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба принципҳои умумии иқтисоди бозорӣ тобеъ мебошад ва дар баробари ин як қатор хусусиятҳои зеринро дорад:

- динамизми нисбатан баланд;
- хусусиятҳои олигополии бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ;

- сегментатсияи минтақавӣ ва ҳудудӣ, инчунин, хусусияти маҳаллӣ;
- гардиши босуръати сармоя;
- ҳассосияти нисбатан баланди хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба конъюнктураи бозор;
- инфиродикунонии истеҳсолот.

Хусусиятҳои мазкур махсусияти истеҳсол ва истифодаи он имкон намедиханд, ки тамсилаи стандартии бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ таъсис дода шавад.

Дар адабиёти иқтисодӣ кӯшишҳои пешниҳоди тамсилаи стандартии бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ мавҷуданд. Инро аз нуқтаи назари назарияи «интиҳоби чамъият» (public choice) ба назар гирифта, дар бозори сиёсӣ ё давлатӣ, чун дар бозори хусусии капиталистӣ, таъсири мутақобилаи талабот ва пешниҳоди шахсони алоҳида ба амал меояд. Аммо ин таъсири мутақобила дар шакли ба худ хос сурат мегирад, бинобар онҳо маҳз дар доираи низоми сиёсӣ ба амал меоянд. Тавре Бюкенен, асосгузори назарияи интиҳоби чамъиятӣ гуфтааст: «Сиёсат як раванди мураккаби мубодила мебошад, ки ба бозор монанд аст» [5].

Муаллифон ба он ақида ҳастанд, ки ҳаҷми истеҳсол ва пешниҳоди хизматрасониҳои таҳсилотӣ ҳам аз ҷониби қонунҳои бозор ва ҳам аз ҷониби давлат танзим карда мешавад. Дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ рақобати шадид, яъне мубориза барои истеъмолкунанда вучуд дорад.

Аз ин рӯ, истеҳсолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотӣ бояд нишондиҳандаҳои талаботро ҳисоб намоянд. Талабот ба хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар ҷумҳурӣ аслан хусусияти ноустувор дорад. Андешаи мазкур ба таъсири омилҳои бисёр марбут аст. Хизматрасониҳои таҳсилотӣ моле нестанд, ки новобаста аз нархи муқарраршуда харида шаванд. Доираи имконоти истифодаи хизматрасониҳои таҳсилотӣ маҳдуд аст ва ягон мақсади алтернативии мушаххас вучуд надорад. Дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ аслан барномаҳои кӯтоҳмуддат ва миёнамуҳлати таҳсилотӣ вучуд доранд. Вазни хароҷот ба соҳаи таҳсилот бошад, дар бюджети умумии истеъмолкунандагон кам аст. Бисёре аз онҳое, ки барои барномаҳои гаронбаҳои таҳсилотӣ маблағ пардохт менамоянд, даромадашон нисбатан баландтар аст. Истеъмолкунандагон бошанд, барои барномаҳои бозомӯзӣ аз ҳисоби худ маблағ сарф намекунанд, чунки аз ҷониби давлат ё корхонаҳои алоҳида таҳсилоти онҳо пардохт карда мешавад. Омиле вучуд дорад, ки талаботро ба хизматрасониҳои таҳсилотӣ чандир мегардонад. Махсусан, бо рушди иқтисоди бозорӣ ва ташаккули иқтисодиёти дониш хосиятҳои чандирии талабот васеъ шуда, ба ин муносибат майлу хоҳиши истеъмолкунандагон дар бозори хизматрасониҳои гуногуни таҳсилот дар заминаи минтақаҳо, соҳаҳо ва бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёти кишвар ва ғурӯҳҳои алоҳидаи аҳолии мавриди омӯзиш қарор мегирад. Мисли бозорҳои дигар дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ рақобат ҷузъи асосии механизми бозорӣ мебошад. Тавре маълум аст, рақобати комил ва нокомил вучуд дорад. Бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба бозори рақобати номукамал мансуб аст, зеро дар он принципҳои зерини муҳими шароити рақобатӣ иҷро мешаванд:

- мавҷудияти хусусияти стандартии маҳсулот ё мол;
- мавҷудияти монеаҳо барои ворид шудан ва баромадан аз бозор;
- мавҷудияти шаффофият ва дастрасии иттилооти иқтисодӣ;
- назорати қатъии нарх аз ҷониби давлат [6].

Дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ истеҳсолкунандагони гуногуни хизматрасониҳои таҳсилотӣ мавҷуданд-аз муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ то мураббии инфиродӣ. Илова бар ин, гуногуннавьии хизматрасониҳои таҳсилотӣ мушоҳида карда мешавад. Нархҳо ва нархгузори наҳамеша пешбаранда аст, зеро ассиметрияи иттилоот вучуд дорад. Дар асоси муқаррароти илмӣ оид ба шаклҳои рақобати бозорӣ ва рақобати монополистӣ дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ҳулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

- теъдоди муассисаҳое, ки хизматрасониҳои таҳсилотиро пешниҳод менамоянд, кам аст;

- намуди дифференсиалии хизматрасонӣ мавҷуд аст;
- назорат аз болои нарх вучуд дорад, аммо дар доираи маҳдуд;
- шароити нисбатан душвор барои ворид шудан ба соҳа;
- обрӯву мақоми муассисаи таҳсилотӣ, таблиғ, намунаи диплом ва ғ. воситаи муҳими рақобати ғайринархгузори мебошад.

Дар амал бозори хизматрасониҳои таҳсилоти олии касбӣ сифати олигополӣ ва ё монополӣ дорад. Барои арзёбии чунин бозор метавон аз индекси Херфиндаля-Хиршман, ки сатҳи консентратсияи бозорро муайян менамояд, истифода бурд, ки бо формулаи зерин ифода карда мешавад:

$$I_{HH} = S_1^2 + S_2^2 = S_3^2 + \dots + S_n^2$$

дар ин ҷо,

I_{HH} - индекси Херфиндал-Хиршман;

S_1 — ҳиссаи муассисаи таҳсилоти калонтарин;

S_2 — ҳиссаи пайдарпайи муассисаҳои дигар;

S_n - ҳиссаи муассисаи аз ҳама пасттарин.

Агар ин индекс аз 1800 баланд бошад, пас бозор сифати монополиро дорад.

Мо вобаста ба арзёбии бозори минтақавии хизматрасониҳои таҳсилоти касбии олии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии вилояти Суғд, ки агенти фаъоли ин бозор мебошанд, аз рӯи шумораи донишҷӯёнашон мавриди таҳлил қарор додем (Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Шумораи донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти касбии вилояти Суғд (с.2024)

т/ р	<i>МТОК</i>	Шумораи донишҷӯё н	S	S ²
1.	Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров (ДДХ)	23354	51,8	2631,7
2	Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (ДДХБСТ)	7619	16,9	285,6
3	Донишкадаи кӯҳи-металлургии Тоҷикистон (ДМКТ)	3471	7,7	59,2
4	Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон, (Пачакент)	1578	3,5	12,2
5	Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон (ДПДТТ)	4283	9,5	90,2
6	Донишкадаи иқтисодӣ ва савдои Тоҷикистон	4057	9,0	81
7	Филиали донишгоҳи технологияи Тоҷикистон дар ш. Исфара	640	1,42	2,01
	Ҷамъ	45085	100,0	3161,9

Манбаъ: [7].

Аз маълумоти ҷадвали 3 аён аст, ки индекси Херфиндаля — Хиршман аз рӯи шумораи донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии вилоят ба 3161,9 баробар мебошад, яъне беш аз ду маротиба аз нишондиҳандаи ақал (1800) зиёд мебошад. Чӣ тавре ҷадвал нишон медиҳад, дар Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров соли 2024 беш аз 51,8 фоизи тамоми донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбии вилоят рост меояд. Дар Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (ДДХБСТ) бошад, қариб 17%-и тамоми донишҷӯёни вилоят таҳсил менамоянд. Яъне аз миёни 7 муассисаи таҳсилоти олии касбӣ, танҳо ду муассисаи он қариб 69%-и тамоми донишҷӯёнро дар худ

тамаркуз намудааст. Ин аст сифати бозори хизматрасониҳои таҳсилоти олии касбӣ, яъне сифати монополии он дар минтақаҳои мамлакат. Ҳамин тариқ, бозори хизматрасониҳои таҳсилоти вилояти Суғд дар соҳаи таҳсилоти олии хусусияти монополиро доро мебошад, яъне дар он якчанд муассисаҳои таҳсилоти олии рақобат менамоянд. Дар ин шароити монополияву олигополии созишкорӣ, сиёсати ягонаи нархгузорӣ рӯи қор меорад ва рақобати озодро паҳш менамояд.

Аз ин рӯ, омӯзиши шакли рақобат дар ин бозор, ки хусусияти вижагӣ дорад, зарур аст. Бозори таҳсилоти олии ҳамчун фазои зеҳнии сохташуда, ки дар он талаботи донишҷӯён ва волидайнӣ онҳо (харидорон) ба таҳсилоти олии аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (фурӯшандаҳо), ки ба онҳо ҷойҳои таҳсил пешниҳод менамоянд, қонеъ гардонида мешавад. Бозори таҳсилоти олии бо умеди таъсис дода мешавад, ки рақобати шумораи зиёди харидорон ва фурӯшандагон дар ин самт ба тақсими бештари захираҳо мусоидат кунад: муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ низ ба бозори дигар-бозори меҳнат пайвастанд, ки дар он коргарони баландихтисосро тақлиф намуда, талаботи корхонаҳои хусусӣ ва давлатро қонеъ мегардонанд. Ба андешаи мо, бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ на рақобати монополия, балки олигополия мебошад. Муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ дар бозори минтақавӣ ба ҷуз хизматрасониҳои таҳсилоти касбие, ки дар он таҳассусманд шудаанд, таҳсилоти тичоратиро пешниҳод менамоянд. Нуктаи охирини тамоси қувваҳои рақобатпазири бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ вучуд дорад. Сарфи назар аз он ки дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ба ҷуз аз муассисаҳои таҳсилоти олии касбии маҳаллӣ, филиалҳои онҳо ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар хориҷи кишвар вучуд доранд, аз ин рӯ, ҳулоса бароварда мешавад, ки бозори номбурда олигополист.

Ба андешаи аксари олимони иқтисодшинос ба мисли Самуэлсон П. ва Дорфман Р. таъсири бартарияти шумораи маҳдуди ширкатҳо дар бозори мазкур яке аз параметрҳои асосист, ки олигополияро тавсиф менамояд. Бинобар ин, вазъияте, ки дар бозори минтақавӣ хизматрасониҳои таҳсилотӣ вучуд дорад, пурра ба параметрҳои олигополия мувофиқат мекунад. Онҳо метавонанд ба параметрҳои нарх ва ғайринархӣ бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ таъсир расонанд. Тасдиқи ин тезисро дар пажӯҳиши Э. Чемберлин дидан мумкин аст. Ба ақидаи ӯ монополияи маҳсулот омилҳои асосии рақобати монополистӣ мебошад. Дар бозори олигополистии хизматрасониҳои таҳсилотӣ хизматрасониҳои таҳсилоти олии ҳамчун хизматрасониҳои асосии таҳсилотӣ мутамарказ шудаанд. Ба ақидаи Э. Чемберлин, рақобати сифат нисбат ба рақобати нарх самараноктар аст, олигополия метавонад аз рақобати ғайринархӣ моҳирона истифода барад [8].

Дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ бозорҳои шаҳрҳои Душанбе ва Хучанд маҳкеи пешбарандаро ишғол менамояд. Бозорҳои мазкур аз бозорҳои дигари минтақаҳо бо он фарқ мекунанд, ки теъдоди ширкатҳо зиёд буда, хизматрасониҳо тафовут доранд, яъне рақобати монополистӣ ба онҳо хос аст. Бояд гуфт, ки механизми фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ҳолати ҳамкориҳои субъектҳои муносибатҳои бозориро муайян месозад.

Принсипҳои умумии ташкили муносибатҳои бозорӣ, ки ба таври объективӣ маҷмӯи мураккаби муносибатҳоро ташкил медиҳанд, стратегия ва тактикаи рафтори агентҳо дар бозори истеҳсолкунандагон, миёнаравҳо ва истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотӣ, механизми фаъолияти бозорро ташкил медиҳанд ва айни замон хусусиятҳои механизми фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотиро муқаррар мекунанд. Ҳамзамон, хусусиятҳои принципҳои мазкур хусусиятҳои хизматрасониҳои таҳсилотиро муайян месозанд. Марбут ба андешаи зикргардида хусусиятҳои навбатии механизми фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотиро ҷудо кардан мумкин аст, ки асоси таҳқиқоти маркетингии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мебошанд. Нахуст, аз сабаби он ки таҳсилот ва хизматрасониҳои таҳсилотӣ аҳамияти ҷамъиятӣ ё иҷтимоӣ доранд, аз ин рӯ, онҳо наметавонанд танҳо ба татбиқи манфиатҳои бозор, арзишҳо ва меъёрҳои самаранокии

бозор нигаронида шаванд. Самаранокии иқтисодӣ дар соҳаи таҳсилот дар сатҳ ва дараҷаи истифодаи оқилонаи захираҳо, сарфакорӣ, хароҷот ва ғ. ифода меёбад. Дар ташаккули механизми фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ давлат ҳамчун агенти асосии ин бозор нақши аввалиндарача дорад. Бо ёрии давлат меъёрҳои адолати иҷимой ва самаранокии иҷимой ба амал бароварда мешаванд. Аз як ҷониб барои тавсеаи бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ заминаҳо фароҳам овардан зарур аст, аз ҷониби давлати дигар бояд барои то андозае дастрасии онҳо ба доираи васеи истеъмолкунандагон тадбирҳо андешад. Баъдан, моликияти муҳими хизматрасониҳои таҳсилотӣ маҳз аҳамияти иҷимойи онҳост, аз ин рӯ, амали механизми фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ аслан дар доираи низоми ҳифзи иҷимойи аҳоли сурат мегирад. Хусусиятҳои номбурда бе адолати иҷтимоӣ (албатта ба андозаи муайян) бомуваффақият инкишоф ёфта наметавонад. Воқеан, андешидани тадбирҳо оид ба азнавтасим ва баробар кардани даромадҳои кишрҳои гуногуни аҳоли, фароҳам овардани шароит барои кафолатҳои иҷимой ва шароити баробари ибтидоӣ омили муҳими рушди муттасили иқтисоди муосири саноатикунонӣ ва инноватсионӣ маҳсуб мешавад, зеро ин намуди иқтисодӣ дар истифодаи меҳнати баландихтисос ва эҷодӣ асос ёфтааст. Сеюм, бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар самти воқуниши саривақтӣ ба тағйироти сохтори талабот ба меҳнати баландихтисос, сифат дар бозори меҳнат, ки таҳти таъсири равандҳои технологӣ ва инноватсионии бахшҳо, бахшҳои иқтисодӣ кишвар ва вазифаҳои стратегии тараққиёти иҷимой ба амал меоянд. Бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ дар робита ба афзоиши талабот ба қувваи кори сифатан ба намуди инноватсионии меҳнат омодашуда, ки қодир ба фаъолияти фаъоли табдилдиҳандаи рақобатпазир (дар шароити равандҳои инноватсионӣ) аст, бояд фавран ба ҷорӣ намудани тамоми марҳилаҳои истеҳсолоти хизматрасониҳои таҳсилотӣ принципҳои тафаккури эҷодӣ ва роҳҳои ибтикорӣ ба корхона шуруъ намояд. Алоқаи баръакс дар нишондиҳандаи вобастагии музди меҳнат ва сатҳи таҳсилот (соҳибтаҳассусӣ ва омодагии илмӣ) зухур мебарорад, ки бояд ҳамчун намуна дар олами тичорат риоя карда шавад. Чорум, нотавонии механизми бозор барои гирифтани таъсироти беруна (хароҷоти бо он вобаста), ки дар механизми фаъолияти бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ инъикос ёфтааст. Чӣ тавре ки маълум аст, хизматрасониҳои таҳсилотӣ самарайи мусбати беруна доранд, онҳо аз низоми таҳсилот самараҳоро дар муҳити беруна ба вучуд меоранд. Азнавтасимкунии захираҳо барои истеҳсоли неъматҳои муҳими иҷтимоӣ, ки самарайи назарраси мусбати берунаро бо истифода аз механизми софи бозорӣ ғайриимкон ва бесамар аст, ба вучуд меорад: механизмҳои бозор таъминоти зарурӣ ё истеҳсоли ҳаҷми кофии ҷамъият ва кишварро таъмин менамояд, чунки механизми он бо захираҳои муҳим барои истеҳсоли он мустаҳкам намебарорад. Аз ин рӯ, ба низоми механизмҳои бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ ворид намудани воситаҳои ғайрибозорӣ, аз ҷумла, механизмҳо ва воситаҳои танзими давлатӣ ҳатмист. Панҷум, номуайяни дар бозор вучуд дорад ва ин ба кори механизми амалкунанда таъсир мерасонад. Бисёр омилҳои номуайян вучуд доранд, ки ин номуайяниро бештар мекунад. Ҳатто дар сурати баробар будани қобилиятҳои неруманди истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотӣ, ки дар раванди таҳсилот муайян шудаанд, сифати иҷрои вазифаҳои касбии онҳо метавонад қомилан тафовут дошта бошад. Вобаста ба омили мазкур қаблан дараҷаи қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти гуногун (инфироӣ, коллективӣ-гурӯҳӣ ва иҷтимоӣ) умуман, бештар гардонидани дараҷаи таҳсилот ва касбиро муайян кардан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, муҳлати бозпардохти истеҳсоли хизматрасониҳои таҳсилотӣ ва самаранокии минбаъдаи онро муайян кардан имконнопазир аст, гарчанде ки сатҳи қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагон бештар аз хоҳиши шахс, қобилият, сазо талош ва ғайра вобаста аст. Аммо ташкили эҷодии раванди таълим, иқтидор ва қобилияти муассасаҳои таҳсилоти олии касбӣ ҳамчун истеҳсолкунандаи хизматрасониҳои таҳсилотӣ, ки сатҳи зарурии донишро таъмин карда метавонад, аҳамияти аввалиндарача дорад. Бехбудии концептуалии сатҳи таҳсилотӣ ва касбии истеъмолкунанда ва рушди он бояд ба шахс, корхона ва ташкилот манфиат орад. Лек дар ҳаёти воқеӣ татбиқи ақидаи мазкур хеле печида ва номуайян аст. Омилҳои дигаре, ки номуайянии бозор ва таваккалро бештар

мекунад, заифӣ ё номутавозунии таъминоти иттилоотии агентҳои муносибатҳои бозорӣ мебошад.

Иттилоот шартест, ки некуаҳволии истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаро дар бозор таъмин мекунад. Вале дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ, арсаи иттилоотии истеҳсолкунандагони хизматрасониҳо ва истеъмолкунандагони онҳо гӯё дар сатҳҳои гуногун ҷойгиранд. Масалан, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ҳамчун истеҳсолкунандаи хизматрасонӣ, ҳарчанд захираи муайяни дониши барои интиқол пешбинишударо доранд, аммо дар бораи арзиши воқеии онҳо тасаввуроти мукамал надоранд. Ин имкон намедихад, ки хизматрасониҳои худро ба фоидаи худ фурушанд. Дар мавриди беҳабарии истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотӣ бошад, пеш аз ҳама ба хусусияти ғайримоддӣ, ғайримоддии хизматрасониҳои таҳсилотӣ вобаста аст. Онҳо метавонанд тавассути таблиғ дар бораи хизматрасониҳои таҳсилотӣ маълумоти муайян бигиранд, аммо чунин бармеояд, ки танҳо маълумоти умумӣ ба даст меоранд. Илова бар ин, нобаробарии иттилоотии истеъмолкунандагон мавҷудияти маҳдудияти муайяни соҳибхитиёрии онҳоро дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ муқаррар месозад. Вобаста ба ин, муайян намудани амал ва сатҳи таъсири ин омилҳои номбаршуда ба фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ боиси таҳқиқоти амиқи маркетингӣ, равишҳои маркетингӣ оид ба нархгузорӣ ба хизматрасониҳои таҳсилотӣ мегардад.

Трансформатсияи бозории фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти касбӣ, бахусус, таҳсилоти олии касбӣ масъалаҳои рақобатпазирии онҳоро, ҳамчун механизми муҳими рушди онҳо дар мадди аввал қарор мегирад. Вобаста ба самтҳои асосии зерини таҳқиқи мониторинги муассисаҳои таҳсилоти олии касбиро ҷудо менамоем:

- ташкили раванди таҳсилот баҳодихии он аст, ки чӣ гуна ҳар муассиса хизматрасониҳои худро ба ниёзҳои муштарӣ табдил медиҳад;
- ҳамкориҳои иҷтимоӣ (муносибат ба стейкхолдерон) баҳодихии он аст, ки муассиса чӣ гуна истеъмолкунандаи ояндаи маҳсулоту хизматрасониҳои пешниҳодшудаи худро меҷӯяд ва чӣ гуна муносибатҳо бо ин истеъмолкунанда бунёд мешаванд;
- таъсири мутақобилаи иқтисодӣ баҳодихии он аст, ки чӣ гуна динамикаи (мусбат ё манфӣ) дар нишондиҳандаҳои молиявии муассиса ба амал омадааст.

Ҳамаи ин нишондиҳандаҳо якҷоя тасаввуроти возеҳ медиҳанд, ки чӣ гуна муассисаи таҳсилотӣ аз тамоюли умумӣ фарқ мекунад ва аз ҳисоби кадом омилҳо рақобатнокии худро барои истеъмолкунандагон нигоҳ медорад. Дар тӯли чанд соли охир, бозори хизматрасониҳои таҳсилоти олии касбӣ дар кишвари мо ба дараҷае афзоиш ёфтааст, ки масъалаи рақобат байни муассисаҳо танзими иловагиро тақозо менамояд ва дар ин самт соҳаи қонунгузорӣ истифода шудааст. Инро бо он низ шарҳ додан мумкин аст, ки Тоҷикистон ворида фазои таҳсилоти байналмилалӣ шуд, ки ин гуна равандҳо як падидаи муқаррарӣ мебошанд. Аз ин рӯ, ҳама муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ҳоло барои ба худ ҷалб намудани донишҷӯёни оянда нақшаҳои пешакӣ тартиб дода, бо воситаҳои гуногун ба таблиғи хизматрасониҳои худ фаъолона машғуланд. Дар ин ҷо ҳама чиз аз роҳбарияти ҳуди муассиса вобаста аст, ки бояд қаблан ба он чизе ки дар бозори хизматрасониҳои таҳсилотӣ рух медиҳад, манфиатдор бошад. Нишондиҳандаҳои рақобатпазирӣ арзёбие мебошанд, ки ҳамеша метавонанд бо роҳҳои гуногун таъсир расонанд. Ин ҷо метавонанд натавонанд ба PR-и салоҳиятдори машғул шаванд, балки инчунин, стратегияҳои мавҷудаи рушди рақибонро таҳлил намоянд ва ё дар маҷмӯъ, ба маркетинги таҳсилот тавачҷуҳи ҷиддӣ диҳанд. Дар ин робита, хусусиятҳои рақобатпазирии муассисаҳои таҳсилоти олии касбиро бояд алоҳида қайд намуд:

- мубориза барои аз бучет ба даст овардани маблағҳое, ки на аз рӯи эҳтиёҷоти ҳуди муассиса, балки вобаста ба шумораи донишҷӯён тақсим карда мешаванд;
- муассисаҳои таҳсилоти касбӣ ҳарчи бештар хизматрасониҳои иловагӣ истеҳсолу пешниҳод менамоянд, ки доираи онҳо аз эҳтиёҷоти истеъмолкунандагон ташаккул меёбад. Дар баробари ин, миқдор ва сифати он хизматрасониҳоеро, ки аз рӯи анъана ройгон дода мешаванд, ҳеч кас тағйир намедихад;

- дар баъзе муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мақому манзалати солҳо бадастовардааш ҳам даромади иловагӣ меовард. Ин на дар бораи саҳмҳои волидон, балки дар бораи маблағҳои иловагӣ, ки аз ҷониби сарпарастон, кор бо созмонҳои хайрия ва ғайра ба даст меояд.
- рақобат натавон ба зиёд шудани даромади муассиса мусоидат мекунад, балки имкон медиҳад, то кадрҳои баландихтисос ҷалб карда шаванд. Фельдан, кадрҳои баландихтисос ҳамеша норасо ҳастанд.

Аз ин рӯ, рақобатпазирии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ чун мисли субъекти дигари хоҷагидорӣ имрӯз хеле муҳим аст. Ин нишон медиҳад, ки дар иқтисодиёти таҳсилоти олии касбӣ ҳама субъектҳои он ба рушди салоҳиятҳои идоракунӣ ва ҷалби доимии истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотии худ манфиатдор мебошанд. Бисёр тадбирҳои андешидашуда натавон барои имрӯз, балки барои натиҷаҳои дарозмуддат низ пешбинӣ шудаанд. Ҳамин тарик, рақобатпазирӣ воситаи идоракунии фаъолияти таҳсилотӣ мебошад, ки ба таъмини хизматрасониҳои босифат ба ҳамаи иштирокчиёни раванди таълим: омӯзгорон, муҳассилин, волидайн, шарикони иҷтимоӣ нигаронида шудааст. Ҳар як муассисаи таҳсилотӣ ҳангоми таҳияи стратегияи рушди худ бояд ба ноил шудан ба рушди иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ташкилии худ роҳнамоӣ кунад. Рақобатпазирии нишондиҳандаи умумии фаъолияти самараноки муассисаи таҳсилотиро дар таъмини хизматрасониҳои босифат, ки ба воситаи идоракунии оптималии захираҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ташкилӣ сурат мегирад, мебошад.

Бо таваҷҷуҳ ба ин мавзӯ, арзёбиҳои мухталифи муносибатҳо мавҷуданд, ки имрӯзҳо барои арзёбии рақобатпазирии таҳсилот истифода мешаванд. Одатан, арзёбии рақобатпазирӣ дар се самти анъанавӣ сурат мегирад:

- рақобати мушаххас – ҳангоми баҳодиҳии хизматрасониҳои таҳсилотии баробар дар муассисаҳои гуногун;
- рақобати функционалӣ – ҳангоми баҳодиҳии технологияҳои амалӣ, барномаҳои таълимии ҷорӣ, беҳтар намудани заминаи моддию техникӣ ва ғайра;
- рақобати маркетингӣ – ҳангоми муқоисаи стратегияҳои рушди муассисаҳо.

Дар баробари ин, имрӯз баъзе усулҳоро ҷамъбаст кардан ва дар шакли ҷадвал пешниҳод кардан мумкин аст.

Ҷадвали 3. Таҳлили усулҳои асосии арзёбии рақобатпазирии муассисаҳои таълимӣ

т/р	Усулҳои арзёбии рақобатпазирӣ	Тавсифи мухтасар
1.	Усулҳои арзёбии рақобатпазирии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ аз рӯи сифати хизматрасонӣ (Усули «профилҳо»)	Меъёрҳои гуногуни муайян кардани эҳтиёҷоти истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таҳсилотӣ нисбат ба МТОК таҳия шуда, зинаи низоми онҳо муқаррар ва ҳамчун аҳамият муқоиса карда мешаванд.
2.	«Таҳлили SWOT»-и М.Портер. Тамсилаи таҳлили муқоисавии рақобатпазирии	Имкон медиҳад, ки ҷиҳатҳои қавӣ ва заифии муассиса муайян ва арзёбӣ карда шаванд. Рақобатпазирӣ дар блокҳои алоҳида арзёбӣ мешавад: менечмент, молия, ташкилӣ, маркетинг, кадрҳо, технологияҳои амалӣ

	муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ	
3.	Методи матритсавии арзёбии рақобатпазирии бахши хизматрасонӣ (Бостонконсалтинггрупп)	Идеяи асосӣ сохтани матритсаест, ки дар он ду нишондиҳанда истифода мешаванд: суръати афзоиши иқтидори бозори хизматрасонӣ дар миқёси ҳафтӣ; ҳиссаи нисбии фоизи хизматрасониҳои ташкилот дар миқёси логарифмӣ
4.	Методикаи арзёбии рақобатпазирии бахши хизматрасонии Ҷ.Ҷ. Ламбин	Рақобатпазирии соҳаи хизматрасонӣ ҳамчун хусусиятҳо ва хосиятҳои хизматрасониҳои пешниҳодшуда муайян карда мешавад, ки барои муассиса бартарии муайяно нисбат ба рақибони мустақими он фароҳам меорад («бартарият» ба гуфтаи Ламбин). Ҷ.Ҷ. Ламбин манфиатҳои ташкилотро ба ду гурӯҳи омилҳое, ки ба пешниҳоди хизматрасонӣ таъсир мерасонанд: берунӣ ва дохилӣ гурӯҳбандӣ кардааст.
5.	Арзёбии рақобатпазирӣ аз рӯи пешниҳоди Н.К.Моисеев	Пешниҳод карда мешавад, ки рақобатпазирии муассисаҳо бо роҳи таҳлили усулҳои зерин баҳо дода шаванд: бартарии муқоисавии муассисаҳо; мувозинати ташкилот ва соҳа; мавқеи бозори ташкилот; усули «профилҳо»; усули матритсавӣ мебошад.
6.	Назарияи А.Маршалл дар бораи мувозинати бозор, соҳа ва назарияи омилҳои таъсирбахш	Дар шароити мувозинат ҳар як омиле, ки ба хизматрасонӣ таъсир мерасонад, якранг ва дар айни замон бо шиддати бештар истифода мешавад. Меъёри рақобатпазирӣ дар муассиса мавҷудияти чунин омилҳое мебошад, ки нисбат ба рақибон бо шиддати бештар истифода мешаванд.
7.	Равиши функционалӣ	Аслан, дар арзёбии рақобатпазирии ташкилоти соҳаи хизматрасонӣ ба нишондиҳандаҳои фаъолияти иқтисодӣ дода мешавад. Ҳамаи нишондиҳандаҳо ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: самараи фаъолияти таҳсилотӣ ва илмӣ; таносуби даромади соф ва арзиши софи дороиҳои моддӣ; таносуби даромад ба хароҷот

Манбаъ: [9].

Меъёрҳои асосии ҳамаи усулҳо инҳоянд: доираи хизматрасониҳои пешниҳодшуда, иқтидори молиявии барномаҳо, траекторияҳои рушди таҳсилоти олии касбӣ, шаффофияти

иштирок дар барномаҳои таълимӣ, захираҳои инсонӣ ва ҷи гуна мутобиқшавии муассиса ба талаботи бозор.

Ҳамин тариқ, усулҳо ва равишҳои пешниҳодшуда имкон медиҳанд, ки рақобатпазирии ҳама барномаҳо ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ки онҳоро пешниҳод мекунанд, самаранок арзёбӣ карда шаванд.

Адабиёт

1. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (28.12.2023) - <http://www.president.tj/ru/node/32195>
2. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526 тасдиқ шудааст), с. 65
3. Мирсаидов А.Б., Юсуфов Ш.Н. Идоракунии рушди инноватсионии бахши иҷтимоии иқтисодиёт - Душанбе, «Дониш», - 2021. 167 с. С. 67
4. Маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон - Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018, 2024, С.66,72
5. Бюкенен Дж. «Причина правил. Конституционная политическая экономия. — СПб»: Экономическая школа, с.2005. сах. 272
6. Мирсаидов А.Б., Рашидова Д. Особенности формирования цены - спроса на рынке высшего профессионального образования//Alma mater (Вестник высшей школы). 2014. № 3. С. 79-82
7. Маҷмӯи омили соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон- 2021, с 135,137.
8. Чемберлин Э. «Теория монополистической конкуренции». – М.: Экономика, 1996
9. Санников, А. Н. «Методы оценки конкурентоспособности и качества услуг учреждения дополнительного образования» / А. Н. Санников. — Матн: бевосита // Олими ҷавон. 2020. № 14 (304). С. 37-40. — URL: <https://moluch.ru/archive/304/68423/> (санаи мурочиат: 28.07.2023).

**Мирсаидов А.Б.
Шарафидинова Г.Ё.**

ХАРАКТЕРИСТИКА РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ТЕНДЕЦИИ ЕГО РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются методологические и методические связи оценки рыночного механизма организации производства и оказания услуг высшего профессионального образования. Социально-экономические, культурно-политические, экологические и демографические проблемы общества выражаются в сфере образования, поскольку перспективы развития цивилизации в большей степени зависят от направленности и эффективности образовательной системы. Поэтому потенциал страны на мировом рынке зависит от научной и культурной мощи нации и тесно связан с уровнем образования членов общества. В связи с этим стоит отметить, что экономика является не только неотъемлемой частью цивилизации общества, нации, но и цивилизованности культурного уровня общества. В этом контексте важно рассматривать сферу образования как главный фактор или необходимое условие развития страны, выхода на новые уровни развития и качества жизни народа.

Ключевые слова: учреждения высшего профессионального образования, образовательные услуги, производитель, потребитель, реформа, дифференциация, пергоатива, спрос и предложение

**Mirsaidov A.B.
Sharafidinova G. Y.**

CHARACTERISTICS OF THE MARKET FOR EDUCATIONAL SERVICES OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION AND TRENDS IN ITS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the methodological and methodological connections of assessing the market mechanism for organizing production and the provision of higher professional education services. Socio-economic, cultural-political, environmental and demographic problems of society are expressed in the field of education, since the prospects for the development of civilization largely depend on the direction and effectiveness of the educational system. Therefore, a country's potential in the world market depends on the scientific and cultural power of the nation and is closely related to the level of education of members of society. In this regard, it is worth noting that economics is not only an integral part of the civilization of a society, a nation, but also the civilization of the cultural level of society. In this context, it is important to consider the sphere of education as the main factor or necessary condition for the development of the country, reaching new levels of development and quality of life of the people.

Key words: institutions of higher professional education, educational services, producer, consumer, reform, differentiation, prerogative, supply and demand

Маълумот дар бораи муаллифон:

Мирсаидов А.Б.-сарҳодими илмӣ шуъбаи таҳқиқоти институтсионалии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, муовини директор оид ба корҳои илм ва таълими Институти иқтисодиёт ва демография.

Шарафидинова Г.Ё. – ҳодими калони илмӣ шуъбаи таҳқиқоти институтсионалии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

ТКБ:336.221(075) (575.3)

ТДУ 65.261.41-212.1

Маъмуров А.М.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В ЭКОНОМИКЕ ТАДЖИКИСТАНА

Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

В статье производится анализ теоретических аспектов повышения эффективности применения налоговых льгот и, их последствий, а также практика ведения мониторинга и оценки результатов их предоставления. Предоставление налоговых льгот осуществляется путём уменьшения налоговой базы, снижения ставок налогов, освобождения производственных предприятий и физических лиц от уплаты налогов и других различных форм налоговых льгот. В статье отмечается, что, несмотря на тенденцию увеличения количества налоговых льгот для приоритетных отраслей национальной экономики, в последние годы всесторонний анализ экономической, бюджетной и социальной эффективности хозяйствующих субъектов, которые пользуются налоговыми льготами, учёными и специалистами отрасли не проводился. Этого можно достичь только после внедрения системы мониторинга эффективности налоговых льгот, в том числе, их положительного влияния на развитие отдельных отраслей народного хозяйства.

Ключевые слова: *налоговые льготы, налоговые отношения, налоговые стимулы, система налогообложения, налоговые органы, налоговый контроль, освобождение от налогов, налоговое регулирование, налоговое продление.*

Налоговые льготы являются наиболее широко используемыми элементами любого налогообложения и носят исключительный характер. Хотя они не являются обязательными элементами налогового режима, такими как налоговая ставка, налогооблагаемая база, объект налогообложения и т. д., во всех странах мира налоговые льготы применяются в рамках налоговых режимов. Их практическое применение в разных странах осуществляется по-разному, в зависимости от применяемой социально-экономической политики, а также приоритетных направлений деятельности, отраслей экономики и предпринимательства в целом. Поэтому изучение социально-экономического содержания налоговых льгот и их роли в реализации задачи налогового стимулирования приобретает все большее значение в условиях перехода Республики Таджикистан на новый этап развития, особенно на фоне ускоренной индустриализации страны.

Одной из главных проблем в этом направлении можно считать ненадлежащее проведение надзора за оценкой эффективности налоговых льгот. О решении этого вопроса говорит Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон, отмечая о необходимости «...объявить мораторий на все виды проверок деятельности субъектов предпринимательства (за исключением проверок налоговых органов) до 1 января 2027 года, в период совершенствования указанных нормативно-правовых актов с целью государственной поддержки предпринимательской деятельности, создания благоприятного климата для привлечения инвестиций и создания рабочих мест» [9].

Поэтому в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года (НСР-2030) в качестве основных направлений деятельности в области реформы государственного управления, в части развития государственных услуг предусмотрен ряд мер, в том числе, развитие налогового администрирования с целью обеспечения высокого уровня сбора налогов, совершенствования механизмов налогового регулирования, повышения степени прозрачности, механизмов обеспечения развития налоговых и бюджетных льгот, обеспечения привлекательных налоговых условий, которые могут быть использованы в качестве основного требования для разработки и успешного внедрения эффективной системы налогового администрирования [10].

Вопрос о применении налоговых льгот в экономике страны является актуальным, и в настоящее время изучается оценка специалистов о роли и значении таких льгот в налоговом законодательстве.

Необходимо отметить, что в отечественных научных исследованиях в области налогообложения не уделялось должного внимания оценке налоговых льгот и их роли в развитии экономики.

Систематический анализ эффективности осуществляемых мер налогового стимулирования является важной задачей налоговых органов и других соответствующих ведомств. Такой анализ показывает, что без оценки эффективности введённых налоговых льгот, основных направлений налоговой политики государства, а также расширения перечня предлагаемых льгот, вопрос их введения может стать сомнительным и нерешаемым. Следует отметить, что в постановлении Правительства Республики Таджикистан от 31 декабря 2020 года, № 670 говорится: «эффективность льгот - это оценка результатов применения льгот в процессе финансово-экономической деятельности налогоплательщиков» [3]. В действительности, сегодня существует ряд проблем с внедрением и использованием налоговых льгот в связи с повышением их эффективности.

В системе регулирующих налоговых отношений государство использует стимулы, направленные на поддержку приоритетных отраслей экономики. Функции налогового стимулирования реализуются через систему льгот и связаны с льготными признаками налогооблагаемых объектов. Среди средств, реализующих функцию налогового стимулирования, налоговые льготы играют ключевую роль в реализации государственной налоговой политики, направленной на достижение социально-экономических, культурно-экологических и политических целей.

Использование методов налоговых льгот позволяет хозяйствующим субъектам как налогоплательщикам снизить свои налоговые обязательства, а эта мера, в свою очередь, создает дополнительные финансовые ресурсы для инвестиций и расширения производства.

Таким образом, введение налоговых льгот снижает налоговую нагрузку на производителей, например, научно-технической продукции, позволяя при этом, снизить себестоимость продукции и повысить её конкурентоспособность.

В этом случае, необходимо обратить внимание на различия в толковании термина «налоговые льготы». Противоречивость мнений, на наш взгляд, происходит из-за имеющейся неопределенности в толковании понятия налоговых льгот. Поэтому налоговые льготы должны рассматриваться как инструмент реализации налоговых преференций.

При определении понятия налоговая льгота «необходимо прежде всего обратить внимание на значение слова «льгота». Слово "привилегия" в различных словарях и руководствах означает преимущество, данное человеку или вещи. Например, «в "Толковом

словаре таджикского языка» оно определено так: 1. Превосходить над чем-либо; преобладать, быть превыше» [8, С.569].

В Налоговом кодексе Республики Таджикистан имеет место двусмысленное толкование понятия "налоговые льготы". В новой редакции Налогового кодекса Республики Таджикистан (принят 1 января 2022 года) дано следующее объяснение: «Налоговыми льготами признаются предоставляемые отдельным категориям налогоплательщиков законодательством преимущества, предусмотренные по сравнению налоговым с другими налогоплательщиками, включая возможность не уплачивать налог либо уплачивать их в меньшем размере» [2,32].

Механизмы налоговых льгот имеют двойное содержание: с одной стороны, они представляют собой образовательную степень, цели и задачи налоговых действий, осуществляемых на основе принципа эффективной деятельности; с другой стороны, это совокупность правил, определяющих положения о применении льгот в конкретный период. Механизм налоговых льгот – «это процесс реализации производственного потенциала налогового режима через его стимулирующую функцию» [11,146]. Поскольку налоговые льготы тесно связаны с изменением налоговых поступлений государственного бюджета, возникает необходимость в специальном изучении налогового механизма и механизмов льгот [7,36].

Учитывая, что способы применения налоговых льгот имеют методические и практические аспекты, следует понимать следующее:

- фактическое производство налога основано на точной правовой базе;
- механизм применения налоговых льгот связан с сферой финансовых отношений, то есть отношений распределения национального дохода;
- механизм должен быть направлен на регулирование и упорядочение льготных отношений, обеспечивающих достижение конкретной цели социально-экономического развития на определенном этапе.

Органы государственной власти во всех странах мира создают системы стимулирования развития торговли и благоприятные условия для эффективной деятельности экономических субъектов. В этой системе налоговые льготы занимают особое место и способствуют изменению экономики, расширению занятости и увеличению налоговой базы. Экономические предприятия в основном используют льготные преимущества в чистом виде.

Поэтому на современном этапе развития страны стимулирование в целях расширения инновационной деятельности, разработка и реализация инновационных инвестиционных проектов путем совершенствования налоговой политики и налоговых механизмов на основе реализации инновационно-промышленной политики государства является основной задачей.

Рисунок 1. Отличительные особенности налоговых льгот

На основе данного рисунка следует отметить, что налоговые льготы включают освобождение от налогообложения, вычет налогооблагаемой базы, снижение ставок по операциям и категориям отдельных плательщиков, отсрочку от уплаты налогов, льготы по амортизации имущества, налоговые долги и прочее. В то же время объём налоговых льгот должен охватывать все законодательные положения, которые дают одним налогоплательщикам преимущество перед другими в деятельности и операциях.

На рисунке 1 представлена таблица классификации налоговых льгот по налоговым элементам и их характеристикам.

Таблица 1. Основные виды налоговых льгот на практике

Вид льгот	Особенности и содержание
Сниженные ставки налога на прибыль хозяйствующих субъектов	освобождение от налогообложения с целью уменьшения общего объекта налогообложения до составных частей при уплате и исчислении налога.
Налоговые вычеты	это сумма, на которую налоговая база уменьшается или часть ранее уплаченного налога возвращается из дохода физического лица в случаях, установленных законом.
Освобождение от налогов	льготы, которые полностью или частично освобождают налогоплательщиков от налогообложения: отдельные степени; лица, соответствующие утвержденным показателям.

Налоговые задержки	это вид налоговой льготы, предоставляемой по объекту налогообложения и направленной на освобождение от налогообложения отдельных объектов налогообложения.
Налоговая скидка	льготы, которые уменьшают сумму налога на определенную сумму. Размер скидки рассчитывается исходя из суммы расходов налогоплательщика, которые законодательство исключает из налогообложения за счет уменьшения соответствующей суммы налогооблагаемой базы. Скидки позволяют плательщику уменьшить налогооблагаемый доход.
Льготы при изменении налогового срока	изменение срока уплаты налога на законодательном уровне с уведомлением соответствующих органов о продлении. Регулируется нормативными актами республиканского, регионального и местного уровней власти.
Льготы по налогу на имущество	на современном этапе освобождение от налога на имущество является наиболее распространенной формой стимулирования. Этот вид льгот желательно рассматривать на уровне местного управления. В соответствии со ст. 347 предусмотрен перечень определенных объектов недвижимого имущества, освобожденных от уплаты налога.
Льготной режим	во многих странах установление налогового режима используется для увеличения капитала. В соответствии с Налоговым кодексом РТ предусмотрены специальные налоговые режимы. В этом и заключается цель льготной системы - создать условия, которые приведут к уменьшению обременений.

Источник: авторская разработка на базе Налогового кодекса Республики Таджикистан и нормативных налоговых актов

Изменяющиеся сроки выплат налоговых льгот, их формы и основные характеристики приведены в таблице 2.

Таблица 2. Виды льгот с изменением срока выплаты

Наименование	Характеристика
Налоговые каникулы	в случае стихийных бедствий (землетрясений, наводнений) и чрезвычайных ситуаций (эпидемий и пандемий) Правительство Республики Таджикистан может предоставить налоговый отпуск всем налогоплательщикам или группе налогоплательщиков.
Продление налогообложения	- запрашивать продление (отсрочку или рассрочку) уплаты налогов в порядке и на условиях, установленных настоящим Кодексом; - изменение сроков уплаты налогов осуществляется в формах отсрочки уплаты налогов (отсрочки) или установления сроков их уплаты на отдельные периоды (выплаты, выделенные на сроки) ; - изменение даты уплаты налога ответственным органом при наличии причин с последующей единовременной выплатой налогоплательщиком суммы задолженности по налогам.
Инвестиционный налоговый кредит	является формой государственной поддержки компаний для стимулирования инвестиций в определенные проекты или сферы деятельности. Этот кредит позволяет организациям снизить свои

	налоговые обязательства на определенную сумму или процент от инвестиций в рамках утвержденных проектов.
Предоставление суммы налогового кредита	<ul style="list-style-type: none"> - изменение даты уплаты налога по уважительным причинам; - уплата налога производится на более поздний срок, приходящийся на срок действия налоговой задолженности; - налоговая задолженность не выплачивается по налогам, срок уплаты которых наступил; - при угрозе экономического банкротства в случае единовременной уплаты налога, когда взимается сбор (пошлина); - при единовременной или поэтапной уплате (ежемесячно или ежеквартально равной долей) сумм налогов, пошлин на срок от одного года до трех лет; - допускается изменение срока уплаты налогов на всю сумму подлежащую уплате налога или его части с начислением процентов на сумму кредита.

Источник: авторское оформление на базе Налогового кодекса Республики Таджикистан

Таким образом, можно сделать вывод, что формирование показателей оценки налоговых льгот, наряду с их сложностью, является эффективной системой выбора различных видов льгот для дальнейшего совершенствования оценки налоговых затрат и выбора наилучшего типа вида налоговых льгот. В информации, составленной в соответствии с налоговыми льготами в отчёте, совокупность информации классифицируется как косвенные налоги и субсидии.

Данная практика определяется как результат обобщения зарубежного опыта и характеризуется как концепция налоговых издержек, позволяющая фактически определить исходное положение и критерии оценки эффективности налоговых льгот. Методической основой в этом направлении являются следующие этапы:

- определение целей и задач реализации концепции установления и применения налоговых льгот;
- внедрение основ налогового режима и изменение его под влиянием льгот, требующих оценки;
- разработка метода осуществления бухгалтерского учета и оценки налоговых расходов, направленных на установление налоговых льгот;
- организация и установление порядка мониторинга бюджетного процесса в период налоговых льгот.

Соблюдение указанных методологических элементов способствует достижению следующих целей:

- комплексный подход к использованию налоговых льгот при одновременном формировании бюджетного мониторинга;
- предоставление объективной информации населению;
- выбор различных видов распределения бюджетных средств в зависимости от изменения доходов и расходов бюджета;
- соблюдение эффективности использования налоговых льгот.

Следует отметить, что в этом направлении не существует единой позиции, позволяющей соблюдать основные организационно-правовые аспекты базовой налоговой структуры, в связи с чем каждое государство использует индивидуальную составляющую

налоговой базы в отношении налоговых расходов. В настоящее время основная структура налога еще полностью не определена, и это спорный вопрос. Из теории и практики международного налогообложения следует, что сложность базовой налоговой структуры перевешивает содержание налоговых льгот.

При этом налоговые льготы являются одним из наиболее спорных инструментов налоговой политики и могут быть как оправданными, целенаправленными, так и иметь негативные последствия. Отрицательным и основным аспектом налоговых льгот для государства является потеря налоговых поступлений (4,7 млрд сомони за 9 месяцев 2023 года, что эквивалентно 5,2% ВВП или 22,1% валовых доходов государственного бюджета). Кроме того, налоговые льготы имеют следующие недостатки:

- искажения в распределении ресурсов;
- неблагоприятное воздействие на экономическую эффективность и справедливость;
- сложность налоговой системы;
- увеличение административных расходов;
- новые возможности для уклонения от уплаты налогов.

Правительство республики в целях активизации стимулирующей функции налогового режима использует налоговые льготы в качестве одного из методов стимулирования. В последние годы в республике увеличивается объём налоговых льгот, в том числе, налога на прибыль и налога на добавленную стоимость.

Вопросы администрирования и контроля за использованием налоговых льгот, на наш взгляд, могут быть представлены следующим образом:

- отличительные и непостоянные налоговые льготы влияют на снижение налоговых поступлений и сбалансированность бюджета;
- они имеют приоритетный характер по сравнению с прямыми расходами государственного бюджета;
- существует гибкость в целевом использовании налоговых льгот, поскольку они переходят из одного списка учёта в другой, что приводит к конкретным проблемам;
- виды налоговых льгот несовместимы между собой и могут негативно сказаться на эффективности распределения бюджетных ресурсов;
- ранее предоставленные льготы могут потерять свою значимость в результате изменения налогового режима и не соответствовать текущей социально-экономической ситуации;
- налоговые льготы обременяют налоговую систему и могут способствовать уклонению от уплаты налогов.

Оценивая подходы и методы анализа эффективности налоговых льгот, мы пришли к выводу, что в Республике Таджикистан объектами установления и распространения налоговых льгот являются сельское хозяйство и промышленность. Поэтому необходимо разработать механизмы стимулирования налогоплательщиков и доходов отраслей, которые приведут к увеличению инвестиций. На наш взгляд, роль научных исследований в этом процессе имеет большое значение. Это позволит внедрять инновационные подходы к расширению производства и услуг, и в этом контексте открываются реальные возможности для установления корреляции между налоговыми поступлениями и доходами от использования налоговых льгот.

В целом, налоговые льготы являются средством реализации налоговой политики государства. Что касается положительных возможностей налоговых льгот, следует

отметить, что они могут быть средством преодоления некоторых экономических деформаций, явных искажений налогового режима, нейтрализации негативных социальных воздействий, проведения экономической политики, в том числе, поддержки стратегически важных видов деятельности.

Налоговые льготы должны быть гибкими и уметь реагировать в кризисных ситуациях. Практика развитых стран показывает, что для определения взаимозависимости экономического роста и расширения налогооблагаемой базы необходим комплексный подход и разработка уравнений, позволяющих объективно оценить их взаимовлияние. Важную роль играет расширение исследовательских работ в этом направлении с привлечением исследователей и конкретизацией показателей разрабатываемой модели.

Известно, что большая часть налоговых льгот уходит на стимулирование производственных отраслей. На наш взгляд, это важный фактор для формирования налоговых поступлений по конкретным отраслям.

Литература:

1. Алимов А.А. Налоговая реформа и налоговое бремя в условиях переходной экономики Таджикистана / А.А. Алимов, А.М. Маъмуров // Научное обозрение. Серия 1: Экономика и право. – 2011. – № 6. – С. 278-284.
2. Налоговый кодекс Республики Таджикистан от 23 декабря 2021 г., № 1844.– Душанбе: «Шарки озод», 2022. – 395 с.
3. Постановление Правительства Республики Таджикистан «О Порядке предоставления налоговых и таможенных льгот» от 31.12.2020 г., №670 / – Душанбе, 2020. – С. 9-10.
4. Отчётные сведения Налогового комитета при Правительстве Республики Таджикистан. – Душанбе, 2018г.- 2022 г.
5. Маъмуров А.М. Оценка современного состояния налогового администрирования на региональном уровне /А.М. Маъмуров, С.Б. Саломов //Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия социологических наук. – 2022. – №. 2(91). – С. 82-92.
6. Маъмуров А. М. Сочетание фискальных и стимулирующих функций налоговой системы в обеспечении финансово-экономической безопасности / А. М. Маъмуров, Т. М. Тухтаев // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. – 2012. – № 3(51). – С. 136-147.
7. Маъмуров А. М. Налоговое администрирование в системе налоговых отношений / А. М. Маъмуров // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2019. – № 1(78). – С. 36-44.
8. Назарзода С., Сангинов А., Каримов С., Мирзо Х.С. Фарханги тафсирии забони тоҷики (Толковый словарь таджикского языка), том 1. – Душанбе, –2018. – С.878.
9. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 28 декабря 2024 года. – Душанбе, 2024. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://president.tj/event/missives/49225> .
10. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. - Душанбе, 2016. – 99 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://investcom.tj/uploads/strateg2030.pdf>.
11. Шакирова Р.К. О соотношении понятий «налоговые льготы» и «налоговые расходы бюджета» и оценке их эффективности / Р.К. Шакирова // Налоги и налогообложение. – 2015. – № 2. – С. 146 - 156.

Маъмуров А.М.

БАЪЗЕ ҶАБҶАҶОИ ТАКМИЛИ САМАРАНОКИИ ИМТИЁЗҶОИ АНДОЗӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ КИШВАР**Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон**

Дар мақола таҳқиқоти олимони ватанию хориҷӣ оид ба мафҳум ва аҳамияти татбиқи имтиёзи андозӣ ба фаъолияти андозсупоранда, инчунин зарурияти татбиқ намудани мониторинги самаранокии арзёбии он, мавриди омӯзиши ва таҳлил қарор дода шудааст.

Ин ҳавасмандиҷо бо роҳи кам кардани манбаи андоз, паст кардани меъёри андозҳо, озод кардани корхонаҳои истеҳсолӣ ва шахсони воқеӣ аз пардохти андоз ва дигар шаклҳои гуногуни имтиёзи андоз дар амал татбиқ мегардад. Қайд гардидааст, ки новобаста ба тамоюли зиёдшавиши шумораи имтиёзи андоз ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллий, солҳои охир аз ҷониби олимони ва мутахассисони соҳа аз нуқтаи назари самаранокии иқтисодӣ, бучетӣ ва иҷтимоӣ он субъектҳои хоҷагидоре, ки аз имтиёзҳои андозӣ баҳравар ҳастанд, таҳлилҳои ҳамаатарафаи мушаххас анҷом дода нашудаанд. Ба ин ҳадаф расидан танҳо баъди роҳандозӣ намудани мониторинги самаранокии имтиёзи андоз, аз ҷумла, таъсири мусбати он ба рушди соҳаҳои алоҳидаи хоҷагии халқ имконпазир мегардад. Ҳамчунин дар мақолаи илмӣ муаллиф роҷеъ ба ҳалли масъалаҳои мазкур якчанд пешниҳодҳои мушаххас манзур намудааст.

Калидвожаҳо: *имтиёзҳои андозӣ, муносибатҳои андозӣ, ҳавасмандгардонии андозӣ, низоми андозбандӣ, мақомоти андоз, назорати андоз, озодкунӣ аз андоз, танзими андоз, тахфифи андоз.*

Mamurov A. M.

SOME ASPECTS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF TAX INCENTIVES IN THE ECONOMY OF TAJIKISTAN**Tajik State university of law, business and politics**

The article examines and analyzes the research of domestic and foreign scientists on the concept and meaning of applying a tax benefit to the taxpayer's activities, as well as the need to monitor the effectiveness of its assessment.

These incentives are implemented by reducing the tax base, lowering tax rates, exempting manufacturing enterprises and individuals from paying taxes and other various forms of tax benefits. It was noted that, despite the trend of increasing the number of tax benefits for priority sectors of the national economy, in recent years, scientists and industry experts have not conducted a comprehensive specific analysis in terms of economic, budgetary and social efficiency of those business entities that enjoy tax benefits. Only after the implementation of monitoring the effectiveness of the tax benefit, including its positive impact on the development of individual sectors of the national economy, will this become possible. In addition, in the scientific article, the author made a number of specific proposals to solve these problems.

Key words: *tax benefits, tax relations, tax incentives, taxation system, tax authorities, tax control, tax exemption, tax regulation, tax extension.*

Сведения об авторе:

Маъмуров Анваржон Махмуджонович, заведующий кафедры налога и налогообложения, кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Тел.: (+992) 11-771 -17-17; e-mail: a.mamurov1974@mail.ru

SOME ISSUES OF OPTIMIZATION AGRICULTURAL WATER USE IN
TAJIKISTAN**Institute of Economics and Demography
National Academy of Sciences of Tajikistan**

The article explores issues related to the efficient use of water resources in the agricultural sector of Tajikistan's economy. An analysis was conducted of the medium-term changes in water intensity indicators of GDP/GRP and water intensity of agricultural production across the country's regions. The main stages of ongoing reforms in the irrigated agriculture sector are examined, and the actions of the Government of Tajikistan to improve the efficiency of water use and its contribution to the implementation of modern "green" water-saving technologies in the agricultural sector, as well as the development of international cooperation to attract green investments and accelerate the development of the green economy as a whole, are analyzed.

Keywords: *water resources, water intensity, irrigated agriculture, water-saving technologies, regional development, green economy, and water resource management.*

Tajikistan is among the regions with sufficient water supply, and its total water resources are proportional to the needs of the economy. However, water resources are distributed unevenly within the country. For example, the difference in water resources per unit area between the Khatlon region and GBAO (Gorno-Badakhshan Autonomous Region) is more than 7 times greater.

In addition, due to inefficient management and misuse of water resources, several regions have experienced severe annual water shortages, particularly of irrigation water, in recent decades. This situation is a serious obstacle to the socio-economic development of these regions.

The main reserves for increasing water supply in the regions of the republic are primarily in the area of irrigated land, as 85% to 90% of the country's total water volume is consumed in this sector. Irrigation of agricultural land plays an important role in providing the population with food products and creating jobs in rural areas.

The effectiveness of irrigated agriculture is confirmed by the following fact: while occupying 17.5% of all cultivated land worldwide, irrigated lands provide 1/3 of the total global food production, or 50% [8.67] of all agricultural output in value terms. They yield 2/3 of the world's rice harvest and mainly grow cotton, oilseeds, fruits, grains, forage crops, and vegetables.

The effectiveness of irrigated agriculture is particularly high in countries located in arid regions, including Tajikistan. Occupying 16% [2.60] of agricultural land area, irrigated agriculture sectors provide approximately 80% of the total gross output and 88-92% of the net income from the total agricultural production of the country.

However, this sector of the country's water management complex has faced a number of serious problems that arose back in the Soviet era - in the 70s and 80s. This stage of land reclamation development in the republic was characterized by a high rate of irrigation development and large-scale hydraulic construction against the background of insufficient attention to the technical equipment of irrigation systems and the improvement of the land's reclamation condition. All of this led to a decrease in the fertility of irrigated lands

For example, if in the period of 1971-1975, the productivity of each hectare of reclaimed land increased by 20%, and the relative cost for 1 ruble of product growth was 0.8 rubles, then in the 1980s, this cost in irrigated agriculture increased to 4 rubles (in 1987 prices). This indicator shows that capital investments were insufficient during this period [1,5].

These problems of agricultural irrigation were further exacerbated during the civil war. In the 1990s, more than a third of irrigated land was abandoned, and irrigation and drainage networks became unusable in a number of regions of the country. To rectify the situation, it became necessary to take urgent measures and implement reforms.

The water sector of Tajikistan has undergone several stages of reform during the years of independence. Since 2006, the government, through the Decree of the President of the Republic of Tajikistan No. 1713 (PRT, 2006), began implementing the “Strategy for Reforming the System of Public Administration of the Republic of Tajikistan.” On the initiative and instruction of the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, important programs and plans were developed and implemented, including the “Program for Improving the Provision of the Population of the Republic of Tajikistan with Drinking Water for 2008-2012,” the “Plan for Developing New Irrigated Lands in the Republic of Tajikistan for 2008-2012,” “On Measures to Improve the Meliorative Condition of Irrigated Agricultural Lands of the Republic of Tajikistan for 2010-2014,” the “Program for the Restoration of Pressure Pipes and Pumping Stations of the Ministry of Melioration and Water Resources of the Republic of Tajikistan for 2010-2015,” and a number of other programs.

More than 150 million US dollars were invested in the implementation of these programs. The implementation of these programs helped to overcome the crisis situation that arose in Tajikistan as a result of the civil war. The volume of water supply increased, the ameliorative condition of irrigated lands improved, and the equipment of a number of major pumping stations in the country was completely replaced.

An important stage in the reform of the country’s water sector was the development and implementation of the “Program for the Reform of the Agricultural Sector of the Republic of Tajikistan for 2012-2020”, which also envisaged reforms in the water sector and the transition to integrated water resources management (IWRM) based on planning at the level of river basins.

During this period, the Decree “On Improving the Management Structure of the Executive Bodies of State Authority of the Republic of Tajikistan” was adopted, according to which reforms were carried out in the system of water sector management in the country. The Ministry of Melioration and Water Resources was abolished, and the Ministry of Energy and Water Resources was established to oversee and implement water resources management policy in the country.

Issues related to melioration and irrigation, under the same decree, were transferred in 2014 to the newly established Agency for Melioration and Irrigation under the Government of the Republic of Tajikistan, which should oversee programs for bank protection and measures to prevent floods and mudflows.

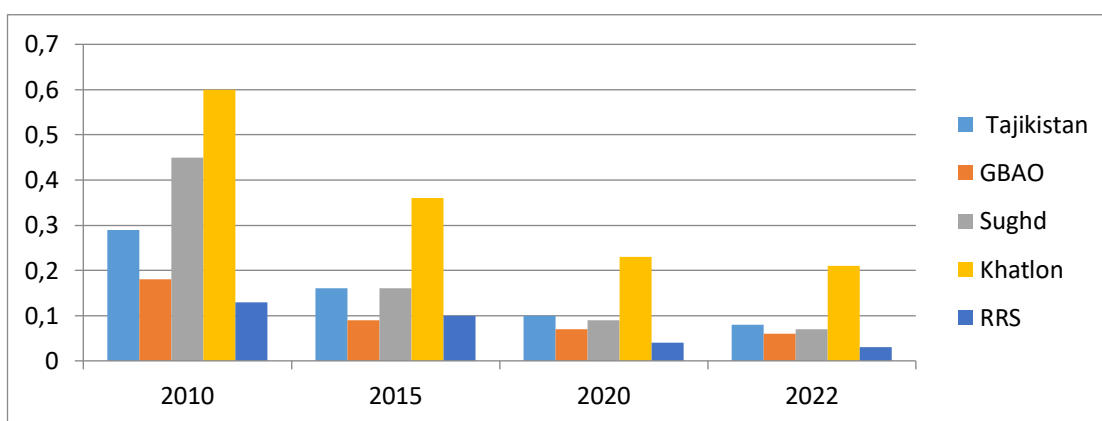
In 2015, the “Program for Water Sector Reform in the Republic of Tajikistan for 2016-2025” was implemented on the basis of the basin approach. The water sector reform is also aimed at creating a basis for the implementation of integrated water resources management (IWRM) in Tajikistan, decentralizing tasks and their resolution at the basin level, and distributing responsibilities among various government institutions.

Within the framework of these reforms, four large river basins were formed - Syrdarya, Kofarnihon, Vakhsh, and Panj - which cover all surface and groundwater sources of the country. Thus, four main basins and several sub-basins were established. These basins and sub-basins will be managed by newly established river basin organizations (RBOs), while river basin councils (RBCs) will function as an advisory body in the management process.

The reforms carried out by the Government of the Republic of Tajikistan have ensured a number of positive results, which are confirmed by calculations using water management complex efficiency indicators, such as water intensity of gross output (gross domestic product or regional product) and water intensity of agricultural production. When assessing such an indicator as the water intensity of GDP in a particular country, it should be borne in mind that this indicator reflects not only the level of efficiency of water consumption, but also the level of implementation of water-saving technologies, water losses in networks, etc.

Of particular importance in this direction is the existing economic structure, that is, the specific weight of industries with a high level of added value and relatively low water consumption, on the one hand, and the specific weight of industries with a lower level of added value and high water consumption, such as agriculture, including irrigated agriculture, on the other hand.

Figure 1 shows the dynamics of changes in the indicators of water intensity of GDP/GRP within the framework of the country's water management complexes and its individual regions. The data show that from 2010 to 2022, the water intensity of gross domestic product decreased in all regions [5,129]. Basically, this decrease is related to an almost threefold increase in GDP/GRP in general across the country and in all regions.

Figure 1: Dynamics of changes in the indicators of water intensity of GDP/GRP in the regions of Tajikistan (m^3/somoni)

During this period, a stable downward trend in water intensity was observed in all regions of the country, ranging from 20% in the Sughd region to 39.7% in GBAO. The calculated water intensity of GDP for the period 2010-2022 is about $0.19 \text{ m}^3/\text{somoni}$ of GDP or about 1164 m^3 per 1000 US dollars of GDP (in 2022) for the whole country. In this regard, it should be noted that this indicator in Tajikistan is 3-5 times higher than the indicators of neighboring Central Asian countries. This means that the level of efficiency of water consumption and the use of water-saving technologies in our country is lower compared to neighboring countries, and urgent reforms in the water management system are needed.

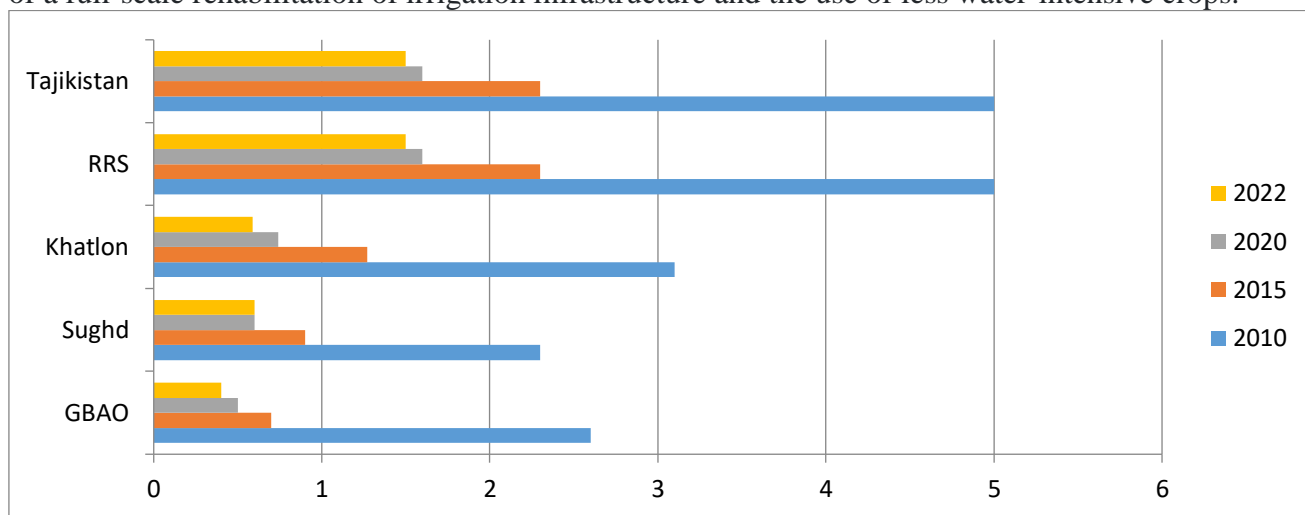
In addition, the sectorial structure of water consumption also has a great impact on these negative factors. In Tajikistan, up to 90% of water is used on irrigated land, while this indicator in neighboring Central Asian countries does not exceed 65%. Meanwhile, up to 25% of water goes to industrial sectors, where the efficiency of water use per unit of output is several times higher than in the agricultural sector.

During the period 2010-2022, water withdrawal for irrigation decreased from 7,914 million m^3 to 7,290 million m^3 , or by 7.9%. At the same time, the average water consumption per 1 hectare

of irrigated land decreased from 10.9 thousand m³ to 9.8 thousand m³, or by more than 10%. In the early 1990s, this indicator exceeded 16 thousand m³. Such a significant decrease in water consumption per 1 hectare is primarily related to the 2.5-fold reduction in the area of cotton crops, which are a very water-intensive crop [4,65].

The water intensity of agricultural production (GBAO) also showed a significant decreasing trend over 12 years, which is mainly due to the use of less water-intensive crops (Figure 2). On average, such a decrease amounted to about 45% across the country. In some regions, including GBAO, this decrease was 6 times greater, which is the result of a twofold reduction in water withdrawal for agricultural needs. This was significantly influenced by the implementation of a full-scale rehabilitation of irrigation infrastructure and the use of less water-intensive crops.

Figure 2: Dynamics of changes in the indicators of water intensity of agricultural products (WIAP) in the regions of Tajikistan (m³/somoni)

A new stage in the development of the country's water sector was marked by initiatives aimed at transitioning to a "green economy," which is one of the global directions of development for countries. In 2008, the UN environmental program, the Green Economy Initiative, was announced, which was aimed at assisting governments of various countries in changing their economic policies and ensuring the use of environmentally friendly technologies, renewable energy sources, water supply and environmental transport services, waste management, the construction of "green buildings," sustainable agriculture, and so on.

The next stage in the "Green Economy Initiative" was the development of a "New Global Green Course," which was identified as a way of global development that could restore stability to the global economic and financial system. In December 2009, the UN General Assembly decided to include the topic of the green economy as one of the key topics of the UN Conference on Sustainable Development (Rio+20), which was held in Rio de Janeiro, Brazil, in 2012.

In his speech at the general session of the UN Conference on Sustainable Development in Rio de Janeiro on June 21, 2012, the President of the Republic of Tajikistan E.Rahmon stated that "... there is no doubt that the results of the Conference will ensure the launch of a rapid and sound transition to a "green economy", which will help to create new jobs and eradicate poverty due to investments in the preservation of natural wealth, on which the future of planet Earth depends." In his Address to the Parliament of the country in 2014, the President of the Republic of Tajikistan, E.Rahmon, emphasized that our state is a strong supporter of the steps and initiatives of influential international organizations, including the United Nations, and developed countries in the

development and use of renewable and environmentally friendly energy sources as the basis of a green economy.

To promote the development of a “green economy,” the Strategy for the Development of a “Green Economy” in the Republic of Tajikistan for 2023-2037 was approved in 2022. This strategy was developed to implement the Action Plan for fulfilling the tasks outlined in the President of the Republic of Tajikistan’s Address of December 21, 2021, “On the Main Directions of Domestic and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan,” and the Government’s Resolution No. 2 of January 24, 2022, “On the Results of Socio-Economic Development of the Republic of Tajikistan in 2021 and Tasks for 2022.” Its key tasks focus on measures for institutional reforms, efficient use of natural resources, attracting investments, implementing modern and innovative technologies, and strengthening international cooperation in the field of the “green economy” [3,25].

In 2021, in the Kushoniyon, Jaloliddin Balkhi, Dusti, Jayhun, Yovon, and Dangara districts of the Khatlon region, modern drip irrigation was implemented by LLC “Juntay Khatlon Xin Silu”, LLC “Vodii Zarrin”, and LLC “Juntay Dangara Textile Xin Silu”, which is in line with the development trends of the “green economy.” Currently, there are 161,000 hectares of orchards, including vineyards, in the country, of which 845 hectares are intensive orchards using drip irrigation methods. According to this strategy, by 2037, modern water-saving technologies will be implemented on all new irrigated land in the country, and drip irrigation will be used on more than one-third of the country’s irrigated land.

Given that the issues of water scarcity, food security, and the reduction of threats associated with climate change can only be resolved through active cooperation and coordination of the entire global community, Tajikistan has taken active measures in this direction and has put forward a number of initiatives that have been supported by the international community. In his Address to the National Assembly and the Assembly of Representatives of the Republic of Tajikistan in 2023, the President of the Republic of Tajikistan, the Leader of the Nation, respected E. Rahmon, noted: “Given the increasingly difficult international political situation, the escalation of the geopolitical and military situation, threats to security, the financial and economic crisis, as well as issues related to climate change, food shortages, and drinking water scarcity in the world and the region, and their consequences, in the conduct of Tajikistan’s foreign policy, we are compelled to take the necessary measures. It is worth noting that the adoption of the decision last year by Tajikistan on the fifth initiative and the proclamation of 2025 as the ‘International Year of Glaciers’ Preservation’ and March 21 of that year as the ‘World Day of Glaciers’ Preservation’ and the establishment of the International Glaciers’ Preservation Fund is an important event for the global community and a source of pride for the hardworking people of Tajikistan.”

It is worth noting that since 2000, also on the initiative of the President of the Republic of Tajikistan, the Leader of the Nation, respected E. Rahmon, the UN General Assembly has adopted 7 resolutions aimed at resolving water issues. Among them, the following 4 resolutions are considered the most important:

- International Year of Freshwater, 2003. UN General Assembly Resolution 55/196 of December 20, 2000, 55th session.
- International Decade for Action “Water for Life,” 2005-2015. UN General Assembly Resolution 58/217 of December 23, 2003, 58th session.
- International Year of Water Cooperation, 2013. UN General Assembly Resolution 65/154 of December 20, 2010, 65th session.

- International Decade for Action “Water for Sustainable Development,” 2018-2028. UN General Assembly Resolution A/RES/71/222 of December 21, 2016, 71st session.

In conclusion, it is worth noting that during the years of Tajikistan’s independence, the President and Government of the country have taken active steps to overcome not only most of the past crises in water management but have also begun to implement new initiatives and programs for the development of agricultural irrigated production based on the introduction of “green agro-production technologies” and environmentally sound and safe water resource management. The success of implementing these actions will largely depend on the effectiveness of addressing the tasks of training highly qualified personnel in the water and agricultural sectors, as well as on effective international cooperation to increase “green” investments in these sectors of the Tajik economy.

Bibliography

1. Духовный В.А. Мелиорация, водное хозяйство и социально-экономические проблемы Средней Азии//ж-л «Мелиорация и водное хозяйство, 1989. №9-с.3-6.
2. Маҷмӯаи омури кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон/Агентии омури назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон-2023, с.156
3. Обидов, К. Р. «Зелёная» экономика: концептуальные основы и перспективы развития в Республике Таджикистан / К. Р. Обидов. – Душанбе : Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, 2024. – 211 с. – EDN ZURKTP.
4. Обидов, К. Р. Концептуальные "зеленые" подходы к вопросам повышения эффективности аграрного водопользования в Таджикистане / К. Р. Обидов, Х. Г. Норов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № S4-1. – С. 63-68. – EDN QRQQIK.
5. Производственная инфраструктура как условие развития экономики Таджикистана / А. Рауфи, О. Бобоев, К. О. Бобоев [и др.]. – Душанбе : Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, 2024. – 223 с. – EDN NBVJWJ.
6. Agreement between the Republic of Kazakhstan, the Republic of Kyrgyzstan, the Republic of Uzbekistan, the Republic of Tajikistan and Turkmenistan "On cooperation in the field of joint management of the use and protection of water resources of interstate sources" http://icw-aral.uz/statute1_ru.htm
7. Strategy for green economy development in the Republic of Tajikistan for 2023–2037 <https://medt.tj/images/08.02.2024.pdf>
8. Annual Report 2011-12 ICID. –New Delhi (INDIA): International Commission on Irrigation and Drainage, 2018. -67 p. <https://icid-ciid.org/publication/info/33>

Обидов К.Р.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ БЕҲТАРСОЗИИ ИСТИФОДАИ ОБ ДАР КИШОВАРЗИИ ТОҶИКИСТОН.

Институти иқтисодиёт ва демография Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Дар мақола масъалаҳои истифодаи самаранокӣ захираҳои об дар баҳии кишоварзии иқтисодиёти Тоҷикистон таҳқиқ шудаанд. Таҳлили тағйирёбии нишондиҳандаҳои миёнамӯҳлати обталабии ММД/ММҲ ва обталабии маҳсулоти кишоварзии истеҳсолшуда дар миқёси минтақаҳои кишвар гузаронида шудааст. Марҳалаҳои асосии ислоҳоти ҷоришаванда дар баҳии обёрии кишоварзӣ баррасӣ гардида, амалҳои Ҳукумати Тоҷикистон оид ба баланд бардоштани самаранокӣ истифодаи об ва мусоидати он дар татбиқи технологияҳои муосири “сабзи” сарфакоронаи об дар баҳии кишоварзӣ, инчунин рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ барои ҷалби сармоягузориҳои сабз ва суръатбахии рушди иқтисоди сабз дар маҷмӯъ, таҳлил карда шудаанд.

Калимаҳои калидӣ: захираҳои об, обтабаӣ, обёрии кишоварзӣ, технологияҳои сарфаи об, рушди минтақаӣ, иқтисоди сабз ва идоракунии захираҳои об.

Обидов К.Р.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПТИМИЗАЦИИ АГРАРНОГО ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

**Институт экономики и демографии
Национальная академии наук Таджикистана**

В статье исследованы вопросы эффективного использования водных ресурсов в аграрном секторе экономики Таджикистана. Проведен анализ среднесрочного изменения показателей водоемкости ВВП/ВРП и водоемкости произведенной аграрной продукции в разрезе регионов страны. Рассмотрены основные этапы проводимых реформ в секторе орошаемого земледелия и проанализированы действия Правительства Таджикистана по повышению эффективности водопользования и его содействия в деле внедрения современных «зеленых» водосберегающих технологий в аграрном секторе экономики и развития международного сотрудничества для привлечения зеленых инвестиций и ускорение развития зеленой экономики в целом.

Ключевые слова: водные ресурсы, водоемкость, орошаемое земледелие, водосберегающие технологии, региональное развитие, зеленая экономика и управление водными ресурсами.

Info about the author:

Obidov K.R. – PhD in Economics, Senior Researcher at the Department of Infrastructure Studies, Institute of Economics and Demography, National Academy of Sciences of Tajikistan.

E-mail: okamol@gmail.com Tel: (+992) 935-608-907

**ШАРИКИИ ДАВЛАТӢ-ХУСУСӢ – УҒУҚИ НАВИ
РУШДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**
Қисми 2. Шарикии давлатӣ-хусусӣ - имкониятҳои тавсеаи шарикӣ

**Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ
Институти илмию тадқиқотии сайёҳӣ ва соҳибкории ДБССТ**

Қисми дуюми мақола ба имкониятҳои рушду густариши шарикии давлатию хусусӣ (ШДБХ) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллифони таваҷҷӯҳи худро бештар ба самтҳои калидии ҷалби сармоягузорӣ ва бунёди ҷойҳои нави корӣ равона мекунанд. Инчунин монетаҳои мавҷуда барои татбиқи ШДБХ баррасӣ карда шуда, ҷораҳои зарурӣ барои бартараф кардани онҳо ва густариши ШДБХ дар ҷумҳурӣ пешниҳод карда мешаванд. Ҳадафи мақола коркарди тавсияҳо барои мақомоти давлатӣ ва сармоягузори хусусӣ мебошад, ки ба иштирок дар лоиҳаҳои ШДБХ манфиатдоранд ва аҳамияти кӯшишҳои муштаракро барои шукуфоии иқтисоди кишвар таъкид мекунанд.

Калидвожаҳо: шарикии давлатӣ-хусусӣ (ШДБХ), сармоягузорӣ, рушди иқтисодӣ, лоиҳаҳои инфрасохторӣ, монетаҳои рушд, тавсияҳо барои сармоягузoron, бунёди ҷойҳои корӣ.

Дар қисми якуми мақола мо концепсияи шарикии давлативу хусусӣ (ШДБХ) ва нақши калидии онро дар рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ намудем. ШДБХ воситаи муассирест, ки қодир аст сармоягузорӣ ва дониши хусусиро барои татбиқи лоиҳаҳои бузурги инфрасохторӣ, навсозии соҳаҳои муҳим ва ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ сафарбар намояд.

Дар ин бахш мо имкониятҳои рушди ШДБХ-ро дар Тоҷикистон ба таври муфассал баррасӣ намуда, самтҳои асосиро, ки барои ҷалби сармоягузорӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ иқтидори бештар доранд, муайян менамоем. Мо инчунин монетаҳои мавҷудаи рушди ШДБХ-ро таҳлил хоҳем кард ва як қатор ҷораҳои пешниҳод хоҳем кард, ки дар рафъи ин монетаҳои нақши самаранок мегузоранд.

Ҳадафи ин мақола пешниҳоди тавсияҳои мушаххас барои мақомоти давлатӣ ва сармоягузори хусусӣ дар Тоҷикистон мебошад, ки дар таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ иштирокчиҳои эҳтимолӣ шуморида мешаванд. Шарикии давлативу хусусӣ (ШДБХ) барои Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти беназирест барои суръат бахшидан ба рушди иқтисодӣ ва таъмини рушди устувори мамлакат. Мо итминон дорем, ки дар шароити захираҳои маҳдуди бучетӣ ва зарурати навсозии инфрасохтор талошҳои муштараки давлат ва бахши хусусӣ кодиранд барои рушди иқтисодии Тоҷикистон уфқҳои нав кушоянд.

ШДБХ қодир аст ки дар бахшҳои асосии иқтисодиёти Тоҷикистон суръатбахши пешрафт гардад. Рушди инфрасохтори иҷтимоӣ, нақлиётӣ, энергетикӣ, обӣ ва коммуналӣ бо ҷалби сармоягузори зарурӣ ба ин бахшҳо аз он вазифаҳоест, ки давлат мустақилона иҷро карда наметавонад. Аз ин рӯ ШДБХ имкон медиҳад, ки ба ин лоиҳаҳои сармоягузори хусусӣ, дониш ва таҷрибаи пешқадами технологӣ ҷалб карда шаванд, ки ин раванди навсозиро суръат бахшад ва сифати хидматҳои пешниҳодшавандаро баланд бардорад.

Илова ба рушди инфрасохтор, ШДБХ таъсиси ҷойҳои нави кориро дар соҳаҳои иҷтимоӣ, истифодаи инфрасохтор ва инчунин дар бахшҳои марбута ҳавасманд мекунанд. Ҳамзамон, амалӣ гардидани лоиҳаҳо бо иштироки ШДБХ ба боло рафтани сатҳи зиндагии аҳоли ва паст кардани сатҳи бекорӣ ҳамаҷониба мусоидат менамояд.

Шарикии давлатӣ-хусусӣ ҳамчун механизми муҳими ҳамкорӣ байни бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ хизмат мекунанд ва имкон медиҳад, ки захираҳо ва таҷрибаи ширкатҳои

хусусӣ барои татбиқи лоиҳаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим самаранок истифода шаванд [3].

Иштирокчиёни шарикии давлатӣ-хусусӣ як қатор вазифаҳои калидиро иҷро мекунанд, аз ҷумла таҳияи пешниҳодҳои техникаю иқтисодӣ ва ҳуҷҷатҳо барои татбиқи лоиҳаҳо, инчунин таъмини маблағгузорӣ ҳам бо маблағҳои худӣ ва ҳам аз ҳисоби шахсони сеюм. Шарикони хусусӣ барои истифода ва нигоҳдории иншоот тавассути татбиқи технологияҳо ва усулҳои муосири идоракунӣ масъуланд, ки ба баланд бардоштани сифати хизматрасониҳо мусоидат мекунад. Онҳо инчунин вазифадоранд, ки маълумоти заруриро тибқи дархост, ба истиснои маълумоти маҳдуд, пешниҳод кунанд ва уҳдадорҳои дар созишномаҳои ШДБХ пешбинишударо иҷро кунанд, ки самаранокӣ ва шаффофияти ҳамкориҳои байни бахшҳои давлатӣ ва хусусиро таъмин менамоянд.

Давлат дар доираи ШДБХ таъмин ва фароҳам овардани муҳити мусоиди қонунгузорӣ ва институтсионалиро бо риояи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва стандартҳои сифат қафолат медиҳад [1].

Дар баҳши давлатӣ вазифаҳои иштирокчиёни шарикии давлатӣ-хусусӣ аз тасдиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии барои татбиқи Қонун дар бораи ШДБХ зарурӣ иборат мебошад, ба монанди шаклҳои намунавии созишномаҳо ва тартиби интиҳоби озмунии шарикони хусусӣ ва ғайра [2]. Дар навбати худ онҳо барои тасдиқи рӯйхати барномаҳо ва лоиҳаҳои рушди ШДБХ, ташаббуси лоиҳаҳои дорои аҳамияти миллӣ, инчунин қабули қарорҳо дар бораи бастан ва қатъ кардани созишномаҳо дар доираи ҷунин шарикӣ масъуланд. Иштирокчиён метавонанд ҳамчун яке аз ҷонибҳо дар татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ баромад кунанд ва ваколатҳои дигарро тибқи қонунгузориҳои ҷорӣ амалӣ намоянд, ки ба ҳамкориҳои самарабахши бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ мусоидат мекунад.

Баҳши хусусӣ, дар навбати худ, навоарӣ, сармоягузорӣ ва таҷрибаи идоракуниро меорад, ки ба татбиқи самаранокӣ лоиҳаҳо мусоидат мекунад [4]. Кӯшишҳои муштарак имкон медиҳанд, ки маблағгузорӣ оқилона амалӣ карда шуда, хатарҳо кам карда шаванд ва сифати хизматрасониҳо баланд бардошта шаванд, ки дар ниҳоят ба беҳтар шудани инфрасохтори иҷтимоӣ ва рушди иқтисодӣ оварда мерасонад [13].

Иштирокчиёни шарикии давлатӣ-хусусӣ аз баҳши хусусӣ вазифаҳои асосиро иҷро мекунанд, аз ҷумла таҳияи пешниҳодҳои техникаю иқтисодӣ ва ҳуҷҷатҳои зарурӣ барои татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ. Онҳо метавонанд маблағгузориҳои пурра ё қисмии лоиҳаҳоро анҷом диҳанд ва инчунин маблағгузориҳои шахсони сеюмро қафолат диҳанд, ки ба беҳтар шудани сифати идоракунии лоиҳа мусоидат мекунанд. Ғайр аз он, шарикони хусусӣ барои истифода ва нигоҳдории иншооти созишномаҳо тавассути татбиқи технологияҳо ва усулҳои муосири идоракунӣ ва қафолати сифати молҳо, корҳо ва хидматҳои марбут ба ин иншоот масъул мебошанд. Онҳо вазифадоранд, ки маълумот ва ҳуҷҷатҳои заруриро тибқи дархост пешниҳод кунанд, ба истиснои маълумоти маҳдуд ё сирри тиҷоратӣ, инчунин дигар уҳдадорҳои дар созишномаҳои ШДБХ пешбинишударо иҷро кунанд (нақшаи 1.).

Таҷрибаи нишон медиҳад, ки ширкатҳои хусусӣ одатан захираҳоро самараноктар истифода мебаранд ва ба ҳадафҳои худ ноил мешаванд. Лоиҳаҳои ШДБХ ба баланд бардоштани самаранокӣ идоракунӣ ва сарфакунии хароҷот мусоидат мекунанд, ки ба беҳтар шудани сифату самаранокӣ хизматрасониҳо оварда мерасонанд [5].

Ҳамин тариқ, шарикии давлат ва баҳши хусусӣ захираҳо ва таҷрибаи бахшҳои давлатӣ ва хусусиро барои татбиқи лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва инфрасохторӣ муттаҳид намуда, дастрасӣ ба навоариҳо ва имкониятҳои дарозмуддатро фароҳам меорад. Ин ҳамкорӣ сифати хидматҳоро беҳтар намуда, инкишофи иқтисодиро ҳавасманд мекунад ва ба рушди устувор ҳамаҷониба мусоидат менамояд.

Рушди ШДБХ аз нигоҳи таҳкими робитаҳои иқтисодӣ бо ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба кишвар муҳим аст. Ин имкон медиҳад, ки кишвар ба технология ва дониши пешрафта дастрасӣ пайдо намуда, сармоягузориҳо ба соҳаҳои афзалиятнок вуъдат диҳад [7].

Новобаста аз дастоварду иқтидори мавҷудаи ШДБХ, барои рушди бомуваффақияти он дар Тоҷикистон бояд як қатор монеаҳоро паси сар намуд. Мушкилоти асосӣ ин набудани

заминаи дақиқи қонунгузорӣ, ки лоиҳаҳои ШДБХ-ро танзим мекунад, инчунин нокифоягии таҷриба дар таҳия татбиқ ва амалӣ намудани онҳо мебошанд. Барои баланд бардоштани сатҳи эътимод ба ШДБХ шаффофияти раванди интихоби шарикон ва татбиқи лоиҳаҳо муҳим мебошад [8]. Мубориза бо фасод қисми чудонашавандаи рушди бомуваффақияти ШДБХ мебошад, зеро он самаранокӣ ва адолати лоиҳаҳоро таъмин мекунад.

Нақшаи 1. Вазифаҳои иштирокчиёни ШДБХ

Сарчашма: Таҳияи муаллифон

Барои густаришу рушди бомуваффақияти ШДБХ дар Тоҷикистон бояд чораҳо натиҷабарханд андешида шаванд. Пеш аз ҳама, заминаи қонунгузори танзимкунандаи лоиҳаҳои ШДБХ бояд таҳия ва тақвину дода шаванд [10]. Инчунин тақмили ваколатҳои мақомоти махсуси идоракунии давлатии ШДБХ, ки раванди татбиқи лоиҳаҳоро ҳамроҳанг ва назорат мекунад, муҳим аст [12]. Қадами муҳим ин гузаронидани барномаҳои таълимӣ барои бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ чӣ ба баланд бардоштани сатҳи салоҳият дар соҳаи ШДБХ мебошад. Инчунин шаффофияти раванди интихоби шарикон ва татбиқи лоиҳаҳо, ҳамзамон фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ, ки коршиносон ва сармоягузорҳои воқеии байналмилалиро ҷалб мекунад, зарур мебошад [7].

ШДБХ метавонад омилҳои асосии пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоии Тоҷикистон гардад. Бо дарназардошти иқтисодии кишвар ва самтҳои рушди он, ШДБХ метавонад дар расидан ба ҳадафҳои рушди устувор ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли нақши

ҳалқунанда бозад.

Дар давоми солҳои сипаригардида мувофиқи маълумоти Муассисаи давлатии “Маркази татбиқи лоиҳаҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ” якҷанд лоиҳаҳои муҳими соҳаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва инфрасохтори иқтисодиёт таҳия ва амалӣ гардиданд.

Лоиҳаи “Таҷдид ва идоранамоии кӯдакестони №133 дар ш. Душанбе” тибқи Созишномаи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ байни Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҶДММ “Бойчечак” аз 22 сентябри соли 2016 ба мувофиқа расида, пешбинӣ шудааст, ки дар муҳлати 10 сол ҶДММ “Бойчечак” кӯдакестони номбаршударо бо маблағи 8 млн. сомонӣ пурра таъмиру таҷдид намуда, тамоми таҷҳизотҳоро навсозӣ ва иқтидори ғунҷоиши боғчаро зиёд менамояд.

Лоиҳаи “Соҳтмони хатти интиқоли барқ ба МОИ “Данғара” тибқи Созишномаи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ байни Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, ШСХК “Барқи Тоҷик”, Маъмурияти МОИ “Данғара” ва Ширкати хитойии “Shanxi Coal Corporation” аз 22 декабри соли 2016 ба муҳлати 8 сол ба маблағи 22,8 млн. доллари ИМА ба татбиқ гардида истодааст. Мувофиқи лоиҳаи зикргардида бунёди як зеристгоҳи 220/35/10 кВ, ду хатти интиқоли барқи баландшиддат дар масофаи 15 км аз НБО “Сангтуда 1” ва дар масофаи 26 км аз зеристгоҳи “Шар-Шар” амалӣ мешаванд.

Лоиҳаи “Низоми бақайдгирии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ ва низоми автоматии барасмиятдорони гумрукии воситаҳои мобилӣ” мувофиқи Созишномаи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ байни Хадамоти алоқаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҶДММ “Нет Селюшенс” («Net Solutions») аз 6 сентябри соли 2021 ба муҳлати 10 сол ва ба маблағи 27 млн. сомонӣ татбиқ шуда истодааст. Амалӣ гардидани лоиҳаи мазкур ба ҳалли як қатор масъалаҳо, аз ҷумла ташкили маҳзани ягонаи рамзҳои IMEI-и воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ, муқовимат ба истифодабарии ғайриқонунии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ, муқовимат ба воридот ва истифодабарии ғайриқонунии воситаҳои мобилии алоқаи барқӣ, пешгирии паҳн гардидани воситаҳои мобилии алоқаи барқии бесифат ва ғайра равона шуда, ҳамзамон ба ғанӣ гардонидани даромади бучети давлат мусоидат менамояд.

Бо вуҷуди ин, бо дарназардошти сатҳи истифодабарии амволи давлатии мавҷудбуда, татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори амалишаванда ва зарурати иҷрои пурраи уҳдадорӣҳои давлат ҳулоса намудан мумкин аст, ки имкониятҳои истифодаи васеи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ҳоло бисёр мебошанд. Истифодаи чунин имкониятҳо омили муҳими рушди иқтисоди миллӣ мебошад [6].

Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди шарикӣ давлативу хусусӣ дар соҳаҳои гуногун, ки метавонанд сармоягузориро ҷалб намуда, ҷойҳои нави корӣ таъсис диҳанд, иқтидори назаррас дорад [3].

Дар ин раванд, яке аз самтҳои ояндадор ин рушди инфрасохторӣ мебошад. Тоҷикистон ба навсозии системаи нақлиётӣ, аз ҷумла роҳҳо, роҳи оҳан ва фурудгоҳҳо, инчунин соҳтмони иншооти нави гидроэнергетикӣ ва обтаъминкунӣ ниёз дорад. ШДБХ метавонад барои татбиқи ин лоиҳаҳои азим сармоягузори хусусиро ҷалб кунад, ки на танҳо сифати инфрасохторро баланд мебардорад, балки ҷойҳои нави корӣ дар соҳаи соҳтмон, нигоҳдорӣ ва амалиётро фароҳам меорад [9].

Самти дигари муҳим ин рушди соҳаи кишоварзӣ мебошад. Тоҷикистон дорои захираҳои бойи кишоварзӣ мебошад, ки онҳоро барои истеҳсоли маҳсулоти содиротӣ истифода бурдан мумкин аст. ШДБХ метавонад дар навсозии корхонаҳои кишоварзӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва баланд бардоштани сифати маҳсулот кӯмак расонад. Ин дар навбати худ рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзии тоҷикистонро дар бозори ҷаҳонӣ баланд мебардорад, дар деҳот ҷойҳои нави корӣ таъсис медиҳад ва рушди устувори бахши аграриро таъмин менамояд [4].

Новобаста аз иқтидори бузурги кишвар, рушди ШДБХ дар Тоҷикистон бо як қатор монеаҳо рӯ ба рӯ мешавад. Яке аз монеаҳои асосӣ, ин набудани заминаи дақиқи қонунгузорӣ мебошад, ки лоиҳаҳои ШДБХ-ро танзим менамояд. Норасоии шаффофият ва

пешгӯии қоидаҳо сармоягузори хориҷиро, ки аз хатарҳои ҳуқуқӣ ва набудани кафолат метарсанд, бозмедорад. Монеаи дигар ин набудани таҷриба ва салоҳият дар татбиқи лоиҳаҳои ШДБХ мебошад. Чӣ дар баҳши давлатӣ ва чӣ дар баҳши хусусӣ норасоии мутахассисоне ба назар мерасад, ки дорои дониш ва малақаҳои зарурӣ барои идоракунии бомуваффақияти лоиҳаҳои ШДБХ мебошанд.

Барои бартараф кардани ин монеаҳо як қатор чораҳо андешидан лозим аст. Аз ҷумла, қонунгузори муносири ШДБХ бояд таҳия ва қабул карда шавад, ки ба стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ бошад ва шаффофият, пешгӯишаванда ва ҳимояи ҳуқуқи сармоягузори таъмин намояд. Инчунин зарур аст, ки тайёр кардани мутахассисони соҳаи ШДБХ тавассути гузаронидани барномаҳои таълимӣ, таҷрибаомӯзӣ ва ҷалби коршиносони байналмилалӣ ба анҷом расонида шавад. Яке аз қадамҳои муҳим ин баланд бардоштани сатҳи шаффофият дар мақомоти давлатӣ мебошад, ки ба эътимоди сармоягузори ва фароҳам овардани фазои мусоид барои рушди ШДБХ имкон медиҳад [9].

Такмили заминаи қонунгузорӣ.	Барномаи давлатии рушди ШДБХ бояд барои давраи ояндадор таҳия ва татбиқ карда шавад, то заминаи институтсионалӣ ва қонунгузорӣ барои таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ фароҳам оварда шавад
Таърифи возеҳи салоҳият ва нақшо ва вазифаҳои мушаххаси мақомоти танзимкунанда	Инчунин ба назар гирифташ лозим аст, ки ба танзимгар мустақилият ва мустақилияти бештар дода шавад, то ихтилофи эътимодии манфиатҳо бо ҳукумат ва бештар кардани фазои сармоягузорӣ пешгирӣ карда шавад.
Таҳкими талабот ба ошкорбаёнӣ иттилоот дар лоиҳаҳо	Таъмини дастрасӣ барои ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор дар фароҳам овардани муҳити одилонаи рақобат ва ҷалби босифати сармоягузори хориҷӣ.
Таҳияи барномаҳои рушди ШДБХ дар бахшҳои алоҳидаи иҷтимоию муҳими иқтисодӣ.	Таҳияи барномаҳои рушди ШДБХ дар бахшҳои афзалиятнок
Гузаронидани чорабиниҳо барои баланд бардоштани эътимод байни шарикон	фарҳанги ҳамкорӣ байни шарикони давлатӣ ва хусусиро такмил дода шавад
Такмили сиёсати андоз ва гумрук	пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва гумрук

Ҷадвали 1. Пешниҳодот оид ба рушди шарикӣ давлатӣ-хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Сарчашма: Таҳияи муаллифон

Ҷадвали овардашудаи 1 вобаста ба пешниҳодот оид ба рушди шарикӣ давлатӣ-хусусиро дар кишвар баррасӣ намуда, зарурати такмили заминаи қонунгузорӣ ва таҳияи барномаи давлатиро барои ташкили заминаи институтсионалии лоиҳаҳои сармоягузорӣ таъкид намудан лозим аст. Ҷанбаҳои муҳим ин муайян кардани нақши мақомоти танзимкунанда бо мақсади баланд бардоштани мустақилияти онҳо, баланд бардоштани қушодагии иттилоот дар бораи лоиҳаҳо барои фароҳам овардани муҳити рақобат ва таҳияи

барномаҳои ШДБХ дар бахшҳои муҳими иқтисодӣ мебошанд. Инчунин ба зарурати баланд бардоштани эътимод байни шарикони давлатӣ ва хусусӣ ва тақмили сиёсати андоз ва гумрук барои ҷалби сармоягузорӣ диққат дода мешавад.

Ҳамзамон барои татбиқи бомуваффақияти лоиҳаҳои ШДБХ тавсия дода мешавад, ки дар муносибатҳои байни шарикӣ ҳадафҳои рушди устувор ва қонё гардонидани талаботу ниёзҳои аҳоли ба назар гирифта шавад. Инчунин барои рушди бомуваффақияти ШДБХ дар Тоҷикистон талошҳои муштараки мақомоти давлатӣ ва сармоягузори хусусӣ зарур аст, аз ҷумла дар фароҳам овардани муҳити мусоид барои ШДБХ.

Дар навбати аввал, бояд қоидаҳои шаффоф ва фаҳмо барои иштирок дар лоиҳаҳои ШДБХ таҳия ва тасдиқ карда шаванд. Тартиби гирифтани иҷозатномаҳо ва литсензияҳо барои сармоягузори хориҷӣ низ бояд содда карда шавад. Инчунин баланд бардоштани сатҳи ошкорбаёнӣ ва дастрасии иттилоот дар бораи лоиҳаҳои ба нақша гирифташудаи ШДБХ, инчунин фароҳам овардани шароити баробар барои ҳамаи иштирокчиёни расмӣ озмун низ аҳамияти муҳим дорад.

Ҳамин тариқ, сармоягузори хусусӣ бояд, пеш аз ҳама, таҳлили амиқи хусусиятҳои бозори Тоҷикистонро анҷом диҳанд, ҳама гуна имкониятҳои хавфро бодидиқат омӯзанд ва сипас лоиҳаҳои мушаххасро пешниҳод намоянд [13]. Инчунин бояд қайд намуд, ки асоси ба даст овардани натиҷаҳои назаррас аз сармоягузорӣ ва таҳияи нақшаи дарозмуддати стратегӣ ва таъмини идоракунии самараноки лоиҳаҳо ин шарикӣ устувор бо мақомоти давлатӣ мебошад.

Танҳо ҳамкориҳои зичи мустақими давлативу хусусӣ метавонад ба рушди бомуваффақияти ШДБХ ва дар натиҷа ба шукуфоии иқтисодии Тоҷикистон оварда расонад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон - <http://www.president.tj/node/13739>.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ». - [Манбаи электронӣ]. URL: ММНХ Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия».
3. Азизов, С. А. Рушди соҳаи саноат дар даврони истиқлолияти кишвар / С. А. Азизов, Г. А. Маҳмадиева, С. М. Олимхонов // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – No. 3(52). – P. 90-95. – EDN RFAJKJ.
4. Каюмов Н.К., Тагаева Г.М., Хоналиев Н.Х. и др. Концептуальные основы развития реального сектора экономики Таджикистана. – Душанбе, Дониш, 2023. 778 с.
5. Назаров, Д. Т. Теоретико-методологические основы исследования влияния инновационного потенциала на динамику экономического роста в условиях переходной экономики / Д. Т. Назаров // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 1. – С. 49-58. – EDN LLYTZQ.
6. Саидмуродзода Л.Х., Нажмиддинов М.А. Система управления государственным имуществом в Республике Таджикистан: методы, инструменты, институты / под ред. д.э.н., проф. Ш Рахимзода – Душанбе, 2021. 252 с.
7. Довгялло Я.П., Холбобоев Ф.С. Роль инвестиций в экономическом развитии Республики Таджикистан. - Экономика Таджикистана, 2023, №1. С. 22-29. – EDN DKLQBO.
8. Холбобоев, Ф. С. Иқтисоди инноватсионӣ: шароит ва марҳилаҳои гузариш ба рушди инноватсионӣ / Ф. С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – No. 3. – P. 16-26. – EDN ICTGSO.
9. Холбобоев, Ф. С. Сармоягузорӣ - ҳамчун омил асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ / Ф. С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – No. 4. – P. 23-31. – EDN KTCIJU.

10. Холбобоев, Ф. С. Роль инвестиционного законодательства в развитии государственной инвестиционной политики часть 2. Некоторые институциональные вопросы совершенствования инвестиционного климата Республики Таджикистан / Ф. С. Холбобоев // Труд и социальные отношения. – 2024. – Т. 35, № 2. – С. 87-98. – DOI 10.20410/2073-7815-2024-35-2-87-98. – EDN OFGCTT.

11. Холбобоев, Ф. С. Новые глобальные вызовы и угрозы, их влияние на региональное экономическое развитие / Ф. С. Холбобоев // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 3. – С. 155-164. – EDN BBIZQW.

12. <https://adlia.tj>

13. <https://investcom.tj>

Холбобоев Ф.С.,
Анварзода М.А.,
Наджмиддинзода А.Ю.

**ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО – НОВЫЙ ГОРИЗОНТ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Часть 2. Государственно-частное партнерство - возможности расширения
партнерства**

**Институт экономики и демографии НАНТ
Научно-исследовательский институт туризма и
предпринимательства МУПТ**

Вторая часть статьи посвящена возможностям развития и расширения государственно-частного партнерства (ГЧП) в Республике Таджикистан. Авторы акцентируют внимание на ключевых направлениях привлечения инвестиций и создания новых рабочих мест. Также рассматриваются существующие препятствия на пути реализации ГЧП и предлагаются необходимые меры по их преодолению и расширению ГЧП в стране. Цель статьи – разработать рекомендации для органов государственной власти и частных инвесторов, заинтересованных в участии в проектах ГЧП, и подчеркнуть важность совместных усилий для процветания экономики страны.

Ключевые слова: *государственно-частное партнерство (ГЧП), инвестиции, экономическое развитие, инфраструктурные проекты, барьеры развития, рекомендации инвесторам, создание рабочих мест.*

Kholboboev F.S.,
Anvarzoda M.A.,
Najmiddinzoda A.Y.

**PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IS
A NEW HORIZON FOR THE ECONOMIC DEVELOPMENT
OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

Part 2. Public-private partnership - opportunities for partnership expansion

**Institute of Economics and Demography of NAST
Scientific Research Institute of Tourism and Entrepreneurship of IUTET**

The second part of the article is devoted to the possibilities of development and expansion of public-private partnership (PPP) in the Republic of Tajikistan. The authors focus on key areas of attracting investment and creating new jobs. The existing obstacles to the implementation of PPP are also considered and the necessary measures to overcome them and expand PPP in the country are proposed. The purpose of the article is to develop recommendations for government

bodies and private investors interested in participating in PPP projects and to emphasize the importance of joint efforts for the prosperity of the country's economy.

Keywords: *public-private partnership (PPP), investments, economic development, infrastructure projects, development barriers, recommendations for investors, job creation.*

Сведение об авторах:

Холбобоев Файзулло Самадович – к.э.н., ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, ул. Айни 44. тел.: 918 13 22 00, e-mail: faizullo.sx@gmail.com.

Анварзода Маруф Анвар – к.э.н., координатор проекта Национального фонда социального финансирования Таджикистана, Республика Таджикистан, 734013, г. Душанбе, ул. Бехзод, 25а, телефон: 918 62 26 00, e-mail: maruf-a-n@mail.ru.

Наджмиддинзода Анвар Юсуфи – к.э.н., ученый секретарь Научно-исследовательского института туризма и предпринимательства Международного университета туризма и предпринимательства МУТПТ.

**ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ ВИНОДЕЛЬЧЕСКОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ
НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРИЗАЦИИ ОТРАСЛИ**

**Институт экономики и демографии
Национальной академии наук Таджикистана**

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы инновационного развития предприятий винодельческой промышленности Таджикистана на основе кластеризации отрасли. Разработана организационная структура винодельческого кластера и схематически представлена получаемая выгода от сотрудничества первичных сельхозпроизводителей, перерабатывающих предприятий, торговых и иных организаций. Приведены показатели объемов производства винограда внутри региона; совокупность взаимосвязанных отраслей хозяйства региона. Также рассчитаны коэффициент локализации (Кл) и коэффициент душевого производства (Кд) для обоснования формирования винодельческого кластера в регионе.*

***Ключевые слова:** инновационное развитие, винодельческий кластер, коэффициент локализации, коэффициент душевого производства, регион.*

С целью развития инновационной деятельности, Правительством Республики Таджикистан осуществляется ряд практических мер перехода всех субъектов национальной экономики на инновационный путь развития, создаются благоприятные условия по внедрению инновационных процессов в сельском хозяйстве, промышленности и в других отраслях национальной экономики.

Базовой основой производства конкурентоспособной продукции является наличие и состояние материально-технических ресурсов. Несмотря на все проводимые мероприятия по внедрению инноваций на предприятиях винодельческой отрасли Таджикистана, всё ещё наблюдается их низкая инновационная активность. Это очень сильно повлияло на производственно-хозяйственную деятельность большинства предприятий винодельческой промышленности.

Предприятия винодельческой промышленности – это деятельность, производящая и реализующая различные виды винодельческой продукции. Существуют предприятия первичного виноделия, перерабатывающие сырьё, т.е. виноград и выпускающие виноматериалы, а также, предприятия вторичного виноделия, осуществляющие обработку, выдержку виноматериалов и выпуск готовой продукции.

Республика Таджикистан обладает благоприятными условиями для развития отраслей виноградарства и развития виноделия. В преобразовании винодельческой отрасли страны, важную роль играет государственное регулирование. Хотя, Правительство Республики Таджикистан в последние годы большое внимание уделяет развитию садоводства и виноградарства, разрабатывая ряд программ с целью стабилизации отрасли, улучшая её материально-техническую базу, недостаточно внимания уделяется переработке продукции садово-виноградарской отрасли, в том числе на винодельческую продукцию. К тому же, в республике из-за ограниченной площади земельных угодий и сложной конфигурации рельефа, многие хозяйства расположены в горной зоне, где затраты труда на производство центнера продукции остаются более высокими, чем в долинах, так как здесь в основном применяется ручной труд.

В стране, на рынке сбыта винограда, значительно колеблется цена закупки винограда. Малым и средним сельскохозяйственным товаропроизводителям ограничен доступ к мощностям по переработке винограда, а существующие мощности и наличие технологической базы осуществляют переработку поставляемого винограда не в полной мере.

С целью обеспечения эффективного развития отрасли необходимы все структурные элементы, вовлеченные в виноградно-винодельческое производство, то есть связанные между собой, взаимодополняющие друг друга организации и предприятия, которые занимаются производством и реализацией винограда и вина. Они должны наладить взаимовыгодное сотрудничество, посредством формирования виноградно-винодельческих кластеров. Как показывает международный опыт, предприятия и организации, объединяющиеся в единый кластер, способны к быстрому экономическому развитию на внутренних и внешних рынках, так как их сотрудничество в едином кластере позволяет совместными усилиями успешно конкурировать, сохранять и расширять свою долю рынка.

В Республике Таджикистан, с целью формирования единого понимания методологии создания и развития агропромышленных кластеров и создания благоприятных условий для создания и дальнейшего развития агропромышленных кластеров, Правительством страны была разработана и реализуется «Концепция создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2040 года» (утверждена Постановлением №566 от 28 октября 2020 года).

«Агропромышленные кластеры географически расположены в одном или нескольких регионах республики и объединены посредством общих технологий, основанных на науке или традициях конкурентоспособного производства продукции». [1, с.4]

Главными факторами формирования виноградно-винодельческого кластера каждого региона страны являются макроэкономические условия, конъюнктура рынка винограда и вина, экономико-географическое и геополитическое положение региона. Такой подход как территориально-отраслевое сотрудничество предприятий и организаций, с целью производства конкурентоспособной продукции, будет содействовать не только обеспечению роста объемов производства продукции, выходу на мировой рынок, но и экономическому развитию региона и страны в целом.

В Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030г. отмечено, что «... повышение индустриального уровня развития республики за счет развития традиционных для республики промышленных производств, будет характеризоваться созданием агропромышленных кластеров и предприятий по полной переработке продукции сельского хозяйства». [2, с.25]

Кластерный подход является наиболее успешным, если его использовать в тех отраслях, где осуществляются инновации в производстве, с целью выхода на новые рынки, что способствует повышению конкурентоспособности предприятий и регионов. Подобные интеграционные объединения предприятий как кластеры, в условиях современной экономики, демонстрируют высокую эффективность деятельности, позволяющие взаимодействовать сельскохозяйственным товаропроизводителям и предприятиям занимающиеся переработкой и торговлей, что существенно ускоряет темпы экономического роста. Цель кластерного подхода для отрасли является наращивание объема производимой продукции, повышение конкурентоспособности и получение максимальной прибыли.

От того насколько развита инфраструктура рынка зависит эффективное функционирование кластера, так как инфраструктура создаёт необходимые условия для выполнения таких важных функций как транспортировка и доставка продукции; предоставление информации о спросе, предложении, ценах, условиях продажи, местонахождении товаров; финансовая помощь для поддержки производства, расфасовка, хранение товаров на складах, в холодильниках и пр. При этом поддерживается необходимое соотношение спроса и предложения, сокращение времени реализации товаров, ускорения оборота капитала, снижения издержек товародвижения и цен, формирования эффективной конкурентной среды.

С целью создания винодельческого кластера в регионах в рамках определенной территории, необходим поиск предприятий-партнеров для сотрудничества в кластере;

исследование возможностей сотрудничества внутри и за пределами кластера; разработка совместного плана развития кластера; государственная поддержка и создание благоприятных условий для развития кластера; повышение конкурентоспособности кластера; нацеленность на импортозамещения и экспортоориентированность. Такой подход приведет к снижению производственных издержек предприятий за счет долгосрочных контрактов между промышленными предприятиями, финансово-кредитными учреждениями, научными организациями и учреждениями, которые занимаются торговлей и транспортными услугами.

На региональном рынке основными поставщиками винограда и виноматериалов являются специализированные виноградарские сельскохозяйственные предприятия, а также хозяйства населения и дехканские хозяйства. Поскольку виноград является нетранспортабельным, (ухудшается качество сырья в случае перевозки на большие расстояния), важным в размещении предприятий первичного виноделия является приближение к местам выращивания винограда. А заводы вторичного виноделия целесообразней размещать в местах, где больше потребности в готовой продукции. Учитывая, что в стране функционируют достаточно производителей винограда, то потенциальным ядром кластера могут стать крупные производители вина (11 винзаводов), но в настоящее время некоторые из них не функционируют.

В Республике Таджикистан состояние транспортной инфраструктуры отличается широкой сетью автомобильного транспорта, особенно в долинных районах страны. Низкая доля транспортных затрат в себестоимости продукции, это доставка на относительно не большие расстояния на переработку винограда, которая составляет 8-10%. В республике плотность автодорожной сети высокая, особенно в районах, где выращивают виноград, что благоприятствует развитию винодельческой промышленности.

Совместные усилия участников кластера, с целью вывоза винодельческой продукции за пределы страны, способствуют снижению издержек и решению проблем логистики, за счет относительно высокого уровня развития инфраструктуры винодельческих районов страны. С учетом значительного наращивания винодельческой продукции в перспективе, в Таджикистане ожидается значительный дефицит современных складских площадей. Так как предприятия винодельческой отрасли работают круглогодично, необходимы площади для складирования винограда и виноматериалов. Для обеспечения роста конкурентоспособности кластера необходимо обратить внимание на современные производственные мощности внутри кластера.

В стране представлен полный технологический цикл производства конечного продукта, что является предпосылкой для создания винодельческого кластера. Необходимо также осуществить стратегию рыночной диверсификации с нацеленностью на мировой рынок. С целью выявления возможных участников кластера, необходимо определить предприятия, научные и финансовые организации определенной территории.

Участниками кластера могут быть предприятия, выполняющие разные функции, но объединенные одним технологическим процессом, например: предприятия по производству винограда; перерабатывающие предприятия по производству винодельческой продукции; организации по выращиванию посадочного материала, реконструкции и защите виноградников; научные, образовательные и испытательные учреждения; предприятия поставщики сырья (винограда, спирта, тары и т.д.); предприятия оптово-розничной торговли винодельческой продукции; организации по материально-техническому и технологическому обеспечению; государственные и местные органы и учреждения, куда входят финансовые организации, транспортная инфраструктура, технопарки и т.д.

Предприятия, составляющие ядро кластера, являются ключевыми. К обслуживающим предприятиям относятся поставщики сырья, предприятия торговли и услуг, а также технического обслуживания. К научным организациям входящие в состав кластера относятся научно-исследовательские и прикладные институты, ВУЗы

профессионального обучения и подготовки кадров. Региональные структуры поддержки кластерной политики и региональные органы власти, расположены на территории потенциального кластера. К структурам поддержки также относятся транспортная инфраструктура, технологические и промышленные парки.

Организационная структура винодельческого кластера схематически представлена на рисунке 1.

Рисунок 1. Организационная структура винодельческого кластера Республики Таджикистан

Источник: составлено авторами.

Внутри кластера в области проведения разработок по выведению новых сортов винограда большую результативность имеет партнерство винодельческих предприятий с исследовательскими научными учреждениями.

На результаты формирования винодельческого кластера в стране может положительно повлиять учебно-научная инфраструктура соответствующего профиля, расположенная в Республике Таджикистан. Научными исследованиями, разработками и подготовкой кадров занимаются: Таджикский государственный аграрный университет имени Ш.Шотемура, Институт земледелия садоводства и виноградарства, почвоведения Академии сельского хозяйства Таджикистана.

В состав кластера могут также входить такие обеспечивающие предприятия, как производители оборудования, упаковки, поставщики бочек, бутылок, пробок и этикеток, поставщики удобрений и т.д., которые могли бы обслуживать кластер. Подобные поддерживающие предприятия, являются необходимыми участниками кластера.

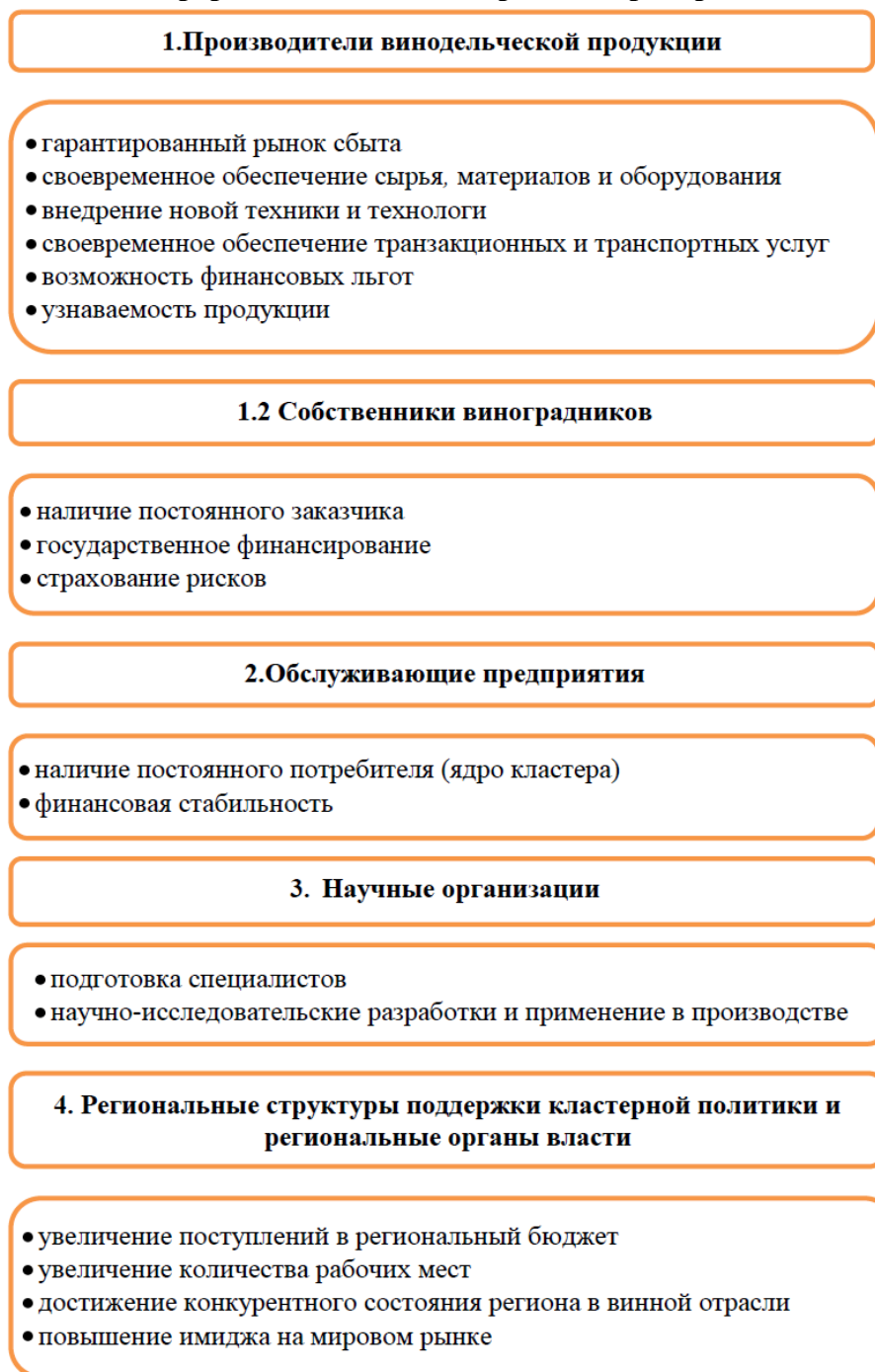
Участниками кластера, в том числе должны быть государственные и региональные органы власти, учебные заведения, финансово-кредитные учреждения, маркетинговые агентства, научно-исследовательские и транспортные организации, а также вспомогательные участники такие как, туризм, медицина, косметология, что является одним из перспективных направлений дальнейшей кластеризации экономики региона. Например, развитие виноградно-винодельческого туризма, не менее выгодно за счет привлечения потребителей по предоставлению комплекса услуг (сбор винограда, дегустация, отдых, ознакомление с местными достопримечательностями и т.д.).

«Следует отметить, что с развитием кластеров, прежде всего, повышается производительность труда, за счет развития производственных отношений и интеграции между участниками кластерной системы, поскольку обеспечение высокой производительности труда в кластере основано на использовании эффективных формы сотрудничества производителей». [3, с.425]

Создание новых предприятий внутри кластера приведет к увеличению численности рабочих. Предприятия, входящие в состав кластера, получают выгоду от сотрудничества первичных сельхозпроизводителей, перерабатывающих и торговых предприятий, которые устанавливая взаимоотношения с покупателями знают их потребительские нужды. Рассмотрим, какие выгоды ожидают участников кластера (рисунок 2).

Рисунок 2. Получаемая выгода от сотрудничества первичных сельхозпроизводителей, перерабатывающих и торговых предприятий

Источник: составлено авторами.

Организация специализированных садово-виноградарских предприятий в агропромышленных зонах в перспективе, на кластерной основе обеспечит заводы винодельческой промышленности сырьем. Поскольку в малых и средних городах отмечается низкая степень использования трудовых ресурсов, рациональное размещение производства, планомерное строительство новых предприятий в малых и средних городах, районах в перспективе способствует лучшему использованию трудовых и экономических ресурсов района.

Из винограда можно получить не только винодельческие изделия и виноградный спирт, но и другие продукты переработки, например, безалкогольные продукты: виноградный сок, компот, варенье, мармелад и др. Из бессемянных сортов винограда можно получить кишмиш и изюм. Из виноградных косточек, получаемых при выходе сула, гребней и выжимок винограда можно получить виноградное масло, кормовую муку. Так как в виноградных косточках содержатся ценнейшие микроэлементы необходимые человеку, было бы целесообразным построить вспомогательные цеха или специализированные заводы для централизованной переработки вторичных продуктов виноделия.

Стратегическое значение винодельческого кластера заключается в том, что за счет имеющихся в регионе конкурентных преимуществ на рынке сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия, за счет интеграции собственных усилий предприятий страны, поддержки и участия государственных органов власти, внедрения инноваций и улучшения качества продукции закрепить свои позиции на национальном рынке и выйти за его пределы на мировой рынок.

Природные и экономические условия районов должны способствовать производству винодельческой продукции, ориентированных как на удовлетворение потребности населения страны, так и на вывоз производимой продукции за его пределы с наименьшими производственными затратами.

Наиболее эффективное использование природных и экономических ресурсов районов развивают, как производственные отрасли, так и обслуживающие отрасли и инфраструктуру хозяйства района.

Перспективность инновационного развития предприятий винодельческой промышленности регионов республики, зависит от фактора внешней среды, плотности населения, уровня реальных доходов на душу населения, структурного состава населения, половозрастного состава населения, занятости в производстве, демографической ситуации и др.

К винодельческим предприятиям, интерес в оценке их эффективности и устойчивости функционирования имеют не только государство, но и инвесторы, банки-кредиторы, поставщики, потребители, конкуренты и др. Базисной основой кластерной модели виноградно-винодельческой отрасли должен являться полный цикл виноградно-винодельческого производства, от выращивания винограда до производства готовой винодельческой продукции.

Поскольку обслуживающие отрасли снабжают район продукцией, себестоимость которой ниже себестоимости аналогичной привезенной продукции, то наряду с размещением предприятий винодельческой отрасли в хозяйственном комплексе экономического района, с целью определения производственного профиля района, важно размещать ряд обслуживающих отраслей, обеспечивающих потребности винодельческой отрасли и населения данного района. Для создания винодельческого кластера по областям республики необходимы показатели комплексности регионального хозяйства, к которым относятся: объем производства и потребления винограда внутри региона; географическое расположение предприятий и доступ к сырью; степень использования ресурсов в регионе; совокупность взаимосвязанных отраслей хозяйства региона.

Необходимо, также рассчитать коэффициент локализации (Кл) и коэффициент душевого производства (Кд) винограда в районах для обоснования создания (формирования) винодельческих кластеров. Эти коэффициенты позволяют определить значимость отрасли региона в экономике страны. В том случае «если расчетные отраслевые коэффициенты локализации и душевого производства > 1 и продукция данных отраслей значительна в объеме и вывозится в другие регионы, то данные отрасли выступают как отрасли рыночной специализации региона». [4, с.47]

Коэффициенты, рассчитанные на основе сопоставления отраслевой структуры хозяйства региона с аналогичной структурой хозяйства страны в целом, превышающие значение 1,0 говорят о высоком уровне специализации региона в отрасли и возможности создания кластера винодельческой промышленности страны (таблица 1).

Таблица 1. Расчёт коэффициентов локализации (Кл) и душевого производства (Кд) винограда по некоторым регионам Республики Таджикистан

	Вся продукция растениеводства	Уд. вес в регионах	Производство и сбор винограда (тонн)	Уд. вес в регионе	Коэф. локализации (Кл) в регионе	Коэф. душевого произв. (Кд)	Средний Кл и Кд
Республика Таджикистан	8134980	100	190376	100			
Согдийская область	2265092	27,8	51300	27,0	0,96	0,95	0,95
- г.Истаравшан			31085	60,6	0,58	5,88	3,23
- р.Б.Гафурова			13264	25,8	0,25	1,88	1,06
Хатлонская область	4463873	54,9	92600	48,6	0,88	1,35	1,11
- р. Дангара			9862	10,6	0,09	2,16	1,12
- р.Шаартус			7270	7,85	0,07	2,01	1,04
РРП	1305608	16,0	46421	24,4	1,52	1,14	1,33
- г.Турсунзаде			12408	26,7	0,40	1,74	1,07
- г.Гиссар			20288	43,7	0,66	2,76	1,71
г. Душанбе	31675	0,39	55	0,03	0,07	0,00	0,03

Источник: рассчитано по: Регионы Республики Таджикистан, 2024. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан (с. 17-20, 197-216); расчеты авторов.

В таблице 1 приведены окончательные итоговые расчеты по районам со средним коэффициентом более 1, что свидетельствует об их высокой специализации производства винограда.

Приведенные расчеты показывают, что в Согдийской области из 17 городов и районов, расположенных в области, наибольший объем винограда производится в г. Истаравшане и районе Б. Гафурова. Средний коэффициент локализации (Кл) и коэффициент душевого производства (Кд) г. Истаравшане и районе Б. Гафурова составляют 3,23 и 1,06, что говорит о высоком уровне специализации региона в отрасли. Несмотря на то, что в г. Истаравшане самое высокое производство винограда (удельный вес города в регионе 60,6%), по статистическим данным в городе не функционируют винпункты, с целью быстрой доставки сырья на переработку и уменьшения транспортных расходов и порчи сырья. Предприятия по переработке винограда в Согдийской области расположены в таких городах как Гулистон, Худжанд, районы Б. Гафурова и г. Пенджикент. В районе Б. Гафурова производство винограда тоже высокое (удельный вес района в регионе 25,8%), хотя в два раза меньше, чем в г. Истаравшане, а в г. Пенджикенте в шесть раз меньше (4,7%). Несмотря на полное отсутствие производства винограда в г. Гулистане (сырьё для переработки поставляется из района Б. Гафурова), в городе размещены 2 винодельческих предприятия. Г. Гулистан по объемам производства винодельческой продукции находится на втором месте после г. Пенджикента.

В Хатлонской области по расчетам Кл и Кд районы Дангара и Шаартус являются районами специализации отрасли в регионе. Средний Кл и Кд составляет 1,12 и 1,04, удельный вес производства винограда в районах составляет 10,6% и 7,85%. Несмотря на это винодельческие предприятия расположенные в Вахшском и Восейском районах, в последние годы перестали производить винодельческую продукцию, хотя эти районы в достаточном объеме производят виноград. В 2023г. в районе Муминабад, где производится всего 5,1% винограда Хатлонской области, было создано новое винодельческое предприятие ООО «Точвайн», направленное только на производство виноградного вина. Предприятие в первый же год своего функционирования, используя 100% своих мощностей, выпустило 56% винодельческой продукции страны. Так как в районе посажены новые виноградники, это в перспективе обеспечит предприятие собственным сырьем, что делает целесообразным формирование кластера в данном районе.

В городах и районах республиканского подчинения, средний коэффициент локализации (Кл) и коэффициент душевого производства (Кд) городов Турсунзаде и Гиссар составляют 1,07 и 1,71, что говорит о высоком уровне специализации региона в отрасли. Удельный вес производства винограда г. Турсунзаде составляет 26,7%, г. Гиссар – 43,7%. Хотя в Шахринаве уже функционируют 2 винодельческих предприятия, производства винограда в городе почти в три раза меньше, чем в Турсунзаде и в четыре с половиной раза, чем в Гиссаре. Целесообразным было бы создать винодельческий кластер в городах Турсунзаде или Гиссаре, приближая винпункты к местам производства винограда. Исследуемые показатели говорят о целесообразности формирования винодельческих кластеров, с целью получения прибыли и роста экономики страны.

«... Любой кластер проходит определенные стадии развития. ... Кластеры рассматриваются как динамичные структуры, имеющие свой жизненный цикл. ... В этой связи рассматривается 4 стадии кластера: - 1. Прецеденты - первичные действия. 2. Возникновение - начальные кластерные результаты. 3. Рост - полные кластерные эффекты. 4. Дальнейший рост или исчезновение - инновации или заостеневшие технологии.

1. Прецеденты, или эмбрионная стадия. В данном случае речь идет о том, что существует критическая масса предприятия, учебных заведений и пр. Однако кооперации как таковой не ведется в силу того, что организации не имеют представления о существовании друг друга, поэтому на данной стадии преобладают разрозненные действия.

2. Возникновение. Растущая стадия. На этой стадии начинают происходить регулярные встречи участников публичного (государственного), частного и

образовательного секторов - «тройной спирали», существует понимание о важности кооперации и кластерных инициатив.

3. Рост. Зрелая или стабильная стадия. Происходит реализация крупных совместных проектов, в том числе и по созданию кластера, в которых участвуют публичный, частный и образовательный сектор. ... Идет расширение участников кластера.

4. Дальнейший рост или исчезновение. На данном этапе кластер либо продолжает развиваться, либо исчезает, либо заново начинает проходить свой жизненный цикл». [5]

Исходя из приведенной методологии, экономика Республики Таджикистан прошла «эмбрионную» стадию развития кластера и перешла к стадии «возникновения» или растущей стадии. Необходим качественный скачок и переход к стадии «роста» - зрелой или стабильной стадии. На достижение этой цели и направлена принятая Концепция.

Развитие виноградно-винодельческой отрасли, путем изменения ассортимента продукции в соответствии с сырьевой базой, а также путем развития технической базы, создания постепенного сглаживания сезонности производства и внедрения прогрессивных методов хранения сырья, развитие транспортного и курортно-туристического строительства обеспечат рост производства высококачественной, экологически чистой продукции, получение прибыли предприятий и организаций, создание новых рабочих мест, получение валюты за счет роста экспорта продукции и на этой основе благосостояния населения регионов и страны в целом.

Литература

1. Концепция создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2040 года (утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан №566 от 28 октября 2020 года).

2. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030г. Душанбе. 2016г. - Стр. 103

3. Низамова Т.Дж., Экономика промышленности. Учебник для студентов вузов кредитной системы. 2020. - 458с.

4. Региональное управление и территориальное планирование. Калуга, 2015. Учебно-методическое пособие. Калуга: Изд-во «Ваш домъ», Коллектив авторов. 2015.

5. Руководство по развитию кластеров. Данный материал опубликован при поддержке Европейского Союза. 2009.

<https://www.sillamae.ee/documents/1849705/3655602/KLASTRITE+ARENDAMISE+JUHEND,%20rus.pdf/ea4c1df7-498f-4e8a-b4bf-4af029bda5dc>

6. Шариф Рахимзода. Чахоншави ва рушди иқтисоди милли. – Душанбе: «ЭР-граф», 2019. – 220с.

7. Хоналиев Н., Махкамов Б.Б. Ускоренная индустриализация в Республике Таджикистан: состояние и перспективы. / - Душанбе. Дониш. 2024. – 317с.

8. Абдухаликов У.А. Инвестиционный потенциал инновационного развития промышленности строительных материалов Республики Таджикистан. Экономика Таджикистана. 2023. № 2. С. 83-94.

**Махкамов Б.Б.
Сайдалиева П.А.**

РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИ ШАРОББАРОРЌ ДАР АСОСИ КЛАСТЕРИЗАТСИЯКУНИИ САНОАТ

**Институтуи иқтисодиёт ва демография
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон**

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои рушди инноватсионии корхонаҳои саноати шароб дар Тоҷикистон дар асоси кластеризатсияи саноатӣ баррасӣ шудааст. Сохтори ташкилии кластери вино тартиб дода шуда, манфиатҳои аз ассотсиатсияҳои

истеҳсолкунандагони ибтидоии кишоварзӣ, инчунин корхонаҳои коркард ва савдо гирифташуда ба таври схематикӣ оварда шудаанд. Нишондиҳандаҳои мураккаби иқтисодиёти вилоят; ҳаҷми истеҳсол ва истеъмоли ангур дар дохили вилоят; ҷойгиршавии ҷуғрофӣи корхонаҳо ва дастрасии ашёи хом; дараҷаи истифодаи захираҳо дар минтақа; маҷмӯи соҳаҳои ба ҳам алоқаманди иқтисодиёти вилоят дода шудаанд. Коэффициенти маҳаллӣ (Кл) ва коэффициенти истеҳсол ба ҳар сари аҳоли (Кд) ҳамчунин барои асосноккунии ташикли кластери винобарорӣ дар минтақа ҳисоб карда шуд.

Калидвожаҳо: рушди инноватсионӣ, кластери вино, коэффициенти маҳаллисозӣ, коэффициенти истеҳсолот ба ҳар сари аҳоли, минтақа.

Makhkamov B.B.

Saidalieva P.A.

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF WINE INDUSTRY ENTERPRISES BASED ON INDUSTRY CLUSTERING

Institute of economics and demography
of the National academy of sciences of Tajikistan

Annotation. The article considers the issues of innovative development of wine industry enterprises in Tajikistan based on industry clustering. The organizational structure of the wine cluster has been developed and the benefits received from associations of primary agricultural producers, as well as processing and trading enterprises, have been schematically provided. The following indicators are given: the complexity of the regional economy; the volume of production and consumption of grapes within the region; the geographical location of enterprises and access to raw materials; the degree of use of resources in the region; a set of interconnected sectors of the regional economy. The localization coefficient (CL) and the per capita production coefficient (Kd) have also been calculated to justify the formation of a wine cluster in the region.

Keywords: innovative development, wine cluster, localization coefficient, per capita production coefficient, region.

Сведения об авторах:

Махкамов Баходур Бурханович – к.э.н., ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734024. г. Душанбе. Ул. Айни 44. Тел. 55 55 2 96 96 E mail: bahodurmahkamov@mail.ru

Сайдалиева Парвина Амиралиевна – младший научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734024. г. Душанбе. Ул. Айни 44. Тел. 93 993 43 73 E mail: par_vi_na@mail.ru

ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАМИНҲОИ КОРАМИ ОБӢ - КАФОЛАТИ ЯГОНАИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРИИ КИШВАР

**Институти иқтисодиёт ва демография
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон**

Мақола ба таҳқиқи истифодаи самараноки заминҳои қорами обёршаванда дар заминаи таъмини амнияти озуқаворӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар шароити тағйиребии глобалии иқлим ва афзоиши аҳолии масъалаи истифодаи оқилонаи захираҳои об ва заминҳои кишоварзӣ махсусан муҳим мегардад. Дар мақола усулҳои муосири обёрӣ, таҷрибаҳои агротехникӣ ва таъсири онҳо ба ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзӣ таҳлил карда мешаванд. Инчунин ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ки ба беҳтар шудани амнияти озуқаворӣ мусоидат мекунанд, баррасӣ карда мешаванд. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда тавсияҳо оид ба оптимизатсияи идоракунии заминҳои оберишаванда пешниҳод карда мешаванд, ки ба баланд бардоштани ҳосилнокии кишоварзӣ ва рушди устувори баҳши аграрии кишвар мусоидат хоҳад кард.

Калидвожаҳо: заминҳои оберишаванда, амнияти озуқаворӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кишоварзӣ, захираҳои об, таҷрибаҳои агротехникӣ, рушди устувор.

Дар шароити ҷаҳони муосир амнияти озуқаворӣ барои бисер кишварҳо, хусусан барои кишварҳои, ки кишоварзӣ дар иқтисодиёт ва таъмини аҳолии бо ғизо нақши муҳим мебозад, яке аз вазифаҳои калидӣ мегардад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки новобаста аз он ки камзамин мебошад ва 93% минтақаҳои онро қуҳистон ташкил медиҳад, дорои заминҳои кишти оберишаванда мебошад, ки пайваста бо мушкилоти вобаста ба тағйиребии иқлим, афзоиши аҳолии ва захираҳои маҳдуди об рӯ ба рӯ мешавад.

Истифодаи самараноки заминҳои оберишаванда на танҳо ба афзоиши ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ мусоидат мекунанд, балки рушди устувори баҳши аграриро низ таъмин менамояд. Дар ин мақола усулҳои муосири обёрӣ, таҷрибаҳои агрономӣ ва таъсири онҳо ба амнияти озуқаворӣ кишвар баррасӣ карда мешаванд. Бо таҳлили мушкилоти мавҷуда ва пешниҳод намудани роҳҳои ҳалли онҳо мо кӯшиш менамоем, ки омилҳои асосии мусоидат ба идоракунии оқилонаи захираҳои об ва баланд бардоштани ҳосилнокии кишоварзиро дар кишвар муайян намоем.

Бо вучуди он ки қорбурди самараноки заминҳои қорами обӣ омилҳои асосии таъмини беҳатарии озуқаворӣ мамлакат аст, вале ҳолати имрӯзаи заминҳои обии мо тавачҷӯҳи хосаро ба худ талаб менамояд. Мо бо тақвият ба маълумоту оморӣ расмӣ кӯшиш мекунем, ин мавзӯро таҳлил ва тадбирҳои барои ҳалли масъалаи пешниҳод намоем.

Мо, зарурати самаранок ва оқилона истифода бурдани заминҳои қорами обиро ба пуррагӣ дарк намуда, вазъиятро дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ бо далелҳои дақиқ тавзеҳ медиҳем. Тавачҷӯҳи махсус ба камшавии заминҳои қорами обӣ дар 33 соли охир дақиқтар гуем, дар давоми солҳои 1991-2024 дода шудааст [2]. Алалхусус, динамикаи камшавии заминҳои қорами обӣ дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ вобаста ба зиёдшавии аҳолии дар минтақаҳо ва аз ҷумла, шаҳри Турсунзода чадвали 3 нишон дода шудааст. Манбаи оморӣ, ки истифода мебарем, маълумоти Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, аз ин рӯ, эҳтимолияти иштибоҳ хеле кам аст.

Ҷадвали 1. Динамикаи тағйироти намуди заминҳои кишоварзӣ ба ҳолати 1 январи соли 2023 нисбати ба ҳолати 1 январи соли 2024-ум (ба ҳисоби гектар)

Намуди заминҳо	ба ҳолати 1 январи соли 2023		ба ҳолати 1 январи соли 2024		Фарқ
	Майдон (ҳазор га)	%	Майдон (ҳазор га)	%	

1	Замини қорам -ҳамағӣ	671979	4,75	673256	4,76	1277
	аз ҷумла обӣ	470262	61,60	471525	61,53	1263
2	Дарахтони бисёрсола-ҳамағӣ	161691	1,14	163287	1,15	1596
	аз ҷумла обӣ	124310	16,28	125539	16,38	1229
3	Заминҳои партов - ҳамағӣ	20303	0,14	20061	0,14	-242
	аз ҷумла обӣ	17610	2,31	17413	2,27	-197
4	Алафдарав- ҳамағӣ	18812	0,13	18830	0,13	18
	аз ҷумла обӣ	1424	0,19	1425	0,19	1
5	Чарогоҳ-ҳамағӣ	3852579	27,25	3858181	27,29	5602
	аз ҷумла обӣ	3729	0,49	3729	0,49	0
6	Ҳамағӣ заминҳои кишоварзӣ -ҳамағӣ	4725364	33,42	4733615	33,48	8251
	аз ҷумла обӣ	617335	80,86	619631	80,86	2296
7	заминҳои, ки дар даври сохтмони мелиоративӣ қарор доранд	2686	0,02	1279	0,01	-1407
8	Заминҳои наздиҳавлиғӣ - ҳамағӣ	215430	1,52	216871	1,53	1441
	аз ҷумла обӣ	107861	14,13	108409	14,15	548
9	Заминҳои хоҷагиҳои ғирасон шахсии шаҳрвандон -ҳамағӣ	58844	0,42	58492	0,41	-352
	аз ҷумла обӣ	32939	4,31	32930	4,30	9
10	Чапғалу буттазор - ҳамағӣ	554989	3,93	555341	3,93	352
	аз ҷумла обӣ	5333	0,70	5333	0,70	0
11	Дигар заминҳо - ҳамағӣ	8580594	60,69	8572309	60,63	-8285
	Дар ҷумҳурий - ҳамағӣ	14137907	100,00	14137907	100,00	0
	аз ҷумла обӣ	763468	100,00	766303	100,00	2835

Манбаъ: Маълумот дар бораи миқдори заминҳо ва тақсими он ба намудҳо дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба ҳолати 01.01 соли 2024)

Тибқи тартиби муқаррагардида ҳамасола ба ҳолати 1 январ фонди замини ҷумҳурий аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифта, тасдиқ мешавад [3]. Мақсад аз ин иқдом он аст, ки вазорату идораҳои соҳавӣ ба масъалаи мазкур барои сифатан беҳтар намудани фонди замини ҷумҳурий ҷорабиниҳо андешида, онҳоро бояд амалӣ кунанд.

Таҳлили маълумотҳо дар бораи миқдори заминҳо ва тақсими он ба намудҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, бо вучуди бетағйир будани ҳудуди ҷумҳурий, дар намуд (категорияҳо)-и заминҳо тағйиротҳо ҷой доранд [10]. Барои саҳеҳ гаштани ин масъала, мо ҳолати заминҳои қорамро дар 33 соли охир (1991-2024) таҳлил мекунем.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷамъи заминҳои кишоварзӣ ба ҳолати 01.01. с. 2024 4733615 гектарро ташкил мекунанд, ки аз он ҷумла 619631 гектар заминҳои кишоварзии обӣ мебошанд. Агар дар ин муддат ба тағйирёбии ин қисмати заминҳо нигарем, мебинем, масоҳати заминҳои қорам тамоюл ба камшавӣ доранд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Миқдори заминҳои қорам дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (гектар)

№	Намудҳои замин	Соли 1991	Соли 2024	Фарқият
1	Масоҳати заминҳои қорам (га)	811200	673256	-137944
2	Аз он ҷумла заминҳои қорамҳои обӣ (га)	568000	471525	-96475

Манбаъ: Маълумот дар бораи миқдори заминҳо ва тақсими он ба намудҳо дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба ҳолати 01.01 соли 2024)

Аз ҷадвали 2 маълум мегардад, ки миқдори заминҳои қорами кишоварзӣ 137944 гектар, аз он ҷумла, заминҳои қорами обӣ 96475 гектар кам гардидаанд.

Сабабҳои асосии камшавии заминҳои таъиноти кишоварзӣ аслан чунинанд:

1. Зиёдшавии аҳолии ҷумҳурӣ, ҳамасола тахминан дар доираи 2-2,5 % ва ба ин сабаб ҷудо намудани заминҳои таъминоти кишоварзӣ барои таъмини аҳолии бо қитъаҳои замини назди ҳавлигӣ, таъсиси маҳалҳои аҳолинишини нав [1].
2. Сохтмони роҳҳо, иншооти нави инфрасохторӣ барои баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии.
3. Аз як намуд (категория) ба намуди дигар гузаронидани заминҳое, ки солҳои охир мавриди истифода қарор нагирифтанд ва нокифоя гаштани чараёни азхудкунии заминҳои нав [5].

Асосан бо ин сабабҳо, масоҳати заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар 33 соли охир коҳиш ёфтааст.

Агар масъаларо дар сатҳи вилоят, ноҳия ё шаҳр баррасӣ намоем, ҳолати ташвишоваре ба назар мерасад. Мисол дар шаҳри Турсунзода, ки яке аз шаҳрҳои ҳам саноатӣ ва ҳам кишоварзӣ аст, дар чордахсоли охир (2010-2024) масъала ба таври зайл шарҳ мегардад:

Ҷадвали 3. Истифодаи заминҳои қорами обӣ дар шаҳри Турсунзода дар давоми солҳои 2010 ва 2024 (га)

№	Заминҳои қорам	Ба ҳолати 01.01.2010	Ба ҳолати 01.01.2024	Фарқият (+/-) ба ҳолати 01.01.2024
1	Ҳамагӣ	17284	14484	-2800
2	аз он ҷумла обӣ	10724	8949	-1775

Манбаъ: Маълумот дар бораи миқдори заминҳо ва тақсими он ба намудҳо дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба ҳолати 01.01 соли 2024)

Агар дар ин давра мувофиқи факту рақамҳои оморӣ ба шумораи аҳолии нигарем, зиёдшавии аҳолии баръало ба чашм мерасад. Яъне миқдори аҳолии дар ин шаҳр то 01.01.2010 с. 186200 нафар ва ба ҳолати 01.01.2024 с. 320200 нафарро ташкил намуда, дар ин давра аҳолии шаҳр 134000 нафар зиёд шудааст. Ё замини қорами обиро ба ҳар як сари аҳолии тақсим кунем, ба ҳолати 01.01. 2010 с., 0,06 га ва ба ҳолати 01.01.2024 с., 0,03 га рост меояд [6].

Чунин ҳолатро қариб дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳои кишоварзии ҷумҳурӣ дидан мумкин аст. Аз ҳама ташвишовараш он аст, ки азхудкунии заминҳои нав, ба гардиши кишоварзӣ ворид намудани онҳо маблағгузориҳои ҳарсоларо талаб мекунад. Аҳолии шаҳру ноҳияҳо бошад новобаста аз кам гаштани заминҳои қорами обӣ ҳарсола рӯ ба зиёдшавӣ доранд. Албатта тавсияҳои олимони ва деҳқонони пуртаҷриба барои зиёд намудани ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ва дар маҷмӯъ, афзоиш ёфтани маҳсулоти кишоварзӣ, яъне дар асл истифода бурдани технологияи нав, навъҳои серҳосили зироатҳои кишоварзӣ [7], истифодаи лоиҳаҳои инноватсионӣ дар соҳаи кишоварзӣ ҳамасола нашр гардида барои истифода тасвия мешаванд, аммо на дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳо мавриди истифода қарор мегиранд.

Ҳолати дигаре, ки солҳои охир дар таъмини истифодаи самараноки заминҳои қорами обӣ ба чашм мерасад, ин аз гардиши кишоварзӣ берун мондани қитъаҳои алоҳидаи заминҳои қорами обӣ дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ мебошад.

Агар ба динамикаи ин раванд нигарем, аз соли 2019 то соли 2023 чунин рақамҳо ба чашм мерасад (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Динамикаи заминҳои қорами аз гардиши кишоварзӣ берун монда дар 5-соли охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (гектар)

Номгуи вилоятҳо (минтақаҳо), га	Заминҳои қорам	Солҳо				
		2019	2020	2021	2022	2023
Вилояти Суғд	ҳамагӣ	2296	1954	1753	2076	2970
	обӣ	2191	1638	1489	1761	2684
Вилояти Хатлон	ҳамагӣ	2277	1314	1967	1773	889
	обӣ	2110	1314	1778	1197	889
ВМКБ	ҳамагӣ	735	324	316	57	53
	обӣ	735	324	316	57	53
Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	ҳамагӣ	36	1402	975	954	954
	обӣ	1154	1240	903	882	882
Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	ҳамагӣ	6644	4994	5013	4284	4866
	обӣ	6190	4566	4486	3897	4508

Манбаъ: Маълумот дар бораи миқдори заминҳо ва тақсими он ба намудҳо дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба ҳолати 01.01 соли 2024)

Чӣ тавре аз ҷадвали №4 маълум мешавад, дар 5-соли охир миқдори заминҳои қорами аз гардиши кишоварзӣ берун монда рӯ ба камшавӣ доранд. Ин ҳолат ҳамчун фактори мусбӣ арзёбӣ мегардад [8]. Яъне дар натиҷаи чорабиниҳои амалигашта дар 5 соли охир (солҳои 2019-2023) миқдори заминҳои қорами аз гардиши кишоварзӣ берун монда 1778 гектар кам шудааст.

Ҳамзамон миқдори заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берунмонда дар як минтақаи ҷумҳурӣ: вилояти Суғд 674 гектар зиёд шудааст. Аз ин рӯ, мақомоти иҷроияи вилояти Суғдро зарур аст, ки дар ин замина чораҳо андешанд [9].

Барои ғайи гардонидани фонди ягонаи замини ҷумҳурӣ, алалхусус заминҳои қорами кишоварзиро аз ҳар гуна таъсири манфӣ, ба монанди камшавӣ ва паст гаштани сифатнокӣшон тамоми чорабиниҳоро барои ҳимояи онҳо андешем.

Мо оид ба динамикаи тағйироти фонди замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таҳлилҳоеро дорем, ки дар ҷадвали 5 пешниҳод мегардад.

Ҷадвали 5. Динамикаи тағйироти фонди замин дар ҳудуди маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2023 нисбат ба ҳолати 1 январи соли 2024-ум (ба ҳисоби гектар)

Гуруҳҳои замин	ба ҳолати 1 январи соли 2023		ба ҳолати 1 январи соли 2024		Фарқ
	Майдон (ҳазор га)	%	Майдон (ҳазор га)	%	

1	Заминҳои табиноти кишоварзӣ-хамагӣ	6844090	48,4	6851456	48,5	7366
	аз ҷумла обӣ	682197	89,4	684451	89,3	2254
2	Заминҳои маҳалҳои аҳолинишин- хамагӣ	189346	1,3	191515	1,4	2169
	аз ҷумла обӣ	67170	8,8	68050	8,9	880
3	Заминҳои саноат, нақдиёт, алоқа, муҳофизат ва табиноти дигар - хамагӣ	179148	1,3	181092	1,3	1944
	аз ҷумла обӣ	4438	0,6	4436	0,6	2
4	Заминҳои ҳифзи табиат, солимгардонӣ, рекреатсионӣ ва таърихию маданият- хамагӣ	2745449	19,4	2751834	19,5	6385
	аз ҷумла обӣ	323	0,0	318	0,0	-5
5	Заминҳои фонди давлатии ҷангал — хамагӣ	1332825	9,4	1331381	9,4	-1444
	аз ҷумла обӣ	4664	0,6	4612	0,6	-52
6	Заминҳои фонди давлатии об —хамагӣ	38168	0,3	32326	0,2	-5842
	аз ҷумла обӣ	1044	0,1	1024	0,1	-20
7	Заминҳои захираи давлатӣ —хамагӣ	2808881	19,9	2798303	19,8	-10578
	аз ҷумла обӣ	3632	0,5	3412	0,4	-220
8	Дар Ҷумҳурӣ- хамагӣ	14137907	100,0	14137907	100,0	0
	аз ҷумла обӣ	763468	100,0	766303	100,0	2835

Манбаъ: Маълумот дар бораи миқдори заминҳо ва тақсими он ба намудҳо дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба ҳолати 01.01 соли 2024)

Дигар масъалае, ки дар ояндаи наздик бояд ҳалли худро ёбад, ин зиёд кардани майдони заминҳои қорами обӣ барои кишти зироатхӯест, ки аз онҳо рағфани растанӣ истеҳсол мешавад. Дар мадди аввал бояд майдони кишти пахта ва дигар зироатҳои лубиёгӣ зиёд шаванд.

Кишоварзони ҷумҳурӣ оиди истеҳсоли пахта таҷрибаи ғанӣ доранд. Зиёд кардани майдони кишти ин зироати стратегӣ ба якҷанд ҷабҳаҳои иқтисоди кишоварзӣ тақони бузурге медиҳад: чунончӣ: Зиёд кардани майдони кишти пахта – ин пайдо гаштани ҷойҳои қорӣ иловагӣ, тибқи меъёрҳо барои қорқарди 1,0 гектар пахта (нигоҳубин аз кишт то ҷамъоварӣ) 3-4 нафар қувваи қорӣ зарур аст.

Пахта ва маҳсулоти пахтагӣ маҳсулоти содиротӣ буда, воридоти маблағҳои иловагӣ аз ҳисоби андозҳо ба буҷети ҷумҳуриро зиёд мекунад. Деҳқонони кишвар солҳои тӯлонӣ аз рағфани пахта дар рӯзгор истифода мебаранд ва имрӯз ҳам истифода мебаранд. Тибқи маълумотҳои мавҷуда қариб 60-80% рағфани исмеъмоли имрӯз аз қорқори кишвар ворид мегардад.

Агар ба ҳосилнокии пахта дар солҳои охир назар афканем чунин рақамҳо ба ҷашм мерасанд. Ҳосилнокии миёнаи пахта дар солҳои 2010-2015 аз 19,3 то 17,3 соли 2019 буд, ҳоло он ки ин нишондод дар ҷумҳурӣ дар солҳои 1990-1991 аз 1 га ба ҳисоби миёна 27,4 сентнерро ташкил меод.

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки солҳои охир ҳам майдони кишти пахта ва ҳам ҳосилнокии он қорқор ёфтааст. Майдони кишт аз 298,8 гектар дар соли 1991 ба 185,6 гектар дар соли 2019 қорқор ёфта, ҳосилнокии ин зироат аз 27,4 сентнер/га дар соли 1991 ба 22,0 сентнер/га дар соли 2019 қорқор шудааст. Дар ҳоле ки қор лозим аст, аз қор як қорқор қорқор замин ҳосили

баланди зироатхоро ба даст оварда, барои расидан ба яке аз ҳадафҳои асосӣ “Таъмини бехатарии озуқаворӣ мамлакат” бояд имконоти бештар фароҳам оварем.

Ҳамин тариқ, истифодаи самараноки заминҳои қорами оберишаванда барои таъмини амнияти озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим мебошад. Дар натиҷаи таҳлили гузаронидашуда тавсияҳои асосӣ, аз ҷумла қорӣ намудани технологияҳои муосири обёрӣ, аз қабилӣ обери қатрагӣ ва боронӣ таҳия карда шуданд, ки талафоти обро коҳиш медиҳанд ва самаранокии онро баланд мебардоранд.

Инчунин ба зарурати таҷрибаҳои агрономӣ, аз қабилӣ киштгардон ва истифодаи навҳои ба хушксолӣ тобовар, ки ба афзоиши ҳосилнокӣ ва коҳиш додани вобастагӣ аз шароити номусоиди иқлим мусоидат мекунанд, диққат дода мешавад.

Ғайр аз он, ҷанбаи муҳим омӯзиши деҳқонон ба усулҳои муосири кишоварзӣ ва идоракунии самараноки захираҳои об мебошад. Дастгирии давлатӣ тавассути субсидияҳо ва сармоягузорӣ ба инфрасохтори обёрӣ низ нақши муҳим мебозад [4].

Ниҳоят, ташкили системаҳои мониторинги ҳолати захираҳои об имкон медиҳад, ки ба тағирот зуд воқунӣ нишон диҳанд ва ҷораҳои зарурӣ андешанд.

Татбиқи ин тавсияҳо ба баланд бардоштани ҳосилнокии кишоварзӣ ва таъмини рушди устувори кишвар дар мӯҳлати дарозмуддат мусоидат хоҳад кард.

Адабиёт:

1. Абдуалимов Б.А. *Землеустройство сезонных пастбищ Таджикистана*. Душанбе 2003. стр. 111-112.
2. Абдуалимов Б.А., Мадаминов А. А. *Истифодабарии самараноки заминҳои қорами обӣ, омили асосии таъмини бехатарии озуқаворӣ мамлакат*// *Журнал «Экономика Таджикистана» - №4(1), 2021, с. 52-58*
3. Холбобоев, Ф. С. *Сармоягузорӣ - ҳамчун омили асосии рушди устувори иқтисоди миллӣ / Ф. С. Холбобоев // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – №. 4. – Р. 23-31. – EDN KTCIJU.*
4. Абдуалимов, Б. *Муносибатҳои заминистифодабарӣ, таърихи заминдорӣ ва истифодаи замин дар минтақаҳои ҷумҳурӣ, дар давраи гузариш / Б. Абдуалимов, А. Мадаминов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – №. 2. – Р. 34-39. – EDN IKCKRO.*
5. Мадаминов, А. *Перспективы развития и размещения предприятий пищевой промышленности Республики Таджикистан / А. Мадаминов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № S2. – С. 201-206. – EDN MVGGHX.*
6. Мадаминов, А. *Перспективы развития и размещения предприятий мясомолочной отрасли в регионах Республики Таджикистан / А. Мадаминов // Экономика Таджикистана. – 2021. – № 4-2. – С. 217-224. – EDN WIJYSM.*
7. Мадаминов, А. А. *Экономическая устойчивость предприятий пищевой промышленности как фактор продовольственной безопасности страны / А. А. Мадаминов // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 4-2. – С. 49-55. – EDN JYEVK.*
8. Абдуалимов, Б. *Асосҳои назарияи ташкили истифодаи оқилонаи заминҳои кишоварзӣ (ҷарогоҳҳои мавсимӣ) ба мақсади таъмини рушди устувори соҳа / Б. Абдуалимов, А. Мадаминов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. – №. 1. – Р. 61-67. – EDN OMYWMV.*
9. Абдуалимов, Б. *Асосҳои илмӣ таъмини истифодаи самараноки ҷарогоҳҳои мавсимӣ дар шароити қӯҳсори Тоҷикистон / Б. Абдуалимов, А. Мадаминов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2022. – №. 4-1. – Р. 57-64. – EDN JSFOEV.*
10. Абдуалимов, Б. А. *Заминистифодабарии устувор – асоси таъмини бехатарии озуқаворӣ мамлакат / Б. А. Абдуалимов. – Душанбе : Институт экономика и демографии Национальной академии наук Таджикистана, 2024. – 202 р. – ISBN 978-99985—0489-9. – EDN CNJGVE.*

Абдуалимов Б. А.

**ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОРОШАЕМЫХ ПАХОТНЫХ ЗЕМЕЛЬ –
ЕДИНСТВЕННАЯ ГАРАНТИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ****Институт экономики и демографии
Национальной академии наук Таджикистана**

Статья посвящена исследованию эффективного использования орошаемых пахотных земель в контексте обеспечения продовольственной безопасности Республики Таджикистан. В условиях глобального изменения климата и роста населения вопрос рационального использования водных ресурсов и сельскохозяйственных земель становится особенно актуальным. В статье анализируются современные методы орошения, агротехнические практики и их влияние на урожайность основных сельскохозяйственных культур. Также рассматриваются социальные и экономические аспекты, способствующие укреплению продовольственной безопасности. На основе проведенного анализа предлагаются рекомендации по оптимизации управления орошаемыми землями, что будет способствовать повышению сельскохозяйственной продуктивности и устойчивому развитию аграрного сектора страны.

Ключевые слова: орошаемые земли, продовольственная безопасность, Республика Таджикистан, сельское хозяйство, водные ресурсы, агротехнические практики, устойчивое развитие.

Abdualimov B. A.**EFFICIENT USE OF IRRIGATED ARABLE LAND – THE ONLY GUARANTEE OF
ENSURING THE COUNTRY'S FOOD SECURITY****Institute of economics and demography of the
National academy of science of Tajikistan**

The article is dedicated to the study of the efficient use of irrigated arable lands in the context of ensuring food security in the Republic of Tajikistan. In the context of global climate change and population growth, the issue of the rational use of water resources and agricultural lands becomes particularly relevant. The article analyzes modern irrigation methods, agronomic practices, and their impact on the productivity of major agricultural crops. Social and economic aspects contributing to the improvement of food security are also examined. Based on the conducted analysis, recommendations are proposed for optimizing the management of irrigated lands, which will contribute to increasing agricultural productivity and the sustainable development of the country's agrarian sector.

Keywords: irrigated lands, food security, Republic of Tajikistan, agriculture, water resources, agronomic practices, sustainable development.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Абдуалимов Баҳром - ходими пешбари илмии ИИД АМИТ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. 734024, ш. Душанбе, кӯч. Айни 44, e-mail: b.abdualimov@bk.ru

**ТАШКИЛИ ТАҲЛИЛИ ТАШАККУЛ ВА ИСТИФОДАИ САРМОЯИ САҲОМӢ ДАР
КОРХОНАҲОИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар мақолаи мазкур ташкили мунтазами раванди таҳлили ташаккул ва истифодаи сармоия саҳомӣ, аз нуқтаи назари ҳадафҳои баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ омӯхта шудааст. Дар раванди таҳлили омилҳое, ки ба динамикаи ҷузъҳои сармоия таъсир мерасонанд, қоидаҳои истифодаи усули коэффициентӣ, баррасии ҳар як нишондиҳанда дар динамика ва мувофиқати он ба арзиши тавсияшуда мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Ба ақидаи муаллиф, барои ташкили оқилонаи раванди таҳлили ташаккул ва истифодаи сармоия саҳомӣ дар ташилотҳои кишоварзӣ ба таҳлилгарон лозим аст, ки механизми амалҳои пайдарпайро дар шакли системаи умумии таҳлили сармоия саҳомӣ, ки унсурҳои сармоия саҳомӣ муттаҳид карда, амиқтар ташикл кунанд.

Калидвожаҳо: таҳлили сармоия худӣ, сармоия саҳомӣ, корхонаҳои кишоварзӣ, баҳисобгирии молиявӣ, нишондиҳандаҳо, вазъи молиявӣ, хавфи молиявӣ, омилҳо, даромад, коэффициент, таҳлили SWOT, ҳаҷми истеҳсол, фоида, элементҳои сармоия худӣ.

Барои дар сатҳи муносиб нигоҳ доштани иқтидори истеҳсоли ва молиявии корхонаи кишоварзӣ, таҳлилгарон ва кормандони роҳбарикунанда бояд баҳисобгирии саривақтии зеринро анҷом диҳанд: хусусиятҳои молиявӣ, захираҳои молиявӣ, тағйироти сершумори муҳити беруна ва дохилии тичорат, ки бевосита ё бавосита ба равандҳои тичоратӣ таъсир расонида дар асоси он қарорҳои оқилонаи идоракунии қабул менамояд. Аз ин рӯ, ташкили мунтазами раванди таҳлили ташаккул ва истифодаи сармоия саҳомӣ, амалӣ намудани ҳадафҳои баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунии корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити ноустувори имрӯза аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Таҳлили равандҳои ташаккул ва истифодаи сармоия саҳомӣ дар айни замон аз ҷониби олимони ҳамчун як ҷузъи расмиёти таҳлилии баррасӣ карда мешавад.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки иқтидори молиявии ташилотро тавсиф мекунад, масалан, таҳлили даромаднокии дороиҳо, манбаъҳои онҳо ё таҳлили сатҳи таъминот бо дороиҳои қорӣ.

Масалан, ба ақидаи олимони Хушвахтзода Қ.Х., Мирзохонов С.О., Алиев О.М. нишондиҳандаҳои асосии тавсиадиҳандаи махсусгардонидашудаи бисёрсоҳавии кишоварзӣ-сохтори маҳсулоти молӣ ҳамчун нишондиҳандаи иловагӣ метавонад сохтори майдонҳои кишт, маҷмӯи маҳсулот, саршумори чорво ва хароҷоти меҳнатро дарбар гирад [1. С.193].

Р.В. Смекалов якҷоя бо Д.Г. Бадмаева ва С.В. Смолянинов, равандҳои ташаккул ва истифодаи сармоия худиро дар доираи таҳлили таркиб ва сохтори дороиҳои тавозунӣ баррасӣ менамояд [2. С.158-162]. М.В. Беспалов усулҳои ташаккул ва самаранокии истеъмоли сармоия худиро ҳангоми таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагии корхона меомӯзад [3]. Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлил дар корхона гузаронидашуда иқтидори пурраи нишондиҳандаҳои баҳодихии сармоия худӣ истифода намешавад, ки ин сатҳи оқилона ва самаранокии ташаккул, истифода ва қабули қарорҳои идоракунии босифати онро паст мекунад.

Тавре ки таҷрибаи нишон медиҳад, аксари олимони муосир ва таҳлилгарони амалӣ ҳангоми муайян кардани самаранокии равандҳо бо сармоия саҳомӣ диққати асосиро ба иттилооте медиҳанд, ки дар натиҷаи таҳлили дурустии андоза ва сохтори оптималии захираҳои молиявии саҳомӣ ба вучуд омада, маълумоти бадастомада меъёри асосии қабули қарорҳои идоракунии мебошанд.

Инак, В.Г. Когденко марҳилаи ибтидоии таҳлили сармоия худиро таҳлили сохтори сармоия худӣ ва унсурҳои он, динамикаи онҳо ҳисоб карда, ҳамчун нишондиҳандаҳои дуҷумдараҷа инҳоро муайян мекунад: сифати сармоия худӣ; таносуби сармоия дороиҳои соф; омилҳое, ки ба динамикаи дороиҳои соф таъсир мерасонанд [4. С.73-81].

Л.В. Донцова, Н.А. Никифорова [5.С.89], монанди Г.В. Савицкая [6. С.353-360] таҳлили равандҳои ташаккул ва истифодаи сармояи худиро аз муайян намудани оптималии сохтори ташаккулёфтаи сармояи саҳомӣ оғоз менамояд. Ин пайдарпайиро дар амалияи сохторҳои таҳлилии хориҷӣ дар бисёр соҳмонҳо, низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Барои омӯзиши оптималии сохтори сармояи дар ташкилот ташаккулёфта олимони истифодаи нишондодҳои зеринро пешниҳод мекунанд: даромаднокии сармоя, давраи бозпардохт, ғоидаи як саҳмия (аз ҷониби ташкилотҳои кишоварзӣ, ки ҳамчун ҷамъиятҳои саҳомӣ ташкил карда мешаванд, истифода бурда метавонанд), таносуби капитализатсия.

Азбаски ҳаҷми сармояи худӣ миқёси истеҳсолоти ташкилот, сифат ва муваффақияти рушди онро тавсиф мекунанд, дар муқоиса бо дигар нишондиҳандаҳо - сатҳи вазъи молиявии он, бинобар ин, таҳлили сохтори он бояд бодикқат ташкил карда шавад. Аз ин рӯ, иқтисоддонҳо системаи расмиёти пайгиروнаи арзёбии сохтори сармояи худро барои истифодаи амалӣ дар ташкилотҳо пешниҳод мекунанд:

1. Муайян намудани ҳаҷми умумии сармояи зарурӣ барои ғайолияти устувории ташкилот;
2. Муайян намудани ҳиссаи сармояи худӣ дар ҳаҷми умумии сармояе, ки барои маблағгузориҳои ғайолият заруранд;
3. Ҳисобкунии нишондодҳо - «даромаднокӣ-хавфи молиявӣ», «муҳлати баргардонидан»;
4. Муайян намудани таносуби оптималии унсурҳои сармояи худӣ.

Ба ақидаи муаллиф барои таҳлили самаранок истифода бурдани захираҳои худӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки тағйироти мутлақӣ ҳамаи қисмҳои сармояи саҳомӣ ҳисоб карда шуда, суръати афзоиши онҳо дар тамоми давраи истеҳсолот барои давраҳои муайян (моҳ, квартал, сол) муайян карда, инчунин, бо ҳамин давраҳои солҳои гузашта муқоиса карда шавад.

Инчунин, андешаи муаллиф, нишондиҳандаҳои баҳодихии самаранокии сохтори ташаккулёфтаи сармояи саҳомӣ, ки олимони барои омӯзиш пешниҳод кардаанд, интиқолдиҳандаи оқилона ва арзишманди маълумот дар бораи дараҷаи таъсири ҳаҷм ва сохтори сармояи саҳомӣ ба ғайолияти молиявии корхона, бевосита аз рӯи чунин нишондиҳандаҳо, монанди ҳаҷми истеҳсолот, ғоидаи соф ва таносуби оқилона (тавозунӣ) байни сармояи худӣ ва маблағҳои қарз. Маълумоти таҳлилии бадастомада амали роҳбариятро барои сари вақт оптимизатсия кардани таркиби сармояи худӣ, ба ҳадди аксар расонидани ду нишондиҳандаи аввал ва ба даст овардани арзиши мусбати охири равона мекунанд.

Аҳамияти таҳлили манбаъҳои ташаккули сармояи худиро кайд намуда, Г.В. Савицкая чараёни қадам ба қадами таҳлилиро кор карда баромад:

1. Омӯзиши таркиб ва сохтори манбаъҳои ташаккули сармояи саҳомӣ.
2. Муайян намудани сабабҳои тағйирёбии унсурҳои сармоя.
3. Муайян намудани Аарзиши манбаъҳои ташаккули сармояи худӣ.
4. Баҳо додани тағйироте, ки ба амал омадаанд, аз нуктаи назари сатҳи бадастомадаи устувории молиявии ташкилот.
5. Тартиб додани ҳисобот оид ба ташаккули оптималии сармояи худӣ ва пешниҳоди варианти асосноки таносуби сармояи худӣ ва маблағҳои қарзӣ. Ин маҷмӯи марҳилаҳои пайдарпайи таҳлил ба раванди таҳлили сармояи саҳомии корхонаи кишоварзӣ, ки аз ҷониби ҳадамоти дохилии корхона амалӣ карда мешавад, ба таври мухтасар мувофиқат мекунанд. Ба андешаи мо, ин марҳилаҳои таҳлилро метавон бо омӯзиши васеи ҳар як унсури сармояи саҳомӣ ва ҳар як манбаи ташаккули он пурра кард, ки ба мо имкон медиҳад дараҷаи таъсири тағйироти берунӣ ва дохилиро дар муҳити соҳибкорӣ муайян кунем.

Дар шароити имрӯза бисёр ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ, асосан ташкилотҳои калон на танҳо ба таҳлили сохтори ташаккулёфтаи сармояи саҳомӣ ва тағйироти он диққат медиҳанд, балки барои муайян кардани шартҳои зарурии ин дигаргуниҳо кушиш мекунанд.

Ҳисоботи молиявӣ на ҳама вақт омилҳоеро инъикос мекунанд, ки боиси тағйирот дар сохтори саҳомӣ гардиданд. Т.А. Пожидаева (Ҷадвали 1) дар таҳқиқоти худ доираи хеле васеи омилҳоеро муайян кардааст, ки ба динамикаи унсурҳои таркибии сармояи худӣ таъсир мерасонанд.

Чадвали 1. Омилҳое, ки ба динамикаи чузъҳои сармоя таъсир мерасонанд, аз рӯи таҳқиқоти Т.А. Пожидаева [7. С.119-126]

Унсурҳои сармоя	Омилҳое, ки ба афзоиши сармоя худӣ мусоидат мекунанд	Омилҳое, ки ҳаҷми сармояро кам мекунанд
Сармояи оинномавӣ	<ul style="list-style-type: none"> - афзоиши арзиши тахминии саҳмияҳо; - барориши саҳмияҳои иловагӣ; - азнавташкилдиҳии ҷамъият дар шакли ҳамроҳшавӣ 	<ul style="list-style-type: none"> - кам кардани арзиши тахминии саҳмияҳо; - кам кардани барориши саҳмияҳо ё азхудкунии саҳмияҳо; - азнавташкилдиҳии ҷамъият дар шакли ҷудошавӣ.
Сармояи иловагӣ	<ul style="list-style-type: none"> - азнавбаҳодиҳии фондҳои асосӣ бо коэффисиенти афзоянда; - гирифтани даромади эмиссия дар натиҷаи барориши иловагии саҳмияҳо; - фарқияти мусбии қурби асъор (ташаққули сармояи оинномавӣ бо асъори хориҷӣ); 	<ul style="list-style-type: none"> - баҳисобгирии воситаҳои асосӣ; - маблағҳое, ки аз азнавбаҳогузори ва даромади эмиссия ба зиёд кардани сармояи оинномавӣ равона карда шудаанд; - аз ҳисоб кардани маблағи азнавбаҳодиҳӣ ба фоидаи тақсимнашуда; - фарқияти манфии қурби (ташаққули сармояи оинномавӣ бо асъори хориҷӣ); - ҷуброни зарари дар соли ҳисоботӣ муайяншуда.
Сармояи захиравӣ	<ul style="list-style-type: none"> - равона кардани фоидаи соф барои пур кардани сармояи захиравӣ. 	<ul style="list-style-type: none"> - ҷуброни зарари корхона, ки аз рӯи натиҷаҳои кори сол муайян карда шудааст; - бозхаридани вомбаргҳо ва бозхаридани саҳмияҳо.
Фоидаи тақсимнашуда	<ul style="list-style-type: none"> - капитализатсияи фоидаи тақсимнашуда дар соли ҳисоботӣ; - натиҷаи мусбии молиявӣ дар соли ҳисоботӣ; - кам кардани арзиши номиналии саҳмияҳо; - тағйирот дар сиёсати ҳисобдорӣ. 	<ul style="list-style-type: none"> - пардохти дивидендҳо; - ба сармояи оинномавӣ ва захиравӣ тақсим намудани фоида; - пушонидани зарар; - навоарӣ дар сиёсати ҳисобдорӣ

В.Г. Когденко инчунин, омилҳои ба динамикаи қисмҳои сармоя таъсиркунандаро муфассал омухта, ба ғайр аз тезисҳои тадқиққардаи Т.Пожидаева боз ду омилро, ки ба зиёд шудани «Даромади тақсимнашуда» мусоидат мекунанд:

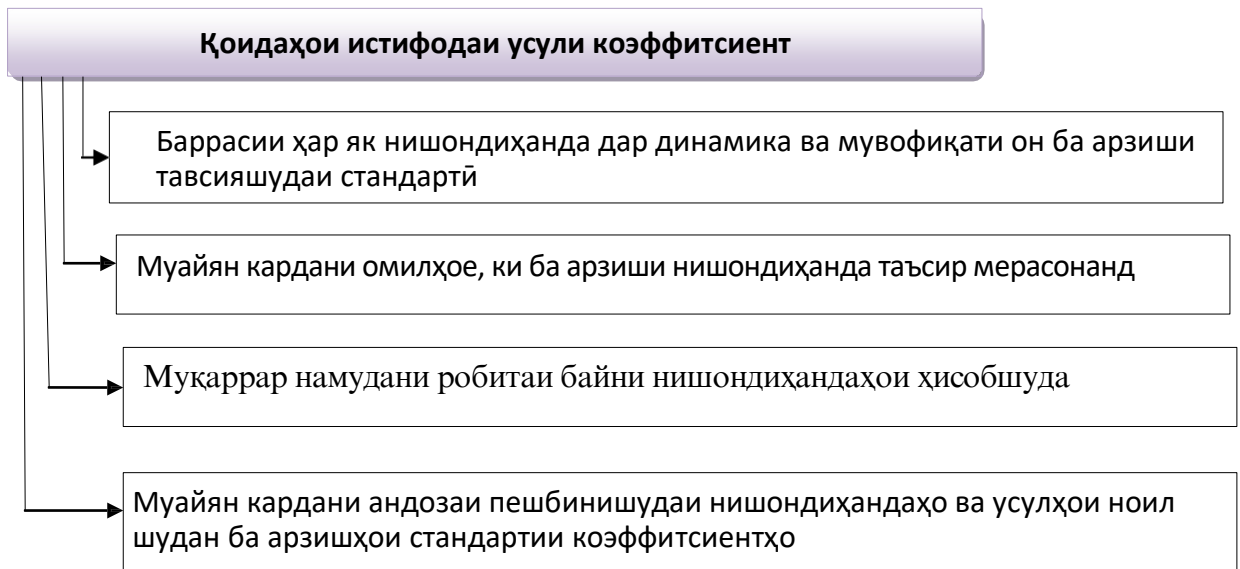
-азнавбаҳодиҳии воситаҳои асосӣ ва илова намудани маблағи азнавбаҳодиҳии воситаҳои асосии аз кор баромадааст.

-омиле, ки маблағи «Даромади тақсимнашуда»-ро кам мекунад, ин фарсудашавии воситаҳои асосӣ мебошад, ки ба ин васила барои таҳлилгарон доираи васеътари омилҳои имконпазирро, ки сазовори таҳқиқи наздик аст [8. С.75] нишон медиҳанд.

Таҳлили динамикаи сармояи оинномавӣ, захиравӣ, иловагӣ ва фоидаи (зарар) тақсимнашуда бо назардошти омилҳои дар ҷадвали 1 баррасишуда ба истифодабарандагон дар бораи дараҷаи тағйирёбии унсурҳои таркибии сармояи саҳомӣ ва шартҳои зарурии ин ҷорабиниҳо.

Пас аз гузаронидани таҳлили сохтории сармоя, ки барои муайян кардани усулҳои ташаккул ва тақсими сармояи саҳомӣ мусоидат мекунад, мо пайваста ба арзиҳои устувории молиявии корхона дар асоси як қатор коэффитсиентҳо, ки аз маълумоти тавозунӣ ҳисоб карда шудаанд, мегузарем.

Расми 1. Қоидаҳои истифодаи усули коэффитсентӣ [9. С.109-122]

Профессор Л.Т. Гиляровская пешниҳод мекунад, ки таҳлили истифодаи самараноки сармоя бо истифода аз моделҳои тавсифӣ, ки хусусияти тавсифӣ доранд ва бо инҳо ифода карда мешаванд: таҳлили сохторӣ, динамикӣ ва коэффитсентӣ. Усули коэффитсиенти таҳлили сармоя усули пешбари таҳлилест, ки самараноки ташаккул ва истифодаи сармояи саҳомии ташкилотро инъикос мекунад. Ва истифодаи амалии он ба таҳлилгарон имкон медиҳад, ки дар бораи вазъи захираҳои молиявии худ, вазъи иқтисодӣ, субот, даромадноки ва дурнамои рушди ташкилот дар давраҳои минбаъда маълумоти зарурӣ ба даст оранд [10.С.181-198].

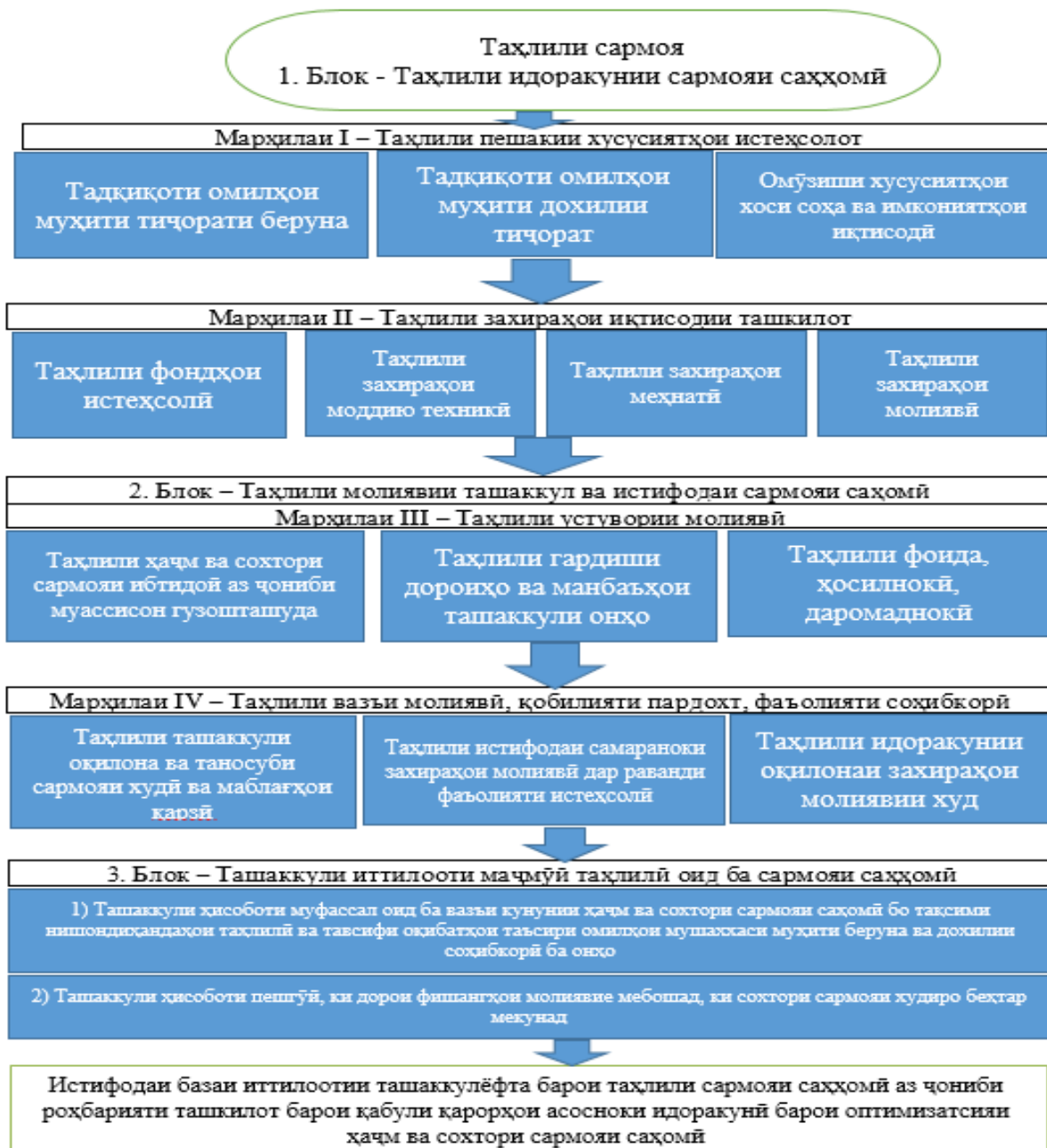
Дар асоси муқаррароти баррасишудаи усулҳои таҳлили сармоя метавон гуфт, ки таҳлили усулҳои ташаккул ва истифодаи сармояи худӣ яке аз объектҳои асосии системаи таҳлили комплексӣ ба ҳисоб меравад, зеро барои сари вақт танзими истеҳсолот ва равандҳои иқтисодӣ дар ташкилот зарур аст, ки ҳиссаи, сохтор ва сарчашмаҳои ташаккули сармояи саҳомиро донист.

Ба андешаи мо, барои ташкили оқилонаи раванди таҳлили ташаккул ва истифодаи сармояи саҳомӣ дар ташкилотҳои кишоварзӣ ба таҳлилгарон лозим аст, ки механизми амалҳои пайдарпайро дар шакли системаи умумии таҳлили сармояи саҳомӣ, ки унсурҳои сармояи саҳомиро муттаҳид карда, амиқтар ташкил кунанд.

Барои ташаккул додани маълумоти муфассал дар баҳисобгирии муҳосибӣ ва таҳлилии идоракунии сармояи саҳомӣ, ба ғайр аз истифодаи муқаррароти таҳлили молиявӣ, ҷанбаҳои қорӣ таҳлили идоракуниро ҷалб кардан лозим аст, зеро симбиози ин намуди таҳлил амалро инъикос карда ҳамаи омилҳо, аз ҷараёни ахборот, алоқаи байниҳамдигарӣ ва вобастагии

онҳо иборат мебошанд. Дар робита ба ин, мо блокҳои сохтори зеринро дар механизми таҳлили сармоя ҷудо мекунем: Блоки 1 - маълумотро дар бораи тағйирот (омилҳо) дар муҳити беруна ва дохилии соҳибкорӣ бо нишон додани дараҷаи таъсири онҳо ба сармояи худӣ дар доираи идоракунии таҳлил (таҳлили SWOT, таҳлили PEST) таҳлили васеи ҳолати захираҳои асосии иқтисодии созмонро таъмин мекунанд.

Блоки 2 - дар доираи таҳлили молиявӣ маълумотро дар бораи ҳолати сохтори ҷорӣ сармояи саҳомӣ ва самаранокии истифодаи он тавлид менамояд;

Расми 2. Механизми гузаронидани таҳлили сармояи саҳомии корхонаи кишоварзӣ (таҳияи муаллиф дар асоси адабиётҳо)

Блоки 3 - таҳияи ҳисоботи муфассалро дарбар мегирад, ки дорои маълумоти ҷорӣ таҳлилӣ ва пешгӯӣ, ки дар асоси натиҷаҳои омӯзиши иттилоот аз блокҳои идоракунии ва таҳлили молиявии сармояи саҳомӣ гирифта шудаанд.

Дар механизми умумӣ мо мавқеъҳои алоҳидаеро муайян кардем, ки дар бораи ҳолат ва динамикаи ҳаҷми сармояи саҳомӣ маълумот тавлид мекунанд. Тибқи он таҳлили самаранокии ташаккул ва истифодаи сармояи саҳомӣ дар марҳилаҳои дуҷум (таҳлили захираҳои молиявӣ), сеюм ва чоруми тадқиқоти таҳлилӣ инъикос ёфтааст, метавон гуфт, ки омӯзиши равандҳои самаранокӣ тақрибан 80% тамоми таҳлили сармояи саҳомиро дарбар мегирад.

Дар блоки дуҷуме, ки мо зикр кардем, як гурӯҳи хусусиятҳои молиявиро муайян мекунанд, ки ҳангоми таҳлили онҳо маблағи сармояи худӣ истифода мешавад ва дар натиҷаи он дар бораи ташаккул оқилона ва сифати тақсими сармоя хулоса баровардан мумкин аст.

Таҳлили сармояи саҳомие, ки аз ҷониби муассисон дар ибтидо гузошта шудааст, дараҷаи иҷро шудани ӯҳдадорихои соҳибон дар назди корхонаи навтаъсисро муайян мекунанд, сохтори сармояи оинномавӣ, миқдор ва намуди саҳмияҳои (қисмҳои) дар ихтиёри моликони доштаро меомӯзад; ҳаракати онҳо, бо ин муайян кардани тағйироти эҳтимолии сохтори сармояи оинномавӣ, инъикоси истифодаи он мебошад. Дар натиҷа, мо ин зербандро дар марҳилаи сеюми расмиёти таҳлилӣ таъкид кардем.

Таҳлили гардиши дороиҳо ва манбаъҳои ташаккули онҳо вобастагии сармояи худиро аз суръати гардиши маблағҳои дороиҳо ба захираҳои пулӣ ва таъмини манбаъҳои онҳо инъикос мекунанд. Ҳамин тариқ, мо ин намуди расмиёти таҳлилиро ба зербанди дуҷуми марҳилаи сеюм тасниф мекунем.

Ҳангоми таҳлили ғоида, даромад ва даромаднокӣ ҷузъи бештар тағйирёбандаи сармояи саҳомӣ - ғоидаи тақсимнашуда, ки самаранокии тичоратро нишон медиҳад ва динамикаи (афзоиш ё камшавии) дороиҳои ташкилотро аз ҳисоби манбаъҳои маблағгузориҳои худ инъикос мекунанд, баррасӣ карда мешавад. Аз ин рӯ, мо дуруст мешуморем, ки зербанди сеюми марҳилаи сеюм ҷудо карда шавад, зеро ин тартиб барои муайян кардани дараҷаи самаранокии истифодаи сармояи саҳомӣ кӯмак мекунанд.

Марҳилаи чорум - Таҳлили вазъи молиявӣ, қобилияти пардохтпазирӣ ва ғайрияти соҳибкорӣ бо роҳи ҳисоб кардани коэффитсиентҳои иқтисодӣ (пардохтпазирӣ, устувории молиявӣ, даромаднокӣ,) анҷом дода мешавад. Дар натиҷаи таҳлили арзишҳои бадастомада ва муқоисаи онҳо бо меъёрҳои барои соҳаи муайян муқарраршуда, самаранокии ташаккул ва истифодаи сармояи худӣ дар иқтисодиёт арзёбӣ ва муайян карда мешавад.

Хушвахтзода Қ.Х. дар таҳқиқоти илмии худ ба он назаранд, ки дар таҳлили ҳолати (вазъи) молиявии корхона омӯзиши ташаккул ва ҷойгиркунии сармояи корхона, баҳодихии сифати идоракунии дороиҳо ва сарчашмаҳои дороиҳо, муайянкунии хавфҳои амалиётӣ ва молиявӣ мувофиқи мақсад аст [11.С.340].

Блоки сеюми механизми мо натиҷаи амалан муҳими ҳамкории ду блоки аввал буда, ҳамчун ҳисоботи мукамал оид ба вазъи кунунӣ ва ояндаи захираҳои молиявии худӣ ташкилот бо тавсифи дараҷаи таъсири омилҳои муҳити берунӣ ва дохилии тичорат дар бораи онҳо мебошад.

Се блоке, ки мо муайян кардем, амалиёти таҳлилгаронро дар ташаккули маълумоти зарурии асосӣ дар доираи баҳисобгирии муҳосибӣ ва дастгирии таҳлилии идоракунии сармояи саҳомӣ ба низом меоранд. Ин амалҳо ба менечмент кӯмак мекунанд, ки қарорҳои идоракунии сифатро барои оптимизатсияи ҳаҷм ва сохтори сармояи худӣ қабул кунанд, бо

мақсади ба ҳадди аксар расонидани чунин нишондихандаҳо ба монанди ҳаҷми истеҳсолот ва фоидаи соф ва ноил шудан ба ҳолати мусбии фишангҳои молиявӣ (таносуби сармояи худӣ ба қарз).

Ҳамин тавр, ташкилотҳои кишоварзӣ аз механизми таҳлили саҳомӣ, истифода баранд, зеро он пайдарпайии амалҳои ҳадамоти таҳлилии корхонаи кишоварзиро оид ба ҷамъоварӣ ва ташаккули иттилооти молиявӣ иқтисодӣ барои истифодаи дохилӣ равшан ва муфассал нишон медиҳад, ки ҳадафҳо ва вазифаҳоро муттаҳид месозад.

Ҳамин тариқ, дар амалияи ташкилотҳои кишоварзӣ истифодаи механизмҳои системавии амалиёти таҳлилӣ ба ташаккули иттилооти босифати молиявӣ ва идоракунӣ, ки барои фаъолияти устувори баҳисобгирӣ ва дастгирии таҳлилии идоракунии сармояи саҳомӣ заруранд, мусоидат мекунад.

Дар механизми умумии таҳлили сармоя омӯзиши равандҳои самаранокии ташаккул ва истифодабарии захираҳои молиявӣ худӣ қариб 80% тамоми таҳлили сармояи худиро дарбар мегирад. Ба ин муносибат мо ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки методологияи асосии таҳлили самаранокии ташаккул ва истифодабарии сармояи саҳомӣ тартиб дода, барои истифодаи амалӣ дар ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ пешниҳод карда шавад.

Адабиётҳо

1. Хушвахтзода Қ.Х., Мирзохонов С.О., Алиев О.М. Таҳлили идоракунӣ. Китоби дарсӣ. Душанбе нашёри “Адиб” 2022. С.193.
2. Смекалов П.В., Бадмаева Д.Г., Смолянинов С.В. Анализ финансовой отчетности предприятия: уч. пособие - СПб.: Проспект Науки, 2009. - С. 158-162.
3. Беспалов М.В. Комплексный анализ финансовой устойчивости компании: коэффициентный, экспертный, факторный и индикативный [Электронный ресурс] //Финансовый вестник: финансы, налоги, страхование, Бухгалтерский учет. - 2011. - № 5. - Доступ из справ. - правовой системы «Консультант Плюс»
4. Когденко В.Г. Экономический анализ: учеб. пособие - 2-е изд., пер. и доп. - М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2011. - С. 73-81.
5. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности: практикум. - М.: Дело и сервис, 2004. - С. 89.
6. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий АПК: Учебник. - 8-е изд., - М.: ИНФРА- М, 2011. - С. 353-360.
7. Пожидаева Т.А. Анализ финансовой отчетности: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальностям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит», «Налоги и налогообложение». - М.: КНОРУС, 2007. - С. 119-126.
8. Когденко В.Г. Экономический анализ: учеб. пособие - 2-е изд., пер. и доп. - М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2011. - С. 75
9. Составлено автором на основе: Маркарьян Э.А., Герасименко Л.П., Маркарьян С.Э. Финансовый анализ: учебное пособие. - 8-е изд., пер. и доп. - М.: КНОРУС, 2011. - С. 109-122.
10. Гиляровская Л.Т. Экономический анализ: учебник для вузов / Под ред. Л.Т. Гиляровской. - 2-е изд., доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - С. 181-198.
11. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ корхона. Китоби дарсӣ. Душанбе “Ирфон”, 2020. С. 340.

Абдукаримзода Б. А.

**ОРГАНИЗАЦИЯ АНАЛИЗА ФОРМИРОВАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ
ПРЕДПРИЯТИЯХ**

В статье рассматривается системная организация процесса анализа формирования и использования собственного капитала с точки зрения задач финансового учета и управления сельскохозяйственными предприятиями. В процессе анализа факторов, влияющих на динамику компонентов капитала, были проанализированы правила применения коэффициентного метода, учет каждого показателя в динамике и его соответствие рекомендуемому значению. По мнению автора, для рациональной организации процесса анализа формирования и использования собственного капитала в сельскохозяйственных организациях аналитикам необходимо в дальнейшем разработать механизм последовательных действий в виде общей системы анализа собственного капитала, которая бы интегрировала и далее интегрировала элементы собственного капитала.

Ключевые слова: анализ собственного капитала, уставной капитал, сельскохозяйственные предприятия, финансовый учет, показатели, факторы, доходы, коэффициент, анализ SWOT, объем производства, прибыль, элемент собственного капитала.

Abdukarimzoda B.A.

**ORGANIZING THE ANALYSIS OF FORMATION AND USE OF OWN CAPITAL IN
AGRICULTURAL ORGANIZATIONS**

The article examines the systematic organization of the process of analyzing the formation and use of equity capital from the point of view of the tasks of financial accounting and management of agricultural enterprises.

In the process of analyzing the factors influencing the dynamics of capital components, the rules for applying the coefficient method, taking into account each indicator in dynamics and its compliance with the recommended value were analyzed. According to the author, for the rational organization of the process of analyzing the formation and use of equity capital in agricultural organizations, analysts need to further develop a mechanism of consistent actions in the form of a general system of equity analysis that would integrate and further integrate the elements of equity capital.

Keywords: equity analysis, authorized capital, agricultural enterprises, financial accounting, indicators, factors, income, ratio, SWOT analysis, production volume, profit, equity element.

Маълумот дар бораи муаллиф:

Абдукаримзода Бобочон Абдукарим - унвонҷӯи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон:
(+992) 918 -11-16-16

УДК 631.587 (575.3)

С. Садридинов

Б. Шерматов

**САҲМИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ОЗУҚАВОРИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН***Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ*

Аннотатсия: Соҳаи кишоварзӣ дар таъмини сатҳи зарурии амнияти озуқаворӣ нақши калидӣ дошта, саҳми он дар гуногунии маҷмуаи молҳои бозори истеъмолӣ беҳамтост ва қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти миллӣ мебошад. Дар маводи мазкур муаллифон аҳамияти соҳаи кишоварзиро барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва алоқамандии мутақобилаи он бо рушди иқтисодии кишвар нишон дода ҳамбастагии зичи гирифтани ҳосили баланди зироатҳои кишоварзӣ аз ҳар як гектар замин ва татбиқи натоқи илмӣ, таҷрибаи пешқадаму қувваҳои истеҳсолкунанда, ҷараёнҳои инноватсионӣ ва навъҳои нави серҳосили зироатҳо бо технологияи ҷаҳони муосирро ифшо сохта алоқамандии мутақобилаи онҳоро кӯшиши ошкор намудан кардаанд. Таҷрибаҳои илмӣ нишон додаанд, ки истифодаи маҷмуи нуриҳои микробиологӣ (МНМ), чакраобдиҳӣ ва киштҳои омехта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон натиҷаҳои назаррас нишон медиҳанд.

Калидвожаҳо: бехатарии иқтисодӣ, бехатарии озуқаворӣ, сатҳи ғойданокӣ иқтисодии зироатҳо, инноватсия, навъ, технологияи навин, сифат, чакраобдиҳӣ, (МНМ), кишти омехта.

Дар шароити соҳибистиқлолии Тоҷикистон соҳаи кишоварзӣ яке аз омилҳои асосии таъминкунандаи амнияти озуқаворӣ кишвар ва соҳаи калидии ташкили бевоситаи ҷойҳои нави корӣ барои аҳолии мамлакатамон ба ҳисоб меравад.

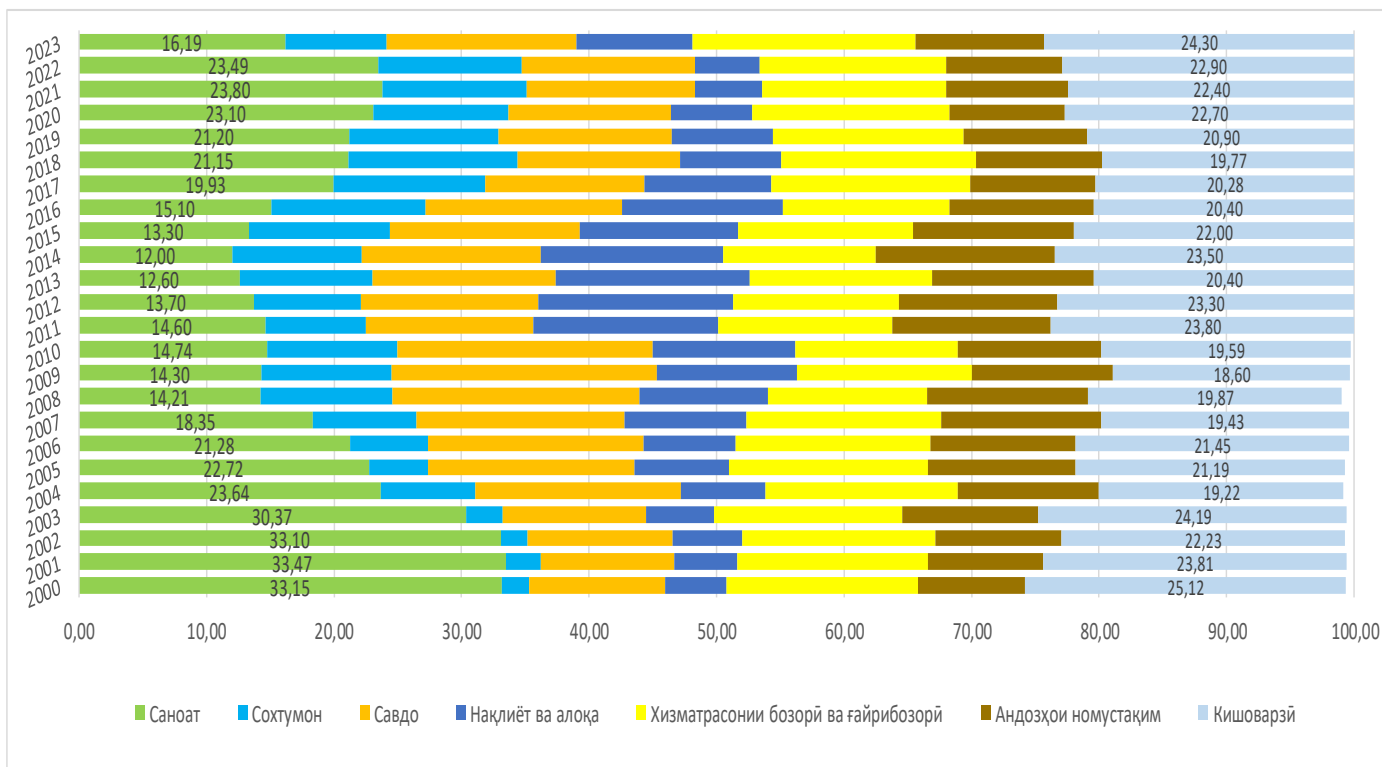
Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми январи соли 2021-ум таъкид шудааст, ки дар шароити зудтағйирёбанда ва вазъи шиддатноки ҷаҳони муосир мо бояд, пеш аз ҳама, ба имкониятҳои дохилии кишвар таъкид карда, барои рушди устувори иқтисодӣ, ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва ҳимояи саломатии шаҳрвандон боз ҳам бештар талош намоем [1]. Аз ин лиҳоз, бояд эътироф намуд, ки таъмин намудани амнияти озуқаворӣ бо тақия ба имкониятҳои дохилии кишвар талаботи ҳаётан муҳим буда, воридкуни ва истифодаи дастовардҳои навини илмиву техникаи замонавӣ барои истеҳсоли маҳсулоти хушсифат ҳадафи иҷроии сиёсати давлатӣ мебошад. Дар ин ҷабҳа истифода аз агротехникаи пешқадам ва ҷорӣ намудани технологияи навини ҷаҳони муосир дар истеҳсолот шартӣ асосӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон бояд таъкид кард, ки масъалаи таъмини амнияти озуқаворӣ ва рушди соҳаи кишоварзӣ дар мадди аввали сиёсати давлатӣ қарор дорад. Оиди ин масъалаи ҳаётан муҳим Пешвои миллат Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президентӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар Паёми навбатии худ, ки 28 декабри соли 2024 ба Маҷлиси миллӣ ва вакилони Маҷлиси намояндагон муроҷиат карда буданд чунин дарҷ шудааст: “моро зарур аст, ки бо дарназардошти вазъи ҷаҳони имрӯза, тағйирёбии иқлим, хусусан, камобӣ ва хушксолиҳои пайиҳам дар бисёр кишварҳои дунё, болоравии нархи маводи ғизоӣ дар ҷаҳон ва таъсири манфии омилҳои зикршуда ба бозори истеъмолӣ тамоми имкониятҳои барои рушди соҳаи кишоварзӣ сафарбар созем” [2]. Дар ҷаҳорҷӯбаи Паём, ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати кишоварзӣ ва ҳамаи дигар вазорату идораҳои дахлдор супориш дода шуд, ки бо назардошти таҳдидҳои муосир ҷиҳати беҳбудии ҳаматарфаи сатҳи таъминоти аҳолии кишвар бо маҳсулоти ватанӣ барномаи амнияти озуқаворӣ кишварро барои панҷ соли оянда қабул ва амалӣ намоянд. Ин супориш маҷмуаи васеи амалиётҳо, аз он ҷумла таҳия ва амалисозии барномаҳои азхудкунии заминҳои нави кишоварзӣ, ниҳолпарварӣ, тухмипарварӣ, ҷорикунӣ технологияҳои навини инвентсионӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Бинобарон дар рушду инкишофи соҳаи кишоварзӣ бояд ба воситаи индустриаликунони соҳаи аграрӣ ва инноватсионии тадқиқотҳои илмӣ тақия намуда зарур аст. Соҳаи кишоварзӣ барои рушди иқтисодии миллий ва таъмини амнияти озуқаворӣ мамлакатамон ҳиссагузор буда нақши он ивазнашаванда аст.

Аз ин лиҳоз бояд сатҳи ҳозираи рушди соҳаи кишоварзӣ баҳогузори карда шавад ва имкониятҳои потенциалии рушд аз нуқтаи назари таъмини бехатарии озуқаворӣ ва рушди бардавоми соҳа баррасӣ карда шавад. Барои баҳогузори сатҳи рушди соҳаи кишоварзӣ ҳолати кукунии онро таҳлил намудан зарур аст.

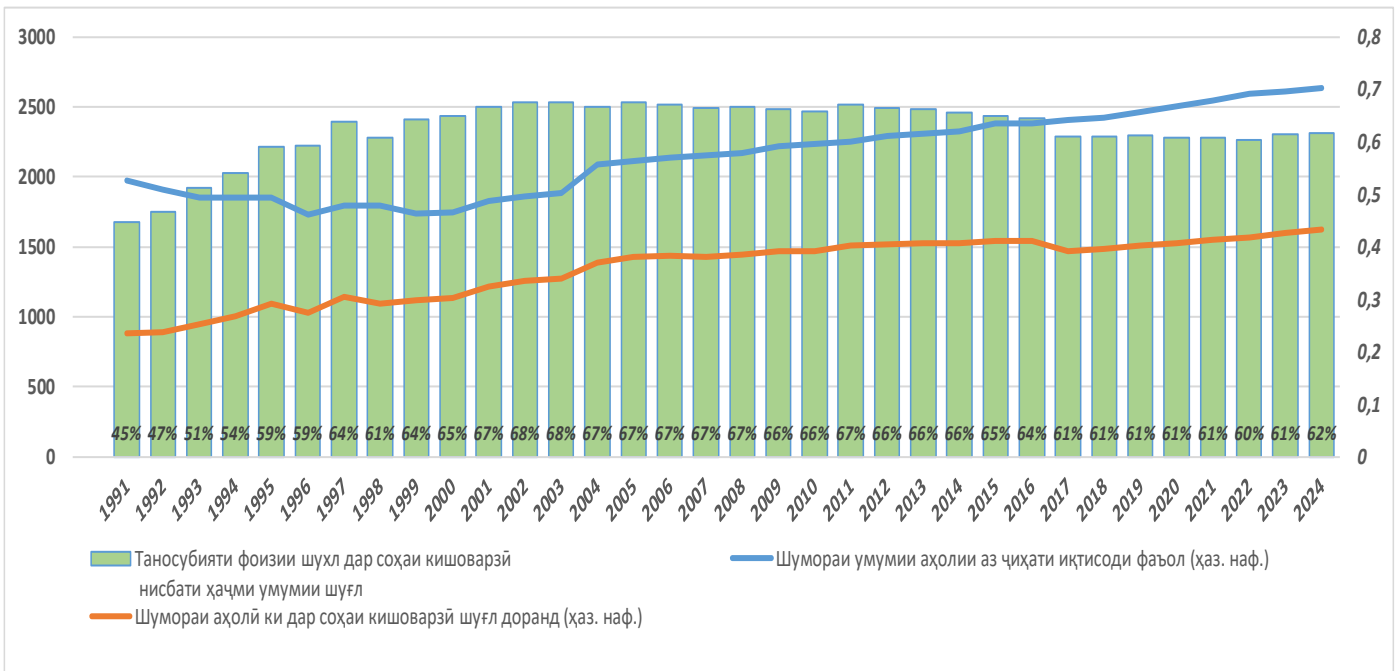
Соҳаи кишоварзӣ дар сохтори умумии маҷмуаи маҳсулоти дохилии (ММД) ҷумҳуриамон ба ҳисоби миёна панҷаки онро ташкил медиҳад ва таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки дар давраи омӯхташаванда, яъне зиёда аз 30 соли истиқлолияти давлатӣ, ҳаҷми он кам тағйир ёфтааст. Ин таҳлили муқоисавӣ дар Расми 1, поёнтар тасвир ёфтааст.

Расми 1: Суръати тағйирёбии ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ дар ҳаҷми умумии ММД. (бо%)
 Диаграммаи таҳлилий аз тарафи муаллифон дар асоси маълумоти оморӣ [3] тайёр карда шудааст.

Аз таҳлили муқоисавии боло бараъло дидан мумкин аст, ки давоми давраи таҳлилшаванда саҳми соҳаи кишоварзӣ дар ММД – и кишвар дар гирду атрофи 20% лапиш хурда камтарин нишондиҳандаш 18,6% ва баландтаринаш 25, 12 % ташкил додааст. Бо мақсади таҳлили қиёсӣ дар графика болои нишондиҳандаҳои соҳаи саноат низ оварда шудааст.

Масъалаи дигаре, ки сатҳи рушди соҳаи кишоварзиро баҳо дода метавонад, ин шумораи аҳолии дар соҳаи кишоварзӣ шуғл дошта мебошад. Мувофиқи маълумотҳои оморӣ мавҷуда шумораи зиёди аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол дар соҳаи кишоварзӣ машғул буда, ин соҳаи иқтисодии миллий таъминкунандаи асосии сатҳи шуғл дар минтақаи деҳот мебошад. Таҳлили суръати тағйирёбии шумораи аҳолии дар соҳаи кишоварзӣ шуғл дошта дар Расми 2, поёнтар тасвир ёфтааст.

Расми 2: Суръати таъғирёбии ҳиссаи аҳоли дар соҳаи кишоварзӣ шуғл дошта. Диаграммаи таҳлилӣ аз тарафи муаллифон дар асоси маълумоти омори [4] тайёр карда шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки шумораи аҳолии дар соҳаи кишоварзӣ шуғл дошта аз нисфи зиёди шумораи умумии аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро дар бар гирифта дар давоми давраи таҳлилшаванда аз 45% то 65 % шуғли аҳолиро таъмин намудааст.

Мувофиқи стандартҳои умумичаҳони баҳодихӣ чунин муттаносибияти калони шуғл дар як соҳа нисбати шумораи умумии шуғл дар иқтисодиёт ва саҳми ниҳони он соҳа дар ҳаҷми ниҳони ММД аз сатҳи пасти механизатсияи соҳа, камчини технологияҳои коркарди замонавӣ ва сатҳи баланди меҳнатғунҷоишии соҳа гувоҳи медиҳад. Ин дар навбати худ ба сустр шудани суръати рушди соҳа ва зиёд шудани вобастагӣ аз воридоти маҳсулоти озуқаворӣ оварда расонида хатарҳо барои таъмини амнияти озуқаворӣ ба миён меоварад.

Мувофиқи маълумотҳои омори шумораи таҷҳизоту техникаи дар соҳаи кишоварзӣ истифода шаванда нисбати соли 1991 хело коҳиш ёфта камшавии нисбии он аз 25% то 99% ташкил медиҳад [5]. Ин боз як далели тасдиқкунанда оиди сатҳи баланди меҳнатғунҷоишии соҳа буда, моро водор месозад, то барои ҳалли мушкилӣ кӯшишҳо ба харҷ диҳем.

Вазъи кунунии рушди соҳаи кишоварзӣ дар ҳисоботи таҳлили доманадорӣ соҳа, ки аз тарафи Ташкилоти ғизо ва кишоварзии Созмони Милал муттаҳид (UNFAO) соли 2023 гузаронида буд, оварда шудааст [6]. Аз ҷумла, дар он ҳисобот оиди вазъи бехатарии озуқаворӣ сухан рафта, соҳаи кишоварзии Тоҷикистон ҳамчун соҳаи осебпазир ва ба қадри зарурӣ инкишоф наёфта баҳогузори шудааст. Мувофиқи он ҳисобот дар соҳаи мазкур мушкилиҳои гуногун вучуд доранд ва дар қатори мушкилиҳои ҷой дошта чунин нишондиҳандаҳо номбар шудаанд: норасоии техникаву технологияҳои кишоварзӣ, гаронии хизматрасониҳои киштзорҳо, риоя накардани талаботҳои агротехникӣ, гаронии қарзҳо барои рушди соҳа, сатҳи пасти рушди соҳаи тухмпарварӣ, ниҳолпарварӣ, растанипарварӣ ва ғайра номбар шудааст.

Ин мушкилотҳои ҷойдошта аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф шудаанд ва кӯшишҳои зиёд барои ҳалли он равона карда мешавад. Мисоли баҳогузориҳои ҳолати воқеии сатҳи рушди соҳа дар Барномаҳои давлатӣ ва соҳавӣ [7] оварда шудааст.

Ҳамаи ин мушкилот дар рушди соҳаи кишоварзӣ ва махсусан дар сатҳи таъминнокии амнияти озуқаворӣ дар Паёмҳои Пешвои миллат дарҷ гардида Вазорату кумитаҳои дахлдор вазифадор карда мешаванд, ки паёпай оиди ин масъала кор баранд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон имкониятҳои васеи потенциали илмӣ, илмӣ-техникиро дар соҳаи кишоварзӣ ва ба дастовардҳои илмию таҷрибаҳои пешқадами истеҳсолии солҳои тӯлони соҳиб мебошад. Маҳсулоти кишоварзӣ ва маҳсулоте, ки саноат аз ашёи хоми соҳаи кишоварзӣ истеҳсол карда мешавад 70% савдои чакана, гардиши моли давлатӣ, хусусӣ ва савдои кооперативиро ташкил менамояд. Хусусияти бехтарини соҳаи кишоварзӣ дар он аст, ки дар мавриди камзаминии ҷумҳурӣ замин ҳамчун воситаи асосии истеҳсоли буда, дар мавриди риюяи ҳаммаи талаботҳои техникуву агротехникӣ амнияти озуқавориро таъмин карда метавонад.

Бояд гуфт, ки тадқиқотҳои бисёрсолаи илмӣ нишон додаанд, ки ба замин ва аввало ба таркиби хок, иқлими ҷой гирифтани ва ҳосилхезии он ба баландшавии сатҳи оби зерзаминӣ диққат додан зарур аст, ки ҳосилнокии зироатҳои киштшуда ба ин омилҳо барои пурбор шудани ҳушаю навдаҳои дарахтон аҳамияти асосӣ дошта, ҳосили зиёд ё камро бевосита муайян менамояд. Тадқиқотҳои илмии кафедраи растанипарварии Донишгоҳи аграрии ба номи Ш. Шохтемур нишон додаанд, ки ба гандуми навъи Сете Серрос-66 дар мавриди бо меъёри муайян андохтани нуриҳои минералӣ дар заминҳои оби водии Ҳисор ва ноҳияи Ваҳши вилояти Хатлон ба гирифтани 50-70 сентнерӣ ҳосил аз ҳар гектар ноил гаштан мумкин аст.[8]

Соҳаи растанипарварӣ ва хусусан звенои асосии он рушди селекция ва тухмпарварӣ рӯ ба тараққи навро гирифт. Дар ин давра навҳои нави сермаҳсули пахта, гандум, чав, шолӣ, чуворимакка, лубиёғиҳо (наҳӯд, мош,) сабзавот, картошка, полезиҳо, ангуру себ, шафтолу, зардолу, растаниҳои рағандор (офтобпараст, лубиёи чинӣ, арзан, муъасар, зағиру кунҷут) ва дигарон аз тарафи олимону селекционерони тоҷик офаридашуда ба истеҳсолот тавсия дода шудаанд.

Мо бояд омилҳои бехтарини инноватсиониро ба воситаи дастовардҳои илмӣ омӯхта, аз ҷиҳати иқтисодӣ ғоидаовар будани онҳоро дар фаъолияти илмӣ - истеҳсолии соҳаи кишоварзӣ оқилона истифода бурда, баҳри таъмини ҳавасмандии беназири илмию-техникии мамлакат, беҳбудии некӯахлоқии мардум ва бехатарии озуқаворӣ, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва самаранокии коркардҳои неруи тавонои илмию инноватсиониро дар амал ҷори намоем.[9]

Дар натиҷаи дастовардҳои тадқиқотҳои илмӣ истифода аз навҳои офаридаи зироатҳои гуногуни селекционерони тоҷик тибқи нишондодҳои оморӣ соли 2022-ум дар ҳамаи категорияҳои хоҷагидорӣ 1756364 тонна зироати ғалладона ва лубиёғӣ (якҷоя бо чуворимакка барои дон) истеҳсол карда шудааст, ки он дар таърих ин нишондиҳандаи баландтарини давлати мо мебошад, картошка соли 2022-ум 1094438 тонна, истеҳсоли сабзавот соли 2022-ум ба ду миллиону 825,0 ҳазор тонна расонида шудааст. Дар майдони 50 ҳазор гектар боғу токзорҳои нави типи интенсивӣ шинонида шуда, соли 2015-ум дар шаҳри Ҳисор дар майдони 4000 га боғҳои серҳосили мевадихандаи гуногун бо технологияи навин шинонида шуда, дар ноҳияи Рашт дар майдони 60 га замин боғҳои нави ҳозиразамон шинонида шудааст, ки дар мӯҳлатҳои кӯтоҳтарин ба ҳосилбандӣ сар мекунанд, шинонида шудааст. То ба ҳосил даромадани дарахтон дар байни қаторҳо кишт намудани зироатҳои картошка, сабзавот, лубиёғиҳо аҳамиятнок аст.

Комёбиҳои олимони дар соҳаи пахтапарварӣ назаррас мебошад. Навҳои офаридаи олимони Институти зироаткорӣ пахтаи маҳиннахи гулашон пушидаи (клейстогамӣ) «Хучанд – 01М» (с. 2016), «Авесто» (с. 2011) ва миёнаннахи «20- солагии Истиклолият» минтақабоб гардидаанд, ки ин дар соҳаи пахтакорӣ ҷаҳонӣ бори аввал буда, ба ин навҳо талабот ниҳоят калон мебошад ин дастоварди беҳамто дар солҳои истиклолияти давлатдорӣ тоҷикон мебошад.[10]

Олимони шӯъбаи иқтисодиёти воқеӣ Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ бо роҳбарии академики илми ҶТ Қаюмов Н.Қ дар мавзӯи неруи тавонои инноватсионӣ тадқиқотҳои илмиро барои рушди ин соҳа то солҳои 2025 пеш бурда истодаанд.

Олимони Донишгоҳи аграрии ба номи Шириншоҳ Шохтемур мошинаи муштаракӣ 1,8 «Кишоварз» барои коркарди сатҳии хок ва кишти зироатҳои ғалладонагӣ соли 2010-ум

ихтироъ намудаанд, ки мошина дар як гардиш шаш амалиёти технологиии чудоғонаро иҷро менамояд. Самаранокии иқтисодӣ 425- сомонӣ аз як гектарро ташкил медиҳад, ин аст аз ихтирокорӣ ба инноватсияи солҳои истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ мебошад.

Маҷмуи нуриҳои микробиологӣ дар мавриди ғайри намудани коидаҳои агротехникаи пешқадами зироати кишоварзӣ самаранокии баланди ҳосилнокии растаниҳоро ба вуҷуд меорад. Ин нуриҳои беҳамто аз ҷиҳати экологӣ тоза буда, ягон зараре ба муҳит намеорад. Тадқиқотҳои гузаронидаи илмӣ солҳои 2017-2020 дар хоҷагиҳои деҳқони (фермерии) ноҳияҳои Вахш Ҷайхуни вилояти Хатлон дар зироати пахтаи навъи маҳиннахи 9178-И аз ҳар гектар 35,1 ва аз пахтаи миённахи навъи 6524-С, 36,8 сентнерӣ ҳосил гирифтаанд, ки ғайринокиашон аз 3700 то 3808 сомониро аз ҳар гектар ташкил менамояд. Хоҷагии деҳқонии Ҳоким аз ноҳияи Рудақӣ бошад аз ҳар як гектар замини оби аз кишти гандуми навъи Каус 52 сентнерӣ ҳосил гирифтаанд, ки ғайринокии он аз як гектар 5200 сомониро ташкил менамояд.

Тадқиқотҳои илмӣ нишон доданд ки усули чакра обдиҳӣ яке аз тадбирҳои хело муфид буда дар заминҳои оби ноҳияҳои водии Ҳисор ба зироати гандуми навъи Сете-Серрос-66 таъсири мусбат расонида аз ҳар як гектар 72,4 сентнерӣ ҳосили гандум гирифта шудааст. Дар мавриди гузаронидани кишти омехтаи растаниҳои барои хуроки чорво чор зироатро ташкил менамояд, яъне топинамбер + офтопараст + чувори + чувориммака даромади соф аз ҳар гектаре 3593 сомони буда, нисбат ба топинамбур (ноки заминӣ), ки ҳамчун назоратии тоза кишт шудааст, даромад аз ҳар гектар 2303 сомониро ташкил кардааст.

Аз ин сабаб, кишти омехтае, ки дар боло зикр намудем дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ кишти омехта дар водии Ҳисор ҳамчун таъмини ҳуроки серғизо барои чорводорӣ ва беҳтаршавии структураи хок аҳмияти калон дорад.

Стратегияҳои таъмини амнияти озуқаворӣ дар Тоҷикистон амалҳои ҳамроҳшударо дар ҳама сатҳҳо — аз беҳтар намудани инфрасохтор ва технология то дастгирии иҷтимоии аҳолии осебпазир талаб мекунад. Ташкилотҳои байналмилалӣ дар дастгирии ин ташаббусҳо тавассути пешниҳоди маблағгузорӣ, технология ва дониши коршиносон нақши калидӣ доранд. Танҳо тавассути равиши ҳамҷониба ба амнияти устувори озуқаворӣ ноил шудан ва зиндагии миллионҳо нафар дар Тоҷикистонро беҳтар кардан мумкин аст.

Амнияти Озуқаворӣ Тоҷикистон бо мушкилоти зиёде рӯ ба рӯ мешавад, аз ҷумла захираҳои маҳдуди табиӣ, оқибатҳои тағйиребии иқлим, ноустувории иқтисодӣ ва фишори демографӣ. Бо вуҷуди ин мушкилот, кишвар барои беҳтар кардани вазъи чораҳо меандешад, ки ба кӯмаки созмонҳои байналмилалӣ ва татбиқи стратегияҳои рушди устувори кишоварзӣ таъма мекунад.

Бинобар гуфтаҳои боло, барои пешравию муваффақиятҳо дар ҷодаи тадқиқ ҷунин тақлифу пешниҳод карда мешаванд:

1. Навсозии системаҳои обёрӣ ва идоракунии самараноки захираҳои об. Тоҷикистон бояд талошҳои худро барои навосозии шабакаҳои обёрӣ худ идома диҳад, ки ба баланд бардоштани ҳосилнокии кишоварзӣ имкон медиҳад. Татбиқи усулҳои пешрафтаи истифодаи об, аз қабилҳои обери қатрагӣ ва истифодаи маълумоти иқлим, метавонад талафоти обро коҳиш диҳад ва ҳосилнокиро беҳтар созад.

2. Дастгирии хоҷагиҳои деҳқонони хурд ва рушди кооперативҳо. Хоҷагиҳои деҳқонони хурд, ки асоси бахши аграриро ташкил медиҳанд, барои беҳтар кардани дастрасӣ ба захираҳо, бозорҳо ва технологияҳо ба дастгирии иловагӣ ниез доранд. Таъсири кооперативҳои фермерӣ метавонад ба беҳтар шудани мубодилаи таҷриба ва технология мусоидат кунад ва дар ниҳоят самаранокии истеҳсолотро афзоиш диҳад.

3. Рушди инфрасохтор барои нигоҳдорӣ ва интиқоли маҳсулоти кишоварзӣ. Сармоягузорӣ ба занҷирҳои логистикӣ, аз ҷумла сохтани анборҳо ва сардхонаҳо зарур аст, ки талафоти ғизои коҳиш медиҳад ва дастрасии маҳсулотро дар бозорҳо афзоиш медиҳад. Беҳтар кардани инфрасохтори нақлиёт ва алоқаи байни минтақаҳо инчунин барои кам кардани хароҷот ва баланд бардоштани даромади деҳқонон муҳим аст.

4. Мутобиқсозии соҳаи кишоварзӣ ба тағирёбии иқлим. Дар шароити фишори афзояндаи тағирёбии иқлим бояд лоиҳаҳо оид ба татбиқи технологияҳо ва усулҳои ба иқлим тобовар таҳия карда шаванд ва навҳои устувори зироатҳои ба шароити маҳаллӣ мутобиқшуда ҷорӣ карда шаванд. Сармоягузорӣ ба системаҳои пешгӯӣ ва идоракунии хавфҳо инчунин ба коҳиш додани таъсири тағирёбии иқлим мусоидат мекунад.

5. Таквияти барномаҳои ҳифзи иҷтимоӣ ва ғизо. Барномаҳои ҳифзи иҷтимоӣ ва озуқаворӣ, махсусан барои аҳолии осебпазир, аз ҷумла кӯдакон ва оилаҳои деҳот бояд васеъ карда шаванд. Ин метавонад тавсеаи барномаҳои ғизои мактабӣ ва татбиқи механизмҳои кӯмак дар ҳолатҳои фавқуллоддаро дар бар гирад.

6. Ҷалби сармоягузори хусусӣ ва беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ. Барои ноил шудан ба амнияти устувори озуқаворӣ ҷалби сармоягузори хусусӣ ба кишоварзӣ, аз ҷумла маблағгузори технологияҳо ва навоариҳои нав муҳим аст. Беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ тавассути ислоҳот ва коҳиш додани монеаҳо барои тичорат ба ҷалби сармояи зарурӣ барои рушди кишоварзӣ мусоидат мекунад.

Ин тадбирҳо метавонанд тавассути таъмини амнияти озуқаворӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии Деҳоти Тоҷикистон ба ташкили системаи устувортар ва самараноки озуқаворӣ мусоидат намоянд.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. 21.12.21. [Матн]. Маҳзани электронӣ. Ҳолати дастрасӣ: <https://president.tj/event/missives/24850> Озод.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. 28.12.24. [Матн]. Маҳзани электронӣ. Ҳолати дастрасӣ: <https://president.tj/event/missives/49225> . Озод.
3. Маҷмуаи оморӣ. Тоҷикистон: 30 – соли истиқлолияти давлатӣ. [Матн]. Саҳ. 10 – 14; Саҳ 140 – 148. Душанбе, 2021.
4. Маҷмуаи оморӣ. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2024. Маҳзани электронӣ. Ҳолати дастрасӣ: <https://www.stat.tj/ru/elektronnye-versii-publikaczij-arhiv/> Озод.
5. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. 2024 Маҳзани электронӣ. Ҳолати дастрасӣ: <https://www.stat.tj/wp-content/uploads/2024/09/ohiron-machmuai-kishovarzi-dar-soli-2024.pdf> Озод. Саҳ. 56
6. FAO. 2023. Special report – 2023 FAO/WFP Crop and Food Security Assessment Mission (CFSAM) to the Republic of Tajikistan. 29 November 2023. CFSAMs Special Reports, 13 December 2023. Rome. Маҳзани электронӣ. Ҳолати дастрасӣ: <https://openknowledge.fao.org/items/856dd23c-a25a-4218-9eb1-51386fc088e4> Озод.
7. Програмаи рушди агропродовольственной системы и устойчивого сельского хозяйства на период до 2030 года. Принят постановлением Правительства от 1 марта 2023 года №54. Маҳзани электронӣ. Ҳолати дастрасӣ: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/taj221482.pdf> Озод.
8. Курбонов Ҷ.Ҷ. Моликияти саноат ва бозор. [Матн] Душанбе 2014-с 199.
9. Касымов Д.К, Масаидов Р.С., Набиев Т.Н. Растениеводство. [Матн] Душанбе 1996 с. 9
10. 80- соли пурсамар дар илми зироатпарварӣ. [Матн] Душанбе 2012-с.13

Садридинов С.,

Шерматов Б.

**РОЛЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

***Аннотация.** В статье отмечается, что сельское хозяйство играет важную роль не только для обеспечения продовольственной безопасности, но и для развития экономики страны. Получение большой урожайности сельскохозяйственных культур с 1га земли путем внедрения достижений науки, передового опыта и процессов инновации. Выведены многие новые сорта, сельскохозяйственных растений с использованием новейших технологий.*

***Ключевые слова:** инновации, сорт, новые технологии, урожайность, земля, качество биодоброение, капельное орошение, топинамбур.*

Sadridinov S.,

Shermatov B.

THE ROLE OF AGRICULTURE IN ENSURING FOOD SECURITY

***Annotation.** This article reviews that the agriculture role not only in supporting the food security, but as well as for the development of economy. Rising the productivity from 1 hectares of land through implementation of scientific achievements, modern practices and innovation processes. Rising many of the newest sorts agricultural plants through implementing the new technologies.*

***Keywords:** innovation, sort, new technologies, productivity, land, quality, biofertilizer, trickle irrigation, topinambour.*

Сведения об авторах:

Садридинов С., д.и.к., профессор, Сарходими илмии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ. Тел: 904510370

Шерматов Б. ходими калони илмии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, хиёбони Айни 44. Тел: +992 918611424, email: bahriddin.shermatov@yahoo.com

**ПОЖИЛЫЕ КАК РЕСУРС СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И
ПАРАДОКСЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО СТАРЕНИЯ****Часть 2. Технологическое развитие, навыки и производительность труда работников
старших возрастных групп**

*Национальный научно-исследовательский институт общественного здоровья
им.Н.А.Семашко, г.Москва*

В статье рассматриваются ключевые парадоксы, связанные с социально-экономическим положением пожилых людей в условиях современного общества, включая цифровой разрыв, недостаточную адаптацию технологий, повышение пенсионного возраста и ограничение экономической вовлечённости. Автор подчёркивает значительный потенциал технологий для улучшения качества жизни пожилых граждан, но также обращает внимание на отсутствие инклюзивного подхода при их разработке. Рассматриваются проблемы недостаточной интеграции пожилых людей в экономическую деятельность, вызванные стереотипами, возрастной дискриминацией и нехваткой программ поддержки. В статье предложены меры по преодолению цифрового разрыва и усилению социальной и экономической интеграции пожилых людей, включая адаптацию технологий, образовательные программы, развитие гибкого рынка труда и поддержку предпринимательских инициатив.

Ключевые слова: старение населения, цифровой разрыв, инклюзивные технологии, возрастная дискриминация, экономическая интеграция, социальное неравенство.

Тема старения населения и его взаимодействия с современными технологическими и экономическими процессами становится всё более актуальной в условиях быстро меняющегося мира. Старшее поколение сталкивается с рядом вызовов, связанных с адаптацией к новым технологиям, изменениями на рынке труда, а также с увеличением продолжительности жизни и пенсионного возраста. Несмотря на значительный экономический и социальный потенциал пожилых людей, их вовлечённость в активную жизнь и трудовую деятельность часто ограничена из-за возрастной дискриминации, цифрового разрыва и нехватки адаптированных решений.

С одной стороны, технологический прогресс способен значительно улучшить качество жизни пожилых людей, предоставляя им доступ к медицинским, образовательным и социальным услугам.

Целью работы является анализ ключевых парадоксов, связанных с социально-экономическим положением пожилых людей в условиях современного общества, включая проблемы цифрового разрыва

Работа направлена на выявление барьеров, препятствующих реализации потенциала пожилых граждан, а также на разработку предложений по их устранению для улучшения качества жизни, повышения социальной и экономической интеграции, а также гармонизации отношений между поколениями в условиях стремительных изменений цифровой и демографической реальности.

1. Технологический прогресс и цифровой разрыв.

Технологический прогресс значительно упрощает жизнь, делает услуги и информацию более доступными. Однако пожилые люди часто не успевают адаптироваться к этим изменениям, что создаёт цифровой разрыв. В результате те, кто больше всего нуждается в новых технологиях для поддержания активного образа жизни, сталкиваются с препятствиями в их использовании. Это усугубляет социальное и экономическое неравенство, особенно среди старшего поколения.

Развитие интернета, мобильных приложений, искусственного интеллекта, телемедицины и других технологий (онлайн-банкинг, электронные государственные

услуги, дистанционная медицина, образовательные платформы) делает многие услуги удобными и доступными.

Вместе с тем в плане использования технологий наблюдается явный цифровой разрыв: пожилые люди часто не обладают достаточными навыками для использования современных технологий, они могут испытывать трудности с освоением новых интерфейсов, использованием мобильных приложений или пониманием того, как работают цифровые устройства [6].

Технологии способны значительно улучшить качество жизни пожилых людей, предоставляя им доступ к медицинским услугам, социальным сетям и обучению. Например, телемедицина может облегчить доступ к врачам, а умные дома — повысить комфорт и безопасность пожилых людей. Однако, несмотря на потенциальную пользу, многие технологии изначально разрабатываются без учёта потребностей пожилых пользователей. Это делает их сложными для освоения, что приводит к тому, что пожилые люди остаются в стороне от цифрового общества.

Проявления цифрового разрыва варьируются в широком спектре социально-экономических проявлений как на индивидуальном, так и на общественном уровне:

1. Социальная изоляция: пожилые люди, не пользующиеся интернетом или мобильными приложениями, не могут оставаться на связи со своими близкими, они теряют доступ к онлайн-платформам для общения и информации.

2. Ограниченный доступ к услугам: во многих странах государственные и коммерческие услуги переходят в цифровой формат. Без доступа к интернету пожилые люди не могут оплачивать коммунальные услуги, записываться к врачу, получать социальные пособия и пр..

3. Трудности с трудоустройством: из-за недостаточных цифровых навыков пожилые сотрудники теряют конкурентоспособность на рынке труда. Например, многие компании требуют базовых навыков работы с компьютером даже на неквалифицированных должностях.

4. Экономическая уязвимость: люди, не умеющие пользоваться интернет-банком или финансовыми приложениями, более уязвимы для мошенничества или нерационального управления финансами.

5. Проблемы с обучением: хотя пожилым людям предлагаются образовательные программы, обучение цифровым навыкам может быть затруднительным из-за отсутствия подходящих методик, адаптированных к их когнитивным особенностям.

Следует отметить, что при разработке технологий зачастую не принимаются во внимание потребности пожилых пользователей. Так, в частности, интерфейсы многих устройств и приложений ориентированы на молодое поколение, что делает их неудобными для старшего возраста. Мелкий шрифт, сложные инструкции или отсутствие простого объяснения затрудняют использование.

Многие пожилые люди не выросли в среде, насыщенной технологиями, поэтому освоение цифровых навыков требует больше времени и усилий.

6. Финансовые барьеры: современные устройства и интернет-услуги могут быть недоступны для пожилых людей с низким доходом.

7. Психологические барьеры: страх перед новыми технологиями, боязнь «сломать что-то» или ощущение, что технологии слишком сложны, снижают мотивацию к обучению.

8. Недостаток образовательных программ: курсы обучения цифровым навыкам часто недоступны или не адаптированы под потребности пожилых людей.

Как следствие усиливается социальное неравенство, экономическая уязвимость пожилых граждан, а технологии остаются невостребованными этими гражданами.

Возможные решения, обеспечивающие сокращение цифрового разрыва, могут быть направлены на следующее:

- разработка дизайна, учитывающего особенности пожилых пользователей: технологии с упрощёнными интерфейсами, адаптированными для пожилых людей

(крупный шрифт, голосовые инструкции), включение пожилых людей в тестирование новых устройств и приложений.

- образовательные программы цифровой грамотности: бесплатные курсы по обучению цифровым навыкам, которые проводятся в центрах для пожилых людей, библиотеках и онлайн, индивидуальный подход к обучению, учитывающий скорость усвоения информации.

- создание и реализация государственных программ, помогающих пожилым людям приобретать устройства и подключаться к интернету.

- развитие инклюзивных технологий: внедрение решений, которые автоматически адаптируются к возрастным особенностям пользователя (например, интеллектуальные приложения с простыми настройками).

- популяризация технологий среди пожилых: пропаганда использования технологий через доступные каналы, такие как телевидение и радио, распространение успешных историй о пожилых, которые освоили технологии.

Парадокс технологического прогресса и цифрового неравенства показывает, что достижения науки и технологий становятся бесполезными, если они недоступны для тех, кто больше всего в них нуждается. Преодоление этого неравенства требует комплексных мер, направленных на адаптацию технологий, обучение пожилых людей и изменение общественного отношения к старшему поколению в цифровую эпоху.

2. Старение населения и молодость технологий.

Старение населения сопровождается ростом числа пожилых людей, которые становятся ключевой демографической группой, нуждающейся в адаптированных услугах, технологиях и продуктах. Однако технологическое развитие происходит в интересах более молодого поколения, которое быстрее осваивает инновации и активно участвует в их создании. В результате технологии зачастую игнорируют потребности пожилых людей, создавая барьеры для их использования и увеличивая цифровой разрыв между поколениями.

Доля пожилых людей (60 лет и старше) в мировом населении быстро увеличивается. В развитых странах этот показатель уже составляет 20–30% и продолжает расти. Пожилые люди сталкиваются с новыми проблемами, связанными с сохранением здоровья, социальной активностью и доступом к услугам.

Как уже было сказано, технологии создаются преимущественно молодыми разработчиками и ориентированы на молодое поколение, которое быстрее адаптируется к инновациям. Основной упор делается на скорость, сложные интерфейсы и возможности, интересные молодым пользователям, а не на функциональность и удобство для старшего поколения.

Пожилые люди особенно нуждаются в технологиях для поддержания здоровья (телемедицина, носимые устройства), общения (социальные сети) и удобства (смарт-устройства). Однако сложные интерфейсы, отсутствие адаптации к возрастным особенностям (снижение зрения, слуха, когнитивных функций) и недостаток цифровых навыков препятствуют их использованию.

Молодёжь активно участвует в создании и освоении новых технологий, в то время как пожилые люди остаются изолированными от цифрового мира, что усиливает разрыв между поколениями. А пожилые люди зачастую имеют ограниченный доступ к технологиям, которые могли бы облегчить их жизнь. Например, многие пожилые люди не умеют пользоваться смартфонами, интернет-банкингом или онлайн-сервисами, что изолирует их от социальных и экономических возможностей. Кроме того, большинство устройств не учитывают возрастные ограничения, такие как снижение моторики, зрения или слуха. Например, мелкий шрифт, сложные интерфейсы или отсутствие голосовых команд делают технологии неудобными для пожилых пользователей.

Необходимо отметить, что технологии стали основным средством общения, особенно в условиях пандемии COVID-19, но многие пожилые люди оказались исключены

из этого пространства из-за отсутствия навыков или доступа к устройствам. Современные медицинские технологии, такие как телемедицина и устройства для мониторинга здоровья, сложно освоить без цифровых навыков. Это препятствует пожилым людям получать качественную медицинскую помощь.

Технологии, такие как «умные» дома и устройства для удалённого контроля, могут помочь пожилым людям сохранять независимость. Однако из-за сложности настройки и использования эти решения часто остаются недоступными для старшего поколения.

Парадокс старения населения и молодости технологий подчёркивает необходимость переориентации инноваций на потребности всех возрастных групп. Адаптация технологий для пожилых людей и развитие инклюзивного подхода помогут преодолеть этот разрыв, улучшить качество жизни старшего поколения и способствовать гармонизации отношений между поколениями.

3. Повышение пенсионного возраста и ухудшение условий труда.

Современные демографические и экономические вызовы, такие как старение населения и перегрузка пенсионных систем, вынуждают многие страны повышать пенсионный возраст. Это делается для того, чтобы сократить расходы на пенсии и стимулировать людей работать дольше. Однако ухудшение условий труда, физическое и эмоциональное истощение работников, а также несоответствие их возможностей требованиям современного рынка труда делают выполнение этих ожиданий практически невозможным для значительной части пожилого населения.

Меры, направленные на увеличение продолжительности трудовой деятельности, предполагают, что люди смогут работать до более позднего возраста.

В большинстве стран пенсионный возраст уже повышен до 65–67 лет и продолжает расти (например, в Германии планируется довести его до 67 лет, а во Франции — до 64 лет).

Вместе с тем в пространстве социально-трудовых отношений наблюдается ухудшение условий труда. Во многих секторах экономики физическая и эмоциональная нагрузка на работников продолжает расти. Повышаются требования к производительности труда, гибкости, многозадачности и освоению новых технологий, что становится трудным для пожилых сотрудников.

Однако, физические и эмоциональные ограничения, характерные процессу старения, не позволяют сохранять производительность без изменения условий труда. С возрастом у людей снижается физическая выносливость, а хронические заболевания и возрастные изменения могут препятствовать полноценному выполнению рабочих обязанностей. Например, в физически тяжёлых профессиях (строительство, сельское хозяйство, производство) пожилые работники часто не способны выдерживать такие нагрузки.

Современные рабочие места требуют высокой скорости адаптации, освоения новых технологий и многозадачности. Многие пожилые люди не успевают за этими изменениями, что делает их менее конкурентоспособными. Политики предполагают, что пожилые работники могут оставаться трудоспособными до 65–70 лет, но реальная ситуация показывает, что многие из них не могут выдерживать такие условия. Рабочие места редко адаптируются к потребностям пожилых сотрудников, таким как сокращение рабочего времени или физическая помощь. Современные компании стремятся оптимизировать расходы, что часто приводит к увеличению нагрузки на сотрудников.

Те, кто не может продолжать работать до достижения нового пенсионного возраста, вынуждены жить на минимальные пособия или личные сбережения. В некоторых странах пенсионный возраст уже превышает среднюю продолжительность жизни для определённых групп населения.

Работодатели часто не хотят нанимать или удерживать пожилых работников из-за стереотипов о низкой продуктивности и повышенных медицинских расходах [7]. Это приводит к увеличению числа пожилых людей, которые остаются без работы и пенсии.

Длительная работа в стрессовых условиях и физические нагрузки усугубляют хронические заболевания. Многие пожилые сотрудники продолжают трудиться, несмотря

на ухудшение здоровья, чтобы заработать пенсию. При этом повышение пенсионного возраста вызывает у многих пожилых людей чувство неопределённости, тревогу и страх перед будущим. Они сталкиваются с двойным давлением: необходимостью работать дольше и отсутствием подходящих рабочих мест.

Ухудшение здоровья пожилых работников приводит к увеличению расходов на лечение и социальные программы. Пожилые работники, вынужденные трудиться в условиях плохого состояния здоровья, становятся менее эффективными, что сказывается на экономике в целом, а повышение пенсионного возраста воспринимается как ущемление прав пожилых людей, особенно если отсутствует поддержка для продолжения трудовой деятельности.

Решению указанных противоречий могут способствовать следующие меры:

- гибкий пенсионный возраст и введение системы, позволяющей людям выходить на пенсию раньше или позже в зависимости от состояния здоровья и характера профессии. Например, возможность раннего выхода на пенсию для работников тяжелого физического труда.

- адаптация рабочих мест и разработка программ по улучшению условий труда для пожилых сотрудников (эргономика, сокращённый рабочий день, возможность удалённой работы); внедрение технологий, облегчающих физическую нагрузку.

- обучение пожилых работников новым навыкам, особенно цифровым, для повышения их конкурентоспособности на рынке труда.

- медицинская поддержка со стороны работодателей, разработка и внедрение программ профилактики профессиональных заболеваний и поддержания здоровья пожилых работников; бесплатные или субсидированные медицинские осмотры.

Парадокс повышения пенсионного возраста и ухудшения условий труда подчёркивает необходимость комплексного подхода к реформированию пенсионной системы и рынка труда. Для смягчения этого противоречия требуются гибкие меры, учитывающие разнообразие профессий, состояние здоровья и возможности пожилых людей. Это поможет сохранить баланс между экономическими интересами государства и правами граждан на достойное старение.

6. Экономический потенциал пожилых людей и их недостаточная вовлечённость в экономические процессы.

Пожилые люди обладают значительным экономическим и социальным потенциалом: опытом, знаниями, навыками, а также покупательной способностью. Однако их вклад в экономику и общество часто недооценивается, что приводит к недостаточной вовлечённости в трудовую деятельность, предпринимательство, образование и другие сферы. Этот парадокс подчёркивает противоречие между реальными возможностями пожилых людей и барьерами, препятствующими их полноценной интеграции.

Основными элементами экономического потенциала пожилых людей являются следующие:

- трудовой опыт: пожилые сотрудники обладают глубокими знаниями, навыками и профессиональными компетенциями, которые ценны для экономики;

- способность к наставничеству: они могут передавать свои знания и опыт молодому поколению, способствуя повышению квалификации новых сотрудников;

- социальный капитал: они играют важную роль в волонтерской деятельности и межпоколенческом взаимодействии.

При этом пожилые люди сталкиваются с дискриминацией, нехваткой возможностей и системными барьерами, которые ограничивают их участие в экономической и социальной жизни. Многие остаются без работы, несмотря на желание продолжать трудовую деятельность, или оказываются исключёнными из социальных инициатив.

Современные общества нуждаются в активном участии пожилых людей для восполнения дефицита рабочей силы, но часто не создают для этого необходимых условий. Например, в условиях старения населения многие страны сталкиваются с нехваткой

квалифицированных работников, хотя пожилые люди могли бы восполнить этот дефицит.

Однако, несмотря на возможности пожилых людей, их опыт и навыки часто остаются невостребованными из-за стереотипов, эйджизма и отсутствия гибких условий труда. Пожилые люди составляют значительную долю потребителей, но их потребности часто игнорируются при разработке продуктов, услуг и технологий. Пожилые люди чаще сталкиваются с отказом в трудоустройстве, даже если их квалификация соответствует требованиям. Работодатели избегают инвестировать в обучение пожилых сотрудников, полагая, что это нецелесообразно. Многие пожилые люди имеют идеи и ресурсы для запуска собственного бизнеса, но сталкиваются с отсутствием финансовой поддержки, образовательных программ и сети контактов. Например, стартапы, инициируемые пожилыми людьми, редко получают доступ к инвестициям. Пожилые люди редко участвуют в программах переподготовки и повышения квалификации, хотя это могло бы помочь им оставаться востребованными на рынке труда. Несмотря на готовность пожилых людей участвовать в волонтерской и общественной деятельности, они часто остаются вне этих инициатив из-за отсутствия инфраструктуры или информации.

Причинами этого выступают социальные установки, системные барьеры, финансовые ограничения и отсутствие государственной поддержки. Пожилых людей часто воспринимают как менее продуктивных, медленно обучающихся и не готовых адаптироваться к изменениям [3]. Наблюдается отсутствие, или дефицит программ, направленных на поддержку трудовой активности пожилых, а также недостаток гибких рабочих мест, которые учитывают физические возможности пожилых работников. Многим пожилым людям не хватает ресурсов для получения дополнительного образования, открытия бизнеса или реализации других проектов. При этом государственные программы часто ориентированы на социальную защиту пожилых людей, а не на их вовлечение в активную экономическую и социальную деятельность.

В результате государство несет явные и косвенные экономические и социальные потери: нереализованный потенциал пожилых людей приводит к потере опыта и знаний, которые могли бы быть полезны для экономики, ограничение трудовой активности пожилых увеличивает нагрузку на пенсионные системы и социальное обеспечение; отсутствие участия в общественной жизни усиливает чувство ненужности и снижает самооценку пожилых людей, что приводит к ухудшению их психологического и физического здоровья; невостребованность пожилых людей усиливает разрыв между поколениями, создавая напряжение в обществе; и возможностей для работы или предпринимательства ограничивает доходы пожилых людей, снижая качество их жизни.

Для решения указанных проблем необходимо развитие инклюзивного рынка труда, в том числе создание гибких рабочих мест, адаптированных под потребности пожилых людей (неполный рабочий день, удалённая работа, облегчённые условия), введение программ наставничества, где пожилые сотрудники делятся опытом с молодыми специалистами, поддержка предпринимательства, развитие программ микрокредитования и субсидирования для пожилых предпринимателей, создание образовательных программ для запуска и управления бизнесом, а также государственные стимулы: субсидии для работодателей, нанимающих пожилых сотрудников, налоговые льготы для компаний, внедряющих инициативы по поддержке активного долголетия.

Парадокс экономического потенциала пожилых людей и их недостаточной вовлеченности в экономику подчеркивает упущенные возможности для общества. Устранение барьеров, связанных с дискриминацией, нехваткой программ поддержки и инфраструктуры, позволит активнее использовать опыт, знания и ресурсы пожилых людей. Это не только улучшит качество их жизни, но и внесет значительный вклад в развитие экономики и общества в целом.

Технологический прогресс, несмотря на его потенциал для улучшения качества жизни пожилых людей, усиливает цифровой разрыв между поколениями. Это требует разработки инклюзивных технологий, адаптированных под потребности старшего

поколения, а также программ обучения и вовлечения пожилых людей в цифровую среду. Одновременно необходимо преодолевать возрастную дискриминацию, которая мешает реализации потенциала пожилого населения в экономике, обществе и других сферах.

Сложности, связанные со старением населения, не следует рассматривать исключительно как проблему — это также возможность переосмыслить ценности, структуру общества и технологические подходы. Пожилые люди представляют собой ценный ресурс опыта, знаний и мотивации, который может быть эффективно использован для обеспечения устойчивого развития. Преодоление демографических парадоксов станет важным шагом на пути к созданию инклюзивного, справедливого и стабильного общества, в котором каждый возраст будет рассматриваться как ценность, а не как ограничение.

Литература:

1. Ананченкова П.И., Волкова О.А., Пашко Т.Ю. Эйджизм. Старение. Достойная старость. Монография. – М.: ОУП ВО АТиСО, 2019.
2. Бурдаев Н.И., Сбоева С.Г., Кривошеев С.А. Анализ программ активного долголетия лиц старших возрастных групп в Московском регионе. // Сеченовский вестник. – 2019. – Т. 10. – № 2 (36). – С. 45-53.
3. Веснина Т.А. Активное долголетие в России: трансформация представлений о старении // Глобальные социальные процессы 5.0: общество, экономика, история. Сборник статей пятой социологической конференции молодых ученых. – СПб: Центр научно-производственных технологий «Астерион», 2024. С. 328-331.
4. Маньшина А.В., Валиева Н.Р., Бутарева М.М., Израилян З.Э. Оценка удовлетворенности населения пожилого возраста социальными программами активного долголетия на примере города Москвы. // Национальное здравоохранение. – 2022. – Т. 3. – № 3. – С. 20-28.
5. Масягина Н.В., Быстрицкая Е.В., Косолапов А.Б., Бобрынова Е.В. Педагогические условия формирования и реализации образовательных программ активного долголетия. Монография. – М.: Русайнс, 2024.
6. Махинов А.А. Цифровые технологии в программах активного долголетия. // Студенческий вестник. – 2022. – № 19-15 (211). – С. 39-41.
7. Надуваев К.А. Влияние программ активного долголетия на корпоративный имидж организации. // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2022. – № 1-1 (83). – С. 147-152.
8. Продолжительность жизни в странах. URL:<https://global-relocate.com/ru/rankings/life-expectancy> (дата обращения: 17.11.2024 г.)
9. Проскурина Н.В., Давидян Ю.И. Ожидаемая продолжительность здоровой жизни как индикатор состояния здоровья населения. // Экономика и предпринимательство. – 2024. – № 6 (167). – С. 367-370.
10. Сафонова С.Г., Шейхова М.С., Бреусова Е.А. Оценка и направления стабилизации демографической ситуации в современной России. // Московский экономический журнал. – 2023. – Т. 8. – № 10. – С.29-36.
11. Population ages 65 and above - Country rankings. URL:https://www.theglobaleconomy.com/rankings/elderly_population/ (дата обращения: 17.11.2024 г.).

Ананченкова П.И.

ПИРОНОН ХАМЧУН ЗАХИРАИ РУШДИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ВА ПАРАДОКСХОИ ПИРШАВИИ ДЕМОГРАФӢ

**Кисми 2. Тараккиёти технологи, маҳорат ва ҳосилнокии меҳнати гуруҳҳои синну
соли калонсол**

**Институти миллии тадқиқоти тандурустии ҷамъияти
ба номи Н.А.Семашко**

Дар мақола парадоксҳои асосии марбут ба вазъи иҷтимоӣю иқтисодии одамони солхӯрда дар ҷомеаи муосир, аз ҷумла нобаробарии рақамӣ, мутобиқ нашудани технологияҳо, баланд бардоштани синни нафақа ва фарогирии маҳдуди иқтисодӣ баррасӣ карда мешаванд. Муаллиф иқтисодии назарраси технологияҳоро барои беҳтар кардани сифати зиндагии шахрвандони солхӯрда таъкид намуда, инчунин тавачҷӯҳро ба набудани муносибати фарогир дар рушди онҳо ҷалб мекунад. Масъалаҳои ҳамгирии нокифояи одамони солхӯрда ба фаъолияти иқтисодӣ, ки дар натиҷаи стереотипҳо, таъъизи синну сол ва набудани барномаҳои дастгирӣ ба вучуд омадаанд, баррасӣ мешаванд. Дар мақола чораҳо оид ба рафъи нобаробарии рақамӣ ва таҳкими фарогирии иҷтимоӣ ва иқтисодии одамони солхӯрда, аз ҷумла мутобиқсозии технологияҳо, барномаҳои таълимӣ, рушди бозори тағйирпазири меҳнат ва дастгирии ташаббусҳои соҳибкорӣ пешниҳод шудааст.

***Калидвожаҳо:** пиришавии аҳолӣ, нобаробарии рақамӣ, технологияҳои фарогир, таъъизи синну сол, ҳамгирии иқтисодӣ, нобаробарии иҷтимоӣ.*

Ananchenkova P.I.

THE ELDERLY AS A RESOURCE FOR SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND THE PARADOXES OF DEMOGRAPHIC AGING

Part 2. Technological development, skills and productivity of older workers

N.A.Semashko National Research Institute of Public Health, Moscow

The article examines the key paradoxes associated with the socio-economic situation of older people in modern society, including the digital divide, insufficient adaptation of technology, raising the retirement age and limiting economic involvement. The author emphasizes the significant potential of technologies to improve the quality of life of senior citizens, but also draws attention to the lack of an inclusive approach in their development. The problems of insufficient integration of older people into economic activity caused by stereotypes, age discrimination and lack of support programs are considered. The article proposes measures to bridge the digital divide and strengthen the social and economic integration of older people, including technology adaptation, educational programs, the development of a flexible labor market and support for entrepreneurial initiatives.

Keywords: *population aging, digital divide, inclusive technologies, age discrimination, economic integration, social inequality.*

Ананченкова Полина Игоревна - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой Экономики и социологии здравоохранения Национального научно-исследовательского института общественного здоровья им.Н.А.Семашко, г.Москва, Российская Федерация; ananchenkova@yandex.ru

УДК: 314.74

Ш.У. Гаибназаров
А.И. Субхонов**ТАЪМИНИ АМНИЯТИ МУҲОЧИРАТИ АҲОЛӢ: НАҚШИ БАРНОМАҲО ВА
СТРАТЕГИЯҲОИ ДАВЛАТӢ****Донишкадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон дар ш.
Хучанд****Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон**

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши ҷараёни муҳоҷират таъмини амнияти муҳоҷирати аҳоли яке аз вазифаҳои калидии давлатҳо мегардад. Барномаҳо ва стратегияҳои муосири давлатӣ дар идоракунии равандҳои муҳоҷират нақши ҳалкунанда доранд ва имкон медиҳанд, ки на танҳо манфиатҳои шахрвандон ҳимоя карда шаванд, балки муҳоҷирон тавонанд бо истифода аз даромади худ дар рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар саҳмгузор бошанд. Дан ин мақола мо равишҳо ва ташаббусҳои асосиро, ки ба фароҳам овардани муҳити беҳатари муҳоҷират нигаронида шудаанд, баррасӣ намуда, таъмири онҳоро ба суботи иҷтимоӣ ва рушди иқтисодии кишварҳо таҳлил менамоем.

Калидвожаҳо: амнияти муҳоҷирати аҳоли, равандҳои муҳоҷирати меҳнатӣ, сиёсати давлатии муҳоҷират, бозори меҳнат ва шуғли аҳоли, барномаҳои давлатӣ, муҳоҷирони хориҷӣ.

Дар давраи ҳозираи ҷаҳонишавии ҷараёни муҳоҷирати байналхалқӣ масъалаи амнияти муҳоҷирати аҳоли барои кишварҳои ҷаҳон ва аз он ҷумла барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, афзалияти хосса пайдо кардааст ва чунин вазъияти ба амал омада табиӣ буда, қонуниятҳои худро дорад. Мутаассифона, дар давоми чанд даҳсолаи охир омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, демографӣ, экологӣ ва ғайраҳо дар дунё тезутунд гардиданд ва ин гуна ҳолат табиатан муҳоҷирати аҳолиро зиёд менамояд. Вобаста ба ин ва бо мақсади таъмин намудани амнияти давлатӣ, сиёсати муҳоҷирати бисёр кишварҳои қабулкунандаи муҳоҷирони хориҷӣ тағйир меёбад ва он пеш аз ҳама ба манфиатҳои давлатӣ равона карда шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми ду-се даҳсолаи охир мисли баъзе аз давлатҳои хориҷи дуру наздик бештар ба қатори давлатҳои интиқолдиҳандаи муҳоҷирони меҳнатӣ дохил мегардад. Сабабҳои асосии рушди равандҳои муҳоҷирати меҳнатӣ дар кишварамон ва муҳоҷирати шумораи зиёди қувваи корӣ ба хориҷа, ин афзоиши табиӣ ҳарсолаи аҳоли дар ҳаҷми 2,0 – 2,1% [8] ва ҳамзамон ба бозори меҳнати дохили кишвар ҳарсола ворид шудани 150 – 180 ҳазор нафар қувваи нави қобили меҳнат [2] мебошад, ки онҳоро бо ҷойҳои кории доимӣ ва маоши арзанда таъмин намудан лозим аст. Лекин, айни замон дар Тоҷикистон шароити ба қор таъмин намудани қисми зиёди аҳоли маҳдуд аст ва имкониятҳои ҳар сол дар дохили кишвар бо қор таъмин кардани захираҳои нави меҳнатӣ, тақрибан 50-60 ҳазор нафарро ташкил медиҳад, ки ин гуна нишондиҳанда ба талаботи бозори меҳнати дохилӣ ҷавобгӯӣ намебошад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади танзими масъалаҳои бозори меҳнат ва шуғли аҳоли ва дар дохили кишвар бо қор таъмин кардани шумораи бештари захираҳои меҳнати Тоҷикистон, тадбирҳои доимӣ меандешад ва пайдарҳам барномаҳои давлатиро дар ин самт қабул менамояд. Дар Барномаи мусоидат ба шуғли аҳоли (солҳои 2023-2027) дарҷ карда шудааст, ки аз ҷониби қорфармоён ба мақомоти меҳнат ва шуғли аҳолии кишварамон соли 2023 - барои 57,4 ҳазор нафар ва соли 2024 - барои 58,1 ҳазор нафар ҷойҳои кории ҳоли ташкил ва баргузор карда мешавад [3]. Вобаста ба ин, мақомоти

ваколатдори давлатиро дар соҳаи шуғл ва бозори меҳнат лозим аст, ки дар якҷоягӣ бо дигар сохторҳои давлатӣ ва ҳамаи корфармоёни кишварамон бевосита аз шакли моликият, ҷиҳати таъсис додани ҷойҳои нави корӣ бо маоши арзанда тадбирҳои зарурӣ андешанд.

Айни замон бошад, вазъи бозори меҳнат ва шуғли аҳоли дар дохили мамлакат боиси нигаронист ва чунин ҳолат дар назди ҳамаи мақомоти ваколатдори давлатӣ вазифаҳои навро мегузорад, ки он ба татбиқи сиёсати давлатӣ дар ин самти афзалиятноки иқтисодӣ равона гардидааст. Барои тасдиқи масъалаи баррасишуда, ҷадвали 1 омода карда шуд ва он воқеияти ҳолро ифода менамояд.

Ҷадвали 1. – Сохтори захираҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 1991 то 2022 (ҳазор нафар) [7].

№ п/п	Нишондиҳандаҳо	1991	2000	2010	2022	Афзоиш, аз ҷумла бо %
1.	Шумораи аҳоли	5 506	6 216	7 491	9 882	4 144 (177)
2.	Захираҳои меҳнатӣ	2 526	3 186	4 495	5 851	3 127 (224)
3.	Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол	1 971	1 794	2 310	2 536	616,0 (131)
4.	Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифаъол	555	1 392	2 180	3 315	2 511 (552)
5.	Сатҳи расмии бекорӣ (бо %)	-	2,7	2,1	2,1	

Аз ҷадвали 1 маълум мегардад, ки дар ҷумҳурӣ тамоюли суръати пасти афзоиши аҳолии дар иқтисодиёт фаъол рӯй дода истодааст (131%). Ҳамзамон, босуръат афзоиш ёфтани аҳолии дар иқтисодиёт ғайрифаъол ба назар мерасад, ки он дар муддати 30 соли охир то 552% баланд шуд. Яъне, нишондиҳандаҳои манфии бозори меҳнати кишварамон ба маротиб аз нишондиҳандаҳои мусбӣ зиёд аст ва чунин вазъият наметавонад мақомотҳои дахлдори ҳокимияти давлатиро дар канор гузорад, зеро аҳамияти ҷиддӣ надодан ба ҳалли масъалаи мазкур метавонад дар ҷомеа ҳолати ғайриҷашмдоштро ба вуҷуд орад. [9]

Муҳоҷирони меҳнати хориҷӣ бештар дар соҳаи сохтмон ва саноат фаъолият мекунанд, ки он мутаносибан 42,2% ва 41%-ро ташкил медиҳад. Инчунин, онҳо дар самти тичорат ва соҳибкорӣ – 4,4%, соҳаи маориф – 2,6%, геология – 1,7%, хоҷагии коммуналӣ ва хизматрасонӣ – 0,8%, энергетика – 0,5%, тандурусти ва варзиш – 0,4%, кишоварзӣ – 0,2%, нақлиёт – 0,2% ва қисми ками боқимонда дар дигар соҳаҳо фаъолияти кориро ба анҷом мерасонанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати берунаи худ “дарҳои кушод”-ро барои ҷалби сармоягузори хориҷӣ эълон кардааст ва ин гуна сиёсат имконият медиҳад, ки рушди босуботи иқтисодии мамлакат таъмин карда шавад.

Ҷадвали 2. – Маълумот оид ба шумораи муҳоҷирони меҳнати хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2006-2022 (нафар) [3].

Солҳо	Ҳамагӣ	Мардон	Занон
2006	1389	1332	57
2007	2845	2713	132
2008	3446	3107	339

2009	1260	1181	79
2010	2361	2225	136
2011	4069	3846	223
2012	5211	4989	313
2013	6000	5387	613
2014	7668	5461	2207
2015	10218	6687	3531
2016	11330	6765	4565
2017	6645	4059	2586
2018	6590	3727	2863
2019	6700	3948	2752
2020	4743	2765	1978
2021	5777	3436	2341
2022	5716	5188	528

Яке аз масъалаҳои ҳалталаб дар фаъолияти ҳаррӯзаи вазорату идораҳои ҷумҳуриявӣ, ин нарасидани кадрҳои болаёқату таҷрибадор мебошад, ки онҳо тавонанд нозуқиҳои бахши муҳоҷиратро ба дараҷаи баланд дарк намоянд ва мавқеи мунтазаму пайдарҳамро дар татбиқи сиёсати давлатии муҳоҷират интиҳоб намоянд. Чунин кадрҳои болаёқат на фақат дар самти муҳоҷират, балки дар дигар соҳаҳои иқтисодии мамлакат ва аз ҷумла, дар самти бозори меҳнат ва шуғли аҳоли бояд бештар тарбия карда шаванд. Норасоии кадрҳо ва мутахассисони варзидаю бомаърифат дар соҳаи шуғли аҳоли фаъолияти идоравиро мушкил мегардонад ва имконият намедихад, ки давлат дар ин самт ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил гардад.

Зеро, дар ҳолати татбиқи сиёсати воқеона ва натиҷабахш дар самти шуғли аҳоли, имконияти дар дохили кишвар бо кори арзанда ва пурмаҳсул таъмин кардани шумораи зиёди аҳолии қобили меҳнат пайдо мегардад ва шиддат ба раванди муҳоҷирати меҳнатии беруна паст мегардад. Айни замон бошад, дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда ва бо сабаби мавҷуд будани мушкилиҳо марбут ба самти бозори меҳнат ва шуғли аҳоли, ҳулоса кардан мумкин аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон боз чандин даҳсолаҳо аз ҳалли масъалаҳои муҳоҷират дар канор монда наметавонад[3] ва дар сиёсати дохилию берунаи Тоҷикистон самти муҳоҷират яке аз афзалиятнок боқӣ хоҳад монд. Чунки, таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки раванди муҳоҷирати меҳнатии байналхалқӣ бар манфиати давлатҳои қабулкунанда ва интиқолдиҳандаи муҳоҷирон мебошад он дар рушди иҷтимоию иқтисодии давлатҳои ҷаҳон нақши бузург дорад ва ин гуна воқеияти масъаларо инкор кардан имконнопазир аст.

Таҷрибаи байналхалқӣ нишон медиҳад, ки барои такмили механизми идоракунии давлатӣ ва танзими равандҳои муҳоҷирати аҳоли, ташкили системаи институти муҳоҷират бо дарназардошти фаъолияти он дар ҳамаи пояҳои давлатдорӣ мувофиқи мақсад аст. Аз ин хотир, мутобиқи таҷрибаи давлати Филиппин, ба ҳайати вакилони мардумӣ интиҳоб кардани депутатҳо аз байни муҳоҷирони меҳнатӣ, шаҳрвандони бурунмарзӣ ва диаспораҳои қадами зарур мебошад. Ҳамзамон дар Парлумони мамлакат таъсис додани Кумита оид ба масъалаҳои муҳоҷират ташаббуси созанда ба ҳисоб меравад. Ин гуна амал боварии мардумро нисбати татбиқи сиёсати давлатӣ дар ин самт зиёд намуда, ҳамкориҳои мутақобила ва саҳмгузориҳои муҳоҷиронро дар рушди иқтисодию иҷтимоии мамлакат баланд мебардорад.

Барои такмили механизми идоракунии давлатӣ ва танзими равандҳои муҳоҷират, ҳамчунин таҳти роҳбарии бевоситаи Сарвазири Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бо аъзогии роҳбарони аввали вазорату идораҳо қарор додани фаъолияти Комиссияи байниидоравӣ оид ба масъалаҳои муҳоҷирати назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ аст. Зеро, таҷриба нишон медиҳад, ки қулли масъалаҳои дар ҷаласаи Комиссияи номбурда баррасишаванда хусусияти молиявӣ доранд, ки он бевосита ба салоҳияти роҳбари аввал дохил мегардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тамоюли муҳоҷирати меҳнати берунаи шаҳрвандони кишварамон тайи даҳсолаҳои охир гарчанде ивазшаванда бошад ҳам, он оммавияти худро гум накардааст ва дар ин ҷараён садҳо ҳазор нафар муҳоҷирон бо аъзои оилашон иштирок доранд. Рақамҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки соли 2003 ба хориҷи кишвар ҳамагӣ 347556 нафар муҳоҷирони меҳнатӣ – шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон равона гардиданд. Баъдан, шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ ҳар сол афзоиш меёфт ва дар соли 2013 шумораи онҳо то 799698 нафар зиёд гардид. Минбаъд бошад, бо сабаби ҷорӣ кардани санксияҳои иқтисодии ШМА ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупо нисбати Россия, инчунин дигаргунгаштани сиёсати Россия нисбат ба муҳоҷирони меҳнати хориҷӣ, дар давоми солҳои 2014-2021 шумораи муҳоҷирони меҳнати кишварамон то 400-500 ҳазор нафар коҳиш ёфт[1]. Яъне, тайи солҳои охир ҷараёни муҳоҷирати меҳнати беруна дар кишварамон зиёда аз 30% кам гардидааст. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки соли 2022 шумораи муҳоҷирони меҳнати кишварамон, ки ба хориҷа сафар карданд, якбора то 775 578 нафар афзоиш ёфт ва ҷунин вазъияти ғайримуқаррарӣ бояд аз тарафи олимону коршиносон ва масъулини вазорату идораҳои ҷумҳуриявӣ бо тамоми воқеият мавриди омӯзиш ва баҳодихӣ қарор дода шаванд.

Тазаккур додан лозим аст, ки ҳарсола на ҳамаи муҳоҷирони меҳнати кишварамон аз хориҷа ба ватан бармегарданд ва аз ҳисоби боқӣ мондани фоизи муайяни шаҳрвандони мо дар хориҷа, шумораи доимии муҳоҷирони меҳнати берунаи Тоҷикистон дар доираи аз 800 ҳазор то 1 млн. нафарро ташкил медиҳад ва бо ин шаҳрвандон нисбати расмигардонии ҳуҷҷатҳои шахсӣ ва будубоши худ дар хориҷи кишвар, инчунин ҷиҳати таъмин намудани амнияти муҳоҷиратӣ дар қаламрави давлати қабул бояд корҳои доимии таблиғотӣ бурда шаванд.

Гарчанде масъалаҳо вобаста ба амнияти муҳоҷират дар сатҳи байналхалқӣ танҳо солҳои охир мавриди муҳокима ва ҳаллу фасл қарор дорад, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз солҳои пешин ба ин гуна мушкилиҳо диққати ҷиддӣ зоҳир менамуд ва ҷорабиниҳои давлатӣ оид ба таъмин намудани ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои муҳоҷирон дар қонсепсияҳо ва барномаҳои давлатии миллӣ дарҷ шуда буданд. Зеро, ба фикру ақидаи мо, таъмин намудан ва ё татбиқи ҷорабиниҳои ҷиҳати ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон ва пешгирии ҳодисаҳои нохуш дар ин раванд, бевосита аз амнияти муҳоҷират шаҳодат медиҳад ва он дар санадҳои меъёрию ҳуқуқии миллӣ пешбинӣ карда шудаанд.

Ба таври мисол, Консепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистонро овардан мумкин аст, ки дар боби 4-уми он ҳамчун яке аз афзалиятҳои асосии сиёсати давлатии муҳоҷират, ин таъмин намудани амният ва ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон, коркарди барномаҳои махсус оид ба ҳамгирии шаҳрвандони баргашта, инчунин дигар вазифаҳо бо дарназардошти беҳтар намудани вазъии муҳоҷирон, ба инобат гирифта шудаанд.

Ҳуҷҷати дигаре, ки аз солҳои пешин сиёсати давлатиро оид ба таъмин кардани амният ва ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирон тасдиқ менамояд, ин Барномаи муҳоҷирати меҳнати берунаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006-2010 мебошад, ки

мутобиқи матни он, мақсади асосии сиёсати давлатӣ дар самти муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа, аз ҳифзи иҷтимоию ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, танзими равандҳои муҳоҷират, пешгирии муҳоҷирати ғайриқонунӣ ва тасдиқи қонуниятҳои қараёнҳои муҳоҷират, иборат мебошад. Чунин масъалагузорӣ аз тарафи Ҳукумати мамлакат тасдиқи он мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба таъмин намудани амнияти муҳоҷирон, қамъият ва давлат тадбирҳои заруриро андешида истодааст ва вобаста ба он, ки самти муҳоҷирати байналхалқии аҳоли ба шакли глобалӣ мубаддал гаштааст, мақомотҳои дахлдори давлатӣ бояд фаъолиятро чиқати танзими равандҳои муҳоҷират ва таъмин кардани ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои муҳоҷирон, дучанд пурзур намоянд.

Бояд қайд намуд, ки таъмини амнияти муҳоҷирати аҳоли муносибати ҳамаҷонибаро талаб мекунад, ки таҳия ва татбиқи барномаҳо ва стратегияҳои самараноки давлатиро дар бар мегирад. Муҳим он аст, ки ин ташаббусҳо ба таҳлил тамоюлҳои қорӣ муҳоҷират ва ниёзҳои қомеа асос ёфта, имкон медиҳанд, ки тадбирҳо ба мушкilotи воқеӣ мутобиқ карда шаванд.

Қобили қайд аст, ки барномаҳои таълимӣ ва маърақаҳои иттилоотӣ маблағгузори иловагӣ ва сармоягузори талаб менамоянд ки он баланд бардоштани огоҳӣ дар бораи равандҳои муҳоҷират ва таъсири онҳо ба қомеа мусоидат мекунанд.

Ҳамзамон ин ба паст кардани сатҳи ғаразнокӣ ва стереотипҳо мусоидат намуда, барои ҳамгирии муҳоҷирон қазои мусоидат фароҳам меорад. Дар баробари ин бояд татбиқи технологияҳои инноватсионӣ барои мониторинги қараёни муҳоҷират ва арзёбии самаранокии стратегияҳои татбиқшаванда баррасӣ карда шавад, ки ин ба тағйирот дар вазъ ва таъмини амнияти аҳоли имкониятҳои васеъ ба вучуд меорад.

**Ш.У. Гаибназаров,
А.И. Субхонов**

ОБЕСПЕЧЕНИИ МИГРАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ: РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ И СТРАТЕГИЙ

**Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета
коммерции в г. Худжанде**

Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана

В представленной статье изучен и проанализирован вопрос обеспечения безопасности миграции населения, при этом необходимо отметить, что миграционная безопасность глубоко не изучена в республике. В ходе комплексного изучения данного вопроса изучены и оценены причины активизации процессов трудовой миграции граждан нашей страны, реальная ситуация на рынке труда и занятости населения внутри страны. В конце статьи были представлены основные задачи по реализации государственной миграционной политики и обеспечению безопасности миграции населения.

Ключевые слова: безопасность миграции населения, процессы трудовой миграции, государственная миграционная политика, рынок труда и занятость населения, государственные программы, иностранные мигранты.

**Sh.U. Gaibnazarov
A.I. Subkhonov**

ENSURING MIGRATION SECURITY OF THE POPULATION: THE ROLE OF STATE PROGRAMS AND STRATEGIES

**Institute of Economy and Trade of Tajik State University of Commerce in Khujand
Institute of Economy and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan**

The presented article studies and analyzes the issue of ensuring the security of population migration, while it should be noted that migration security has not been deeply studied in the

republic. In the course of a comprehensive study of this issue, the reasons for the intensification of labor migration processes of citizens of our country, the real situation in the labor market and employment of the population within the country were studied and assessed. At the end of the article, the main tasks for the implementation of state migration policy and ensuring the security of population migration were presented.

Keywords: security of population migration, labor migration processes, state migration policy, labor market and employment of the population, state programs, foreign migrants.

Адабиёт

1. Бабаев. А.А. Современные проблемы миграции населения Республики Таджикистан: ее потенциал в процессе развития страны. Душанбе. 2020. – С. 458.
2. Бабаев А А, А. А. Нақши интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ, диаспораҳо ва ҳамватанони бурунмарзӣ дар таъмини трансформатсияи индустриалии деҳот / А. А. Бабаев А А // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2022. – No. 3. – P. 134-141. – EDN ROMMRJ.
3. Бабаев, А. А. Закономерности происходящих миграционных процессов и проблемы потери кадров в Республике Таджикистан / А. А. Бабаев, А. И. Субхонов // Глобальные вызовы демографическому развитию : Сборник научных статей. В 2-х томах / Редакторы О.А. Козлова [и др.]. Том I. – Екатеринбург : Институт экономики Уральского отделения РАН, 2022. – С. 315-325. – DOI 10.17059/udf-2022-3-2. – EDN LXCTVY.
4. Рынок труда в Республике Таджикистан: 30-лет государственной независимости (статистический сборник). Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. 2021. – С. 242.
5. Рӯзномаи «Asia+», №30 (1515) / 5 августи соли 2021, саҳ. 3.
6. Раҳимзода, Ш. М. Ҳолати муосири захираҳои ҷалбшуда ва нақши онҳо дар ташаккули захираҳои бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ш. М. Раҳимзода, Н. Ш. Шарифзода, Ғ. Ҳ. Ғаюров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – No. 4. – P. 26-33. – EDN TSXCAS.
7. Статистический ежегодник РТ. Агентство по статистике при Президенте РТ. Душанбе. 2020. – С. 25, 81., 2022. - С. 80;
8. Субхонов, А. И. Демографические процессы в условиях инновационного развития Таджикистана / А. И. Субхонов // Ремедиум. – 2024. – Т. 28, № 3. – С. 247-251. – DOI 10.32687/1561-5936-2024-28-3-247-251. – EDN TPSQOU.
9. Холбобоев, Ф. С. Влияние социально-экономических условий на территориальную мобильность населения (на материалах Республики Таджикистан) : специальность 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности, в т.ч.: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами; управление инновациями; региональная экономика; логистика; экономика труда; экономика народонаселения и демография; экономика природопользования; экономика предпринимательства; маркетинг; менеджмент; ценообразование; экономическая безопасность; стандартизация и управление качеством продукции; землеустройство; рекреация и туризм)" : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Холбобоев Файзулло Самадович. – Москва, 1995. – 23 с. – EDN ZLQRJV.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Гаибназаров Ш. У.- доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Директори коллеҷи муҳандисӣ-омӯзгории ноҳияи Ҷаббор Расулови вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон, 3595246, шаҳраки Пролетар, кӯчаи Рӯдакӣ, 80. Тел.: 928 433 355. E-mail. baddal74@mail.ru.

Субхонов А.И. – номзоди илмҳои иқтисодӣ, мудири шуъбаи таҳқиқоти демографӣ-Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон; тел: 980886199, Почтаи электронӣ: a-subkhonov@list.ru

УРБАНИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Институт экономики и демографии
Национальной Академии Наук Таджикистана

Урбанизация является одним из глобальных процессов современного мира. На сегодняшний день практически все страны столкнулись с этим явлением в различных формах в зависимости от уровня социально-экономического развития, географической расположенности и специфики протекающих демографических процессов. Кроме того, урбанизация представляет собой многосторонний процесс, при изучении которого важен учет различных аспектов. Прежде всего, в условиях Таджикистана в научных кругах актуальным является изучение теоретико-методологических подходов к урбанизации, сложившиеся в современной мировой научной мысли. Определить значимость урбанизации в социально-экономической жизни страны. Предлагаемый демографический аспект урбанизации сфокусирован на проблемах развития городов Таджикистана (больших и малых), изменении удельного веса городского населения республики, а также на демографических характеристиках всего городского населения республики.

Ключевые слова: урбанизация, демографический аспект, Республика Таджикистан, структура населения, городское население, демографические показатели, демографические тенденции.

Введение

Урбанизация — это процесс увеличения доли городского населения в общей численности населения страны или региона, а также развитие и расширение городских территорий. Этот феномен имеет многовековую историю и в последние десятилетия стал особенно заметным в связи с ускоренным ростом городов, особенно в развивающихся странах. Один из самых острых проблем, с которым сталкиваются урбанизированные общества, — это создание устойчивых городов, способных развиваться без ущерба для экологии и качества жизни в будущем. Устойчивое развитие подразумевает гармоничное сочетание экономического роста, социальной справедливости и охраны окружающей среды. Для этого необходимо внедрение таких подходов, как зеленое строительство, эффективное использование ресурсов, развитие общественного транспорта и энергетическая эффективность.

Таким образом, **цель** нашего исследования - выявить основные тенденции демографического развития Таджикистана, формирующие предпосылки для развития урбанизации в республике. **Методология исследования** основывалась на системном подходе к анализу демографических явлений с применением как общенаучных методов, в том числе логический, исторический анализ, метод сравнительного анализа, синтез, обобщение, индукция и дедукция, так и специфические инструменты исследования демографических событий и процессов, среди которых расчеты демографических коэффициентов.

Урбанизация

это исторический процесс переселения сельских жителей в города, сопровождающийся повышением роли городов, городского образа жизни и городской культуры

Показатели урбанизации страны:

- количество городских поселений, в т.ч. больших и крупнейших;
- численность городского населения;
- доля городского населения, проживающая в больших и крупнейших городах.

Факторы урбанизации:

- естественный прирост городского населения;
- преобразование сельских населённых пунктов в городские;
- формирования широких пригородных

На территории современного Таджикистана процессы формирования систем расселения были обусловлены разнообразными факторами, включая экономическое развитие, демографическую структуру населения и природно-климатические условия.

С созданием Таджикской ССР начался этап активного экономического роста, который стал основой для формирования градостроительной системы республики. Развитие промышленности, инфраструктуры и социальной сферы потребовало создания новых городов и поселений, а также модернизации существующих. Эти процессы определяли не только размещение населения, но и развитие архитектуры, транспортной сети и общественных пространств, что сформировало основы современного градостроительства в регионе. Условно можно выделить четыре основных этапа формирования:

1. До 1929 – город Душанбе становится столицей. Рядом с городами формируются сельские поселения.

2. 1930-1960 - идет формирование новых городов в результате освоения новых земель, месторождений полезных ископаемых, грандиозных строек. Приток населения из других республик Советского союза. Стабильный рост городского населения. Возникают территориально-производственные комплексы, развивается транспортная и инженерная инфраструктура.

3. 1960-1990 – новый виток миграции специалистов из республик СССР на важнейшие стройки страны. Продолжающийся рост городского населения. В результате урбанизации и роста населения в Таджикистане сформировалась современная структура расселения. Производственные процессы и концентрация населения в определённых районах способствовали возникновению так называемых моногородов — населённых пунктов, экономика которых зависит от одного крупного предприятия. Крупные города модернизируются, расширяя свои функции и инфраструктуру. Также в сельской местности происходит объединение мелких населённых пунктов, что связано с развитием аграрно-промышленных комплексов. Параллельно начинается процесс формирования городских агломераций, где несколько близко расположенных городов и посёлков объединяются в одну связанную систему.

4. Период независимости – распад СССР, гражданская война, социально-экономическая стагнация, кризис производства, повлекшие за собой массовый отток некоренного населения, преимущественно из городов республики. Изменение национального состава. Рост численности населения крупных городов обеспечивается за счет внутренней миграции, приток из малых городов и сельской местности.

Эти вызовы подчёркивают необходимость комплексного подхода к урбанизации, направленного на создание устойчивых городов, модернизацию инфраструктуры, развитие сельского хозяйства и улучшение качества жизни, как в городах, так и в сельской местности.

В период индустриализации Таджикистана в республике проводилась политика привлечения специалистов из более промышленно развитых регионов Советского Союза.

С 1960-х годов в городах Таджикистана стало преобладать некоренное население, которое в основном занималось управлением и обслуживанием промышленных объектов.

Коренное население, напротив, в значительной степени оставалось проживать в сельской местности, и уровень его урбанизации был низким. В период с 1979 по 1989 годы доля горожан среди таджиков выросла всего на 1,2%. Кроме того, таджики составляли менее половины всего городского населения, что подчёркивает дисбаланс в уровне урбанизации между коренным и некоренным населением в республике.

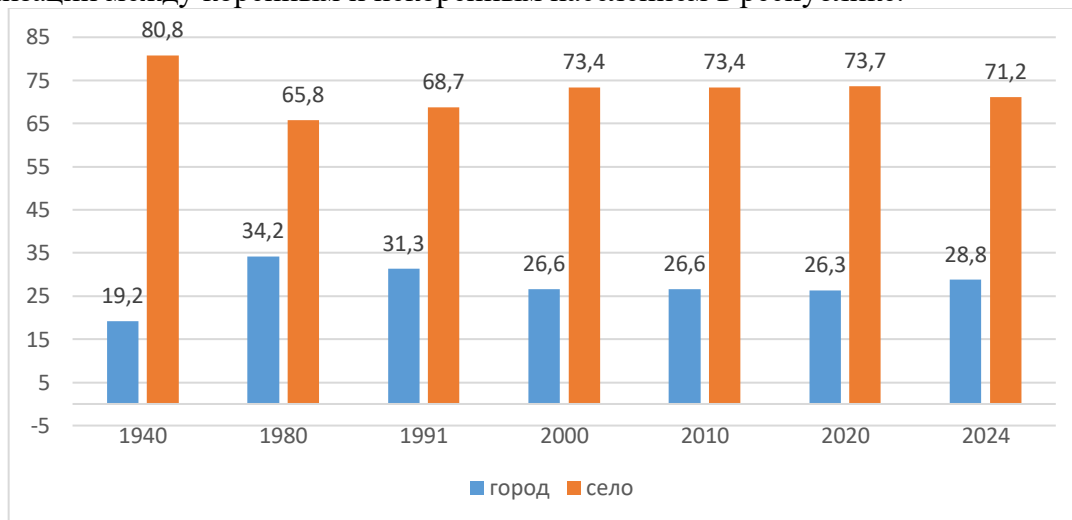

Рис 1. Динамика урбанизации в Республике Таджикистан в 1940-2023 [3, 4]

Республика Таджикистан столкнулась с системным кризисом в промышленности, вызванным множеством факторов, включая разрыв экономических связей, миграцию квалифицированных кадров и сокращение спроса на традиционную продукцию. Это привело к деградации градообразующих предприятий, ухудшению социальной и экономической ситуации, а также к серьёзным социальным проблемам, таким как безработица и миграция. Снижение доли промышленности в ВВП с 39% до 16% за десятилетия подтверждает масштаб проблемы.

В период с 1930 по 1990 годы численность населения Таджикистана увеличилась почти в два раза — с 1032,0 до 5109, млн. человек. В этот же период наблюдался рост доли городских жителей: если в 1914 году в городах проживало лишь 9% населения, то к 1990 году этот показатель вырос до 33%.

Процесс урбанизации был вызван активным развитием крупных городов, строительством новых промышленных объектов, а также созданием поселков городского типа (например, в связи со строительством Нурекской ГЭС). Многие местные жители переезжали в города и поселки городского типа, чтобы работать на новых производствах. В результате население сосредотачивалось в крупных городах. Однако с 1970 года, когда доля городского населения достигла пика в 37%, началось ее снижение. К моменту распада СССР в 1991 году доля постоянных жителей сократилась до 32%.

Таблица 1. Численность городского и сельского населения Республики Таджикистан за 1914-2023 гг. [3]

год	все	городское население		сельское население	
	Население (тыс. чел.)	тыс. человек	%	тыс. человек	%
1940	1524,7	292,8	19,2	1231,9	80,8
1960	2044,8	681,7	33,3	1361,3	66,7

1970	2899,6	103,1	37,1	1822,9	62,9
1980	3902,6	102,3	34,2	2567,0	65,8
1991	5361,0	100,9	31,3	3684,3	68,7
2000	6128,5	1630,0	26,6	4498,5	73,4
2005	6718,9	1780,2	26,5	4938,5	73,5
2010	7417,4	1973,5	26,6	2747,6	73,4
2015	8352,0	2215,5	26,5	6136,5	73,5
2020	9313,8	2438,9	26,2	6874,9	73,8
2023	10078,4	2906,0	28,8	7172,4	71,2

Республика Таджикистан является преимущественно аграрной страной. По состоянию на 2023 год более 71,2 процентов населения и 65% занятых жили в сельской местности (таб. 1). Более чем за 100 лет эти показатели, характеризующие степень урбанизации, имели разную тенденцию. Становление рыночных отношений и произошедшие в Республике Таджикистан политические события, оказали серьезное влияние на численность и соотношение городского и сельского населения.

Таблица 2.

Удельный вес городского и сельского населения по регионам в общей численности населения, (на конец года; в процентах) *[3]

	2010		2015		2016		2017		2021		2022		2024	
	город	село	город	село	город	село	город	село	город	село	город	село	город	село
Таджикистан	26,5	73,5	26,4	73,6	26,3	73,7	26,4	73,6	28,8	71,2	28,8	71,2	28,8	71,2
ГБАО	13,2	86,8	13,4	86,6	13,4	86,6	13,4	86,6	13,4	86,6	17,2	82,8	17,1	82,9
Согдийская область	25,0	75,0	24,8	75,2	24,8	75,2	24,8	75,2	24,8	75,2	23,9	76,1	24,0	76,0
Хатлонская область	17,3	82,7	18,0	82,0	17,8	82,2	18,1	81,9	18,0	82,0	17,7	82,3	17,9	82,0
г. Душанбе	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100	-
РРП	13,5	86,5	13,1	86,9	12,5	87,5	12,4	87,6	12,7	87,3	14,8	85,2	14,8	85,2

Таблица 2 показывает, насколько велика перспектива роста и концентрация населения в сельской местности. Таким образом, можно сделать вывод, что основные направления социально-экономического развития Таджикистана все еще связаны с развитием аграрного сектора экономики. Такое состояние при условии слабого развития — это сектора и демографического роста села предполагает расширение миграционных оттоков на перспективу. Поэтому, учет этих факторов при разработке стратегий и программ социально-экономического развития республики является важным и жизненно необходимым. Одним из условий развития народонаселения, является исследование изменения демографического поведения населения в контексте демографического и экономического роста.

В настоящее время в Таджикистане насчитывается всего 83 городских поселений, в них проживает 2906,0 тыс. человек или 28,8% от всего населения.

Таблица 3. Административно-территориальное деление Республики Таджикистан в 2023 году [3]

Области	Территория, км ²	Районы	Города	Поселки	Села	Плотность, чел./км ²
Республика Таджикистан	141,4	47	18	65	368	69,9
ГБАО	62,9	7	1	4	42	3,7
Согдийская обл.	25,2	10	8	23	93	112,1
Хатлонская обл.	24,7	21	4	23	132	142,9
Г. Душанбе	0,1	-	-	-	-	5914,4
РРП	28,5	9	4	15	101	74,0

Из всего количества 4 города имеют численность более 100 тыс. человек (Душанбе, Бохтар, Ходжент, Куляб, Гиссар). Абсолютное большинство городских поселений имеют численность от 2,5 тыс. до 100 тыс. человек (таб. 2).

Таблица 4. Динамика численности населения крупных городов Таджикистана [3]

№		1991	2000	2010	2015	2020	2021	2022	Темпы роста в 2022, %
1.	Душанбе	584,5	579,3	731,1	802,7	1185,4	1201,8	1221,1	1,6
2.	Ходжент	165,3	147,8	163,4	175,4	196,8	198,7	201,1	1,2
3.	Бохтар	60,0	62,1	75,8	105,4	125,2	126,7	128,7	1,6
4.	Гиссар	168,6	201,2	246,1	280,6	325,0	331,4	338,5	2,1
5.	Куляб	81,3	79,6	95,5	102,4	104,1	105,8	108,0	2,1
6.	Истаравшан	47,6	51,8	55,1	61,2	63,3	64,3	65,6	2,0
7.	Исфара	35,4	37,4	43,1	47,8	54,1	54,9	55,6	1,3
8.	Канибадам	39,9	45,2	46,7	50,4	54,3	54,4	54,7	0,7
9.	Гулистон	43,9	35,4	40,6	45,1	49,8	50,2	50,7	1,0
10.	Турсунзаде	40,7	38,7	47,1	52,8	57,3	57,8	61,0	5,5
11.	Вахдат	46,7	45,6	40,7	42,4	53,5	54,4	55,6	2,3

12.	Бустон	36,9	24,6	28,6	33,5	37,1	38,4	39,1	1,7
13.	Пенджикент	29,6	33,3	38,5	41,2	43,3	43,8	44,6	1,8
14.	Хорог	21,5	27,6	28,1	29,2	30,9	31,1	31,3	0,7
15.	Нурек	21,1	19,8	25,1	29,1	28,1	28,8	29,7	2,9

С 1990 года количество городов в Таджикистане остается неизменным, лишь некоторые поселки получили статус городских. В советский период рост числа городов был связан с развитием промышленности, которая играла доминирующую роль. В то же время численность средних городов сократилась. Из четырёх крупных городов Таджикистана только Душанбе и Ходжент имели население более 100 тысяч человек в советское время. Два других города — Курган-Тюбе (ныне Бохтар) и Куляб — преодолели этот порог уже в постсоветский период. Сегодня большинство городов страны классифицируются как малые и средние (с численностью от 10 до 50 тысяч жителей) (таб. 4). В Таджикистане крупными городами считаются те, где численность населения превышает 100 тысяч человек. В последние 30 лет малые и средние города демонстрируют лишь незначительное увеличение численности населения.

Таблица 5. Международная классификация городских поселений

Классификация	Численность	Пример
малые города	Менее 50 тыс. чел.	Рогун, Пенджикент, Бустон, Нурек, Левакент, Хорог
средние города	50-100 тыс. чел.	Вахдат, Турсунзаде, Исфара, Канибадам, Истаравшан, Истиклол
большие города	100-250 тыс. чел.	Ходжент, Бохтар, Куляб
крупные города	250- 1 млн. чел.	Гиссар
крупнейшие города	1 - 3 млн. чел.	Душанбе
сверхкрупные города	Более 3 млн. чел.	

*Источник: Составлено автором

На данный момент в Таджикистане существует единственный город с населением свыше 500 тысяч человек — Душанбе (таб. 5). Этот статус был достигнут ещё в советский период. С 1991 по 2023 годы численность населения Душанбе выросла с 584,5 тысяч до 1,221 миллиона человек, что составляет прирост на 47%. В городе сосредоточено значительное число временного населения, включая мигрантов из сельских районов, приезжих, студентов и предпринимателей. [5]

Население представляет собой сложную систему, состоящую из множества групп с разными характеристиками. Одной из ключевых структур, которые изучаются в демографии, является возрастно-половая структура. Она отражает распределение населения по возрасту и полу. Эта структура имеет двустороннюю взаимосвязь с демографическими процессами: возрастно-половая структура оказывает значительное воздействие на такие показатели, как рождаемость, смертность и миграция.

Таблица 5. Структура населения Таджикистана по основным возрастным группам, % [3]

в/г	1991			2000			2010			2020			2023		
	Все нас.	город	село	Все нас.	горо д	село	Все нас.	горо д	село	Все нас.	город	село	Все нас.	город	село
0-14	43,4	36,3	46,6	42,7	38,8	44,1	35,9	33,4	36,8	34,3	31,0	35,4	36,2	32,3	37,8
15-59	49,0	54,3	46,6	51,9	55,7	50,6	59,4	62,0	58,5	59,8	62,7	58,7	57,6	61,4	56,0
60+	7,6	9,4	6,8	5,3	5,5	5,3	4,7	4,6	4,7	5,9	6,3	5,8	6,2	6,3	6,2

Доля детского населения в городах Таджикистана сократилась с 36,3% в 1991 году до 32,3% в 2023 году. В то же время доля трудоспособного населения заметно выросла: с 54,3% до 61,4% (таб. 5). Население пожилого возраста также уменьшилось с 9,4% до 6,3% за тот же период [3]. Несмотря на всё ещё высокий уровень прироста городского населения (более 2% в год), сокращение доли детей связано, как считает Исламов С.И., вероятно, с негласной политикой планирования семьи и изменением общественного восприятия: среднетенные семьи становятся нормой и даже популярным выбором. Кроме того, часть детского населения переходит в трудоспособный возраст, а новое поколение детей не полностью компенсирует этот процесс. [10]

Коэффициент демографической нагрузки играет важную роль в оценке социально-экономического положения регионов и при разработке стратегий их развития. Рост этого коэффициента может иметь негативные последствия для экономики. Например, увеличивается необходимость направлять ресурсы на социальную инфраструктуру (образование, здравоохранение), что сокращает капиталовложения в производственные отрасли. Также растёт нагрузка на трудоспособных граждан, поскольку они обеспечивают большую долю потребностей детей и пожилых, что снижает уровень сбережений из-за увеличения расходов домашних хозяйств.

Так, в городских поселениях Таджикистана в 1991 г. на 100 человек в возрасте 15-59 лет приходилось 13,9 людей пожилого возраста и 64,9 детей, в 2010 г. – 7,4 пожилых людей и 53,9 детей, в 2023 г. – 10,6 пожилых людей и 52,6 детей, (табл. 6). Причем, нагрузка детьми на население трудоспособного возраста постепенно снижается. Показатель нагрузки людьми пожилого возраста снижался до 2010 года, а затем начал повышаться

Таблица 6. Индексы нагрузки на население трудоспособного возраста [3]

Индексы нагрузки		1991	2000	2010	2020	2023
Число детей в возрасте 0-14 лет на 100 человек в возрасте 15-59 лет	Город	64,9	69,8	53,9	49,4	52,6
	Село	97,4	87,5	62,8	60,8	67,7
Число людей в возрасте 60+ на 100 человек в возрасте 15-59	Город	13,9	10,1	7,4	10,1	10,6
	Село	11,8	10,8	8,0	10,1	11,4
	Город	78,9	79,9	61,3	59,5	63,3

Число детей в возрасте 0-14 лет и людей в возрасте 60+ на 100 чел. в возрасте 15-59 лет	Село	109,2	98,3	70,8	71,0	79,2
Соотношение молодого и пожилого населения	Город	21,5	14,4	13,8	20,5	20,1
	Село	12,1	12,3	12,8	16,7	16,8

Источник: рассчитано автором

Из таблицы 6. видно, что нагрузка на население трудоспособного возраста постепенно снижается как со стороны до трудоспособного населения, так и населения старше трудоспособного возраста. Снижение нагрузки на трудоспособное население со стороны других возрастных групп происходит, во-первых, по причине достижения трудоспособного возраста людьми, рожденными в конце 1980-х и в начале 90-х годов (демографический потенциал в те годы был очень высок).

Проблема состоит в переходе населения трудоспособного возраста в пенсионный возраст в будущем, при условии снижения доли детских возрастных групп в общей численности населения, в конечном итоге это приведет к началу демографического старения населения. [9]

В целом за годы независимости динамика половозрастной структуры, свидетельствует, что в структуре населения Таджикистана не наблюдается существенных перекосов, сложилась благоприятная половозрастная структура.

Таблица 7. Средний возраст населения Таджикистана, лет [3]

Годы	Все население			Городское население			Сельское население		
	Всего	Муж.	Жен.	Всего	Муж.	Жен.	Всего	Муж.	Жен.
1991	22,9	22,3	23,5	25,9	24,6	27,2	21,5	21,3	21,8
1995	22,6	22,2	23,0	24,7	23,9	25,6	21,8	21,5	22,0
2000	22,9	22,6	23,2	24,2	23,6	24,8	22,4	22,2	22,6
2005	24,0	23,7	24,2	25,0	24,4	25,5	23,6	23,4	23,8
2010	24,8	24,5	25,0	25,6	25,0	26,2	24,4	24,3	24,6
2015	25,5	25,1	25,9	26,5	25,8	27,1	25,2	24,9	25,4
2020	26,5	25,9	27,0	27,6	26,9	28,5	26,0	25,6	26,5
2023	23,3	23,0	26,5	27,1	26,7	27,6	23,8	25,5	26,0

Одним из показателей, характеризующий процесс демографического старения является динамика среднего возраста населения (таб. 7.). Так, в период с 1991 года по 2023 гг. средний возраст городского населения Таджикистана увеличился с 25,9 до 27,1 лет. То есть за последние тридцать лет средний возраст горожанина в Таджикистане все еще, находится в диапазоне 25-29 лет. Это доказывает, тот факт, что наряду с дезурбанизацией, ростом населения трудоспособного возраста, процесс демографического старения городского населения идет медленными темпами, в перспективе не наблюдается

увеличение темпов демографического старения населения «снизу». Структура населения республики представлена относительно «молодым» населением. В целом по республике средний возраст населения за 1991-2023 гг. увеличился с 23,0 до 23,3 лет, с небольшими повышениями в середине 2010-х годов. То есть за последние десятилетия средний возраст жителя страны вновь переместился в возрастную группу 20-24 года. При этом средний возраст женского населения городов выше мужского: в 1991 г. – 27,2 и 24,6; в 2023 г. – 27,6 и 26,7 соответственно. Для сравнения нужно отметить, что сельское и городское население по показателю среднего возраста находятся в одной возрастной группе (25-29 лет). Что касается регионов страны, то высокие значения среднего возраста наблюдается по ГБАО, Согдийской области и г. Душанбе [2].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из проведенного исследования, выявлены основные направления и проблемы развития демографических процессов в Таджикистане, формирующих общую картину развития урбанизации.

1. Тенденции изменения структуры населения одинаковы по всем регионам страны, лишь в городе Душанбе доля трудоспособного населения за последние двадцать лет выросло с 60,2% до 64,7%, доля детей сократилось с 35,4% до 30%. Характерной особенностью данной ситуации является внутренняя миграция, приток трудоспособной рабочей силы из сельской местности в города, а также переход от традиционных аспектов в рождаемости к более современным способам планирования семьи.

2. Анализ структуры населения свидетельствует о невысокой доле городского населения в общей структуре населения по сравнению с сельским. Хотя в 2010 году городское население составляло 26,5% от общей численности, к 2023 году этот показатель практически не изменился и остался на уровне 28,8%. Это свидетельствует о сохранении деурбанизированности общества, то есть о преобладании сельской жизни и о незначительном приросте населения в города. За 30 лет после распада СССР и приобретения государственной независимости, произошли незначительные изменения в пространственной организации жизни населения республики.

3. Анализ уровня смертности населения в Таджикистане является ключевым аспектом при оценке демографической обстановки в стране. Один из важных показателей этой оценки - общий коэффициент смертности, который сократился с 6,1‰ в 1991 году до 3,2‰ к 2023 году. Исследование показывает, что уровень смертности в сельской местности значительно ниже, чем в городах. Также отмечается, что смертность среди мужчин превышает уровень смертности у женщин. За анализируемый период смертность среди женщин снизилась с 5,5 до 3,2 промилле, а уровень смертности у мужчин составил 4,5 промилле в городах и 3,8 промилле в сельской местности. В Таджикистане к 2023 году наблюдается тенденция увеличения смертности, как среди городского, так и сельского населения. Особенно это коснулось городских жителей.

4. Теоретические исследования доказывают тот факт, что Республика Таджикистан находится на стадии демографического перехода (вторая фаза демографического перехода) к более современным моделям воспроизводства населения, обнаружение элементов нового типа рождаемости и смертности, развитие брачно – семейных отношений, сфокусированных на планирование семьи, мотивационное поведение, характер миграции, формирование капитала здоровья, свидетельствуют о формировании в республике своеобразной модели воспроизводства населения, с одной стороны с сильными традиционными устоями, и с другой стороны с инновационными подходами к восприятию института семьи. Важным фактом является то, что переходные процессы в Республике Таджикистан происходят на фоне вовлечения ее в процесс глобализации, что вносит определенную специфику в демографическую трансформацию в Таджикистане.

5. Для развития современной урбанизации в Таджикистане характерны следующие особенности:

- Расширение городов, концентрация населения и распространение городского образа жизни происходит за счет внутренней (маятниковой) миграции, тогда как данные процессы в развитых странах являются отражением глубоких структурных сдвигов в экономике и социальной жизни; слабое развитие урбанизированных зон, несмотря на усиление взаимосвязей в системах расселения, в силу неиндустриализованности, аграрного характера хозяйствования и общего традиционного уклада жизни.

- Происходит рост городов, особенно крупных за счет роста численности населения, увеличение доли городского населения, иначе говоря, «ложный» тип урбанизации (несоответствие темпов роста городского населения масштабам развития экономической базы городов) – *демографический аспект*;

- Наблюдается процесс повышения роли городов, городского образа жизни и городской культуры в развитии общества, в результате структурных сдвигов в экономике, индустриализации экономики и повышения деловой активности. Данный этап характеризует условия республики, ставшей на путь индустриализации экономики – *экономический, социально-культурный аспекты*.

9. В настоящее время уровень урбанизации в Таджикистане остается относительно низким по сравнению с мировыми стандартами. Согласно данным, лишь около 27–30% населения страны проживает в городах. Основные урбанистические центры – столица Душанбе, города Худжанд, Бохтар, Куляб и Турсунзаде. В этих городах сосредоточены основные экономические и административные функции страны. Предполагается, что концентрация городского населения в Таджикистане в ближайшей перспективе также будет происходить в крупных городах. Это направление развития урбанистической структуры страны соответствует современным мировым трендам. Исходя из этого, важным условием для социально-экономического развития Таджикистана является управляемый процесс урбанизации для полного раскрытия потенциала городов и стимулирования экономического роста.

Литература

1. Абдуллоев, Х. Демографическое развитие и рынок труда Таджикистана в условиях рыночной экономики / Х. Абдуллоев, А. И. Субхонов, А. Р. Аскарлов // Евразийский юридический журнал. – 2016. – № 1(92). – С. 210-213. – EDN VMBGXV.
2. Аскарлов, А. Р. Роль демографического фактора в социально-экономическом развитии: теоретические аспекты (часть 1) / А. Р. Аскарлов // Экономика Таджикистана. – 2024. – № 2. – С. 146-152. – EDN RPKKZZ.
3. Демографический ежегодник РТ. – Душанбе, 2024;
4. Джонакова, Г. А. Динамики численности населения и ее структуры в Республике Таджикистан / Г. А. Джонакова, А. Р. Аскарлов // Динамика и инерционность воспроизводства населения и замещения поколений в России и СНГ : Сборник статей VII Уральского демографического форума с международным участием, Екатеринбург, 02–03 июня 2016 года / Институт экономики Уральского отделения Российской академии наук; Ответственные редакторы А. И. Татаркин, А. И. Кузьмин. Том 2. – Екатеринбург: Федеральное государственное бюджетное учреждение "Уральское отделение Российской академии наук" (УрО РАН), 2016. – С. 62-68. – EDN XSURPV.
5. Джурахонзода, С. Д. Состояния социально-экономических основ занятости молодежи Республики Таджикистан / С. Д. Джурахонзода, А. Р. Аскарлов // Таджикистан и современный мир. – 2023. – № 4(84). – С. 133-150. – EDN GJJAZD.
6. Исламов С.И. Биосоциальное развитие человека. Демографический и социальный переходы. – Душанбе, 2019. - 327с.
7. Исломов Ф.С., Абдулаева М.Р. Современные тенденции смертности населения Таджикистана (демографический аспект). - Душанбе, 2012.

8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Таджикской ССР. Том III. Ч. II. - Душанбе, 1982, с. 72; Население Республики Таджикистан по Итогам Всеобщей переписи населения 2000 года Т III. – Душанбе, 2005, С 266.
9. Комилов, А. К. Особенности динамики показателей смертности и продолжительности жизни населения / А. К. Комилов, А. Р. Аскарлов, А. И. Субхонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. – № 2/9(151). – С. 277-282. – EDN SYNSIF.
10. Рахимзода, Ш. Экономика Таджикистана: состояние и перспективы развития / Ш. Рахимзода // Евразийский юридический журнал. – 2021. – № 7(158). – С. 129-133. – EDN OWLCEZ.
11. Субхонов, А. И. Тенденции рождаемости населения в Республике Таджикистан / А. И. Субхонов, А. А. Бабаев // Глобальные вызовы демографическому развитию : Сборник научных статей. В 2-х томах / Редакторы О.А. Козлова [и др.]. Том II. – Екатеринбург : Институт экономики Уральского отделения РАН, 2022. – С. 301-309. – DOI 10.17059/udf-2022-4-28. – EDN DDRHTB.
12. Эволюция семьи и семейной политики в СССР/Отв. ред. А.Г. Вишневский. – М.: Наука, 1992.

Субхонов А.И.

Аскарлов А.Р.

ҶАНБАҲОИ ДЕМОГРАФИИ УРБАНИЗАТСИЯ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Институти иқтисодиёт ва демография Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Урбанизатсия яке аз равандҳои глобалии ҷаҳони муосир мебошад. Имрӯз қариб ҳамаи кишварҳо ба ин падида вобаста ба сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ, мавқеи ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои равандҳои демографӣ дар шаклҳои гуногун дучор шудаанд. Гузашта аз ин, урбанизатсия раванди бисёрҷанба буда, ҳангоми омӯзиши он ҷанбаҳои гуногунро ба назар гирифтани муҳим аст. Пеш аз ҳама, дар шароити Тоҷикистон, дар маҳфилҳои илмӣ омӯзиши равишҳои назариявӣ ва методологии урбанизатсия, ки дар афкори илмӣ муосири ҷаҳон ташаккул ёфтаанд ва муайян кардани аҳамияти урбанизатсия дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии мамлакат зарур аст. Ҷанбаи демографии пешниҳодшудаи урбанизатсия ба мушкилоти рушди шаҳрҳои Тоҷикистон (калон ва хурд), тағйирёбии таносуби аҳолии шаҳрҳои ҷумҳурӣ, инчунин ба хусусияти демографии аҳолии шаҳрҳои ҷумҳурӣ нигаронида шудааст.

Калидвожаҳо: урбанизатсия, ҷанбаи демографӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, сохтори аҳоли, аҳолии шаҳр, нишондиҳандаҳои демографӣ, тамоилҳои демографӣ.

DEMOGRAPHIC ASPECTS OF URBANIZATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Urbanization is one of the global processes of the modern world. Today, almost all countries have encountered this phenomenon in various forms depending on the level of socio-economic development, geographical location and the specifics of the ongoing demographic processes. In addition, urbanization is a multifaceted process, in the study of which it is important to take into account various aspects. Primarily, in the conditions of Tajikistan, in scientific circles it is relevant to study theoretical and methodological approaches to urbanization that have developed in modern world scientific thought. Determine the significance of urbanization in the socio-economic life of the country.

The proposed demographic aspect of urbanization is focused on the problems of development of cities in Tajikistan (large and small), changes in the proportion of the urban population of the republic, as well as on the demographic characteristics of the entire urban population of the republic

Keywords: *urbanization, demographic aspect, Republic of Tajikistan, population structure, urban population, demographic indicators, demographic trends*

Сведения об авторах:

Субхонов Акбар Идрисович, ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, a-subkhobov@list.ru 900003734
Аскарров Ахрор Рахмоналиевич - старший научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, e-mail: ahror74@mail.ru

УДК: 338.27

Джалилзода Д.Р.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМОЙ ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИЙ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

*Институт экономики и демографии
Национальной академии наук Таджикистана*

Аннотация. Горные территории представляют собой уникальные социально-экономические и экологические системы, требующие особого подхода к управлению. Развитие экономики в таких регионах сталкивается с рядом вызовов, включая сложные природные условия, ограниченные транспортные возможности, сезонные изменения хозяйственной активности и зависимость от природных ресурсов. В статье анализируются стратегии и механизмы управления экономикой горных территорий в различных странах мира. Особое внимание уделяется опыту **Швейцарии, Австрии и Франции**, которые успешно реализуют программы устойчивого развития, включающие децентрализацию, поддержку сельского хозяйства, агротуризм и экологически чистые производства. Рассматриваются финансовые механизмы субсидирования и кооперации, способствующие сохранению традиционных методов ведения хозяйства и стимулирующие инновационные практики. Выявлены ключевые факторы успешного управления экономикой горных регионов, включая комплексный подход, государственную поддержку, развитие инфраструктуры, экологическую устойчивость и внедрение инноваций. Итоги исследования могут быть использованы для разработки эффективных стратегий управления горными территориями в странах с аналогичными условиями, включая Республику Таджикистан.

Ключевые слова: горные территории; управление; экономическое развитие; децентрализация; государственная поддержка; сельское хозяйство; инновации; экономика.

Горные территории представляют собой уникальные социально-экономические и экологические системы, требующие особого подхода к управлению. Развитие экономики в таких регионах сталкивается с рядом проблем: сложные природные условия, ограниченные транспортные возможности, сезонные изменения хозяйственной активности и высокая зависимость от природных ресурсов. В разных странах разработаны специфические стратегии и механизмы управления экономикой горных территорий, учитывающие их особенности и потенциал.

Европейские страны, особенно Швейцария, Австрия, Франция и Италия, разработали комплексные программы поддержки горных территорий.

Так, Швейцария реализует политику децентрализации и поддержки местных сообществ, выделяя субсидии на развитие сельского хозяйства, туризма и экологически чистых производств [1].

Программы устойчивого развития включают финансирование инноваций в горном сельском хозяйстве и переработке продукции. Швейцария состоит из 26 кантонов, каждый из которых обладает широкой автономией. Ключевые аспекты децентрализации включают: кантоны имеют свои конституции, парламенты, правительства и суды. Они определяют свою внутреннюю политику, в том числе в сфере экономики, сельского хозяйства, образования и здравоохранения. Муниципалитеты (общины) играют ключевую роль в управлении. Они решают вопросы местного благоустройства, общественного транспорта, школьного образования и социальной помощи. Более богатые кантоны помогают менее обеспеченным регионам, что позволяет сглаживать экономические различия.

Государственные программы финансируют инфраструктурные проекты, поддержку

фермеров и развитие агротуризма. Государство поддерживает мелкие фермы, предоставляя субсидии, стимулируя органическое земледелие и защищая рынок от глобальной конкуренции. Фермеры получают финансирование для адаптации хозяйств к туристическим нуждам: развитие гостевых домов, дегустационных площадок, эко-маршрутов. Программы, такие как «Schweizer Bergprodukte» (Швейцарские горные продукты), помогают сельским производителям продавать продукцию с географической защитой (сыр, мясо, вина).

Местные сообщества сами решают, какие проекты реализовывать, как тратить бюджет и какую политику проводить. Швейцария активно поддерживает баланс между городами и селом, предотвращая чрезмерную урбанизацию посредством ограничений на застройку в сельских районах для защиты природы; поддержке инфраструктуры в маленьких деревнях (школы, больницы, транспорт); развития устойчивого туризма, связанного с природой, аутентичной культурой и традиционным сельским образом жизни.

Швейцария успешно реализует политику децентрализации благодаря сильной автономии кантонов, финансовой поддержке регионов, развитию местных инициатив и сохранению сельских территорий. Это делает страну одной из самых устойчивых и экономически развитых в мире, обеспечивая высокое качество жизни даже в отдалённых деревнях.

Австрия применяет систему «альпийского сельского хозяйства», стимулируя фермеров к ведению экологически чистого производства [2]. Государство поддерживает развитие кооперативов и использование традиционных технологий. Австрия имеет богатую традицию ведения сельского хозяйства в горных районах, особенно в Альпах, которые занимают более 60% территории страны. Уникальная система «альпийского сельского хозяйства» направлена на устойчивое использование природных ресурсов, поддержку местных фермеров и сохранение экосистемы. Австрийские фермеры ориентированы на экологически чистые методы ведения хозяйства. Это включает: органическое земледелие – минимизация использования химических удобрений и пестицидов; гуманное животноводство – свободный выпас скота в летний период, строгое соблюдение стандартов содержания животных; сохранение биоразнообразия – поддержка традиционных пород животных и сортов растений, устойчивых к горному климату.

Фермеры традиционно используют высокогорные пастбища, где коровы, овцы и козы пасутся с весны до осени. Это способствует поддержанию естественных лугов, предотвращает зарастание земель кустарником и способствует сохранению ландшафта.

Взаимодействие с природой здесь регулируется на законодательном уровне, и фермеры получают поддержку за соблюдение экологических норм. В Австрии действует система кооперативов и фермерских ассоциаций, помогающих небольшим хозяйствам сбывать продукцию и получать субсидии. Государство поддерживает малых производителей через программы субсидий и грантов, финансируя модернизацию ферм, развитие органического производства и агротуризма.

Ключевыми направлениями альпийского сельского хозяйства выступают животноводство и молочное производство. Австрийские фермеры активно занимаются разведением крупного рогатого скота, особенно местных пород коров, таких как Симентальская и Альпийская Браунвельд. Производство альпийского сыра и домашнего масла – один из ключевых аспектов экономики региона. Значительное внимание уделяется качеству молочной продукции, и фермеры получают премии за органическое производство. В горах культивируются устойчивые к холодному климату культуры – картофель, злаковые, ягоды, редкие виды трав. Популярностью пользуется альпийский мёд, получаемый с высокогорных пасек.

Многие фермы в Альпах развивают сельский туризм, предлагая гостям знакомство с традиционным укладом жизни, дегустации продуктов и участие в сельскохозяйственных работах [3, 127]. Государство поощряет создание гостевых домов и эко-ферм, которые работают по принципу устойчивого развития.

Австрийское правительство активно стимулирует развитие альпийского сельского хозяйства посредством финансирования через программы ЕС – субсидии на развитие экологических хозяйств и сохранение альпийского ландшафта; контроля за устойчивым землепользованием – ограничение урбанизации, сохранение традиционных пастбищ; предоставления льгот для фермеров – налоговые послабления и гранты на развитие производства. Австрийская модель альпийского сельского хозяйства является одной из самых успешных в мире. Она сочетает традиционные методы ведения сельского хозяйства, современное регулирование и активную государственную поддержку. Экологический подход, эффективное использование природных ресурсов и развитие агротуризма делают эту систему устойчивой и выгодной как для фермеров, так и для государства.

Франция развивает программы регионального развития, направленные на диверсификацию экономики горных районов, развитие транспортной инфраструктуры и стимулирование экотуризма [4].

Франция активно реализует программы регионального развития, направленные на сокращение социально-экономических диспропорций между регионами, стимулирование инноваций и устойчивого роста, а также повышение качества жизни граждан вне крупных мегаполисов. К числу ключевых аспектов этой политики можно отнести:

1. Децентрализация и автономия регионов посредством передачи полномочий на местный уровень. За последние десятилетия Франция провела серию реформ, направленных на децентрализацию власти. Это позволило региональным и местным органам власти принимать решения, учитывающие специфику местных условий.

2. Укрепление региональных институтов. Регионы получили возможность самостоятельно разрабатывать стратегии развития, управлять бюджетами и реализовывать проекты в области инфраструктуры, образования, здравоохранения и культуры.

3. Финансовая поддержка. Программы регионального развития финансируются за счёт национального бюджета, а также фондов Европейского Союза, таких как Европейский фонд регионального развития (ERDF) и Европейский социальный фонд (ESF). Эти ресурсы направляются на модернизацию инфраструктуры, поддержку инновационных проектов и развитие человеческого капитала. Одним из инструментов сотрудничества между государством и регионами являются так называемые «Контракты государства и региона», в рамках которых определяются приоритетные направления инвестиций и развития.

4. Инфраструктурное и технологическое развитие. Значительная часть инвестиций направлена на модернизацию транспортной инфраструктуры, создание новых дорог, улучшение железнодорожных и общественных транспортных систем, что способствует повышению мобильности населения и бизнеса.

5. Цифровизация и инновации. Регионы получают средства для развития цифровой инфраструктуры, поддержки стартапов, научно-исследовательских центров и технологических парков. Это помогает стимулировать экономику знаний и привлекать инвестиции в новые отрасли.

6. Социальное развитие и улучшение качества жизни. Программы включают меры по развитию образовательной инфраструктуры, созданию современных школ и университетов, а также модернизации медицинских учреждений. Это направлено на повышение уровня человеческого капитала в регионах. Реализуются проекты, нацеленные на снижение уровня безработицы, улучшение условий труда и социальной защиты, что способствует равномерному распределению экономических возможностей по стране.

6. Экологическая устойчивость и «зелёная» экономика. В условиях глобальных вызовов, связанных с изменением климата, программы регионального развития включают поддержку проектов в области возобновляемой энергетики, энергосбережения и устойчивого управления природными ресурсами.

Особое внимание уделяется поддержке сельских регионов, где реализуются проекты по развитию агротуризма, сохранению культурного наследия и модернизации аграрного сектора.

Политика регионального развития во Франции представляет собой комплексный подход, который сочетает децентрализацию управления, финансовую поддержку, развитие инфраструктуры и социальных сфер, а также внедрение инновационных и экологически ориентированных решений. Такая стратегия позволяет не только стимулировать экономический рост в регионах, но и обеспечивает более равномерное распределение ресурсов по всей стране, способствуя социальному и территориальному единству Франции.

В Северной Америке управление экономикой горных территорий базируется на принципах развития инфраструктуры и стимулирования бизнеса [6]. В США горные регионы, такие как Аппалачи и Скалистые горы, получают поддержку через программы финансирования бизнеса и развития инфраструктуры. Агентство развития региона Аппалачей (ARC) инвестирует в транспортные и коммуникационные сети, способствующие развитию торговли и туризма. Канада уделяет особое внимание сохранению экологии горных регионов, сочетая добычу полезных ископаемых с жесткими нормами природоохранного законодательства. Развитие горных территорий включает поддержку коренного населения, которое активно вовлекается в туристические и экологические проекты.

Страны Азии сталкиваются с особыми вызовами в управлении горными территориями из-за высокой плотности населения и частых природных катаклизмов.

Китай применяет стратегию «зеленого развития», направленную на экологически безопасное освоение горных регионов [7]. Развиваются программы «зеленых экономических зон», где инвестиции направляются на создание возобновляемых источников энергии, экотуризм и органическое сельское хозяйство.

Индия использует многоуровневую систему поддержки горных регионов, предоставляя налоговые льготы и субсидии на развитие малого бизнеса. Разрабатываются государственные программы по развитию альтернативной энергетики и ирригационных систем.

Япония реализует высокотехнологичные проекты в горных районах, включая системы управления водными ресурсами, предупреждение стихийных бедствий и создание интеллектуальной транспортной инфраструктуры.

Изучение зарубежного опыта позволяет выделить основные факторы эффективного управления экономической системой горных территорий:

- комплексный подход – сочетание экономического, экологического и социального развития;
- государственная поддержка и децентрализация – субсидирование местных инициатив, развитие автономных управленческих структур;
- инфраструктурное развитие – инвестиции в транспорт, связь, энергетику и водоснабжение;
- экологическая устойчивость – внедрение природоохранных стандартов, развитие экологического туризма и возобновляемой энергетики;
- инновационные технологии – цифровизация управления, интеллектуальные транспортные системы, умные города в горных районах.

Опыт зарубежных стран показывает, что успешное управление экономикой горных территорий требует интеграции экологических, социальных и экономических факторов [8, 178]. Каждая страна разрабатывает свою стратегию, но общим элементом является поддержка устойчивого развития и инноваций.

Исследование зарубежного опыта показывает, что успешные стратегии управления горными регионами включают комплексный подход, децентрализацию, государственную поддержку, развитие инфраструктуры, экологическую устойчивость и внедрение инноваций [9, 39].

Анализ опыта Швейцарии, Австрии, Франции и других стран позволяет выделить наиболее подходящие меры для Таджикистана:

Швейцарская модель децентрализации показывает, что передача большей автономии

местным сообществам способствует более эффективному управлению горными территориями. Таджикистан может создать региональные фонды развития, позволяя местным властям самостоятельно распределять ресурсы. Расширение прав регионам позволит им разрабатывать программы поддержки сельского хозяйства, туризма и малого бизнеса.

При этом, программы финансовой поддержки должны учитывать специфику регионов и их природные условия. Возможно развитие гостевых домов, дегустационных площадок, эко-ферм, как это успешно реализовано в Швейцарии и Австрии; поддержка национальных природных парков и экотуристических маршрутов, которые могут привлекать как местных, так и иностранных туристов; стимулирование местных ремёсел и традиционного производства (ковроткачество, керамика, производство мёда и сушёных фруктов).

Австрия успешно внедрила альпийскую систему сельского хозяйства, которая включает органическое земледелие, устойчивое животноводство и поддержку кооперативов. В Таджикистане можно стимулировать экологически чистое сельское хозяйство, предоставляя дехканам налоговые льготы и субсидии на органическое производство. Развитие кооперативов и аграрных ассоциаций поможет малым хозяйствам объединяться, улучшать сбыт продукции и привлекать инвестиции. Стимулирование разведения традиционных пород скота и поддержка пастбищ помогут сохранить биоразнообразие.

Опыт Франции свидетельствует об инфраструктурном развитии: улучшение транспортной и энергетической инфраструктуры; строительство новых дорог, подключение горных районов к альтернативным источникам энергии; модернизация ирригационных систем для более эффективного земледелия в условиях горного рельефа; цифровизация экономики – развитие интернет-сети в отдалённых районах для поддержки дистанционного образования, онлайн-бизнеса и цифровых услуг.

Немаловажное значение имеет разработка национальной программы устойчивого развития горных территорий, учитывающей передовой международный опыт; программы поддержки малого бизнеса в горных регионах, включая налоговые льготы и доступное кредитование.

Применение этих стратегий позволит повысить качество жизни в горных регионах Таджикистана, улучшить экономическое положение местных сообществ и создать устойчивую модель развития на основе передового международного опыта.

Для Республики Таджикистан изучение мировых практик может помочь в создании эффективных моделей управления горными регионами с учетом их уникальных особенностей.

Литература:

1. Лупандина О.А. Формирование структуры местного самоуправления: международный опыт. -С.187//<https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-struktury-mestnogo-samoupravleniyamezhdunarodnyy-opyt>
2. Альпийская модель нормативно-правового обеспечения устойчивого развития горных территорий//https://cyberleninka.ru/article/n/alpiyskaya_model_normativno_gavovogo_obespecheniya_ustoychivogo_razvitiya_gornyh_territoriy
3. Джалилов, Д. Р. Управления социально-экономическим развитием горного региона / Д. Р. Джалилов. – Душанбе: Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, 2021. – 195 с. – ISBN 978-99975-381-6-1. – EDN UBUNLS.
4. Лебедева М.Л. Государственное регулирование территориального развития (на примере Французской республики)//Экономические и правовые аспекты регионального развития: история и современность: материалы II Всероссийской научно-практической конференции. Елабуга, Изд-во ЕГПУ,2010. - С.127-132.;
5. Лебедева М.Л. К вопросу о содержании региональной политики (Россия-Франция) // Пробелы в российском законодательстве. 2013. №6 - С.285-288.; Лебедева М.Л.

Модель региональной политики Французской Республики: проблемы применения в России - М.: ФГБОУ ВПО МГУП, 2013. - 172 с.

6. Болдырев В.Е. Северные стратегии США и Канады: хозяйственный аспект. ЭКО. – 2016. – №3. – С.96-107. // С. <https://cyberleninka.ru/article/n/severnye-strategii-ssha-i-kanady-hozyaystvennyu-aspekt>

7. Вильданов Р.Р., Никитенко В.И. Опыт региональной политики Китайской Народной Республики. // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. № 4 (38), 2021.- С.92-103.// <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-regionalnoy-politiki-kitayskoy-narodnoy-respubliki>.

8. Каримова М.Т. Региональная политика в Таджикистане: проблемы и перспективы. - Душанбе. Ирфон. -2014. - С.177-190.

9. Джалилзода, Д. Р. Роль цифровизации в развитии общественных наук в современном Таджикистане / Д. Р. Джалилзода // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 4-2. – С. 38-42. – EDN LNVYSC.

Чалилзода Д.Р.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ ДАР ИДОРАКУНИИ НИЗОМИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАҲОИ КӯҲӢ

Аннотатсия. Минтақаҳои кӯҳӣ низомҳои нодирӣ иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва экологиро ташиқ медиҳанд, ки барои идоракунии самаранок муносибати махсусро талаб мекунанд. Рушди иқтисодиёт дар ҷунин минтақаҳо бо як қатор мушкилот, аз ҷумла шароити мураккаби табиӣ, имкониятҳои маҳдуди нақлиёт, тағйироти мавсимии фаъолияти хоҷагидорӣ ва вобастагӣ аз захираҳои табиӣ рӯбарӯ мегардад. Дар мақола стратегияи идоракунии ва механизмҳои рушди иқтисодии минтақаҳои кӯҳӣ дар кишварҳои гуногуни ҷаҳон таҳлил карда мешаванд. Ба таҷрибаи Швейтсария, Австрия ва Фаронса тавачҷӯҳӣ махсус дода мешавад, ки барномаҳои рушди устуворро, аз ҷумла девентрализатсия, дастгирии соҳаи кишоварзӣ, агротуризм ва истеҳсолоти аз ҷиҳати экологӣ тоза бомуваффақият амалӣ мекунанд. Механизмҳои молиявии субсидияҳо ва ҳамкориҳо баррасӣ мешаванд, ки ба ҳифзи усулҳои анъанавии хоҷагидорӣ ва рушди таҷрибаҳои инноватсионӣ мусоидат мекунанд. Омилҳои асосии муваффақияти идоракунии иқтисодии минтақаҳои кӯҳӣ муайян карда шуданд, ки назари ҳамаҷониба, дастгирии давлатӣ, рушди инфрасохтор, устувории экологӣ ва ҷорӣ намудани навоариҳо -ро дар бар мегиранд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд барои таҳияи стратегияҳои самаранокӣ идоракунии минтақаҳои кӯҳӣ дар кишварҳои, ки шароити шабех доранд, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, истифода шаванд.

Калидвожаҳо: минтақаҳои кӯҳӣ; идоракунии; рушди иқтисодӣ; девентрализатсия; дастгирии давлатӣ; кишоварзӣ; инноватсия; иқтисодиёт.

Jalilzoda D.R.

FOREIGN EXPERIENCE IN MANAGING THE ECONOMIC SYSTEM OF MOUNTAINOUS TERRITORIES

Abstract. Mountainous territories represent unique socio-economic and ecological systems that require a specialized approach to management. Economic development in such regions faces several challenges, including complex natural conditions, limited transportation opportunities, seasonal variations in economic activity, and dependence on natural resources. This article analyzes strategies and mechanisms for managing the economy of mountainous territories in various countries worldwide. Special attention is given to the experiences of Switzerland, Austria, and France, which have successfully implemented sustainable development programs, including decentralization, support for agriculture, agritourism, and environmentally friendly production. Financial mechanisms of subsidies and cooperatives that contribute to preserving traditional farming methods and stimulating innovative practices are examined. Key factors for the successful management of mountain economies have been identified, including a comprehensive approach,

government support, infrastructure development, environmental sustainability, and innovation implementation. The findings of this study can be used to develop effective management strategies for mountain regions in countries with similar conditions, including the Republic of Tajikistan.

Keywords: *mountain territories; management; economic development; decentralization; government support; agriculture; innovation; economy.*

Сведения об авторе:

Джалилзода Дилишод Раджабмурод – к.э.н., ученый секретарь Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана.

УДК 338.242

Субхонзода И.С.

**КЛАСТЕРИЗАЦИЯ КАК ОРГАНИЗАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА***Таджикский государственный финансово-экономический университет*

В статье рассматриваются вопросы кластеризации экономики, как организационной модели развития предпринимательства в Таджикистане; отмечаются различные концепции, содержащие условия эффективной работы кластера; приведены определения сущности предпринимательства и кластера; подчеркивается, что развитие кластеров является неотъемлемым элементом инновационной политики и стратегии развития государства.

Ключевые слова: кластеризация, предпринимательство, концепция, эффективность, инновация; интеграция, кооперация.

В условиях глобализации хозяйственной системы, весьма актуальным становится проблема исследования процессов интеграции, как одного из факторов экономического роста и выявления степени его воздействия на рост показателей развития национальной экономики. Интеграция является объективным экономическим процессом, основанная на общественном разделении труда и направленная на более эффективное развитие всех интегрируемых элементов.

Агропромышленная интеграция является ключевым направлением повышения эффективности агропромышленного комплекса (АПК) в Таджикистане. Как известно началу становления агропромышленной интеграции в Таджикистане было положено еще во второй половине XX века посредством создания АПК, как единой воспроизводственной системы. Агропромышленную интеграцию обычно разделяют на горизонтальную и вертикальную.

Горизонтальная интеграция представляет объединение предприятий, выпускающих однородную продукцию и применяющих схожий производственно-технологический цикл. Данный вид интеграция направлен на расширение масштабов производства и ассортимента продукции.

Основной драйвер экономического роста в условиях агропромышленной интеграции при горизонтальном виде предполагает более эффективное использование ресурсов благодаря эффекту масштаба и синергии.

Вертикальная агропромышленная интеграция направлена на кооперирование различных производственных предприятий в рамках единого технологического цикла, которая способствует сокращению издержек на производстве, первичной переработки аграрного сырья и выпуска готовой продукции с высокой добавленной стоимостью.

Предприятия АПК, чья выпускаемая продукция в основном формируют добавленную стоимость, выступают ключевым звеном в интеграционных схемах. Интеграция позволяет расширить границы возможностей предприятий, входящих в интеграционные структуры, и увеличивает эффективность всех ее участников.

Одной из эффективных форм агропромышленной интеграции представляется кластеризация, которая: «... проявляется как в расширении и углублении производственно-технологических связей между предприятиями, совместном использовании ресурсов,

объединении капиталов, так и в создании друг другу благоприятных условий осуществления экономической деятельности, снятии взаимных барьеров» [1].

Нестабильное развитие хозяйственных субъектов АПК обуславливают необходимость применения в хозяйственной практике новых форм организации производства и целенаправленный поиск инновационных подходов к организационно-экономическим механизмам агропромышленной интеграции, способных обеспечить эффект масштаба и синергии. Поэтому, кластерный подход в АПК становится одним из таких базовых методов реализации экономической политики во многих странах, который представляет наиболее адекватный организационно-экономический механизм и действенный инструмент поддержки национального агробизнеса в условиях глобальной конкуренции.

Экономический термин «кластер» впервые в научный оборот был введен профессором Гарвардской школы бизнеса Майклом Портером (1990 г.), согласно которому «... Кластер - это сконцентрированные по географическому признаку группы взаимосвязанных компаний, специализированных поставщиков, а также связанных с их деятельностью организаций (например, университеты, агентства по стандартизации, торговые объединения) в определенных областях, конкурирующих, но вместе с тем ведущих совместную работу» [2, с.16].

В современной экономической литературе отмечают различные концепции, содержащие условия эффективной работы кластера.

К ним относятся: «... концепция «4 К» Национального института конкурентоспособности, разработанная на основе работ М Портера (Концентрация, Кооперация, Конкуренция, Конкурентоспособность); концепция «5 К» Гареева Т.Р. (Концентрация, Кооперация, Конкуренция, Коммуникация, Компетентность); концепция «5 И» Войнаренко М.П. (Инициатива, Интерес, Интеграция, Инновации, Информация)» [3]; добавим сюда концепцию «4 И» (Институты, Инфраструктура, Инвестиции, Инновации) и получим все условия, способствующие эффективному развитию предпринимательства.

Рассмотрим концепцию «5 И» Войнаренко М.П. более подробно.

1) Инициатива: авторитетные представители различных сфер деятельности в случае формирования эффективной системы взаимодействия способны «...заинтересовать и доказать на деле полезность кластеров как для территории, так и для самих их членов;

2) Интерес, являющийся условием эффективной работы кластера, резиденты которого должны быть заинтересованы во взаимодействии;

3) Интеграция, предполагающая применение кластерного подхода в процессе сотрудничества предприятий на уровне территорий и отраслей при поддержке науки и органов власти.

4) Инновации, которые обеспечивают возможность реализации участниками кластеров новых возможностей в конкурентной среде;

5) Информация: доступность, возможность обмена специфическими знаниями, открытость, формирование баз данных, обеспечивающих получение преимуществ, при доступе к рынкам предметов труда, сбыта продукции, рабочей силы» [4, с.75].

Следует вспомнить, что в Законе Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» приведено следующее определение сущности предпринимательства: «... **Под предпринимательской деятельностью** понимается самостоятельная, **инициативная** и рискованная деятельность

физических и юридических лиц, зарегистрированными в порядке, установленном действующим законодательством и которая направлена на получение систематической **прибыли** от использования имущества, производства, реализации товаров, выполнения работ или оказания услуг» [5], то есть оно полностью соответствует концепции «5 И» - инициатива, интерес, интеграция, инновации, информация.

«... Совершенствование предпринимательской деятельности является особо актуальной задачей, решение которой выступает важным условием развития промышленности и экономики в целом. Особое значение имеет разработка и применение новых форм и способов взаимоотношений между предприятиями, внедрение дополнительных возможностей для преодоления барьеров для развития бизнеса.

Развитые хозяйственные связи предпринимательских структур оказывают непосредственное влияние на рост экономических и производственных показателей. В современных технологических процессах производства участвуют сотни поставщиков и подрядчиков из разных отраслей, регионов и стран, которые взаимодействуют друг с другом напрямую, а также посредством логистических, консалтинговых, финансовых систем. В связи с этим координация их деятельности весьма усложнилась и стала важной отдельной частью предпринимательства.

Мировой опыт развитых стран убедительно доказывает, что для развития хозяйственного взаимодействия предпринимательских структур, необходимо основываться на технико-экономическое, научно-техническое и производственное сотрудничество.

Одним из самых перспективных способов такого сотрудничества, согласно которому все производство продукции, начиная от ее разработки, первичного изготовления и заканчивая продажей, идет по единой цепи, выступает кластер. Создание кластеров обусловлено общими закономерностями развития экономики на современном этапе, заключается в развитии партнерства между государством, экономикой и наукой» [6].

«... Использование промышленных кластеров в качестве *организационной модели предпринимательства* способствует развитию инноваций в промышленном производстве за счет уменьшения затрат на их внедрение, созданию устойчивых технологических, научно-технических и иных связей между предприятиями малого и крупного бизнеса, что дает возможность для их специализации и снижения издержек. Это в конечном итоге повышает конкурентоспособность отечественных предприятий на международных рынках» [7].

«... В странах мира активно осуществляется кластерная модель развития экономики на государственном уровне. Развитие кластеров является неотъемлемым элементом инновационной политики государства. В Европейском Союзе из 31 европейских стран, 26 стран разработали и реализовывают свои национальные кластерные программы.

Для определения важности развития производственных кластеров для европейской экономики в качестве примера можно назвать также Европейский кластерный меморандум, который был представлен на Европейской конференции, посвященной развитию кластеров и инноваций в Стокгольме 23 января 2008 года. Меморандум был посвящен путям стимулирования инноваций в европейских странах посредством развития кластеров.

Поддержку процесса создания кластеров в европейских странах, обладающих экономикой переходного периода, выразил Саммит Европейского Союза «Восточное партнерство», проходивший в 2009 году в Праге. Основной целью принятых документов

являлось увеличение кластеров в целях содействия повышению конкурентоспособности отдельных стран и Европейского Союза в целом» [8, с.14-17.].

Вопросы формирования и развития кластеров, как необходимого условия развития индустриально-аграрной экономики Таджикистана и механизма повышения эффективности национальной экономики, нашли свое отражение в стратегических документах развития Республики Таджикистан.

Так, в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, в качестве приоритетов развития регионов выделено «... формирование территориально-промышленных кластеров (территорий новой индустриализации и интеграции, свободных экономических зон, бизнес-инкубаторов, технопарков, центров инноваций) и развитие экономических коридоров» [9, с.43].

В этом направлении необходимо проведение следующих работ: - «... создание условий для формирования в регионах страны различных энергетических, промышленных, транспортно-логистических, продовольственных и образовательных кластеров, которые будут неотъемлемыми элементами существующих мировых и региональных цепочек создания добавленной стоимости и фактором повышения конкурентоспособности национальной экономики» [9, с.44]. Кроме этого, необходимо «... формирование и развитие кластеров индустриально-инновационной направленности, членство в кластере облегчит доступ к новым технологиям» [9, с.76].

Среди основных направлений действий в сфере развития бизнес-среды и инвестиционного климата необходимо «... формирование многоуровневой институциональной системы поддержки предпринимательства, на основе создания территориально-отраслевых кластеров развития предпринимательства, специализированных фондов и поддержки развития инфраструктурных организаций» [9, с.92].

Таблица 1.

Преимущества кластерного подхода*

Критерии преимуществ	Экономическая эффективность	Социальная эффективность	Экологическая эффективность
Для региона	Увеличивается количество налогоплательщиков и налогооблагаемая база. Появляются предпосылки для экономического роста региона	Сбалансированный региональный бюджет даст возможность проводить эффективную социальную политику	Снижается нагрузка на окружающую среду, улучшаются естественные условия жизни
	Повышается производительность удерживается	Повышается заработная плата	Повышается безопасность предприятий кластера

Для предприятий, входящих в кластер	<p>потенциал инновационного роста, появляется инфраструктура для исследований и разработок</p> <p>Появляются возможности для более успешного выхода на международные рынки.</p>	Улучшаются условия труда	для окружающей среды, снижаются платежи за природопользование
-------------------------------------	---	--------------------------	---

*Источник: Составлено автором на основе: [10].

В настоящее время для применения кластерного подхода в развитии АПК Таджикистана имеются необходимые предпосылки, которые выражаются в благоприятных агроклиматических условиях и богатых природных ресурсах регионов страны, относительно развитой законодательной базы, наличия достаточного трудового потенциала и сети научно-исследовательских институтов и вузов аграрного и экономического профилей однако, пока не создано ни одного полноценного агропромышленного кластера.

В среднесрочном периоде, для обеспечения четвертой стратегической цели – ускоренной индустриализации национальной экономики основное внимание следует уделить увеличению добавленной стоимости промышленных товаров на основе развития отраслевых кластеров.

В Программе среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2021-2025 годы определено: - «... Увеличение добавленной стоимости промышленных товаров на основе кластерного развития посредством: - разработки и реализации мероприятий по созданию и развитию промышленных кластеров в секторах машиностроения, химической, горнодобывающей, цветной и черной металлургии, строительных материалов и др.; - создания крупных агропромышленных кластеров в регионах страны по переработке сельскохозяйственного сырья до конечной продукции» [11, с.78].

В настоящее время, в Таджикистане, отдельно вопросам формирования и развития кластеров посвящены только три государственных документа. Это:

- доклад Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан на тему: - «Повышение конкурентоспособности национальной экономики и существенного увеличения вклада частного сектора, особенно в секторе обрабатывающей промышленности: анализ и рекомендации», подготовленный в 2015 году;

- «Концепция создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2040 года» (утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 28 октября 2020 года, №566) и

- «Национальная стратегия развития производства и переработки хлопка и текстильной промышленности страны на период до 2040 года» (принята в 2023 году), которая полностью посвящена развитию отрасли на основе кластеризации, как организационной модели развития предпринимательства.

Учитывая особую актуальность кластеризации экономики, считаем это крайне недостаточным и рекомендуем Правительству Таджикистана разработать и принять отдельную государственную программу, посвященную вопросам кластеризации экономики страны.

Теперь рассмотрим существующие документы более подробно.

В Концепции создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2040 года приводится следующее определение кластера: - «... Под агропромышленным кластером понимается взаимосвязанная, дополняющая друг друга группа фермерских хозяйств или их объединений (кооперативы, объединения и другие формы) и перерабатывающих предприятиях, действующих в определённом секторе, других предприятиях (далее-предприятия), предоставляющих производственно-технические и технологические услуги (поставка средств производства, сырья, материалов, выполнение сельскохозяйственных работ или отдельных технологических операций: вспашка, опрыскивание, внесение удобрений, контроль за состоянием растений, поставка семенного и племенного материалов, ветеринарное обслуживание и другие услуги, необходимые для организации производства сельскохозяйственной продукции), услуги складского хранения, а также научно-образовательных, исследовательских учреждений, организаций инновационной инфраструктуры (бизнес-инкубаторы).

Агропромышленные кластеры географически расположены в одном или нескольких регионах республики и объединены посредством общих технологий, основанных на науке или традициях конкурентоспособного производства продукции.

Агропромышленные кластеры не имеют законодательно утверждённой формы юридического лица, действуют в форме товариществ или иных предусмотренных гражданским правом форм сотрудничества горизонтально или вертикально интегрированных организаций и предприятий для решения одной или нескольких задач. При этом, все организации и предприятия (участники кластера) сохраняют самостоятельность при ведении бизнеса или осуществлении своих функций (образовательные учреждения и научные организации).

Целью Концепции является формирование единого понимания методологии создания и развития агропромышленных кластеров и создания благоприятных условий для создания и дальнейшего развития агропромышленных кластеров» [12].

В Таджикистане разработана и принята Национальная стратегия развития производства и переработки хлопка и текстильной промышленности страны на период до 2040 года, в соответствии с которой необходимо предусмотреть ввод в эксплуатацию комплексов (кластеров) по конечной переработке хлопка-волокна в шести городах и районах страны.

Это: - «... г. Куляб (производственная мощность – 27,1 тыс. т), г. Душанбе (2,3 тыс. т), районы Кубодиён (16,8 тыс. т), Балхи (32,8 тыс. т), Зафарабад (27,2) и г. Канибадам (20,4 тыс. т).

Итого мощности составят – 99,4 тыс. тонн. Формирование и развитие 6 текстильно-швейных кластеров в Таджикистане позволит создать 135 тысяч 400 рабочих мест, значительно увеличить объемы выпускаемой высококачественной пряжи (до 126,6 тысяч тонн), что позволит обеспечить выпуск конкурентоспособных тканей (633 млн. м²); они становятся точками роста всей национальной экономики» [13].

Таблица 2.

Сведения о кластерах по переработке хлопка-сырца до готовой продукции

Показатели	1 кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер	5 кластер	6 кластер	всего
Место-расположение	г. Куляб	р. Кубодиён	р. Дж. Балхи	г. Душанбе	г. Канибадам	р. Зафаробод	
Привязанные районы	Куляб, Фархор, Хамадони, Восе	Кубодиён, Шаартуз, Н. Хисрав	Дж. Балхи, Джайхун, Дусти	Шахринав, Гиссар, Турсунзаде, Вахдат, Рудаки	Конибодом, Ашт, Б. Гафуров	Зафаробод, Спитамен, Дж.Расулов	
Площадь посевов (га)	26100	16178	31546	3076	19749	26294	122943
Мощность хлопко-заводов/год (тыс. т)	31,9	19,8	38,6	2,7	24,1	32,1	149,2
Мощность фабрик/год (тыс. т пряжи)	27,1	16,8	32,8	2,3	20,4	27,2	126,6
Мощность произ-ва тканей х/б /год (млн м ²)	135,5	84	164	11,5	102	136	633
Сумма инвестиций (млн долл. США)	167	163,5	165,9	70,4	163,5	153	883,3
Урожайность (ц/га)	35	35	35	35	35	35	35
Годовой урожай хлопка-	91,3	56,6	110,4	10,8	69,1	92	430,2

сырца (тыс. т)							
Численность рабочих мест (чел.)	25304	27624	26953	1553	27624	26342	135400

*Источник: [13].

Исходя из этих данных, определим прогнозные показатели производства хлопка-волокна, пряжи и тканей (см. таблицу 3).

Таблица 3.

Прогноз производства хлопка-волокна, пряжи и тканей

	2015	2022	2040 ожд.-е	2040 к 2015	2040 к 2022
Пряжа хлопчатобумажная, тыс. т.	4,9	20,5	126,6	в 25,8 раз	в 6,2 раз
Численность населения тыс. чел.	8482	10078	13600	в 1,6 раза	в 1,35 раз
Производство на 1 чел. кг/чел.	0,6	2,034	9,3	в 16 раз	в 4,6 раз
Ткани х/б млн. м ²	8,4	32,9	633	в 75 раз	в 19 раз
Производство на 1 чел. м ² /чел.	1	3,3	46,5	в 46,5 раз	в 14 раз

Источник: Рассчитано по: [14].

Как видно из приведенных данных, выпуск пряжи хлопчатобумажной достигнет в 2040 г. 126,6 тыс. т., что больше чем в 2015г. в 25,8 раз, а по сравнению с 2022г. - в 6,2 раз (в 2015г. и 2022г. соответственно: - 4,9 тыс. т и 20,5 тыс. т); производство пряжи на душу населения составит 9,3 кг/чел. и увеличится соответственно в 16 раз и в 4,6 раза.

Выпуск тканей хлопчатобумажных достигнет в 2040 г. 633 млн. м², что больше чем в 2015г. в 75 раз, а по сравнению с 2022г. - в 19 раз (в 2015г. и 2022г. соответственно: - 8,4 млн. м² и 32,9 млн. м²); производство тканей на душу населения составит 46,5 м²/чел. и увеличится соответственно в 46,5 раз и в 14 раз.

Однако, эти расчеты не учитывают 10 крупных хлопкосеющих районов республики: - в Согдийской области: - р. Матча; в Хатлонской области: - Пяндж, Дангара, Хуросон, Джамии, Яван, Бохтар, Кушониён, Вахш, Левакант. Поэтому представленные показатели явно занижены.

Наши расчеты более оптимистичны. А именно: - мы ожидаем, что будет произведено не 126,6 тыс. тонн пряжи, а 181,0 тыс. тонн пряжи, (причем при урожайности не 35ц/га, а более реально – 30 ц/га) или на 43% больше, следовательно, не 633 млн. м² тканей, а 900 млн. м².

Таблица 4.

Валовый сбор хлопка-сырца при урожайности 30 ц/га

	Посевные площади га	Валовый сбор хлопка-сырца	Выход хлопка-волокна (35%) тыс. т	Выход пряжи (95%) тыс. т
Таджикистан	181480	544 = 100%	190	181
Сугд	57119	172 или 31,6%	60	57
Хатлон	121694	364 или 66,9%	127	120
Душанбе и РРП	2667	8 или 1,5%	3	2

Источник: рассчитано автором

По нашим расчетам, выпуск пряжи хлопчатобумажной достигнет в 2040 г. 181 тыс. т., что больше чем в 2015г. в 36,9 раз, а по сравнению с 2022г. - в 8,8 раз; производство пряжи на душу населения составит 13,3 кг/чел. и увеличится соответственно в 22 раза и в 6,5 раз.

Выпуск тканей хлопчатобумажных достигнет в 2040 г. 900 млн. м², что больше чем в 2015г. в 107 раз, а по сравнению с 2022г. - в 27 раз; производство тканей на душу населения составит 66,2 м²/чел. и увеличится соответственно в 66 раз и в 20 раз.

Это очень большие объемы производства пряжи и тканей, которые могут обеспечить значительный рост выпуска готовых швейных изделий. Если учесть, что на одного жителя страны необходимо как минимум покупать швейной продукции на 1000 сомони в год, то не трудно подсчитать, что объем швейной продукции составит 13,6 млрд. сомони (это больше чем в 2023 г. в 39 раз).

Таблица 5.

Прогноз производства хлопка-волокна, пряжи и тканей

	2015	2022	2040 ожидаемое	2040 к 2015	2040 к 2022
Пряжа хлопчатобумажная тыс. т.	4,9	20,5	181,0	в 36,9 раз	в 8,8 раз
Численность населения тыс. чел.	8482	10078	13600	в 1,6 раза	в 1,3 раз
Производство пряжи на душу населения кг/чел.	0,6	2,034	13,3	в 22 раза	в 6,5 раз
Ткани х/б млн. м ²	8,4	32,9	900	в 107 раз	в 27 раз
Производство тканей на душу населения м ² /чел.	1	3,3	66,2	в 66 раз	в 20 раз

Источник: рассчитано автором

Целенаправленная и постоянная работа по созданию текстильно-швейных кластеров в Таджикистане обеспечит высокую конкурентоспособность отечественной продукции на внутреннем и мировых рынках, устойчивость их финансового состояния, создание новых рабочих мест, привлечение квалифицированных кадров, особенно женщин и молодежи, рост отрасли, промышленности и экономики в целом и, на этой основе, повышение уровня благосостояния населения страны.

Литература

1. Бочаров С.Н, Герман О.И. Методические аспекты оценки эффективности вертикальной интеграции // Известия АЛТГУ. - 2012. - № 2 (74). - url: <http://izvestia.asu.ru/2012/22/econ/thenewsofasu201222econ01.pdf>
2. Портер М. Конкуренция: перевод с англ. - М.: издательский дом «Вильямс», 2005. - С. 16.
3. Михайлов А.С. Эволюция кластерной концепции в мировой науке. Экономикс. 2014. № 3. file:///C:/Users/user/Downloads/evolyutsiya-klasternoy-kontseptsii-v-mirovooy-nauke.pdf
4. Войнаренко М.П. Кластерные модели объединения предприятий в Украине // Экономическое возрождение России. - 2007. - № 4. - С. 75. 1.
5. Закон Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» от 10 мая 2002 года. № 46; от 26 июля 2014 года. - №1107.
6. Матвеева О.А. Формирование кластера как формы развития хозяйственных связей предпринимательских структур file:///C:/Users/user/Downloads/autoref-formirovanie-klastera-kak-formy-razvitiya-khozyaistvennykh-svyazei-predprinimatelskikh-struk.pdf
7. Скворцова Т.А., Паршина Е.А. Кластер как особая организационная форма объединений в сфере предпринимательства. file:///C:/Users/user/Downloads/klaster-kak-osobaya-organizatsionnaya-forma-obedineniy-v-sfere-predprinimatelstva.pdf
8. Материалы МЭРТ РТ. Повышение конкурентоспособности национальной экономики и существенного увеличения вклада частного сектора, особенно в секторе обрабатывающей промышленности: анализ и рекомендации. - Душанбе, 2015. – С.14-17.
9. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. с.43
10. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития // Теория и практика управления. - 2003. - №5
11. Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2021-2025 годы. С.78.
12. Концепция создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2040 года. Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 28 октября 2020 года, №566
13. Национальная стратегия развития производства и переработки хлопка и текстильной промышленности в Республике Таджикистан на 2024-2040 годы.
14. Промышленность Республики Таджикистан. 2023. Статистический сборник, Агентство по статистике. 2022. С.58.
15. Махкамов, Б.Б. Промышленность Таджикистана: современное состояние и перспективы развития / Б.Б. Махкамов, Т.М. Рабиева // Международные отношения и безопасность. – 2023. – № 3(7). – С. 106-122.

16. Рахимзода, Ш. Модели долгосрочного прогнозирования отраслей национальной экономики / Ш. Рахимзода, Л. Х. Саидмуродов, Ф. М. Муминова. – Душанбе : Институт экономики и демографии, 2024. – 170 с.

Субхонзода И.С.

КЛАСТЕРИЗАТСИЯ ҲАМЧУН МОДЕЛИ ТАШКИЛИИ РУШДИ СОҲИБКОРӢ

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар мақола масъалаҳои кластерикунони иқтисодӣ ҳамчун модели ташкилии рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон дида баромада шудааст. Аз ҷумла: Дар мақола нуқтаи назарҳое қайд шудаанд, ки шароити фаъолияти самаранокӣ кластерро дар бар мегиранд; мафҳумҳои моҳияти соҳибкорӣ ва кластер дода шудаанд; таъкид карда шудааст, ки рушди кластерҳо ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати инноватсионӣ ва стратегии рушди давлат мебошад.

Калидвожаҳо: кластерикунонӣ, соҳибкорӣ, консепсия, самаранокӣ, инноватсия, ҳамбастагӣ, ҳамкорӣ.

Subhonzoda I.S.

CLUSTERING AS AN ORGANIZATIONAL MODEL OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Tajik State University of Finance and Economics

The article reviews issues of economic clustering as an organizational model for the development of entrepreneurship in Tajikistan. The article notes various concepts containing the conditions for effective operation of a cluster; provides definitions of the essence of entrepreneurship and a cluster; it is emphasized that cluster development is an integral element of innovation policy and state development strategy.

Keywords: clustering, entrepreneurship, concept, efficiency, innovation, integration, cooperation.

Сведения об авторе: *Субхонзода Икром Субхон* – кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета.

Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе улица Нахимова 64/14. E-mail: isubhonzoda@yandex.tj Телефон: (+992) 900-84-84-84

**ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ ҲОЗИРА ВА ТАМОЮЛИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ
ЭНЕРГЕТИКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

*Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Дар мақолаи мазкур оид ба таҳлили вазъи ҳозира ва тамоюли таъмини амнияти энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сухан меравад. Дар шароити ташаккули муносибатҳои бозоргонӣ, ки бо дигаргуниҳои амиқи иҷтимоӣ иқтисодӣ алоқаманданд, яке аз вазифаҳои муҳим ин таъмини амнияти энергетикӣ кишвар мебошад. Аз таъмини амнияти энергетикӣ раванди таъмини амнияти иқтисодӣ вобастагии калон дорад, чунки дар раванди таъмини амнияти энергетикӣ хатарҳои таъсирбахш ба амнияти иқтисодӣ ва умуман амнияти милли камтар мегарданд. Тоҷикистон яке аз кишварҳои намоёни Осиеи Марказӣ мебошад, ки захираҳои бузурги обӣ дар ҳаҷми 64,4 % манбаи обӣ дорад, ки дар тамоми ҳудуди Тоҷикистон ҷорӣ мегардад. Энергияи оби Тоҷикистон барқароршаванда буда, захираи экологии тамоман тоза ва аз талаботҳои ҳуди бештар мебошанд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми чораҳои оид ба рушди сохтмони НБО-и хурду миёна ва калон андешида истодааст. Лоиҳаҳои бузургтарини гидротехникии Тоҷикистон НБО-и Роғун, НБО-и Даштиҷум, НБО-и Шӯроб мебошанд. Соҳаи электроэнергетика баъди ба анҷом расидани ҷунин лоиҳаҳои бузург боз устувортар гардида, қувваи пешбаранда ба сӯи муваффақиятҳо ва истиқлолияти энергетикӣ кишвар мегардад.

Калидвожаҳо: *энергетика, амнияти энергетикӣ, захираҳои оби энергетикӣ, истиқлолияти энергетикӣ, гидроэнергетика, неругоҳҳои барқӣ, истеҳсоли энергия, рушди устувор.*

Амнияти энергетикӣ дар баробари дигар шаклҳои амният (экологӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғ.) яке аз қисматҳои асосии амнияти милли мебошад. Аз таъмини амнияти энергетикӣ раванди таъмини амнияти иқтисодӣ вобастагии калон дорад, чунки дар раванди таъмини амнияти энергетикӣ хатарҳои таъсирбахш ба амнияти иқтисодӣ ва умуман амнияти милли камтар мегарданд.

Таъмини амнияти энергетикӣ ҷумҳурӣ дар шароити ҳозира яке аз мавзӯи муҳим, рӯзмарра ва ҳалталаб ба шумор меравад, ки дорои сабабҳо ва заминаҳои воқеӣ аст. Аввалан ин, ки дар ҷумҳурӣ истифодабарии оқилонаи неруи барқ ва расидан ба истиқлолияти энергетикӣ яке аз ҳадафҳои асосии рушди устувори иқтисодӣ (дар баробари баромадани ҷумҳурӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ, таъмини амнияти озукаворӣ ва саноатикунонии босуръати иқтисоди милли) муайян гардидааст. Дуюм ин, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз барои гузариш ба марҳилаи муҳими рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ қадамҳои устувор гузошта истодааст. Тибқи “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” мақсади стратегияи давлат дар соҳаи энергетика сифати навро касб карда, асоси онро истифодаи самараноки неруи барқ, таъмини амнияти он ва зина ба зина расидан ба истиқлолияти энергетикӣ ташкил медиҳад.

Дар қурраи Замин захираҳои асосии табиӣ ниҳоят нобаробар тақсим карда шудаанд. Аз ин рӯ, минтақаҳо ва кишварҳои, ки иқтидори фаровони захиравӣ доранд, даъват карда мешаванд, ки соҳаҳои зарурии иқтисодӣ чаҳонро бо ашёи минералӣ ва дигар ашё таъмин кунанд ва дар аксари ҳолатҳо воқеан мавқеи устувори ҳудро доро бошанд. Аз ин ҷиҳат, сарфи назар аз иқтидори бузурги иқтисодӣ ва саноатӣ, кишварҳои, ки аз ҷиҳати саноатӣ ва технологӣ пешқадам мебошанд, бояд пеш аз ҳама ба тавлиди энергия аз ҷиҳати экологӣ тоза ва барқароршаванда таъмин намоянд. Бинобар ин кишварӣ мо аз ҳисоби

нишондиҳандаҳои партови газҳои гулхонаӣ дар ҷаҳон ҷойи 135- умро ишғол менамояд, ки ин мақоми хеле баланд ва саҳми арзандаи Тоҷикистон дар ҳалли муаммоҳои глобалӣ мебошад. Инчунин маънӣ дорад, ки ҳаҷми партови газҳои гулхонаӣ дар Тоҷикистон ба ҳар як нафари аҳоли дар миқёси минтақа камтарин буда, саҳми муносиб дар беҳдошти вазъи экологии минтақа ва сайёра мебошад [1, с. 159]. Болои ҳамаи ин, мутаассифона, дар даҳсолаи охир мушкилоти нарасидани ашёи хом дар ҷаҳон ва дастрасӣ ба захираҳои табиӣ аҳамияти махсуси худро пайдо карда истодааст.

Исбот гардидааст, ки ҳамгироии экологӣ ва рушди устувор омили асосии ҳаёти инсонӣ мебошад. Асоси ин ҳамгироиро таъмини самаранокии баландӣ энергетикӣ тавасути: ҳавасмандгардонии коҳиши партовҳои зарарнок, диверсификатсияи сарчашмаҳо, истифодабарии оқилонаи захираҳои энергетикӣ, барпо намудани шароити мусоид баҳри истифодабарии пурсамари манбаҳои барқароршавандаи энергия ва гузариш ба модели иқтисодиёти сабз ташкил медиҳад. Ҳамзамон мақсаду мароми энергетикаи ҷаҳонӣ ин дарёфти сарчашмаҳои нави энергияи дорои сатҳи кифояи самаранокии экологӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ мебошад. Афзалияти Тоҷикистон дар он зоҳир меёбад, ки бо захираҳои бузурги обӣ ва обиёи энергетикӣ барои татбиқи лоиҳаҳои энергияи барқароршаванда ва аз ҷиҳати экологӣ тозаи низоми энергетикӣ таъмин мебошад. Тоҷикистон яке аз кишварҳои намоёни Осиёи Марказӣ мебошад, ки захираҳои бузурги обӣ дошта, ҳаҷми 64,4 % манбаи обӣ, ки дар тамоми ҳудуди Тоҷикистон ҷорӣ мегардад. Бояд қайд намуд, ки дар ҳавзаи баҳри Арал оид ба захираҳои гидроэнергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон пешсаф мебошад.

Ҷадвали 1.

Захираҳои гидроэнергетикӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ, млрд. кВт.соат/сол

Кишварҳо	Иқтидор и истеҳсол ӣ	%	Техн икӣ	%	Иқти- содӣ	%	Истифода- шаванда,	%
Тоҷикистон	527,0	48,9	317,0	67,1	317,0	76,8	20,6	43,7
Қирғизистон	249,0	23,1	99,0	20,8	55,0	13,3	11,8	25
Қазоқистон	170,0	15,9	30,0	6,4	23,5	5,7	8,8	18,6
Узбекистон	107,0	9,9	21,1	4,5	15,0	3,6	5,9	12,5
Туркманистон	24,0	2,2	5,8	1,2	2,0	0,6	0,1	0,2
Ҳамагӣ	1077,0	100	742,9	100	472,5	100	47,2	100

Сарчашма: Ҷанбаҳои минтақавии таъмини бехатарии энергетикӣ. Душанбе, 2015 - С.82. Исполнительный комитет электроэнергетического Совета СНГ, электроэнергетика государств-участников СНГ за 2013-2023, 6 стр.

Таҳлили маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳад, ки ҳиссаи бештари захираҳои гидроэнергетикӣ кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҳудуди ду кишвар Тоҷикистон (48,9%) ва Қирғизистон (23,1%) ташаккул меёбанд. Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги гидроэнергетикӣ буда, иқтидори истеҳсоли солонаи нури барқ 527 млрд.кВт.соат арзёбӣ мегардад. Инчунин, илова ба захираҳои гидроэнергетикӣ, захираҳои зиёди тавлиди нури барқ аз ҳисоби манбаъҳои шамол, офтоб ва дигар манбаъҳои барқароршавандаи энергия (МБЭ) мавҷуд мебошад.

Ҷадвали 2.

Истеҳсоли нури барқ барои соли 2023 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Захираҳо	Истеҳсол (млрд.кВт.с)	Истеҳсол, %
Маркази барку гармидиҳӣ	1,23	5,63
Энергияи барқароршаванда, аз ҷумла энергияи Офтобӣ	0,03	0,14

Энергияи Обӣ	20,60	94,23
Ҳамагӣ	21,86	100

Сарчашмаҳо: Маълумот дар асоси Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024. - С. 264-265. Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Бояд гуфт, ки талаботи дохилӣ ва минтақавӣ ба нуруи барқ бунёди иқтидорҳои нави истеҳсоли ва барқарорсозии иқтидорҳои истеҳсолии мавҷударо тақозо менамояд. Лекин ҳоло захираҳои зиёди обӣ-энергетикии Тоҷикистон пурра ва самаранок истифода бурда намешаванд. Раванди сохта ба истифода додани як қатор нуругоҳҳои барқи обӣ (НБО)-и хурду бузург дар ҷумҳурӣ миқёси истифодабарии ин захираҳоро васеъ мегардонад. Дар давраи Истиқлолияти давлатӣ як қатор нуругоҳҳои барқи обӣ аз қабилӣ ду агрегати иншооти азими аср Роғун, Сангтуда-1, Сангтуда-2, маркази барқу гармидиҳии Душанбе 2, нуругоҳҳои Помир, Тоҷикистон дар ВМКБ, нуругоҳҳои хурди обӣ дар водии Рашт ва дигар минтақаҳои кишвар - ин маҷмӯи тадбирҳои Ҳукумати Тоҷикистон дар ин самти муҳими стратегияи давлат ба ҳисоб мераванд.

Мушоҳида намудан мумкин аст, ки Тоҷикистон аз ҳамаи имкониятҳои эҳтимолии истеҳсоли нуруи барқ истифода бурда наметавонад. Агар дар солҳои соҳибистиклолии давлат сохта ба истифода додани нуругоҳҳои хурду бузург сохта шуда бошанд ҳам истеҳсоли нуруи барқ аз ҷониби нуругоҳҳои хурд хеле кам мебошад. Ҳамагӣ ин нуругоҳҳо 20,3%-и имкониятҳои истеҳсолиро истифода мебаранд.

Ба ақидаи профессор Хоналиев Н. «Ҷумҳурии Тоҷикистон аз захираҳои обӣ бой аст. Омузиши ботадричи захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон ҳанӯз солҳои 30-уми асри ХХ оғоз гашта буд. Дар соли 1933 аз рӯи маълумотҳои аввалиндараҷаи профессор Громов А.П. иқтидорҳои захираҳои энергетикӣ Тоҷикистон 11,5 млн. кВт. баҳогузорӣ шуда буд. Ҳангоми тартиб додани кадастраи (маҷмуи маълумот) энергияи обии ИҚШС дар соли 1934 ин рақам то ба 26,8 млн. кВт. зиёд карда шуд» [2,с.28].

Хоналиев Н. қайд менамояд, ки иқтидори захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон аввалин бор ҳангоми тартиб додани кадастраи (маҷмуи маълумот) энергияи обҳои дарёҳои ИҚШС муайян карда шуда буданд ва мувофиқи маълумоти «Атласи захираҳои энергетикӣ ИҚШС» нашриёти солҳои 1933-1935 аз рӯи дарёҳои калону миёна 26,8 млн. кВт. иқтидор ва 235 млрд.кВт.с истеҳсоли миёнаи солонаи қувваи барқро ташкил меод. Ҳамзамон захираҳои гидроэнергетикӣ аз рӯи нуқтаи назари техникӣ барои истифода имконпазир дар ҳаҷми 110 млрд.кВт.с. муайян карда шуда буд» [3,с.153]. Иқтидори гидроэнергетикӣ аз рӯи нуқтаи назари техникӣ барои истифода имконпазир 202, 016 млрд. кВт.с-ро ташкил медиҳад, ки аз он тақрибан 20 млрд. кВт.с ё 9,9 % воқеи истифода мешаваду халос. Миқдори умумии солонаи истифодаи қувваи барқ ба ҳар сари аҳоли зиёда аз 1834 кВт. соатро ташкил медиҳад. «Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи шароити ҷойгиршавии маҳал ва иқлим масоҳати хеле нодир аст, аз рӯи миқдори обҳои мусоффову нӯшидани дар ҷаҳон беназир аст. Аз Тоҷикистон 64 км.куби захираҳои обӣ ҷорӣ мегарданд, ки аз он 62,9 км.кубияш ба Амударё рост меояд. Дар минтақаҳои баландкӯҳ 8492 пирях ҷойгир шудааст, ки масоҳати майдони умумиашон 9 ҳазор км. квадратиро ташкил дода 500 км.куби обӣ баландсифати ширини нӯшидани доранд. Аз онҳо пиряхҳои Помир-360км.куби ях аст»[4,с.9]. Аз рӯи нишондодҳои хос иқтидори гидроэнергетикӣ ба як километр масоҳати квадратӣ (3696,9 ҳазор кВт соат дар як сол/км²) ва ба ҳар сари аҳоли (65,9 ҳазор кВт соат дар як сол/одам) кишвар мувофиқан дар дунё ҷои якум ва дуюмро мегирад» [5,с.16]. Шумораи дарёҳо ва обравҳо ба 25000 мерасад ва дарозии умумии онҳо 90000 км. мебошад. Дар кӯлҳои Тоҷикистон 46,3 км³ обҳо мавҷуданд. Захираи обҳои ширин ба 19,3 км³ мерасад, захираҳои обҳои зеризаминӣ бошад ба 51,2 км³ баҳогузорӣ карда мешавад[6,с.36]. Дарёҳои асосии Тоҷикистон ин

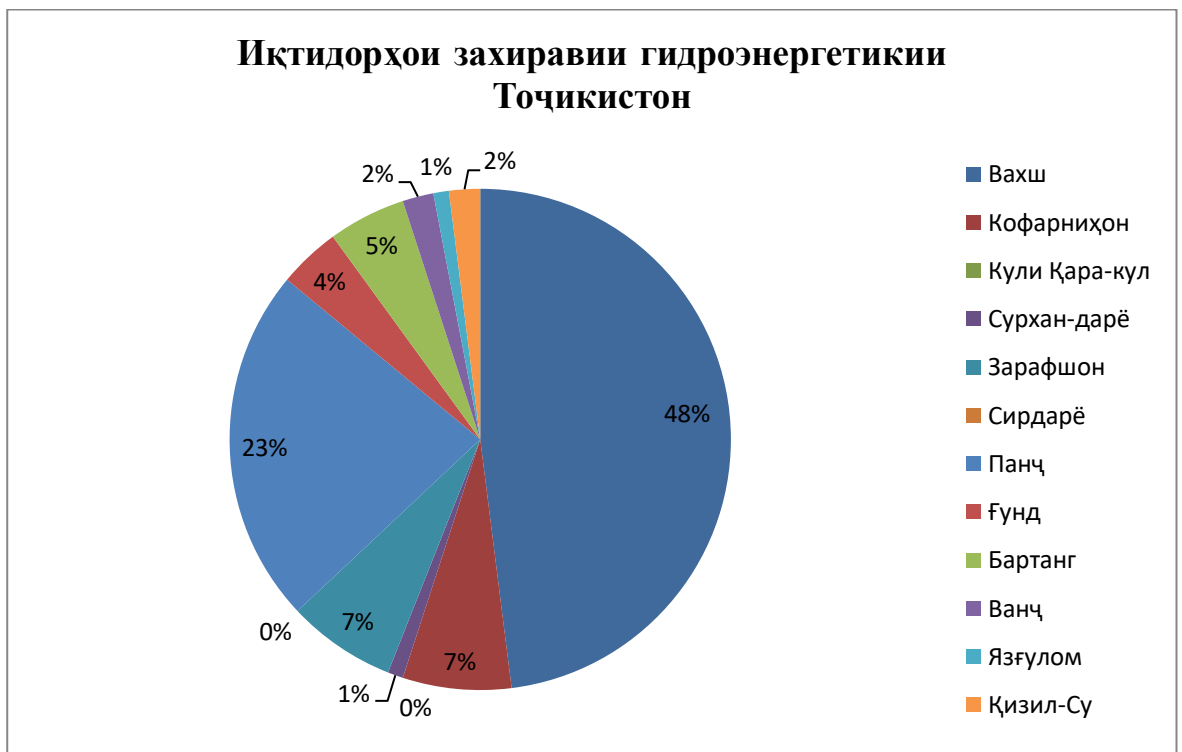
Панҷ, Сирдарё, Вахш, Кофарниҳон, Ғунд, Зарафшон, Шохдара, Бартанг ва дигарҳо мебошад.

Ҷадвали 3.

Иқтидори захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон дар шароити муосир

Ҳавзаи дарёҳо	Иқтидори миёнаи солона, МВт	Энергияи миёнаи солона, ТВт.с.	Ҳисса дар ҳаҷми умумӣ, %
Панҷ	14030	122,90	23,2
Ғунд	2260	19,80	3,73
Бартанг	2969	26,01	4,93
Ванҷ	1191	10,34	1,96
Язғулом	845	7,40	1,39
Килил-Су	1087	9,52	1,78
Вахш	28670	251,15	48,00
Кофарниҳон	4249	37,22	7,00
Кули Қара-кул	103	0,90	0,17
Сурхан-дарё	628	5,50	1,03
Зарафшон	3875	33,94	6,38
Сир-дарё	260	2,28	0,43
Ҳамагӣ	60167	527,06	100

Сарчашма: Захираҳои гидроэнергетикии ҚШС-и Тоҷикистон. Л.: Недра. соли 1965 .

Диаграммаи 1. Захираҳои гидроэнергетикии Тоҷикистон

Аз маълумотҳои (диаграммаи 1.) дидан мумкин аст, ки дарёи Вахш қисмати муҳимтарини захираҳои обӣ-энергетикии кишварро ташкил медиҳад. Қисмати зиёди НБО-и кишвар маҳз дар ҳамин дарё сохта шудаанд, аммо ин чунин маъно надорад, ки Тоҷикистон дигар дарё ва дарёчаҳои барои истифодаи НБО истифода набарад. Дар дарёи Зарафшон низ имконияти зиёди сохтани неругоҳҳои обию барқиро доро мебошад, ки давлат бояд аз онҳо низ самаранок истифода барад. Чи хеле ки аз диаграмма дида

мешавад 48% обҳо ба дарёи Вахш қорӣ мешаванд ва қариб ҳамаи НБО-и бузург дар ҳамин дарё қойгиранд.

А.Д. Аҳророва, Ф.Қ. Бобоев, Ш.Н. Саидова қайд менамоянд, ки «Дар айни замон иқтидори гидроэнергетикии дарёҳои Тоҷикистон ҳамагӣ ба ҳисоби миёна танҳо 4% истифода мешаванд. Иқтидорҳои гидроэнергетикии дарёҳои ВМКБ танҳо 0,53% истифода мешаванд. Қорқарди солонаи қувваи барқ ба ҳар сари аҳоли 775 кВт. соатро дар ВМКБ ташкил медиҳад»[7,с.11].

Чадвали 4.

Нишондодҳои техниқю-иқтисодии НБО-и дарёи Вахш

Л	Номгӯи НБО	Иқтидор, МВт	Шумораи Агрегатҳо	Дарғот, метр	Ҳаҷми манфиатноки обанбор, Км ³	Истеҳсоли энергияи электрикӣ, млрд. кВт. соат/сол
1	Роғун	3600	6	335	8,6	13,1
2	Шуроб	850	-	-	0,02	2,7
3	Норак	3000	9	300	4,5	10,38
4	Бойғозӣ	600	4	75	0,08	1,86
5	Сангтуда -1	670	4	75	0,02	1,87
6	Сангтуда -2	220	2	34	0,005	0,68
7	Сарбанд	240	6	32	0,004	0,88
8	Шаршара	29,95	3	-	0	0,20
9	Марказӣ	15,1	2	-	0	0,03

Сарчашма: ШСХК “Барқи Тоҷик”. Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Маълумотҳои чадвали мазкур нишон медиҳанд, ки НБО-и Роғун яке аз бузургтарин иншооти гидротехникӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ ба ҳисоб рафта, иқтидори лоиҳавии НБО ба 3600 МВт баробар буда, бо қорқарди 13,1 млрд. кВт.соат дар як сол доро мебошад. НБО-и Роғун омили асосии рушди иқтисодии кишвар ба ҳисоб рафта, баъди ба қор даромадани қарҳаи яқум ва дуҷум истеҳсоли нерӯи барқро оғоз намуд, ки дар ояндаи наздик як қатор мушкилоти кишварро осон мекунад, чунончӣ: зиёд кардани истеҳсоли нерӯи барқ, таъмин намудани тамоми ғушаву қанори ҷумҳурӣ бо барқ на танҳо дар фасли тобистон, балки дар тамоми фаслҳо, паст кардани қамҷинии барқ дар фасли сармо, таъмини амнияти энергетикӣ, зиёд намудани ҳаҷми содирот, зиёд шудани даромад (қоида), танзими обтаъминкунӣ дар дарёи Вахш ва обёрӣ соҳаҳои хоҷагии қишлоқи кишвар, ки дар поёноб қойгиранд. Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтмони НБО-и Шуробро бо иқтидори муайянгардидаи умумӣ 850 МВт ва қорқарди миёнаи солона 2,7 млрд. кВт. соат нерӯи барқ дар дарёи Вахш ба нақша гирифта аст.

Энергияи обии Тоҷикистон барқароршаванда буда, захираи экологии тамоман тоза ва аз талаботҳои худӣ бештар мебошанд. Аз ҷиҳати умумии иқтидору захираҳои гидроэнергетикӣ Тоҷикистон дар ҷаҳон қои ҳаштумро мегирад, баъд аз Чин, Руссия, ИМА, Бразилия, Зоира, Ҳиндустон ва Канада [8,с.25]. Дар айни замон мувофиқи баҳодиҳии ташкилотҳои байналмиллалӣ Тоҷикистон аз ҷиҳати истеҳсоли қувваи барқ аз манбаҳои барқароршаванда қои шашумро ишғол менамояд. Кишвари мо имқоният дорад, ки баъди ба қор андохтани иқтидорҳои нав, аз қумла НБО-и Роғун, метавонад аз ҷиҳати истеҳсоли нерӯи барқ аз манбаҳои барқароршаванда дар ҷаҳон ба қои дуҷум ё сеҷум барояд» [9].

Бояд қайд намуд, ки дар солҳои охир Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди соҳаи гидроэнергетика ва зина ба зина расидан ба истиқлолияти энергетикӣ диққати махсус дода, тамоми имконияту қувваи мавҷудаи худро сафарбар намуда истодааст.

Адабиёт

1. Алиджанова С.А. Рушди неруи сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷалаи илмӣ «Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон» баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ - Душанбе: 2020. №2. - С.159.
2. Петров Г.Н., Ахмедов Х.М.. Малая гидроэнергетика Таджикистана. - Душанбе, 2010. - С. 28.
3. Хоналиев Н. Промышленность Таджикистана: современное состояние и перспективы развития. - Душанбе: Ирфон, 2007. - С. 153.
4. Азимов Х. Финансовое управление энергетическим потенциалом Таджикистана. Душанбе, «Ирфон», 2007. -С. 9.
5. Бабаджанов Р.М. Управление водными ресурсами для устойчивого человеческого развития. // Материалы республиканской научно-практической конференции «Рациональное использование водно-энергетических ресурсов». -Душанбе: «Бахманруд», 2015. - С. 16.
6. Нурмахмадов Дж.Н. Гидроэнергетика Таджикистана: ресурсы и перспектива. - Душанбе: «Эҷод», 2005. - С. 36.
7. Ахророва А.Д., Бобоев Ф.Дж., Саидова Ш.Н. Гидроэнергетический потенциал Таджикистана и эффективность его использования. //Вестник Таджикского технического университета. Серия Инженерные исследования. № 4 (36). 2016. С. 11.
8. Петров Г.Н., Ахмедов Х.М.. Малая гидроэнергетика Таджикистана. -Душанбе, 2010. С. 25.
9. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан 26.12.2018, город Душанбе.
10. Barfiyev, K. Kh. Такмили механизми идоракунии таъмини амнияти энергетикӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) / К. Kh. Barfiyev, М. В. Kholnazarov. -Душанбе : ООО "Эр-Граф", 2022. – 192 р. – ISBN 978-99985—7385-7. – EDN QZUYXK.
11. Исайнов Х.Р. Обеспечение водно - энергетической безопасности центрально – азиатского региона: основные задачи и пути решения / Х.Р. Исайнов // Вестник Таджикского национального университета серия социально-экономических и общественных наук №5/2. –Душанбе: 2020.- 43 с.
12. Холназаров М.Б. Гидроэнергетика Таджикистана и перспективы её регионального развития / М.Б. Холназаров, Ф.Ш. Бобохонов, Н.Х. Одинаев // Международной научно-практической конференции Молодёжь в поисках дружбы Посвященный к 20 летию Национального примерения и году Молодёжи Республики Таджикистана р.Бохтар, 28 апреля 2017 г. С. 297-301.
13. Холназаров М.Б. Таҳлили самаранокии рушди электроэнергетика ва таҳдидҳои дохилии беҳатарии энергетикӣ / М.Б. Холназаров, Қ.Х. Хушвахтзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон; баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе. Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума 2020. №2. -С.49-55.

Хушвахтзода К.Х.

Холназаров М.Б.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Национальная академия наук Таджикистана

Таджикский национальный университет

В данной статье рассматривается анализ текущей ситуации и тенденций обеспечения энергетической безопасности в Республике Таджикистан. В условиях

формирования рыночных отношений, которые связаны с глубокими социально-экономическими изменениями, одной из важных задач является обеспечение энергетической безопасности страны. Процесс обеспечения экономической безопасности во многом зависит от обеспечения энергетической безопасности, поскольку в процессе обеспечения энергетической безопасности снижаются риски, затрагивающие экономическую безопасность и национальную безопасность в целом. Таджикистан – одна из выдающихся стран Центральной Азии, обладающая большими водными ресурсами в размере 64,4% водного источника, протекающего по всей территории Таджикистана. Водная энергия Таджикистана является возобновляемым источником, это абсолютно чистый экологический ресурс и один из самых требовательных. Правительством Республики Таджикистан принимаются все меры для развития и строительства малых, средних и крупных гидроэлектростанций. Крупнейшими гидротехническими проектами Таджикистана являются Рогунская ГЭС, Даштиджумская ГЭС, Шуробская ГЭС. После реализации столь масштабных проектов сфера электроэнергетики станет более стабильной и станет локомотивом успеха и энергетической независимости страны.

Ключевые слова: энергетика, энергетическая безопасность, водно-энергетические ресурсы, энергетическая независимость, гидроэнергетика, электростанции, производство энергии, устойчивое развитие.

Khushvakhtzoda K.Kh.

Kholnazarov M.B.

ANALYSIS OF THE MODERN SITUATION AND ENSURING ENERGY SECURITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

National Academy of Sciences of Tajikistan

Tajik National University

This article discusses the analysis of the modern situation and ensuring energy security in the Republic of Tajikistan. In the context of the formation of market relations, which are associated with profound socio-economic changes, one of the important tasks is to ensure the country's energy security. The process of ensuring economic security is largely dependent on ensuring energy security, because in the process of ensuring energy security, threats affecting economic security and national security in general are reduced. Tajikistan is one of the prominent countries in Central Asia, with vast water resources, with 64.4% of the water source flowing throughout Tajikistan. Tajikistan's hydropower is renewable, a completely clean ecological resource, and more than meets its own needs. The Government of the Republic of Tajikistan is taking all measures for the development and construction of small, medium, and large hydroelectric power plants. The largest hydroelectric projects in Tajikistan are the Rogun Hydro Power Plant, the Dashtijum Hydro Power Plant, and the Shurob Hydro Power Plant. The power sector will become even more stable after the completion of such major projects, becoming a driving force towards the country's success and energy independence.

Keywords: energy, energy security, water and energy resources, energy independence, hydropower, power plants, energy production, sustainable development.

Маълумот дар бораи муаллифон:

Хушвакhtзода Қобилҷон Хушвахт – Президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор. Суроға: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. E-mail: kobil_barfieiev@mail.ru. Телефон: (+992) 919-16-98-64

Холназаров Музаффар Бойназарович - номзади илмҳои иқтисодӣ, докторанти кафедраи иқтисоди милли ва беҳатарии иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 777-07-65-61. E-mail: m17.07.1989@mail.ru

**ВАЗЪ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ҲАМКОРИҶОИ
ТОЧИКИСТОНУ ЧИН**

*Институти иқтисодиёт ва демографияи
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

Дар мақолаи мазкур самтҳои асосии ҳамкориҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин мавриди таҳлил қарор дода шуда, иқтидорҳо ва мушкилоту хусусиятҳои мавҷуда дар ин марҳала ва роҳҳои имконпазири густариши ҳамкориҳои мутақобилан судманди тичоратию иқтисодӣ муайян карда шудаанд. Дар охири мақола роҳҳои бартараф кардани монетаҳо дар муносибатҳои тичоратию иқтисодӣ, баҳисобгирии манфиатҳои тарафайн ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои дохилию минтақавӣ, хулоса ва тавсияҳо оид ба рушди самтҳои нави ҳамкориҳои тичоратию иқтисодӣ пешниҳод шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: *ҳамкориҳои иқтисодӣ, рушди устувор, гардиши савдои хориҷӣ, саноат, кишоварзӣ, энергетика, роҳсозӣ, содирот, воридот, транзит.*

Муқаддима

Ҷумҳурии Мардумии Чин тӯли ҳазорсолаҳо шарикӣ муҳим ва боэътимоди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ҳамкориҳои ду кишвар бахусус дар солҳои истиқлолияти кишварамон тақвият ёфтанд. Зарурати таҳқиқи ҳамкориҳои тичоратию иқтисодии ду кишвар, алалхусус кишварҳои ҳамсоя дар он зухур меёбад, ки муносибатҳои неки ҳамсоягии мутақобилан судманд ба таҳкиму густариши робитаҳои сиёсӣ, тичоратию иқтисодӣ, нақлиётию коммуникатсионӣ, фарҳангию гуманитарӣ, фароҳам овардани шароит барои ҳифзи субот, ҳамзистии осоишта ва рушди устувори кишварҳои мусоидат мекунад.

Сатҳи рушди ҳамкориҳои тичоратию иқтисодӣ ҳамеша аз ҳалли масъалаҳои сиёсӣ ва мавҷудияти даъвоҳои байниҳамдигарӣ, аз ҷумла даъвоҳо оид ба тааллуқ доштани қисме аз мавзеҳои як кишвар ба кишвари дигар вобаста аст. Чунон ки маълум аст, Ҷумҳурии Мардумии Чин ба Иттиҳоди Шуравӣ, ки Ҷумҳурии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон қисми он буд, даъвоҳои муайяни мавзеӣ дошт. Табиист, ки пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ин даъвоҳо ба кишварҳои тозаистиқлол, аз ҷумла ба Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шуданд.

Бо дарки он, ки ҳалли масъалаҳои сарҳадӣ гавари таҳкими минбаъдаи шарикӣ сиёсӣ ва иқтисодии Тоҷикистону Чин мебошад, моҳи майи соли 2002 миёни ду кишвар Созишнома дар бораи аломатгузории сарҳад ва ҳалли баҳсҳои мавзеӣ ба имзо расид, ки тибқи он дар соли 2011 аз 28 ҳазор километри мураббаъи баҳснок ҳамагӣ 1 ҳазор километри мураббаъ ё 5,5 фоизи мавзеи баҳсталаб аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Мардумии Чин интиқол дода шуд.

Бояд қайд намуд, ки Ҷумҳурии Мардумии Чин масъалаҳои марзии худро на танҳо бо Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки бо Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон низ ҳал кардааст. Ҳалли масъалаҳои сарҳадӣ ба сулҳу оромии минтақаҳои наздимарзӣ мусоидат намуда барои муборизаи қатъӣ ва ҷилавгирӣ аз «се унсури бадӣ» – терроризм, сепаратизм ва ифротгароӣ шароит фароҳам оварда амният ва субот дар давлатҳои ин минтақаро ҳифз намуд. Ҳамкориҳои тичоратию иқтисодии кишварҳои узви Созмони ҳамкориҳои Шанхай боиси рушди иқтисодиёти ин кишварҳо гардида сатҳи ҳамоҳангсозии пешбурди сиёсати кишварҳои узвро дар арсаи байналмилалӣ тақвият бахшид ва ин созмон дар таъмини сулҳу субот дар ҷаҳон ба як неруи муҳим табдил ёфт. [4]

Гузашта аз ин, ҳалли масъалаҳои сарҳадӣ ба рушди босуръати муносибатҳои

тичоратию иқтисодӣ бо кишварҳои дар боло зикршуда мусоидат намуд. Моҳи майи соли 2004 нахустин гузаргоҳ дар сарҳади Чину Тоҷикистон боз шуд ва пас аз он ҳаҷми гардиши мол миёни ду кишвар дар як сол беш аз ду баробар афзоиш ёфт (аз 68,93 миллион доллари ИМА дар соли 2004 то 150 миллион доллари ИМА дар соли 2005 ваё 117,6 фоиз). Қобили зикр аст, ки ҳаҷми гардиши савдои хоричӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соли 1992 ҳамагӣ 2 миллиону 750 ҳазор доллари амрикоиро ташкил меод.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти аҳамияти рушди муносибатҳои тичоратию иқтисодӣ бо кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла бо Ҷумҳурии Мардумии Чин ба фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби сармоя, ҳаракати озоди сармоя ва қувваи корӣ аҳамияти хоса дод. Бо ин мақсад соли 2007 Шурои машваратии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ таъсис дода шуд, ки минбари муҳим барои муколамаи давлат ва бахши хусусӣ ва ташаккули сиёсати давлатӣ дар соҳаи сармоягузорӣ ва таҳкими рушди иқтисодӣ мебошад. Дар ҷаласаҳои он, ки бо иштироки намояндагони вазорату идораҳо, шарикони рушд, сармоягузорони хоричӣ ва маҳаллӣ баргузор мегарданд, масъалаҳои иҷроӣ қарорҳои ҷаласаҳои пешина мавриди баррасӣ қарор гирифта мונהҳои мавҷуда дар рушди соҳибкорӣ, имкониятҳои боз ҳам беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва ғайра муҳокима мешаванд.

Масъалаҳои беҳбуди фазои сармоягузорӣ инчунин дар ҷаласаҳои ҳукумат баррасӣ шуда, дар консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иқтисоди кишвар инъикос ёфтаанд.

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хоричии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2023 зикр гардидааст, ки «Ҳукумати мамлакат рушди бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва сармоягузориро дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ҳамчун воситаи асосии ноил шудан ба ҳадафҳои миллии муайян кардааст ва ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои пешбурди фаъолияти соҳибкориву сармоягузорӣ, барои сармоягузорӣ ҷолиб гардонидани иқтисодиёти кишвар ва ба содирот нигаронидани он пайваста чорачӯӣ менамояд» [1]

Дар иҷроӣ вазифаҳои ба миён гузошташуда ҳамкориҳои байналмилалӣ ва шарикӣ стратегӣ бо дигар кишварҳо нақши муҳим доранд. Ҷумҳурии Мардумии Чин яке аз шарикони асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Муносибатҳои ду кишвар ба принципҳои дӯстӣ, муносибатҳои неки ҳамсоягӣ, шарикӣ ҳамешагӣ ва ҳамкориҳои стратегӣ асос ёфтаанд.

Илова бар ин, Ҷумҳурии Тоҷикистон манфиатдори ҳамкорӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин аст, зеро ин кафолати амният дар минтақа буда ва аз нигоҳи иқтисодӣ барои ҷалби сармоя ва қарзҳои нисбатан арзон барои рушди инфрасохтор ва азхудкунии сарватҳои табиӣ ва дар умум таъмини рушди босуръати иқтисодиёти кишвар замина фароҳам меорад. Гузашта аз ин, чунин амал имкон медиҳад, ки яке аз ҳадафҳои стратегияи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – ба кишвари транзитӣ табдил додани он таъмин карда шавад. Дар баробари ин, истифодаи роҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун долони транзити иқтисодии «Ҷумҳурии Мардумии Чин – Ҷумҳурии Тоҷикистон – Афғонистон», «Ҷумҳурии Мардумии Чин – Тоҷикистон – Ўзбекистон – Туркманистон – Эрон – Туркия — Европа» ва «Тоҷикистон — Ҷумҳурии Мардумии Чин — Покистон» дар назар аст.

Ҳамин тариқ, барои таҳкими минбаъдаи шарикӣ стратегияи ду кишвар ва афзоиши ҳаҷми гардиши савдои хоричӣ, ҷалби сармоя ва якҷоя амалӣ намудани лоиҳаҳои муҳими дорои аҳамияти минтақавӣ, таъмини кишварҳои Осиеи Марказӣ бо оби нӯшоқӣ ва нерӯи барқӣ арзону аз ҷиҳати экологӣ тоза, инчунин сохтмони роҳҳои автомобилгарди дорои аҳамияти байналмилалӣ, кубурҳои интиқоли газ ва ғайра тамоми асосҳо мавҷуданд.

Раиси Ҷумҳурии Мардумии Чин, ҷаноби Си Чинпин дар чараёни сафари давлатии худ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон 5 июли соли 2024 қайд намуданд, ки «Чин ва Тоҷикистон ҳамсояҳои хуб, дӯсту шарик ва бародарон мебошанд, ки ҳамдигарро самимона дастгирӣ

мекунад ва ба манфиатдори ҳамкорихои мутақобилан судманд мебошанд»⁸. Ин ба соҳаи иқтисодиёт низ дахл дорад.

Аз ин рӯ, мақсади таҳқиқоти мазкур дарёфти роҳҳои таҳкими ҳамкорӣ байни ду кишвар, бартараф намудани монеаҳо, зиёд кардани ҳаҷми савдои байнидавлатию сармоягузориҳо, татбиқи лоиҳаҳои нави ҷавобгӯй ба талаботи ҳарду ҷониб ва минтақа, пешниҳоди имтиёзҳо барои ҳаракати озоди сармоя, қувваи корӣ ва технологияҳои навин мебошад.

Қисми асосӣ

Ҳамкорихои тиҷоратӣ иқтисодии дучониба сараввал ба ҳалли масъалаҳои расмӣ, ташкили ҳамкорихо байни сохторҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ, муайян кардани меъёрҳои гумрукӣ ва иҷрои расмиёти воридоту содироти молҳо ба қаламрави яқдигар равона шудаанд. Ин аст, ки бо мақсади таҳкими ҳамкорихои иқтисодии ду кишвар Комиссияи байниҳукуматаӣ таъсис дода шудаасту бомуваффақият фаъолият мекунад. Зиёда аз 300 шартномаҳои дучониба қариб ҳамаи соҳаҳои ҳамкориҳои ҳар ду мамлакатро дар бар мегиранд.

Ҳамасола дар ҷаласаҳои комиссияи байниҳукуматаӣ масъалаҳои ҳамкорихои тиҷоратӣ иқтисодӣ ва сармоягузорӣ баррасӣ ва роҳҳои рушди минбаъдаи онҳо муайян карда мешаванд. Масалан, дар ҷаласаи охирини ин комиссия 8 майи соли 2024 дар Пекин зикр гардид, ки «ба мақсади густариши ҳамкорихои тиҷоратӣ иқтисодӣ, сармоягузорӣ ва саноатӣ ҷонибҳо ба мувофиқа расиданд, ки лоиҳаҳои афзалиятноки сармоягузорӣ, аз ҷумла лоиҳаҳои энергетикаи сабз, таҷдиди корхонаи алюминии тоҷик, сохтмони маркази логистикӣ дар ноҳияи Данғара, 4 гузаргоҳ дар шаҳри Душанбе ва бозсозии шохроҳи Варшез-Қулма татбиқ карда мешаванд»⁹. Ин аз ниятҳои хуби тарафайн оид ба рушди минбаъдаи ҳамкорихо дар ҳамаи соҳаҳои фаъолият шаҳодат медиҳад.

Ҳамкорихои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт тадриҷан густариш меёбанд. Ин ҳамкорихо на танҳо ба пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад, балки барои Ҷумҳурии Мардумии Чин низ аҳамияти стратегӣ доранд, зеро Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад ҳамчун як самти транзитӣ барои тавсеаи ҳузури Ҷумҳурии Мардумии Чин дар бозорҳои Авруосиё ва Осиёи Ҷанубӣ бошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло бо бисёр давлатҳои ҷаҳон ҳамкорӣ дорад ва шарикони асосии тиҷоратӣ иқтисодии он Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Туркия ва ғайра ба шумор мераванд. Ҳар яке аз ин кишварҳо дар ҳаҷми умумии гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми муайян дорад ва ҳиссаи онҳо вобаста ба шароит ва имтиёзҳо дар муносибатҳои тиҷоратӣ иқтисодӣ фарқ мекунад.

Ҷумҳурии Мардумии Чин яке аз шарикони стратегӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки дар рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар, бахусус дар ҷараёни татбиқи барномаи индустрикунонии босуръати кишвар, ки асос барои таъсиси ҷойҳои нави корӣ, афзоиши даромади бучети давлатӣ ва мутаносибан баланд бардоштани неқӯаҳолии мардум мебошанд, саҳми муайян гузоштааст.

Гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Мардумии Чин тамоюли афзоиш дорад. Саҳми Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2023 18,0 фоизро ташкил дода, нисбат ба соли 2013 4,1 банди фоизӣ афзудааст.

⁸ Председатель КНР Си Цзиньпин прибыл с госвизитом в Таджикистан. <https://russian.cgtn.com/news/2024-07-05/1809090782984048642/index.html>

⁹ На заседании Межправительственной комиссии Таджикистана и Китая с целью увеличения инвестиций и создания промышленных предприятий был подписан протокол <https://medt.tj/ru/news/>

**Гардиши савдои хориҷии
Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Мардумии Чин**

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Афз оиш (%)
Савдои хориҷӣ (млн.USD)	498 8,8	527 4,7	432 6,2	392 9,9	397 3,1	422 2,9	452 3,7	455 7,8	635 9,1	730 9,5	832 8,9	66,9
аз ҷумла бо Ҷумҳурии Мардумии Чин (млн.USD)	693, 3	765, 5	793	885, 1	591, 6	651, 2	660, 9	472, 8	839, 3	121 0,0	150 3,2	116, 8
Содирот	58,9	39,0	29,1	44,0	35,4	57,1	55,5	34,4	159, 6	368, 3	313, 8	432, 7
Воридот	607, 4	762, 5	763, 9	841, 1	556, 2	594, 1	605, 4	438, 4	679, 7	841, 7	118 9,4	95,8
Ҳиссаи он дар савдои хориҷӣ (%)	13,9	14,5	18,3	22,5	14,9	15,4	14,6	10,4	13,2	16,6	18,0	+ 4,1 б.ф.

Сарчашма: Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2023.

Тавре дар чадвали 1 дида мешавад, ҳаҷми савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои ҷаҳон дар даҳ соли охир 66,9 фоиз афзудааст, ҳол он ки афзоиши ҳаҷми савдои хориҷӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ин давра 116,8 фоизро ташкил медиҳад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки муносибатҳои тиҷоратӣ иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Мардумии Чин бомуваффақият инкишоф меёбанд.

Дар соли 2020 бинобар паҳншавии пандемияи COVID-19 ва баста шудани сарҳадҳои давлатӣ ҳиссаи Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон коҳиш ёфт. Ҳаҷми гардиши савдои хориҷии ду кишвар дар як сол 28,5 фоиз коҳиш ёфта, аз 660,9 миллион доллари ИМА то ба 472,8 миллион доллари ИМА расид. Чунон ки маълум аст, ҳиссаи асосии савдои берунӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин ба воридоти мошину таҷҳизот, масолеҳи бинокорӣ, молҳои сермасриф (либос, пойафзол, асбобҳои рӯзгор, чевон) рост меояд.

Табиист, ки маҳдудиятҳои марбут ба COVID-19 дар муносибатҳои тиҷоратӣ иқтисодӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин ва дигар кишварҳо ба фаъолияти субъектҳои соҳибқори Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири манфӣ расониданд.

Афзоиши Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар соли 2020 ба ҷои 7,5 фоиз, ки дар барномаи иқтисодии ҳукумати кишвар пешбинӣ шуда буд, 4,5 фоизро ташкил дод. Солҳои минбаъда ин нишондиҳанда албатта афзоиш ёфт. Дар соли 2021 ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ бо Ҷумҳурии Мардумии Чин 77,5 фоиз (аз 472,8 миллион доллари ИМА то ба 839,3 миллион доллари ИМА) ва дар солҳои 2022 ва 2023 мутаносибан 44,2 ва 24,2 фоиз афзуд.

Ҳиссаи содироти молҳо ба Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2023 12,81 фоизро ташкил дода, нисбат ба соли 2020 10,36 банди фоизӣ афзуд. Ҳиссаи воридот аз Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии воридоти Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад дар соли 2023 20,23 фоизро ташкил дод.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Мардумии Чин номгӯи ками молу маҳсулотро

содирот мекунад. Молҳои асосии содиротӣ аз Ҷумҳурии Тоҷикистон маъданҳои ва концентратҳои сурма, маъданҳо ва концентратҳои металлҳои қиматбаҳо, металлҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо, пӯсти чорво мебошанд. Ҳиссаи ин молҳо дар ҳаҷми умумии содирот 99,6 фоизро ташкил медиҳад.

Аз расми 1 бармеояд, ки вазни қиёсии воридот аз Ҷумҳурии Мардумии Чин сол то сол меафзояд, вале вазни қиёсии содирот ба Ҷумҳурии Мардумии Чин каме тағйир ёфтааст. Тағйирҳои даҳ соли охир ҳаҷми содироти молҳо ба Ҷумҳурии Мардумии Чин 432,7 фоиз ва ҳаҷми воридот аз ин кишвар ҳамагӣ 95,8 фоиз (аз 58,9 миллион доллари ИМА то ба 313,8 миллион доллари ИМА) афзоиш ёфтааст. Маълумоти чадвали 1 нишон медиҳад, ки ҳаҷми содирот баробари ҳалли масъалаҳои барасмиятдарории гумрукии молҳо, муқаррар намудани қоидаҳои фитосанитарӣ, бастании шартномаҳо оид ба таҳвили баъзе намудҳои молҳо ва ғайраҳо тадриҷан меафзояд. Тавре ки мебинед, пандемияи COVID-19 ба ҳаҷми содироти мол ба Ҷумҳурии Мардумии Чин низ таъсири манфӣ расонд. Дар соли 2020 ҳаҷми содирот 62,0 фоиз (аз 55,5 миллион доллари ИМА то 34,4 миллион доллари ИМА) коҳиш ёфт. Аммо дар солҳои минбаъда ҳаҷми содироти мол хеле зиёд шуд. Дар солҳои 2021 ва 2022 ҳаҷми содирот мутаносибан 463,9 ва 230,7 фоиз афзоиш ёфтааст. Мутаассифона, шароити обу ҳавои соли 2023 имкон надод, ки ҳаҷми содирот боз ҳам афзоиш ёбад. Соли 2023 ин рақам нисбат ба соли 2022 14,8 фоиз коҳиш ёфтааст.

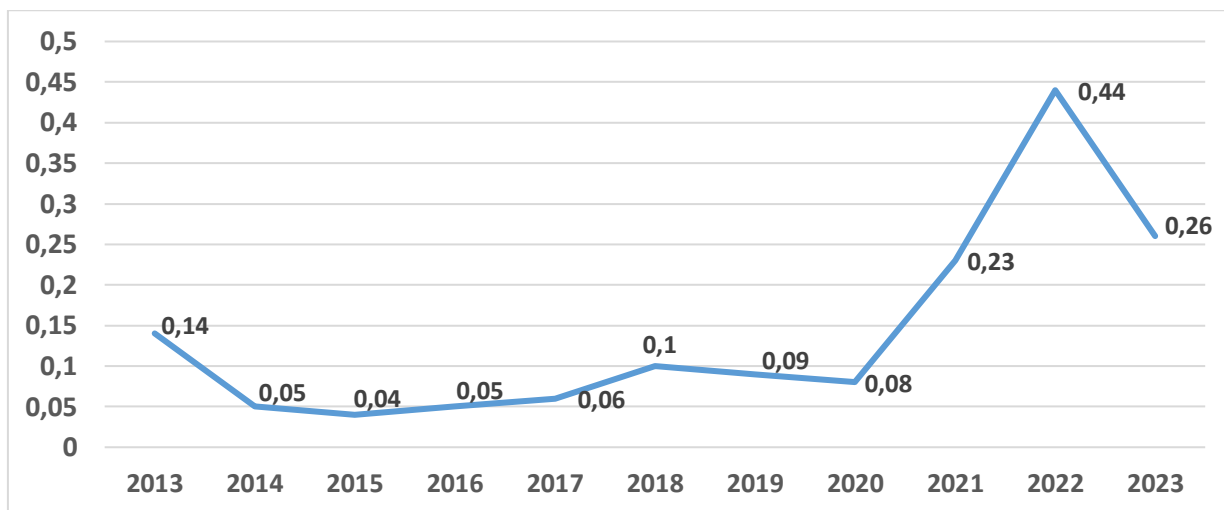

Расми 1. Ҳиссаи Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии савдои берунии Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо %)

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумотҳои Маҷмӯаи оморӣ Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2023.

Чунон ки дар расми 1 дида мешавад, вазни қиёсии Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии савдои берунии Ҷумҳурии Тоҷикистон майли афзоиш дорад, но вобаста аз он, ки дар баъзе солҳо ба камшавии он роҳ дода шудааст. Масалан, дар соли 2017 он 7,6 банди фоизӣ ва дар соли 2020 4,2 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Дар солҳои минбаъда зиёд шудани ҳаҷми содироти молҳо ба Ҷумҳурии Мардумии Чин мушоҳида мешавад.

Ҳоло Ҷумҳурии Мардумии Чин пас аз Федератсияи Россия дуввумин шарикӣ асосии тичоративу иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Тавозуни савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муносибатҳо бо Ҷумҳурии Мардумии Чин манфӣ боқӣ мемонад, вале динамикаи таносуби пӯшонидани содирот аз ҳисоби воридот дар солҳои 2021-2023 беҳтар шудани вазъиятро нишон медиҳад (Расми 2).

Расми 2. Коэффициенти пӯшонидани содирот аз ҳисоби воридот

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумотҳои Маҷмӯаи оморӣ Агенсии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2013-2023.

Барои ҳар як кишвар муҳим аст, ки ҳаҷми содирот аз воридот зиёд бошад. Ба таври дигар, ин маънои худкифои тичорати хоричиро дорад. Барои кишварҳои пасошӯравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки инфрасохтори пешрафта надошанд ва манотиқи мухталифи кишвар бо захираҳои молӣ аз кишварҳои ҳамсоя таъмин таъмин карда мешуданд, дар шароити нав ҷалби сармоя барои татбиқи лоиҳаҳои инфрасохтори марбут ба сохтмони роҳҳои автомобилгард ва роҳҳои оҳан, нақбҳо, хатҳои интиқоли барқ ва ғайра хеле зарур аст. Аз ин рӯ, аён аст, ки дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ таносуби содироту воридот ба нафъи кишвари содиркунанда набуд. Тавре аз Расми 2 бармеояд, то соли 2020 ин коэффициент ҳатто аз 0,1 зиёд набуд, яъне аз ҳаҷми умумии гардиши савдои хоричӣ беш аз 90,0 фоизи он ба воридоти молу хизматрасониҳо рост меомад. Табиист, ки баробари татбиқи лоиҳаҳо, ташаккули инфрасохтори зарурӣ, тадричан гузаштан ба ҷалби сармоя барои татбиқи лоиҳаҳои истеҳсоли молу хизматрасонӣ, афзоиши Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва болоравии некӯаҳволии мардуми мамлакат таносуб байни содирот ва воридот ба фоидаи мамлакат тағйир меёбад. Маълумотҳои Расми 2 нишон медиҳанд, ки таносуби пӯшонидани содирот ба Ҷумҳурии Мардумии Чин нисбат аз ҳисоби воридот аз ин кишвар аз соли 2021 ба нафъи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйир меёбад. Ҳамин тариқ, ин коэффициент дар солҳои 2021 ва 2022 мутаносибан 0,23 ва 0,44 буд, ҳарчанд дар соли 2023 то 0,26 коҳиш ёфтааст.

Ҳамкориҳои ду кишвар дар бахшҳои истихроҷи маъданҳои зеризаминӣ, саноат, кишоварзӣ, тандурустӣ, маориф, инфрасохтор, энергетика, роҳсозӣ ба роҳ монда шуда, ҳамзамон ҳамкорӣ дар заминаи “иқтисоди сабз” рушд менамояд.

Дар ҳамкориҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои дигари ҷаҳон мавқеи муҳимро сармоягузориҳо аз Ҷумҳурии Мардумии Чин ишғол менамоянд. «Айни замон дар ҷумҳурӣ беш аз 500 ширкат бо сармояи чинӣ фаъолият доранд ва ҳаҷми сармояи чинӣ дар даҳ соли охир беш аз 3,8 миллиард доллари амрикоиро ташкил медиҳад»¹⁰.

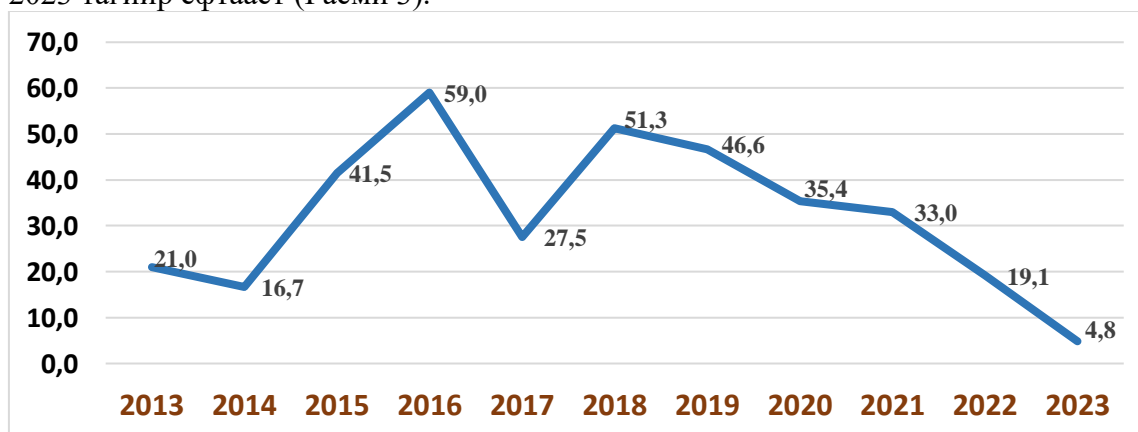
¹⁰ Проведение торгово-инвестиционного форума между Таджикистаном и Китаем <https://investcom.tj/forums/403-barguzorii-forumi-tiorat-va-sarmojaguzorii-toikistonu-chin.html>

**Сармоягузориҳо ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон
дар солҳои 2013-2023**

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Дар умум
Ҷамъи сармоягузори (млн. доллари ИМА)	1011,9	909,3	977,8	842,7	1100,4	644,4	607,1	428,5	718,3	2576,8	2690,4	12506,8
аз ҷумла аз Ҷумҳурии мардумии Чин	212,7	152,0	405,9	497,5	303,0	330,5	283,0	151,7	236,9	493,2	130,1	3196,5
аз онҳо Муствақим	166,1	105,3	272,6	322,7	235,5	238,8	262,3	120,3	211,3	429,8	109,2	2473,9
Портфели	0	0	0	0	0	0	0	0,076	0	0	0	0,076
Дигар	46,6	46,7	133,3	175,3	67,6	91,6	20,7	31,3	25,6	64,2	20,9	722,5
Ҳиссаи Ҷумҳурии мардумии Чин дар ҷамъи умумии сармоягузориҳо (бо %)	21,0	16,7	41,5	59,0	27,5	51,3	46,6	35,4	33,0	19,1	4,8	25,5

Сарчашма: Маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан” барои солҳои дахлдор

Тавре аз маълумоти ҷадвали 2 дида мешавад, дар байни 65 кишваре, ки солҳои 2013-2023 ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон 12506,8 миллион доллари ИМА сармоягузори кардаанд, 3196,5 миллион доллари ИМА ё 25,5 фоизи ҳаҷми умумии сармоягузориҳо ба Ҷумҳурии Мардумии Чин рост меояд. Табиист, ки дар баъзе солҳо вобаста ба теъдоди лоиҳаҳои амалишуда, воридоти техника, таҷҳизот ва дигар омилҳо ҳиссаи сармоягузориҳо аз Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии сармоягузориҳо метавонад тағйир ёбад. Ҳамин тариқ, ин ҳиссаи он солҳои гуногун аз 59,0 фоизи соли 2016 то 4,8 фоиз дар соли 2023 тағйир ёфтааст (Расми 3).

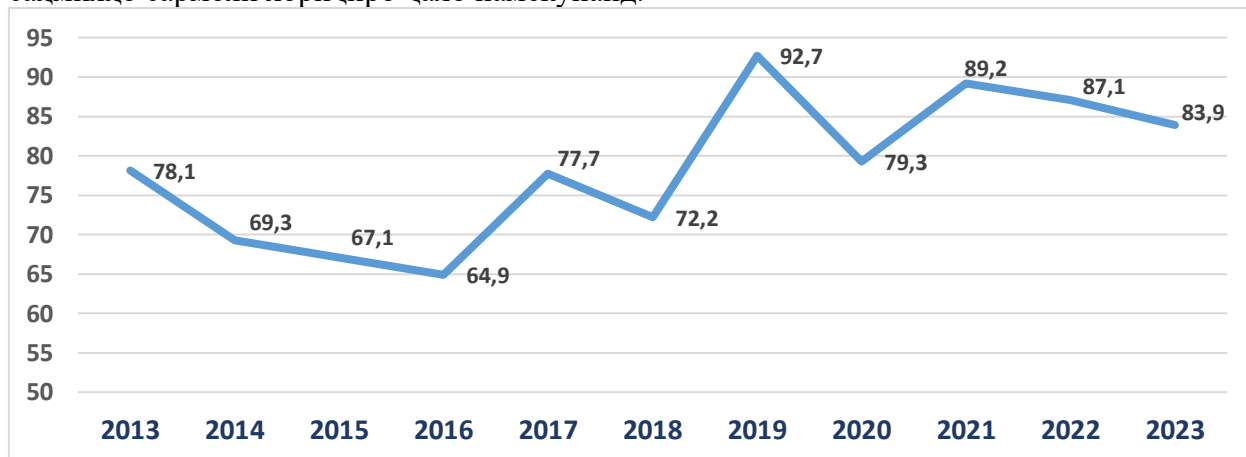

Расми 3. Ҳиссаи Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми умумии сармоягузориҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2013-2023, бо фоиз

Сарчашма: Маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан” барои солҳои дахлдор

Табиист, ки баробари пешрави иқтисоди кишвар ва баланд шудани некуаҳолии мардуми он эҳтиёҷ ба сармоягузориҳои хориҷӣ коҳиш меёбад. Кишварҳо бештар кӯшиш мекунанд, ки сармояи дохилиро барои рушди иқтисодиёти худ ҷалб кунанд. Аз ин рӯ, коҳиши ҳаҷми сармоягузориҳои хориҷӣ дар баробари таҳкими иқтисодиёти кишвари ҷалбкунанда як раванди табиист. Новобаста ба ин, Ҷумҳурии Тоҷикистон барои фароҳам овардани шароит барои ҷалби сармоя ва таъмини амнияти он талош мекунанд.

Тавре дида мешавад, аз ҳаҷми умумии сармоягузориҳои ҷинӣ 77,4 фоизи онро сармоягузориҳои мустақим ташкил медиҳанд. Мувофиқи маълумотҳои Расми 4 ин нишондиҳанда дар солҳои алоҳида аз 64,9 фоиз то 92,7 фоизро ташкил медиҳад. Ҳиссаи ками сармоягузориҳои портфелӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки бозори дохилии коғазҳои қиматноки кишвар ба қадри кофӣ рушд накардааст, корхонаю ташкилотҳо бо роҳи фурӯши сахмияҳо сармояи хориҷиро ҷалб намекунанд.

Расми 4. Ҳиссаи сармоягузориҳои мустақим дар ҷамъи сармоягузориҳои ҷинӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: Маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан” барои солҳои дахлдор

Дар солҳои сарбастагии нақлиётӣ ва энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин намудани қисми шимолии ҷумҳурӣ бо неруи барқ аҳамияти беандоза дошт. Бо шарофати сармоягузориҳои ҷинӣ ва кормандони касбӣ ширкати энергетикӣ Tebian Electric Apparatus Stock Co., Ltd. (ТВЕА), дар як муддати нисбатан кӯтоҳ хати баландшиддати интиқоли барқи Шимол-Ҷануб сохта шуд, ки имкон дод вилояти Суғд ба низоми ягонаи барқии кишвар пайваст шавад. Баъдан, ҳамин ширкат неругоҳи гармидиҳии «ТЭС Душанбе-2», ки дар як шабонарӯз 8 миллион кВт/соат нерӯи барқ истеҳсол мекунанд, зеристгоҳҳои барқии 500 кВт-и «Душанбе-500», «Суғд-500», зеристгоҳҳои 220 кВт-и «Лолазор», «Хатлон», «Айнӣ», «Шаҳристон», «Шаҳринав», хатҳои 220 кВт-и интиқоли барқи «Роғун-Душанбе» (км 198), «Лолазор-Хатлон», «Хучанд-Айнӣ»-ро сохта ба истифода дод.

Соли 2006 бо истифодаи қарзи имтиёзноки Бонки содироту воридоти Чин (\$281,1 млн.) шохроҳи Душанбе-Айнӣ-Истаравшан-Хучанд-Бӯстон-Чанак (то сарҳади Ўзбекистон) бо дарозии 411 км. азнавсозӣ карда шуд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон азнавсозии ин роҳ аҳамияти ниҳоят калон дошт, зеро дар мавсими зимистон сафару боркашонӣ аз қисмати шимолӣ ба дигар ноҳияҳои мамлакат ва бозгашт имконнопазир буд ва табиист, ки ин боиси паст шудани сатҳи рушди иқтисодиёт, ноустувории фаъолияти корхонаю ташкилотҳо, нобоварии кормандони онҳо ба нигоҳ доштани ҷои корӣ ва камбудии дигар шуда ба сатҳи некуаҳолии мардум таъсири манфӣ мерасонид. Аз ин рӯ, зарур буд, ки ин мушкилӣ ҳарчи тезтар ҳал карда шавад ва ҳаракати доимии нақлиёти автомобилӣ боркашонӣ байни ноҳияҳои гуногуни мамлакат таъмин гардида бо ин восита суръати рушди иқтисодиёти мамлакат тезонида шавад. Бояд қайд намуд, ки азнавсозии ин роҳ ба рушди иқтисодиёт неруи тоза бахшид.

Сармоягузориҳои ҷинӣ дар сохтмони китъаҳои муҳими роҳи оҳан низ ширкат

доштан. Ба ин гуна лоиҳаҳо қитъаи роҳи оҳани Ваҳдат — Ёвон дохил мешавад, ки он ба минтақаҳои озоди иқтисодии ҷумҳурӣ кашондани масолеҳро таъмин менамояд. Бо кумаки молии Ҷумҳурии Мардумии Чин дар манотиқи мухталифи Тоҷикистон тарҳҳои муҳими стратегӣ, масалан, бозсозии шохроҳи Душанбе-Ваҳдат-Данғара ва бунёди нақбу пулҳо амалӣ шудаанд. Ширкатҳои чинӣ нақбҳои Шахристон, Дустӣ, Хатлон ва Озодӣро бунёд карда ба истифода доданд.

Корхонаи муштараки истихроҷи тилои "Зарафшон" (70% саҳмияҳо ба ширкати Zijin Mining, 30% ба давлат тааллуқ доранд) ва "Талко Голд", ҚДММ "Пақрут"-и China Nonferrous Gold (CNG) ва ширкатҳои дигари чинӣ беш аз 80%-и тилло дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро истеҳсол мекунад. Агар ба назар гирем, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар як сол то 8 тонна тилло истихроҷ мешавад, пас беш аз 6 тоннаи ин ҳаҷм ба ширкатҳои чинӣ рост меояд. Ҳамзамон, дар корхонаи муштараки «Зарафшон» аз истихроҷи маъдан то коркард ва истеҳсоли хиштҳои тиллоӣ як раванди мукаммали технологӣ ба роҳмонда шудааст, ки имкон медиҳад маҳсулоти тайёр бо арзиши бештари иловашуда истеҳсол карда шавад.

Ширкати кӯҳии Тоҷикистону Чин (корхонаи фаръии ширкати давлатии Чин Tibet Everest Resources (TCMIC) ба истихроҷи сурб, руҳ ва мис машғул аст. Ширкати дигари чинӣ бо номи Kashgar Xinyi Dadi Mining Investment Company ("Каша Синъюй Дади") ба коркарди кони нуқраи Якчилва дар қисми шарқии ноҳияи Мурғоб шурӯъ кардааст, ки дар шароити табиӣ хеле душвор аст.

Ширкатҳои чинӣ ҳамзамон дар истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ иштироки фаъолна доранд. Масалан, дар ҷумҳурӣ 85%-и истеҳсоли семент ба ширкатҳои чинии «Чунтсай Моҳир Семент», «Хуаксин Ғаюр Семент» ва «Хуаксин Ғаюр Суғд Семент» рост меояд. Рушди ин соҳа имкон дод, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз кишвари воридкунандаи семент ба кишвари содиркунандаи ин маҳсулот табдил ёбад. Масалан, дар соли 2024 содироти семент 654,7 ҳазор тонна бо арзиши 26,4 млн. доллари ИМА-ро ташкил намуд, ки аз он 393,5 ҳазор тонна ба Афғонистон ва Узбекистон 259,1 ҳазор тонна ба Узбекистон рост меояд.

Ширкати China National Petroleum Corporation (CNPC) бошад тавассути ширкати фаръии худ China Petroleum Engineering & Construction Corporation (CPECC) ба ҷустуҷӯи карбогидридҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон машғул аст.

Дар баробари ин хеле муҳим аст, ки ширкатҳои чинӣ барои ҳифзи муҳити зист шароити фароҳам оваранд. Ба ақидаи коршиносон, "истихроҷи тилло аксаран боиси буридани чангалҳо, эрозияи хок ва олуида шудани манобеъи об бо маводи кимиёвӣ хатарноке чун сианид ва симоб мегарданд, ки дар истихроҷи маъдан истифода мешаванд. Ин на танҳо ба гуногунии биологӣ маҳаллӣ таҳдид мекунад, балки ба саломатӣ ва ҳастии мардуми маҳаллӣ таҳдид мекунад."¹¹ Барои пешгирии чунин оқибатҳо бо роҳи назорати давлатӣ, ва пешгирии зараррасонӣ ба муҳити зист зарур аст, ки бартараф намудани оқибатҳои он аз ҳисоби маблағҳои корхона то ба сатҳи дахлдори ҳифзи муҳити зист таъмин карда шавад.

Тавре маълум аст, дар доираи Барномаи ҳамкориҳои иқтисодии Осиёи Марказӣ дар минтақа, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаҳои бунёди инфрасохтори нақлиётӣ (сохтан, барқарорсозӣ ва модернизатсияи роҳҳои оҳану автомобилгард, фурудгоҳҳо ва марказҳои логистикӣ) амалӣ карда мешаванд (CAREC). Ҷумҳурии Мардумии Чин дар иҷрои ин барнома фаъолна иштирок менамояд. Дар ин замина ва бо мақсади дастгирии ҳамкориҳои иқтисодӣ дар Осиёи Марказӣ Институти CAREC таъсис дода шуд, ки қароргоҳаш дар ш. Урумчӣ (Ҷумҳурии Мардумии Чин) мебошад. Донишкада ҳамчун пайвасти байни панҷ кластерҳои CAREC барои таъмини ҳамбастагӣ дар таҳия ва татбиқи сиёсати ҳамоҳангшуда, барномаҳо ва лоиҳаҳо ҷиҳати мусоидат ба ҳамкориҳои иқтисодии минтақавӣ ва ҳамгирой дар минтақа хизмат мекунад.

Чунон ки маълум аст, яке аз соҳаҳои муҳими иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон

¹¹ Плюсы и минусы китайских инвестиций в золотодобывающий сектор Таджикистана <https://www.prometall.info/analitika>

кишоварзӣ мебошад. Саҳми он дар Маҷмуи Маҳсулоти Дохилии кишвар баландтарин буда, беш аз 22 фоизро ташкил медиҳад. Ин соҳа аз нигоҳи таъмини иҷроӣ яке аз вазифаҳои стратегии давлат – таъмини амнияти озукавории кишвар низ муҳим аст. Аз ин рӯ, ҳукумат чихати ҷалби сармояи хориҷӣ, аз ҷумла аз Ҷумҳурии Мардумии Чин бо мақсади ҳалли мушкилиҳои мавҷудаи ин соҳа, таъсиси корхонаҳои муштарак оид ба парвариши зироатҳо, нигоҳдорӣ ва коркарди меваю сабзавот, таъсиси занҷираи ягонаи парвариш, ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва фурӯши маҳсулот чораҳо андешида истодааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи татбиқи Ташаббуси ҷинии “камарбанд ва роҳ”, ки моҳияти он аз ташаккул ва истифодаи шаклҳои муосири ҳамкориҳои байналмилалӣ дар заминаи механизмҳо ва сохторҳои мавҷудаи ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷониба иборат мебошад, ширкатҳои байналмилалӣ, аз ҷумла ширкатҳои ҷиниро барои ҳамкориҳои мутақобила дар рушди соҳаи кишоварзӣ ҷалб менамояд.

Чи хеле, ки маълум аст, ширкатҳои ҷинӣ аллакай дар як қатор минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бомуваффақият фаъолият доранд. Масалакн, Парки саноатии кишоварзӣ ва нассочии Чину Тоҷикистон “Ҷунтай” ширкати намунавӣ буда, силсилаи ягонаи парвариш ва коркарди пахта, ресандагӣ, бофандагӣ, рангубор ва дӯзандагиро ба роҳ мондааст. Маҳсулоти ин ширкат асосан ба хориҷи кишвар содирот карда мешавад. Илова бар ин, сохтори алоҳидаи ширкат ба парвариш ва коркарди пахта машғул аст. Бо мақсад дастгирии ширкати «Ҷунтай Данғара-Син Сил-Текстил» ҳукумати кишвар ба он дар ноҳияи Данғара 15 ҳазор гектар замин ҷудо намудааст.

Лоихаҳои нақлиётӣ, ки аз ҷониби Ҷумҳурии Мардумии Чин маблағгузорӣ мешаванд, тичорат ва робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо ҷаҳор кишвари ҳамсоя, ки ҳар кадоми онҳо барои ҷумҳурӣ аҳамияти стратегӣ доранд, густариш доданд. Табиист, ки Ҷумҳурии Мардумии Чин дар сохтмон ва таҷдиди инфрасохтори нақлиётӣ манфиатҳои миллии худро дар ҷои аввал мегузорад, зеро Ҷумҳурии Мардумии Чин бо ин роҳҳо ба қаламрави кишварҳои ҳамсояи Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шуда, аз он ҷо ба кишварҳои Шарқи Наздик ва Европа наздик мешавад.

Инчунин, сармоягузориҳои аз Ҷумҳурии Мардумии Чин ба лоихаҳои инфрасохторӣ ҷалбшуда, барои таъмир ва таҷдиди роҳҳои равона карда мешаванд, ки дар навбати худ аз ҷониби Ҷумҳурии Мардумии Чин барои татбиқи минбаъдаи Ташаббуси “камарбанд ва роҳ” истифода мешаванд.

Ҷумҳурии Мардумии Чин дар баробари додани қарзҳои дарозмуддат ва имтиёзнок ба Ҷумҳурии Тоҷикистон пайвасти кумакҳои башардӯстона мерасонад. Дар даҳ соли ахир Ҷумҳурии Мардумии Чин дар баробари Федератсияи Россия, Иттиҳоди Муттаҳидаи Амрико, Ҳинд, Ҷопон ва кишварҳои ҳамсоя кумакҳои башардӯстона ба Тоҷикистонро афзоиш додааст. Масалан, дар соли 2020 Ҷумҳурии Мардумии Чин барои мубориза бо пандемияи COVID-19 ба Тоҷикистон ба маблағи 21 миллион доллари ИМА кумаки башардӯстона расонд.

Маълум аст, ки ширкатҳои ҷинӣ дар ташаккули буҷаи кишвар низ саҳмгузоранд. Бо дастгирии молиявии ширкатҳои ҷинӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мактабҳои таҳсилоти умумӣ сохта ба истифода дода шудаанд. Дар маҷмӯъ, дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ, ки ширкатҳои ҷинӣ сохтаанд, беш аз 12 ҳазор хонанда таҳсил мекунанд. Сохтмони мактабҳои таҳсилоти умумӣ бахше аз масъулияти иҷтимоии ширкатҳои ҷинӣ дар иҷроӣ тарҳҳои иқтисодӣ дар бахшҳои энергетика, нақлиёт ва истихроҷи тилло мебошад.

Ширкатҳои Ҷумҳурии Мардумии Чин, ки лоихаҳои сармоягузориро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамоянд, дар баробари фаъолияти асосии худ дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоии мавзҳои алоҳида иштирок мекунанд. Масалан, ширкати Power China, ки бо истифода аз маблағҳои Бонки Осиеии Рушд нерӯгоҳи барқи обии Сарбандро навсозӣ кардааст, дар ноҳияи Данғара барои 640 хонанда, дар шаҳрҳои Бохтар ва Леваканд барои 320 хонанда мактаб сохт. ТВЕА дар шаҳри Душанбе ва ноҳияи Рӯдакӣ мутаносибан барои 1200 ҷойи нишаст, дар шаҳри Ваҳдат, ноҳияҳои Файзобод ва Данғара барои 640 ҷойи нишаст мактабҳо бунёд намуд.

Ҳамкорию молиявӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чинро метавон смаранок арзёбӣ кард, зеро он боиси рушди минбаъдаи ҳамкориҳои иқтисодии ду ҷониб гардидааст. Ин ҳамкорӣ дар ду самт: дар сатҳи дучониба ва дар ҷаҳорҷӯбаи Созмони ҳамкориҳои Шанхай сураи мегирад.

Масалан, тибқи қарори Бонки миллии Тоҷикистон, дар асоси талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи фаъолияти бонкӣ" ба ҚДММ «Бонки кишоварзии Чин» барои кушодани намояндагӣ дар пойтахти Тоҷикистон иҷозат дода шудааст. Ифтитоҳи намояндагии бонк аз Ҷумҳурии Мардумии Чин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо фаъолияти иқтисодии ширкатҳои чинӣ дар кишвар асоснок карда мешавад. Самти дигари афзалиятноки ҳамкориҳои молиявӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин афзоиши ҳиссаи пули миллии он - юан дар ҳисоббаробаркуниҳои мутақобилан судманд мебошад.

Ҳамкориҳои молиявӣи Тоҷикистону Чин дар ҷаҳорҷӯбаи Созмони Ҳамкориҳои Шанхай густариш меёбанд. Бонки давлатии амонатии «Амонатбонк» аз соли 2008 узви Ассотсиатсияи байнибонкии Созмони Ҳамкориҳои Шанхай мебошад. Дар доираи ин ниҳод коршиносон ва ҷамоғангсозон барои назорати истифодаи самараноки қарзҳои додашуда мунтазам гуфтушуниду вохӯриҳо мегузаронанд. Ин намуди қарзҳо барои рушди соҳаи кишоварзӣ, соҳибкории хурду миёна ва хизматрасонии имтиёзноки молиявӣ ба аҳолии манотиқи дурдасти кишвар истифода мешаванд.

Соли 2023 миёни Корхонаи воҳиди давлатии «Бонки амонатгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбонк»» ва Бонки давлатии рушди Чин созишномаи қарзӣ ба маблағи 100 миллион юан ба имзо расид, ки барои додани қарз ба соҳибкории хурду миёна истифода мешавад. Қарзҳо бояд ба рушди соҳаи кишоварзӣ, истифодаи усулу технологияҳои нави истеҳсоли молу маҳсулот мусоидат намоянд. Дар ҷаҳорҷӯби ин барнома ҷонибҳо ниёт доранд, соҳибкоронро, ки аз Ҷумҳурии Мардумии Чин мол ворид мекунанд, ҳавасманд гардонанд.

Қарзҳои аз ҷониби Ҷумҳурии Мардумии Чин ба Ҷумҳурии Тоҷикистон додашуда асосан ба рушди ҳамкориҳои дучонибаи иқтисодӣ нигаронида шуда, бо меъёрҳои паст ва ба мӯҳлати тӯлонӣ дода мешаванд. Хусусияти хоси онҳо «хатмӣ будани истифодаи маводи чинӣ, аз ҷумла таҷҳизот, мошинаҳо технология, инчунин қисман қувваи кории чинӣ ҳангоми татбиқи лоиҳаҳо мебошад. Хусусияти дигари фарқкунандаи ин қарзҳо дар он аст, ки онҳо барои сохтмон ва таъмири иншооти инфрасохтори дорои аҳамияти ҷумҳуриявӣ дошта истифода мешаванд.

Дар доираи Форуми тичоратӣ ва сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар шаҳри Душанбе 21 июни соли 2024 ҳуҷҷатҳои марбут ба сохтмони корхонаи бойгардонии маъдани оҳан дар қони «Шоҳқадамбулок», таъмин ва насби конструксияҳои сатҳи байналмилалӣ дар сохтмони варзишгоҳи шаҳри Душанбе барои 3000 ҷой нишаст, таъмини электромобилҳо барои хизматрасонии таксӣ дар шаҳри Душанбе, хати қарзӣ барои харидорӣ намудани техникаи маҳсус ва таҷҳизоти истеҳсоли, коркарди сангҳои ороишӣ дар қонҳои ҳудуди ҷумҳурӣ, сохтмони маркази логистикӣ, сохтмони заводи металлургии Талко Голд ва ғайраҳо ба маблағи беш аз 6,0 млрд. сомонӣ ба имзо расонида шуд¹².

Ҷумҳурии Мардумии Чин дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми арзанда дорад. Аз ин ба баяд ҷонибдорро зарур аст, ки ҳамбастагии Ташаббуси «қамарбанд ва роҳ» бо Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030-ро тақвият дода набичабахшии барасмиятдарории гумрукиро барои фароҳам овардани шароити мусоид ва тавсеаи тичорати дучониба, инчунин таҳкими робитаҳои молиявӣ ва сармоягузорӣ афзоиш диҳанд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаи индустрикунонии босуръатро қабул кардааст ва аз

¹² Баргузории Форуми тичоратӣ ва сармоягузории Тоҷикистону Чин.

<https://investcom.tj/presscenter/forums/403-barguzorii-forumi-tiorat-va-sarmojaguzorii-toikistonu-chin.html>

ин рӯ, чалби бештари сармояи мустақими чинӣ ба саноат ва таъсиси корхонаҳои муштарак метавонад ба раванди саноатикунони босуръати иқтисодиёти Тоҷикистон таъсири мусбат расонад.

Самтҳои судманди ҳамкориҳои ҷонибҳо метавонанд ташаккули минтақаҳои саноатӣ ва таъсиси корхонаҳои саноати металлургӣ, истеҳсоли семент, насосҷӣ, дӯзандагӣ, коркарди нафт ва истеҳсоли маҳсулоти кимиёвӣ бошанд.¹³ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади рушди ҳамкориҳо дар соҳаи афзалиятноки сайёҳӣ тайи 5 соли охир барои сармоягузори ва ширкатҳои рушди инфрасохтори сайёҳӣ имтиёзҳои ҷолиб пешниҳод кардааст.

Дар давоми даҳ соли охир иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо суръати баланд рушд мекунад. Аммо ноустувории нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ ва таҳримҳои нав алайҳи Федератсияи Русия, ки шарикҳои асосии тиҷоративу иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ба таъмини устувори муваффақиятҳои бадастомада таҳдид мекунад. Аз ин рӯ, кишвар бояд барои коҳиш додани таъсири ғайримустақими ин таҳримҳо ба иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳо андешад. Барқарор намудани муносибатҳои самарабахш ва дарозмуддати иқтисодӣ бо мамлакатҳои ҳамсоя, аз ҷумла бо Ҷумҳурии Мардумии Чин гарави идомаи рушди босуръати иқтисодиёт мебошад.

Иқтидори ҳамкориҳои тиҷоративу иқтисодии Тоҷикистону Чин ҳануз пурра истифода нашудааст. Барои васеъ ва ҳамаҷониба намудани он имкониятҳои зиёд мавҷуданд. Дар ин замина мо чунин мешуморем, ки бо чалби фаъолонаи соҳибкориҳои хусусӣ самтҳо ва уфуқҳои навро дар татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори ҷустуҷӯ ва инкишоф бояд дод. Ширкатҳои чинӣ бахши IT-ро самти ояндадор медонанд ва дар он қорҳои муайянро ба анҷом расонидаанд. Дар соҳаи ҳукумати электронӣ, шаҳри интеллигентуалӣ, амнияти иттилоотӣ аллақай пешниҳодҳо доранд.

Таъмини амният барои иқтисодиёти рӯ ба тараққӣ ниҳодаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёр муҳим аст. Ҷумҳурии Мардумии Чин дар таъмини амнияти иқтисодӣ ва сиёсии кишвар тавассути гузаронидани машқҳои муштаракӣ зиддитеррористӣ, табодули маълумот бо нерӯҳои амниятии кишвар, фароҳам овардани шароит барои таъмини амнияти иқтисодӣ нақши муҳим дорад.

Хулоса ва пешниҳодҳо

Бо дарназардошти хусусияти дарозмуддат доштани ҳамкориҳои гуногунҷанбаи Тоҷикистону Чин ва нияти қавии кишварҳои мо ҷиҳати таҳкими шарикӣ стратегӣ, инчунин бо мақсади пурра кардани он бо мазмуни нави амалӣ самтҳои зерин метавонанд асос барои рушди минбаъдаи ҳамкориҳо бошанд:

- содироти меваю сабзавот (лимонҳои тоҷикӣ, зардолуи тару хушк, шафтолу, тарбуз, харбуза, ангур, себ, хурмо, чормағз ва анор) ва маҳсулоти шаробу арақи тоҷикӣ аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Мардумии Чин;

- азнавсозӣ ва барқарор намудани иқтидорҳои мавҷудаи гидроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин сохтмони неругоҳҳои нави барқи обии иқтидори миёна;

- дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушд додани иқтидорҳои истеҳсолии «энергияи офтобӣ»: истеҳсоли панелҳои офтобӣ, обгармкунакҳо, аккумуляторҳо ва ғайра, ки энергияи офтобиро истифода мебаранд;

- сохтмони роҳи оҳани минтақавии Ҷумҳурии Мардумии Чин – Қирғизистон – Тоҷикистон – Афғонистон — Эрон, ки шоҳаи ҷанубии «Роҳи бузурги абрешимро аз нав эҳё карда метавонад;

- инкишоф ва вусъат додани ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин дар соҳаи истеҳсоли масолеҳи бинокорӣ, коркарди пахта ва саноати маъдани кӯҳӣ ва металлургӣ;

- дар тамоми минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтмони корхонаҳои замонавии коркарди пурра ва истифодаи партовҳо;

¹³ Рахимов, Ш. М. Экономическая оценка воздействия пандемии на экономику таджикистана и пути ее восстановления / Ш. М. Рахимов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 11-18.

- ҳалли масъалаҳои мавҷудаи марбут ба барасмиятдарории мол дар қитъаҳои гумрукӣ. Ҳар сол маълумот аз ҷониби Тоҷикистон ва Чин дар бораи арзиши молу хизматҳои содиротӣ ва воридотӣ фарқ мекунад, ки андозбандии номуносиби онҳоро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки хадамоти гумруки Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Ҷумҳурии Тоҷикистон доим дар бораи ҳаҷм ва нархи молу хизматрасониҳои аз сарҳад убуршуда мубодилаи иттилоот кунанд;

- таъсиси паркҳои дониш ҳамчун мавзҳои махсус, ки барои сармоягузoron, ширкатҳо, корпоратсияҳо, муассисаҳои илмӣ ва шаҳрвандон муҳити қолибро фароҳам меоранд, то онҳоро ба пешбурди технологияҳои нав ва ташкили корхонаҳои дорои арзиши иловашуда ё шабакаҳои виртуалии ширкатҳо, корпоратсияҳо ва муассисаҳои илмӣ ҳавасманд кунанд, ташкили марказҳои таҳлилий ва эҷодии шаҳрвандон барои ҳамкориҳои дарозмуддат дар самти эҷод, мубодила ва интиқоли дониш);

- ташкили долонҳои дониш - кластерҳои технологӣ, ки дар онҳо марказҳои илмӣ, донишгоҳҳо, муассисаҳои таҳсилоти олий, марказҳои тадқиқотӣ ва кластерҳои тадқиқотии соҳавӣ ҷойгиранд ва хизматрасониҳои дорои арзиши баланди иловагиро пешкаш мекунанд;

- ташаккули шабакаи минтақавии марказҳои таҳқиқотӣ/таҳлилий барои ҳалли вазифаҳои зерин: васеъ намудани дастрасӣ ба манбаъҳои маълумот, иттилоот ва дониш;

- пурзур намудани мубодилаи мунтазам ва интеграцияи дониш дар минтақа;

- истифодаи имкониятҳои “Ташаббуси камарбанд ва роҳ”, ки манфиатҳои иқтисодии ҳам Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам дигар кишварҳои Осиёи Марказиро муттаҳид мекунад. Мақсади асосии ташаббуси мазкур ҳавасманд гардондани рушд ва гулгулшукуфии умумӣ дар асоси принципҳои мубодилаи манфиатҳои ҳар як тараф ба манфиати умумии ҳамаи кишварҳои маъсири Роҳи абрешим мебошад.¹⁴

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба татбиқи бомуваффақияти “Ташаббуси камарбанд ва роҳ” аҳамияти хоса дода, барои ҳамкориҳои судманд дар доираи ин лоиҳа бо тамоми кишварҳои манфиатдор омода аст, зеро барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкорӣ дар доираи ин ташаббус имконият медиҳад, ки на танҳо барои рушди инфрасохтор, ворид шудан ба бозорҳои нав бо роҳҳои арзонтар, ба даст овардани даромад ва таҳкими рақобатпазирии онҳо замина созад, балки бо кӯмаки онҳо амалӣ намудани ҳадафҳои рушди устуворро таъмин намояд. Тибқи таҳқиқоти як қатор олимон, беҳбудии шабакаи нақлиёт ва содагардонии тичорат дар кишварҳое, ки дар масири «Ташаббуси камарбанд ва роҳ», баҳусус Осиёи Марказӣ, Ғарбӣ ва Ҷанубӣ ҷойгиранд, суръати афзоиши Маҷмуи маҳсулоти дохилро аз 0,1% то 0,7% афзоиш медиҳад¹⁵;

- такмил додани занҷираҳои логистикӣ барои аз ҷой ба ҷой расонидани молу маҳсулот, ки асоси он ягонасозии қонунгузории соҳаи нақлиёти байналмилалӣ мебошад, инчунин андешидани чораҳо барои баргараф намудани монеаҳои дохилӣ, ки ба ҳаракати озоди мол ҳалал мерасонанд. Татбиқи технологияҳои ҳозиразамони назорати муҳлати ҳаракати нақлиёт низ муҳим мебошад. Ин тадбирҳо бояд бо кишварҳое, ки молҳо ва хизматрасониҳо тавассути онҳо мегузаранд, мувофиқа карда шаванд, зеро он шартӣ асосии рушди тичорати байналмилалӣ мебошад;

- ҳалли масъалаҳои баланд бардоштани рақобатпазирӣ, рушди соҳаҳои дорои арзиши баланди иловашуда, фаъол гардонидани ҳамкориҳои кишварҳо дар соҳаи илмию технологӣ.

- навсозии инфрасохтори ирригатсионӣ ва фароҳам овардани шароит барои истифодаи обҳои зеризаминӣ бо мақсади таъмини минбаъдаи рушди истехсолоти

¹⁴ Эмомали Раҳмон. Выступление на круглом столе в рамках второго Международного форума «Один пояс, один путь». Пекин. 27.04.2019. // сайт president.tj

¹⁵ Villafuerte J., Corong E. and Zhuang J. 2016. The One Belt, One Road Initiative: Impact on Trade and Growth. Presented at the 19th Annual Conference on Global Economic Analysis, Washington DC, USA. <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/8280.pdf>

кишоварзӣ. Низомҳо ё тартиботи ҳозираи обёрӣ бесамаранд, зеро онҳо ба талафоти бештари об имкон дода қувваи зиёди барқро сарф мекунад. Азбаски дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб 40 фоизи заминҳои обӣ тавассути оббардорҳои механикӣ бо об таъмин карда мешаванд, ҳалли масъала, аз як тараф, ба сарфаи барқ, аз тарафи дигар, боиси арзон шудани арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ мегардад.

Дар Тоҷикистон аз ҳоло барои гузариши батадрич ба модели инноватсионӣ-сармоягузори тичорати мутақобила замина омода карда мешавад. Навсозии иқтисодиёти Тоҷикистон дар доираи татбиқи Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 таҷдиди пурраи заминаи истеҳсолӣ ва рушди инфрасохтори нақлиётӣ кишварро асосан аз ҳисоби ҷалби васеи сармоягузориҳо ва воридоти технологияҳои муосир пешбинӣ менамояд.

Тавре Пешвои Миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мусоҳиба бо агентии Синьхуаи Ҷумҳурии Мардумии Чин қайд намуданд "дар давраи дарозмуддат ба роҳ мондани ҳамкориҳои мутақобилан судманд дар соҳаҳои барои Тоҷикистону Чин афзалиятнок, ба монанди сайёҳӣ, қорҳои иқтишофӣ, содироти маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷиҳати экологӣ тоза, татбиқи лоиҳаҳои муштараки марбут ба иқтисоди "сабз" ва рақамӣ, зехни сунъӣ ва таъсиси истеҳсолот бо истифода аз технологияҳои "сабз" дар Тоҷикистон ба манфиатҳои ҳарду кишвар ҷавобгӯ мебошад"[2]

Дар маҷмӯъ, таҳкими ҳамкориҳои тичоративу иқтисодӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин барои ҳарду ҷониб судманд мебошад. Ин ба афзоиши рақобат, имконияти ба даст овардани фоида аз иштирок дар тақсмоти байналмилалӣ меҳнат, тавсеаи бозорҳои фурӯш ва баланд бардоштани рақобатпазирии субъектҳои хоҷагидорӣ, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ тавассути афзоиши андозаи бозори дохилӣ ва беҳтар кардани фазои тичорат мусоидат мекунад.

Адабиёти истифодашуда:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». <https://www.president.tj/event/missives/36370>
2. Полный текст интервью Президента Республики Таджикистан Э. Рахмона агентству Синьхуа. <https://russian.news.cn/20240705/5e8a84b5d62d42978bc62f772c9ce527/c.html>
3. Председатель КНР Си Цзиньпин прибыл с госвизитом в Таджикистан. <https://russian.cgtn.com/news/2024-07-05/1809090782984048642/index.html>
4. История развития Шанхайской организации сотрудничества http://tj.china-embassy.gov.cn/rus/zt/shhzzz/200604/t20060410_1432205.htm
5. Плюсы и минусы китайских инвестиций в золотодобывающий сектор Таджикистана <https://www.prometall.info/analitika>
6. Villafuerte J., Corong E. and Zhuang J. 2016. The One Belt, One Road Initiative: Impact on Trade and Growth. Presented at the 19th Annual Conference on Global Economic Analysis, Washington DC, USA. <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/8280.pdf>

**S. Rahimzoda
S.M. Mirzoev****STATE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF
TAJIK-CHINESE ECONOMIC COOPERATION***Institute of Economics and Demography
of the National Academy of Sciences of Tajikistan*

This article analyzes the main directions of economic cooperation between the Republic of Tajikistan and the People's Republic of China, identifies the potential and existing problems and features at this stage, and also identifies possible ways to expand mutually beneficial trade and economic cooperation.

Keywords: *economic cooperation, sustainable development, foreign trade turnover, industry, agriculture, energy, road construction, export, import, transit.*

**Ш. Рахимзода
С.М. Мирзоев****СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТАДЖИКСКО-КИТАЙСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА****Институт экономики и демографии
Национальной академии наук Таджикистана**

В данной статье анализируются основные направления экономического сотрудничества Республики Таджикистан и Китайской Народной Республики, выявлены потенциал и существующие на данном этапе проблемы и особенности, а также определены возможные пути расширения взаимовыгодного торгово-экономического сотрудничества.

Ключевые слова: *экономическое сотрудничество, устойчивое развитие, внешнеторговый оборот, промышленность, сельское хозяйство, энергетика, дорожное строительство, экспорт, импорт, транзит.*

Маълумот оид ба муаллифон:

Шариф Рахимзода, - д.э.н., профессор, директори Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 734024 Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. С. Айни, 44;

Мирзоев С.М. – магистранти кафедраи “Иқтисодиёти ҷаҳонӣ”-и Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

**АРЗЁБИИ ИШТИРОКИ ҚУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН ДАР ИТТИҲОДИ
ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ: АФЗАЛИЯТИ ДОКТРИНАИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДИ***Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ*

Дар мақолаи мазкур таҳлили раванди ҳамгиروي иқтисодии Иттиҳоди давлатҳои мустақил, фарқият дар нишондиҳандаҳои рушди иқтисодиву иҷтимоӣ, тамоюли савдои байниҳамдигарӣ ва сохтори моливу ҷуғрофии он ва дигар нишондиҳандаҳо гузаронида шудааст. Таҳлили ҳуҷатҳои қабулшудаи байни кишварҳои иштирокчи ИДМ ва дигар созмонҳои баррасишуда нишон дод, ки ба истиснои амнияти сиёсӣ ҳарбӣ ба масъалаҳои амнияти иқтисодиву иҷтимоӣ, молиявӣ, озуқаворӣ ва ҳифзи манфиатҳои кишварҳои иштирокчӣ ва дар умум гурӯҳи ҳамгирӣ кам аҳамият дода шудааст. Таҳлили нишондиҳандаҳои омӯри нишон медиҳад, ки дар ҳамгиروي фазои пасошӯравӣ мамлакатҳои ширкат мекунад, ки аз рӯи нерӯ ва сохтори иқтисодӣ, захираҳои табиӣ сармоявӣ, тамоюли рушд ва як қатор дигар нишондиҳандаҳо аз якдигар тафовут доранд. Муайян гардид, ки майли содироти кишварҳои иштирокчи ИДМ ва ҳамзамон Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё бо мақсади ба даст овардани асҳори хориҷӣ беиштар ба мамлакатҳои берун аз гурӯҳи ҳамгирӣ равона гардида, сохтори онро беиштар молҳои ашиғӣ ва миёнгоҳӣ ташкил медиҳад. Сохтори иқтисодии кишварҳои иштирокчи ИДМ ва ИИА бо афзалияти соҳаҳои арзиши иловагӣ нисбатан паст боқӣ мемонад. Дар ин заминаи таҳқиқот хавфҳои иштироки Тоҷикистон дар иттиҳодияҳои ҳамгиروي иқтисодӣ аз нуқтаи назари амнияти иқтисодӣ баррасӣ гардид. Хулоса карда шудааст, ки дар раванди иштироки кишвар дар ҳамгиروي иқтисодии минтақавӣ ва рушди ин раванд ба доктринаи амнияти иқтисодӣ афзалият дода шавад.

Калидвожаҳо: ҳамгиروي иқтисодии минтақавӣ, Иттиҳоди давлатҳои мустақил, Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё, амнияти иқтисодӣ, доктрина, савдои хориҷӣ, савдои мутақобила, сохтори савдои хориҷӣ, сохтори ММД, рушди иқтисодӣ, конвергенсияи иқтисодӣ, хавфи иқтисодӣ.

Тамоми муносибатҳои кишварҳои пасошӯравӣ, ки дар давоми 70 сол барпо карда буданд, бухрони солҳои 90-ум аз байн рабуд. Бояд қайд кард, ки бо пошхурии собиқ ИҶШС бозори калони ягона бо аҳолии 300 миллион қисм ба қисм тақсим шуда, сарҳади гумрукӣ байни онҳо ташаккул ёфт. Ин ҳодиса дигаргунии калонтарини геосиёсиро дар дунё ба вучуд овард ва кишварҳои соҳибистиклоли ташкилёрфта сиёсати мустақилонаи иқтисодиро пеш бурданд. Аммо бо мақсади нигоҳ доштани муносибатҳои байни субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ дар доираи тақсмоти минтақавии меҳнат байни ин кишварҳо чараҳои ҳамгиروي иқтисодӣ оғоз гардид.

Заминаи умумии равандҳои ҳамгирошавӣ дар ин мамлакатҳо ташкил кардани Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ) мебошад, ки хислати асосии он гуногунсатҳии равандҳо дар дохили гурӯҳ мебошад.

Ҳуҷатҳои заминавии раванди ҳамгирошавӣ дар ИДМ иборат аст:

1. Созишнома оид ба ташкили ИДМ (8 декабри соли 1991 – Беларус, Россия, Украина);
2. Декларатсияи Алма-Ато (21 декабри соли 1991 - Арманистон, Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Озарбойҷон, Россия, Тоҷикистон, Узбекистон, Украина)
3. Оинномаи ИДМ (22 январи соли 1993 - Арманистон, Беларус, Гурҷистон (14 августи соли 2008 баромад), Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Озарбойҷон, Россия, Тоҷикистон, Украина, Узбекистон);

4. Шартнома оид ба ташкил кардани Иттифоқи иқтисодӣ (24 сентябри соли 1993 - 12 мамлакати ИДМ).

Ҳамзамон, 15-17 хуччатҳои асосии стратегии Иттиҳод дар 30 соли охир қабул шудааст [9].

Дар байни онҳо номбар кардан мумкин аст: Эълomia оид ба ҳамкориҳои стратегии иқтисодии давлатҳои узви ИДМ, Консепсияи рушди минбаъдаи ИДМ, Эълomiaи сарони давлатҳои иштирокчии ИДМ оид ба инкишофи минбаъдаи ҳамкориҳои ҳамачониба, Барномаи байнидавлатии ҳамкориҳои инноватсионии давлатҳои иштирокчиёни ИДМ ва ғайра.

Дар маҷмӯъ дар давоми 33 сол дар доираи ИДМ беш аз 6862 хуччатҳои гуногун (созишномаҳо, эълomiaҳо, протоколҳо, стратегияву барномаҳо ва ғайра) қабул шудаанд, ки 1541 тои он ба ҳамкорӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ дахл доранд. Қисме аз онҳо дар ин давра аз эътибор соқит доништа шуданд[8].

Агар дар давраҳои аввали ташкили ИДМ кӯшишҳои ташкили фазои ягонаи иқтисодӣ ва иттифоқи гумрукӣ¹⁶ байни кишварҳои иштирокчии Иттиҳод карда мешуданд, баъдан соли 2011 Созишнома оид ба минтақаи савдои озод (октябри соли 2011 - Арманистон, Беларус, Гурҷистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тоҷикистон, Украина) ба имзо расид. Хусусияти ин Созишнома дар он аст, ки қисми бештари давлатҳои истисноӣҳои худро ворид намуданд ва рӯйхати молҳои содиротию воридоти интиҳобан муайян намуданд, то нисбати онҳо боҷҳои гумрукӣ боқӣ монад. Чунин ҳолат ба принсипи минтақаи савдои озод, ки дар мисоли Иттиҳоди Аврупо буд, мувофиқ нест ва ба самаранокии ҳамгироии иқтисодӣ таъсири манфӣ мерасонад. Дар натиҷа қисми бештари муносибатҳои байни субъектҳои хоҷагидорӣ кишварҳои иштирокчии ИДМ барҳам хӯрданд, ки бухрони иқтисодиву иҷтимоиро тӯлонӣ намуд.

Дар хуччатҳои гуногуни дар доираи ҳамгироии иқтисодии ИДМ қабулшуда масъалаи доктринаи амниятӣ иқтисодӣ дар бисёр ҳолатҳо сарфи назар карда шудааст. Ҳатто дар хуччатҳои манфиати умумииттиҳодӣ дида шуда, манфиатҳои иқтисодии кишварҳои иштирокчии Иттиҳод танҳо дар шакли истисноӣҳо каму беш инъикос карда шудааст. Дар як қатор ҳолатҳо мақсаду вазифаҳои дар хуччатҳои инъикос кардашуда дар амалияи фаъолияти ҳамгироии иқтисодӣ кам ба назар мерасанд.

Барои мисол, ба сифати яке аз вазифаҳои Эълomia оид ба ҳамкориҳои стратегии иқтисодии давлатҳои узви ИДМ чунин муайян карда шудааст: «васеъ намудани таъсири Иттиҳод ва кишварҳои иштирокчии ИДМ ба равандҳои хоҷагии ҷаҳонӣ тавассути ташаббуснамоии лоиҳаҳои сармоягузори муштаракӣ глобалӣ ва минтақавӣ ва барномаҳои рушди иқтисодии ҳудудҳо»[10]. Чуноне ки маълум аст, дар амал ташаббусҳои ҳастанд, вале лоиҳаҳои таъсирбахши глобалию минтақавӣ дар доираи Иттиҳод татбиқ нагардидаанд.

Дар Созишнома оид ба ташкили ИДМ қайд гардида буд, ки «ҷонибҳои созишнамаудаистода ба шахрвандони ҳамдигар, ҳатто ба шахсонӣ бешахрвандӣ, ки дар ҳудуди он иқомат мекунанд, новобаста аз миллату дигар нишонаҳои фарқкунанда ҳукуку озодиҳои сиёсӣ, иқтисодӣ фарҳангиро кафолат медиҳанд». Аммо як қатор амалҳои Россия нисбат ба муҳочирони меҳнатӣ аз кишварҳои Осиёи Марказӣ бархилофи ин принсипҳо ва амниятӣ иқтисодии кишварҳо баромад мекунанд.

Ҳам дар Созишномаи болозикр ва ҳам Оинномаи ИДМ масъалаҳои амниятӣ танҳо бо амниятӣ ҳарбию сиёсӣ ва ягонагии ҳудуди ҳамдигар маҳдуд мегардад. Вобаста ба масъалаҳои амниятӣ иқтисодии кишварҳо, роҳҳои таъмину ҳифзи он ва ҳимояи манфиатҳои

---

16 Барои мисол: Созишнома оид ба ташкил кардани Иттифоқи гумрукӣ (Беларус, Қазоқистон, Россия (1995), Қирғизистон (1996), Тоҷикистон-(1999); Созишнома оид ба таъкими ҳамгироӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ ва гуманитарӣ (Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Россия (1996), Тоҷикистон (1999); Созишнома оид ба иттифоқи гумрукӣ ва фазои ягонаи иқтисодӣ (Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Россия, Тоҷикистон (26.02.1999).

иқтисодии онҳо вазифаҳои мушаххас ё ҳуҷҷатҳои амиқ қабул нагардида, танҳо дар шакли фишурда тадбирҳо оварда шудаанд.

Ҳислати дигари ҳуҷҷатҳои қабулшуда дар доираи фаъолияти ИДМ ин татбиқ нашудани онҳо ё нарасидан ба ҳадафҳои гузошташуда мебошад. Танҳо як Шартнома оид ба ташкил кардани Иттифоқи иқтисодӣ ба роҳ мондани ҳаракати озоди молҳо, сармоя ва қувваи корӣ, сиёсати мувофиқкардашудаи пулиро қарзӣ, бучету андоз, нархӣ, гумрукӣ ва асьориро дар назар дорад. Аммо дар воқеъ чунин ҳаракати озод дар бисёр мавридҳо таъмин нагардидааст.

Бо мақсади татбиқи вазифаҳои мушаххаси марҳилаи аввали ташкили иттифоқи гумрукӣ 15-уми апрели соли 1994 Созишнома оид ба ташкил кардани минтақаи озоди савдо ба имзо расида буд. Ин созишнома тадричан аз байн бурдани бочҳои гумрукӣ, андозҳо ва пардохтҳо, бартараф кардани маҳдудиятҳои миқдориро дар савдои мутақобила, бартараф кардани дигар монеаҳоро дар роҳи ҳаракати молҳо ва хизматрасониҳо, инчунин ташкил ва инкишофи низоми самараноки ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳои мутақобиларо аз рӯи амалиёти тиҷоратӣ ва ғайраҳо пешбинӣ мекард. Аммо новобаста аз он, ки ин ҳуҷҷат тайёр карда шуд ва ҳамаи мамлакатҳо онро эътироф карданд, он дар амал татбиқ нашуд. Созишномаи нав соли 2011 бо истисноҳои зиёд қабул гардид.

Бояд қайд кард, ки дар инкишофи равандҳои ҳамгиرويшавӣ як қатор омилҳои объективие вучуд доранд, ки ҳамгиرويи байни мамлакатҳои иттиҳоро хеле мушкил гардонида истодаанд:

1. Дар ҳамгиرويи фазои пасошуравӣ мамлакатҳои ширкат мекунанд, ки аз рӯи нерӯи иқтисодиашон аз якдигар тафовути калон доранд (нигаред ба чадвали 1).

2. Ҳамгирӣ дар доираи ИДМ дар шароити бӯхронҳои дохилӣ оғоз ва дар шароити бӯхронҳои ҷаҳонии иқтисодиву сиёсӣ ва таҳримҳо идома дорад.

3. Дар кишварҳои иштирокчиҳои ИДМ ислоҳоти сохториву иқтисодӣ ва ниҳодӣ ҳанӯз идома доранд ва вобаста ба заминаҳои услубиву моделии он ҳанӯз як фикри умумӣ ё ақидаи ягона вучуд надорад.

4. Муқобилияти муайяни мамлакатҳои абаркудрати Ғарб ба инкишофи равандҳои ҳамгиرويи кишварҳои иштирокчиҳои ИДМ вучуд дорад ва чунин кӯшишҳо мунтазам, бахусус нисбати кишварҳои Осиёи Марказӣ (ОМ) дар формати муносибати паҳншуда (кишвари абаркудрат+ ОМ) идома дорад.

5. Суръати ҳамгиرويи иқтисодӣ дар дохили ИДМ бо назардошти ташкили ҳар гуна иттиҳодияҳои минтақавии намудҳои гуногун (Иттифоқи Россия ва Беларус, Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё) ҳанӯз ба назар мерасад.

Чадвали 1. Нишондиҳандаҳои фарқкунандаи кишварҳои узви ИДМ дар соли 2023

нишондиҳанда	Аҳоли, й,	Масоҳат и умумӣ, км ²	Зичии аҳоли, нафар ба км ²	Маҷмӯи умумии даромад * (бо усули Атлас)	Маҷмӯи и умумии даромад и даромад ба як нафар (бо усули Атлас)	Маҷмӯи умумии даромад (аз рӯи паритети қобилият и харидор ӣ)	Маҷмӯи умумии даромад ба як нафар (аз рӯи паритети қобилият и харидор ӣ)	Суръат и рушди иқтисод ӣ
воҳиди ченак	млн. нафар	ҳазор км ²	нафар ба км ²	млрд. долл. ИМА	долл. ИМА	млрд. долл. ИМА	долл. ИМА	%
Арманистон	2,8	29,7	98	20,4	7330	62,3	22440	8,7
Озарбойҷон	10,1	86,6	123	67,5	6680	228,9	22640	1,1

Беларус	9,2	207,6	46	71,4	7780	272,0	29640	3,9
Қазоқистон	19,9	2724,9	7	217,8	10940	704,9	35420	5,1
Қирғизистон	7,1	200,0	35	12,1	1700	47,9	6750	6,2
Молдова	2,5	33,9	90	15,2	6110	43,8	17600	0,8
Россия	143,8	17098,3	9	2084,8	14250	6366,1	43510	3,6
Тоҷикистон	10,1	141,4	70	14,6	1440	64,7	6380	8,3
Туркменистон	6,5	488,1	13	59,7	м/н**	м/н	м/н	6,3
Украина	37,0	603,6	76	174,9	5070	640,4	18560	5,3
Ўзбекистон	36,4	448,9	79	86,0	2360	351,1	9640	6,0

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси: <https://wdi.worldbank.org/table/WV.1>

* Маҷмӯи умумии даромад дар ин ҷо: Gross national income

** Маълумоти омории ИДМ нишондиҳандаҳоро бо асъори миллии ҳар як кишвари иштирокчи дарҷ намудааст, ки қиёснашаванда аст. Бинобар ин маълумоти омории Бонки Ҷаҳонӣ истифода карда шудааст. Нисбати Туркменистон як қатор маълумот дар ҷадвали Бонки мазкур мавҷуд нест.

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвал хулоса кардан мумкин аст, ки кишварҳои иштирокчии ИДМ-ро ба се гуруҳ тақсим кардан мумкин аст. Гуруҳи якум Россия ва Қазоқистон бо ҳаҷми маҷмӯи умумии даромади мутлақ ва сарикасӣ аз ҳама зиёд, гуруҳи дуюм бо нишондиҳандаҳои миёна (Арманистон, Озарбойҷон, Беларус, Молдова ва Украина) ва гуруҳи сеюм бо нишондиҳандаҳои исбатан паст (Ўзбекистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Қирғизистон).

Аз рӯи таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвал дар кишварҳои ИДМ 286 миллион нафар аҳоли иқомат мекунад, ки ин 3,8 фоизи аҳолии ҷаҳон мебошад. Инчунин ҳудуди ин кишварҳо 16 фоизи ҳудуди ҷаҳониро ташкил медиҳад. Маҷмӯи даромади умумии кишварҳои ИДМ бошад 2,7 фоизи нишондиҳандаи ҷаҳонӣ ва аз рӯи паритети қобилияти харидорӣ тахминан 4,5 фоизи нишондиҳандаи ҷаҳониро (соли 2009 – 5 фоиз буд) ташкил медиҳад.

Суръати рушди иқтисодӣ дар байни кишварҳои иштирокчии ИДМ низ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар даҳсолаи охир дар солҳои 2009, 2014, 2020 бо сабабҳои омилҳои гуногуни бӯхронӣ суръат рушди иқтисодӣ дар аксарияти кишварҳо суст гардид. Аммо дар солҳои охир ва ба ҳисоби миёна дар Арманистон ва Тоҷикистон нисбатан баланд боқӣ мондааст, ки он дар сутуни охири ҷадвали боло мушоҳида карда мешавад.

Ба кишварҳои иштирокчии ИДМ қариб 30 фоизи захираҳои гази табиӣ ва ангишт, 20 фоизи нафт, 36 фоизи уран, 20 фоизи тилло, 13 фоизи заминҳои кишт рост меояд [7]. Аммо ин захираҳо байни кишварҳо нобаробар ҷойгир шудааст ва тафовутро дар имконияти кишварҳо ба вучуд меорад.

Инчунин сохтори иқтисодии кишварҳои иштирокчии ИДМ бо афзалияти соҳаҳои арзиши иловагӣ нисбатан паст боқӣ мемонад. Аз ҷадвали 2 дидан мумкин аст, ки дар сохтори ММД-и аксарияти кишварҳо соҳаи саноату сохтмон афзалият дошта бошад ҳам, бештар аз ҳисоби соҳаҳои истихроҷ ташаккул ёфтааст. Танҳо дар Ўзбекистон, Тоҷикистон ва Беларус ҳиссаи соҳаҳои коркард дар ММД-и ин кишварҳо мутаносибан дар давраи баррасишаванда (солҳои 2015-2023) ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Дар дигар кишварҳо чунин афзоиши назаррас дида намешавад ва ҳатто дар Қирғизистон 1,5 банди фоизӣ, Украина 3,7 ва Молдова 1,8 банди фоизӣ ҳиссаи соҳаи коркард дар ММД-и ин кишварҳо хоҳиш ёфтааст.

Бинобар чунин сохтори истеҳсоли молу хизматрасонӣ ҳиссаи кишварҳои ИДМ дар ММД-и ҷаҳонӣ кам шудааст.

Чадвали 2. Маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварҳои ИДМ ва нишондиҳандаҳои сохтори он

	Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, бо млрд. долл ИМА		Ҳиссаи кишоварзӣ дар ММД, %		Ҳиссаи саноату сохтмон дар ММД, %		Ҳиссаи соҳаи қорқард дар ММД, %		Ҳиссаи соҳаи хизматрасоӣ дар ММД, %	
	2015	2023	2015	2023	2015	2023	2015	2023	2015	2023
Арманистон	10,6	24,2	17,2	8,4	25,7	23,9	9,2	11,1	48,2	59,0
Озарбойҷон	53,1	72,4	6,2	5,5	44,9	46,6	5,0	5,8	40,0	39,1
Беларус	56,5	71,9	6,3	7,3	32,7	32,5	20,6	23,0	47,7	47,8
Қазоқистон	184,4	261,4	4,7	4,3	30,9	32,0	10,3	12,3	59,3	56,0
Қирғизистон	6,7	14,0	14,1	9,7	25,1	22,6	14,1	12,6	52,1	50,8
Молдова	7,8	16,5	12,8	7,6	21,1	17,4	10,0	8,2	53,3	61,1
Россия	1363,5	2021,4	3,9	3,3	29,8	30,6	12,4	12,4	56,1	56,9
Тоҷикистон	8,3	12,1	21,6	22,9	30,2	34,7	10,7	15,1	39,2	34,1
Туркменистон	35,8	59,9	9,3	11,6	54,3	40,6	-	-	36,4	47,8
Украина	91,0	178,8	12,1	7,4	21,7	18,8	11,9	8,2	51,2	61,3
Узбекистон	86,2	90,9	29,2	23,0	22,5	30,5	12,8	19,5	39,2	41,0

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси:

https://wdi.worldbank.org/table/4.2?_gl=1*xjnfk9*_gcl_au*MTY4NzAzMjA0NC4xNzIzODgyNTA3

Дар ҳолати аз ҷониби аксари кишварҳо ба соҳаи истихроҷ таъя намудани истеҳсоли арзиши иловашуда албатта майли содироти ин кишварҳо низ ба он мамлакатҳое, ки қобиляти харидории нисбатан калон доранд равона мегардад. Чунин ҳолат ба таъмини амнияти иқтисодӣ дар доираи ҳамгироии иқтисодии ИДМ мусоидат намекунад.

Аз давраи аввали соҳибистиклолӣ ҳамаи кишварҳои ИДМ баъди қанда шудани алоқаҳои истеҳсоли содироти ашёи хоми худро ба кишварҳои Ғарб ба роҳ монданд. Дар солҳои 2000-ум ғайр аз мамлакатҳои Беларус ва Молдова, ки зиёда аз 50 фоизи содироти худро ба мамлакатҳои ИДМ равона мекарданд, дар дигар мамлакатҳои иштирокчии ИДМ ин нишондиҳандаҳо ночиз буданд ва ҳанӯз низ кам мебошад. Вале дар сохтори кишварии воридот вазъият тамоман дигар мебошад. Ҳамин тавр дар соли 2000 Беларус 71 фоиз, Қазоқистон - 55, Қирғизистон - 54, Тоҷикистон - 83 ва Украина 58 фоизи воридоти худро аз мамлакатҳои иштирокчии ИДМ ба роҳ монда буданд. Сабаби асосӣ боқӣ мондани алоқаҳои қаблӣ дар харидории маҳсулоти муҳими стратегӣ барои таъмини эҳтиёҷоти бозори дохилии ин кишварҳои номбаршуда ба ҳисоб меравад.

Аз чадвали 3 дида мешавад, ки дар маҷмӯъ содироти кишварҳои иштирокчии ИДМ байни худ дар соли 2023 4,9 фоизро ташкил намудааст. Ин нишондиҳанда дар байни солҳои 2015-2023 аз 10 фоиз кам буд, яъне беш аз 90 фоизи содироти кишварҳои ИДМ ба кишварҳои ғайриштирокчии ин Иттиҳод равона мегардад.

Чадвали 3. Ҳиссаи содироти кишварҳои иштирокчии ИДМ дар ҳаҷми умумии содирот ба кишварҳои ҷаҳон ва иштирокчии Иттиҳод, бо фоиз

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Содироти кишварҳои иштирокчии ИДМ, ҳамагӣ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ба кишварҳои иштирокчии ИДМ	4,14	4,93	7,37	5,84	6,00	9,51	8,06	4,29	4,88

Ба кишварҳои иштирокчии ИДМ, аз ҷумла	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ба Беларус	1,91	7,27	1,55	2,01	1,79	12,63	16,51	5,92	1,92
Ба Қазоқистон	3,41	3,96	3,04	4,10	2,04	1,98	2,17	6,36	5,96
Ба Қирғизистон	1,25	0,85	0,05	0,35	0,23	0,14	0,34	0,29	3,59
Ба Молдова	0,09	0,08	0,02	0,04	0,26	0,29	0,07	1,14	0,62
Ба Россия	9,36	1,67	2,02	8,47	2,10	4,32	1,44	9,65	2,37
Ба Тоҷикистон	1,22	1,82	0,18	0,57	0,27	0,40	0,41	0,36	0,30
Ба Туркменистон	6,23	17,15	4,80	2,08	1,96	1,44	1,91	1,56	5,21
Ба Украина	4,46	6,69	38,00	31,54	28,90	27,03	25,28	21,89	7,18
Ба Узбекистон	2,1	0,52	0,4	0,82	2,4	1,77	1,9	2,84	2,8

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси: <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home>

Аз ҷадвали 3 дидан мумкин аст, ки содироти кишварҳои иштирокчии ИДМ асосан ба Россия рост меояд. Дар байни солҳои 2015-2023 ҳиссаи содироти кишварҳои дигари ИДМ ба Россия дар маҷмӯъ дар ҳаҷми умумии содирот ба кишварҳои иштирокчии ИДМ аз 50 фоиз зиёд (дар соли 2023 72,4 фоиз) буд. Украина мавқеи дуюм, Қазоқистон сеюмро ишғол намуда, солҳои охир Узбекистон ва Қирғизистон истеъмолкунандаи бештари маҳсулот аз кишварҳои иштирокчии ИДМ гардида истодаанд. Аммо ба Тоҷикистон ҳиссаи ночизи содирот аз кишварҳои ИДМ рост меояд (дар соли 2023 0,3 фоиз).

Аз таҳлил бармеояд, ки кишварҳои иштирокчии ИДМ бо ҳам аз ҷиҳати савдои беруна (бахусус содирот) алоқамандии нисбатан кам доранд. Инчунин аз ҷадвали 1 низ дида шуд, ки содироти Тоҷикистон ба бозорҳои ИДМ ба ғайр аз се кишвар дигар ночиз аст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар дохили ИДМ Иттифоқи иқтисодии АвруОсиё (ИИА) нисбатан бо ҳам алоқамандӣ доранд. Аммо ин ҳам барои ҳифзи манфиати ҳамаи иштирокчиёни ин Иттифоқ кофӣ нест.

Инчунин барои мисол дар соли 2019 харидори асосии молҳои содиротии кишварҳои узви ИИА Иттиҳоди Аврупо (52,4 фоиз аз ҳаҷми умумии содирот) мебошад. Дар байни кишварҳои Иттиҳоди Аврупо бештар интиқоли мол аз кишварҳои ИИА ба Нидерландия (10,9 фоиз), Олмон (7,6 фоиз), Италия (5,7 фоиз), Полша (3,9 фоиз) сурат мегирад. Инчунин 25,1 фоизи молҳои содиротӣ аз ИИА ба кишварҳои узви Ҳамкории иқтисодии Осиё ва Укёнуси Ором фурӯхта шудааст, ки аз он 12,5 фоиз ба Чин, 3,6 фоиз ба Кореяи Ҷанубӣ, 2,8 фоиз ба Ҷопон ва 2,4 фоиз ба ИМА рост меояд. Ба кишварҳои ИДМ 5 фоизи маҳсулоти содиротии ИИА рост меояд. Воридот ба кишварҳои ИИА бошад аз кишварҳои Ҳамкории иқтисодии Осиё ва Укёнуси Ором (42,2 фоиз аз ҳаҷми умумии воридоти мол) ва Иттиҳоди Аврупо (40,5 фоиз) сурат гирифтааст. Аз миёни кишварҳои аъзои Ҳамкории иқтисодии Осиё ва Укёнуси Ором, ҳаҷми бештар ба Чин (23,1 фоиз), ИМА (6 фоиз), Ҷопон (3,6 фоиз) ва Кореяи Ҷанубӣ (2,8 фоиз) рост меояд. Дар байни кишварҳои Иттиҳоди Аврупо воридот ба кишварҳои ИИА асосан аз Олмон (11,4 фоиз), Италия (4,6 фоиз), Фаронса (4,5 фоиз) назаррас аст [3, с.228-246].

Ҳамин гуна ҳолат дар соли 2021 боқӣ мондааст. Харидори асосии молҳои содиротии ИИА ҳанӯз Иттиҳоди Аврупо (41,9 фоиз) ва кишварҳои узви Ҳамкории иқтисодии Осиё ва Укёнуси Ором (28,4 фоиз) буданд.

Маълум аст, ки байни кишварҳои ИИА низ майли савдои хориҷӣ ба кишварҳои сеюм ба назар мерасад.

Дар соли 2022 дар сохтори воридоти кишварҳои ИИА берун аз Иттифоқ чунин гуруҳи молҳо афзалият доштанд: дар Россия 10,5 фоизро маҳсулоти озуқа ва кишоварзӣ, Қирғизистон - 32,3 фоизро маҳсулоти нассочӣ ва пойафзол, Қазоқистон – 8,6 фоизро

маҳсулоти озуқа ва кишоварзӣ, 7,6 фоизро маҳсулоти нассоҷӣ ва пойафзол, Беларус – 15 фоизро маҳсулоти озуқа ва кишоварзӣ, 7,6 фоизро металҳои гуногун ва Арманистон – 17,2 фоизро маҳсулоти озуқа ва кишоварзӣ, 9,4 фоизро маҳсулоти нассоҷӣ ва пойафзол асосан ташкил медиҳанд [6].

Нишондиҳандаҳои омории дар боло зикршуда пеш аз ҳама эҳтиёҷоти ин кишварҳоро инъикос намуда, барои кишварҳои ғайриузвӣ ин Иттифоқ бозори истеъмолии калон ба ҳисоб меравад.

Ҳиссаи асосии содироти кишварҳои ИИА ба молҳои миёнгоҳӣ, яъне ашёи хом ва нимҳом (84 фоиз) рост омада, молҳои истеъмолий ва ташаккулдиҳандаи сармоя мутаносибан 4 ва 2,4 фоизро ташкил медиҳанд. Дар воридоти ин кишварҳо бошад молҳои миёнгоҳӣ 41,5 фоиз, истеъмолий 31,4 фоиз ва табиноти сармоягузорӣ 22,2 фоиз ҳисса доранд [6].

Аз рақамҳои таҳлилий бармояд, ки иқтисодии кишварҳои узвӣ ИИА ба таври кофӣ истифода нашуда, мавқеи онҳо дар бозори ҷаҳонӣ ҳамчун содироткунадагони ашёи хом (молҳои миёнгоҳӣ) ташаккул ёфтааст. Мутахассисон ин вазъро аз нуктаи назари норасоии асъори хоричӣ дар ин кишварҳо ҳамчун хислати хос нишон додаанд. Барои ба осони дастрасӣ пайдо намудан ба асъори хоричӣ ин кишварҳо ашёи хоми худро содирот менамоянд. Ин хислат нерӯи содиротии ин кишварҳоро дар ҳолати статикӣ муайян менамояд, ки бо нерӯи табино захиравии онҳо тавъам аст [5, с.58-60].

Бо вучуди ин ҳулоса кардан мумкин аст, ки кишварҳои иштирокчиҳои ИДМ, бахусус кишварҳои узвӣ ИИА иқтисодии худро ба таври пурра истифода накардаанд. Чунин ҳолат иқтисодии марказшитобии ҳамгироии иқтисодии минтақавии онҳоро заиф мегардонад ва бинобар ин суръати ҳамгироӣ суст ба роҳ монда шудааст. Ин албатта ба манфиати кишварҳои ҳамгирошуда истода нест.

Дар чунин ҳолат шомилшавии Тоҷикистон ба Иттифоқи иқтисодии АвруОсиё таҳлили амиқи поймаду бурди кишварро ан нуктаи назари амнияти иқтисодӣ тақозо менамояд.

Дар таҳқиқоти мутахассисон дар мисоли ҳамгироии иқтисодии минтақавии Иттифоқи иқтисодии АвруОсиё якҷанд хавфҳои шомилшавии Тоҷикистон ба ин иттифоқ шарҳ дода шудаанд, ки чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

- хавфҳои сиёсати савдо, ки дар фарқияти байни тарифи гумрукӣ барои воридот (дар Тоҷикистон 8 фоиз ва ИИА 9,45 фоиз) асос ёфта, эҳтимолияти баланд шудани сатҳи таваррум вучуд дорад;

- равияи гуногун дар танзими ғайритарифӣ вучуд дошта, молҳои воридотӣ аз дигар кишварҳои ғайриштирокчиҳои ИИА (Чин, Туркия ва ғайра) қиммат мешаванд;

- хавфи афзоиши муҳочирати меҳнатии беруна ва норасоии қувваи корӣ дар дохили кишвар, ки ба вобастагии иқтисодии Тоҷикистон оварда мерасонад;

- номутобикатии қонунгузориҳои Тоҷикистон бо қонунгузориҳои унификатсияшудаи кишварҳои узвӣ ИИА дар давраи аввали шомилшавӣ мушкилиҳо эҷод мекунад;

- хавфи зиёд шудани қараёни молҳои ғайриқонунӣ ва қочоқ ба кишварҳои ИИА аз Тоҷикистон вучуд дорад [2].

Ҳамзамон дар таҳқиқоти номбурда паҳлуҳои мусбати шомилшавии Тоҷикистонро аз рӯи воридоти сармояи мустақим, ташкили ҷойҳои нави корӣ, мутавозинӣ байни муҳочирати меҳнатии беруна ва ҷойҳои кории дохилӣ, дар маҷмӯъ бурди иқтисодӣ дар сатҳи 3,5 банди фоизӣ дар як солро ташкил медиҳад [1].

Олимони ватанӣ қайд менамоянд, ки баҳодиҳии шомилшавии Тоҷикистон ба ИИА гуногун мебошад. Ҳамзамон, дар умум хавфҳои зеринро дар асоси таҷрибаи кишварҳои номбар кардан мумкин аст [4, с.75-77]:

- аз даст додани қобилияти пешбурди сиёсати мустақили иқтисодӣ, пулиро қарзӣ, тарифию гумрукӣ, ғайритарифӣ ва нақлиётву энергетикӣ;

- хавфи паст шудани рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшавандаи кишвар дар бозори ИИА;

- хавфи фирори қувваи кории баландихтисос ва мутахассисон;

- зарурати ҷаброни фарқият дар меъёри бочҳои гумрукӣ бо кишварҳои узви Созмони умумичаҳонии савдо бо сабаби тағйири меъёрҳои он дар доираи узвият ба ИИА;

- аз байн бурдани имтиёзҳои гумрукию андозие, ки барои ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ дар Тоҷикистон равона шуда буданд ва тағйирёбии афзалияти сармоягузорӣ дар кишвар, ки ба манфиат мувофиқ нест;

- эҳтимолияти кам шудани қисми даромади бучети давлатии Тоҷикистон бо сабаби амал кардани сиёсати ягонаи тарифӣ ва муносибатҳои байнибучетӣ дар доираи ИИА.

Ин ва дигар пайомадҳо ё хавфҳои эҳтимоли барои шомилшавии Тоҷикистон ба ИИА ба гурӯҳи далелҳои бурди кишвар аз иштирок дар он муқобил гузошта мешаванд ва ба ақидаи олимони паҳлуҳои мусбат афзалиятдоранд.

Аммо бояд таъкид намуд, ки дар раванди амалишавии ҳамгироӣ, ки тайи 30 сол дар доираи ИДМ амал мекунад, ҳанӯз конвергенсияи иқтисодӣ байни кишварҳои иштирокчии он ба даст оварда нашудааст. Пас дар ҳоле, ки кишварҳои узви ИАА ҳамзамон иштирокчии ИДМ мебошанд, мо метавонем аз натиҷаи ҳамгироии ин иттиҳод хулоса низ барорем.

Дар баробари ин набояд сарфи назар кард, ки дар шароити таҳримҳои иқтисодӣ байни кишварҳои абаркудрат шарикӣ тичоратию саноатӣ бо Россия, Беларус ва дигар кишварҳо пайомадҳои манфӣ дошта метавонанд.

Хавфи таҳримҳо ба он оварда мерасонад, ки Тоҷикистон дар доираи ҳамгироӣ бо кишварҳои ИДМ ва ИИА ба мушкилӣ дучор гардида метавонад.

Умуман арзёбии нишондиҳандаҳои робитаи иқтисодии Тоҷикистон дар доираи иштироки кишвар дар гурӯҳи ҳамгироии минтақавӣ ва имкониятҳои он нишон медиҳад, ки ҳанӯз сатҳи хавфҳо аз нуктаи назари ҳифзи манфиатҳои миллӣ баланд боқӣ мемонанд.

Хавфҳои баланд дар самти ҳамгироии бозорҳо, ба назар нарасидани конвергенсияи иқтисодӣ, боқӣ мондани вобастагӣ аз муҳочирати меҳнатӣ ва интиқоли маблағҳои онҳо, ҳаракати сусти сармоя, технология, фарқияти зиёд дар сатҳи даромад ва арзиши сармоя ва дигар самтҳо ба назар мерасанд.

Бинобар ин барои Тоҷикистон дар иштирок дар гурӯҳҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ доктринаи амнияти иқтисодӣ бояд дар мадди аввал гузошта шавад.

Адабиёти истифодашуда.

1. Доклад ЦИИ ЕАБР «Оценка экономического эффекта присоединения Таджикистана к ТС и ЕЭП» https://eabr.org/upload/iblock/65f/ebd_centre_doklad_14_rus_1.df

2. Потенциальные выгоды и издержки от вступления Республики Таджикистан в ЕАЭС. Центр Интеграционных Исследований Евразийского банка развития (ЕАБР). – Санкт-Петербург, апрель 2019. – С.11-12. / https://eabr.org/upload/iblock/8f7/EABR_TJ_04_2019.pdf

3. Саидмуродов Л.Х. Республика Таджикистан в системе современных мирохозяйственных связей: модель малой открытой экономики. - Душанбе, МН «Дониш», 2022. – 414с. (С.228-246).

4. Саидмуродов Л.Х. ЕАЭС и Таджикистан: доктринальная оценка рисков и возможностей/ В Книге: Актуальные вопросы развития региональной экономики. Коллективная монография/Под общ.ред. Х.А.Одинаева. – Душанбе: «ЭР-граф», 2023. – 344с. (С.75-77).

5. Солехзода А.А. Вопросы наращивания интеграционного потенциала стран Центральной Азии// Евразийский юридический журнал. - 2016. - № 1 (92). - С. 58-60.

6. Статистика Евразийского экономического союза. Аналитический обзор. 05 августа 2022 года. / https://eec.eaeunion.org/upload/files/dep_stat/tradestat/analytics/Analytics_E_202112_180.pdf

7. Стратегия рушди иқтисодии Иттиҳоди давлатҳои мустақил барои давраи то соли 2030. Қарори Шӯрои Раисони ҳукуматҳои ИДМ аз 29 майи соли 2020// <https://cis.minsk.by/reestr2/doc/6229#text>

8. <https://cis.minsk.by/reestr2/#text>

9. <https://e-cis.info/page/3545/>
10. <https://e-cis.info/page/3545/87997/>
11. <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home>
12. https://wdi.worldbank.org/table/4.2?_gl=1*xjnfk9*_gcl_au*MTY4NzAzMjA0NC4xNzIzODgyNTA3
13. <https://wdi.worldbank.org/table/WV.1>

Саидмуродзода Л.Х.
Ўразода К.К.

ОЦЕНКА УЧАСТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СОДРУЖЕСТВЕ НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ: ПРИОРИТЕТНОСТЬ ДОКТРИНЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Институт экономики и демографии НАНТ

В данной статье анализируются процесс экономической интеграции Содружества Независимых Государств, различия в показателях экономического и социального развития, динамика взаимной торговли, ее товарная и географическая структура и другие показатели. Анализ документов, принятых странами-участницами СНГ и другими рассмотренными организациями, показал, что, за исключением политической и военной безопасности, вопросы экономической и социальной безопасности, финансовой, продовольственной безопасности и защиты интересов стран-участниц и интеграционной группы, в целом, придавалось мало значения.

Анализ статистических показателей показывает, что в интеграционный процесс постсоветского пространства вовлечены страны, отличающиеся друг от друга по экономическому потенциалу и структуре, природным и капитальным ресурсам, тенденциям развития и ряду других показателей.

Установлено, что тенденция экспорта стран-участниц СНГ, а также Евразийского экономического союза с целью получения иностранной валюты направлена в основном в страны, не входящие в интеграционную группировку, а ее структура состоит преимущественно из сырьевых ресурсов и промежуточных товаров. Экономическая структура стран-участниц СНГ и ЕАЭС сохраняется с преимуществом отраслей с относительно низкой добавленной стоимостью.

На основе данного исследования рассмотрены риски участия Таджикистана в экономических интеграционных объединениях с точки зрения экономической безопасности. Сделан вывод, что в рамках участия страны в региональной экономической интеграции и развития самого этого процесса приоритет должен быть отдан доктрине экономической безопасности.

Ключевые слова: *региональная экономическая интеграция, Содружество Независимых Государств, Евразийский экономический союз, экономическая безопасность, доктрина, внешняя торговля, взаимная торговля, структура внешней торговли, структура ВВП, экономическое развитие, экономическая конвергенция, экономический риск.*

Saidmurodzoda L.H.
Jurazoda K.K.

ASSESSMENT OF THE PARTICIPATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES: PRIORITY OF THE DOCTRINE OF ECONOMIC SECURITY

This article analyzes the process of economic integration of the Commonwealth of Independent States, differences in indicators of economic and social development, the dynamics of mutual trade, its commodity and geographical structure and other indicators. An analysis of the documents adopted by the CIS member states and other considered organizations showed that, with the exception of political and military security, issues of economic and social security, financial, food security and protection of the interests of the participating countries and the integration group, in general, were given little importance.

The analysis of statistical indicators shows that the integration process of the post-Soviet space involves countries that differ from each other in economic potential and structure, natural and capital resources, development trends and a number of other indicators.

It has been established that the export trend of the CIS member states, as well as the Eurasian Economic Union in order to obtain foreign currency, is directed mainly to countries that are not part of the integration grouping, and its structure consists mainly of raw materials and intermediate goods. The economic structure of the CIS and EAEU member states is preserved with the advantage of industries with relatively low added value.

On the basis of this study, the risks of Tajikistan's participation in economic integration associations from the point of view of economic security are considered. It was concluded that within the framework of the country's participation in regional economic integration and the development of this process itself, priority should be given to the doctrine of economic security.

Key words: *regional economic integration, Commonwealth of Independent States, Eurasian Economic Union, economic security, doctrine, foreign trade, mutual trade, foreign trade structure, GDP structure, economic development, economic convergence, economic risk.*

Маълумот оид ба муаллифон:

Саидмуродзода Лутфулло Ҳабибулло – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ, узви пайвастаи Академияи муҳандисии Тоҷикистон, мудирӣ шуъбаи таҳқиқоти муқоисавии иқтисодии Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, суроғаи электронӣ: lsaidmuradov@rambler.ru

Қўразода Кабир Каричон – унвонҷӯи Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, суроғаи электронӣ: kabirjon@gmail.com

**ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА***Филиал НИТУ МИСИС в г. Душанбе*

В статье представлен анализ современной практики регулирования и поддержки развития социального предпринимательства на примере зарубежных стран. В работе установлено, что социальное предпринимательство стало глобальным трендом и его развитию уделяется особое внимание. В западных странах с целью продвижения общественно полезной выгоды создаются коммерческие организации и социально направленные корпорации, которые вовлекая уязвимые группы населения создают и преумножают экономическую выгоду. В соседних странах региона (Россия, Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан) также активно продвигаются реформы в области развития законодательства и институционализации поддержки социального предпринимательства, что приносит значительный эффект в создание субъектов социального предпринимательства содействуя занятости уязвимых групп населения. Данный опыт поможет развить социальное предпринимательство и в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, опыт зарубежных стран, регулирование, поддержка.

Повышение уровня занятости среди уязвимых групп населения является одним из приоритетных направлений реализации социальной политики Правительства Республики Таджикистан. Реализуется комплексный план действий, включающий вопросы совершенствования нормативно-правового поля, развитие институциональных и организационно-экономических механизмов поддержки и развития занятости слоев населения, находящиеся в уязвимом положении. Отдельное внимание в этом направлении уделяется вопросам развития социального предпринимательства. Социальное предпринимательство начинает выступать важной формой занятости уязвимых групп населения предоставляя условия для их включения в экономическую деятельность.

Вопросы поддержки и развития социального предпринимательства рассматриваются на стыке регулирования политик социальной защиты и содействия занятости населения, в том числе путем вовлечения в предпринимательскую деятельность. Среди основных нормативно-правовых, стратегических и программных документов содействующие регулированию формирования социального предпринимательства следует выделить:

- Стратегия развития социальной защиты населения Республики Таджикистан на период до 2040 года, утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29.11.2022 г., № 577;
- Закон Республики Таджикистан «О содействии занятости населения», от 01.08.2003, № 44;
- Закон Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства» от 26.07.2014 г., № 1107;
- Государственная программа содействия занятости населения Республики Таджикистан на 2023-2027 гг., утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 28.03.2023 г., № 135;
- Концепция развития продуктивной занятости в Республике Таджикистан на период до 2040 года, утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 28.05.2022 г., № 263, и пр.

Данные правовые и программные документы в целом формируют основные направления содействия занятости социально уязвимых групп населения. Однако четкого

закрепления понятия социального предпринимательства в законодательстве пока еще нет. Необходимо отметить, что в настоящее время разработан Проект Закона Республики Таджикистан «О социальном предпринимательстве», который должен на законодательном уровне закрепить понятие данного феномена и определить направления её регулирования и поддержки развития.

Очень важно в данном направлении рассмотреть опыт соседних стран в поддержке и развитии социального предпринимательства для того, чтоб сформировать общее представление о том, как в условиях Республики Таджикистан можно будет развивать это направление в дальнейшем.

С 2018 года по настоящее время в соседних странах региона и международной практике произошли значительные реформы в области развития законодательных основ и институционализации СП что может быть полезно для условий Республики Таджикистан.

Как показывает опыт зарубежных стран социальное предпринимательство (СП) стало глобальным трендом. Для продвижения идеи СП разрабатываются новые инициативы, концепции и организационные формы [12]. Основная идея СП заключается в решении социальных проблем через предпринимательскую деятельность. Так, например, социальное предпринимательство в США представляет собой такой вид социально-экономической деятельности, который реализуется как коммерческими, так и некоммерческими организациями. Результатом деятельности данных организаций является создание социального продукта [15].

В США социальные предприятия, организованные на базе коммерческой деятельности, подразделяются на следующие виды (рис.1):

- Общества с ограниченными ответственностями (LLC) включая:
  - L3C – низкоприбыльные компании с ограниченной ответственностью;
  - BLLC - компании с ограниченной ответственностью, приносящие общественную выгоду «Benefit».
- Корпорации (Corporation), которые представлены двумя видами деятельности как:
  - Корпорации, приносящие общественную пользу (Benefit Corporation);
  - Социально направленные корпорации, имеющие цель решения социальных проблем общества (Social Purpose Corporation).
- Партнерства с ограниченной ответственностью (Limited Partnership)

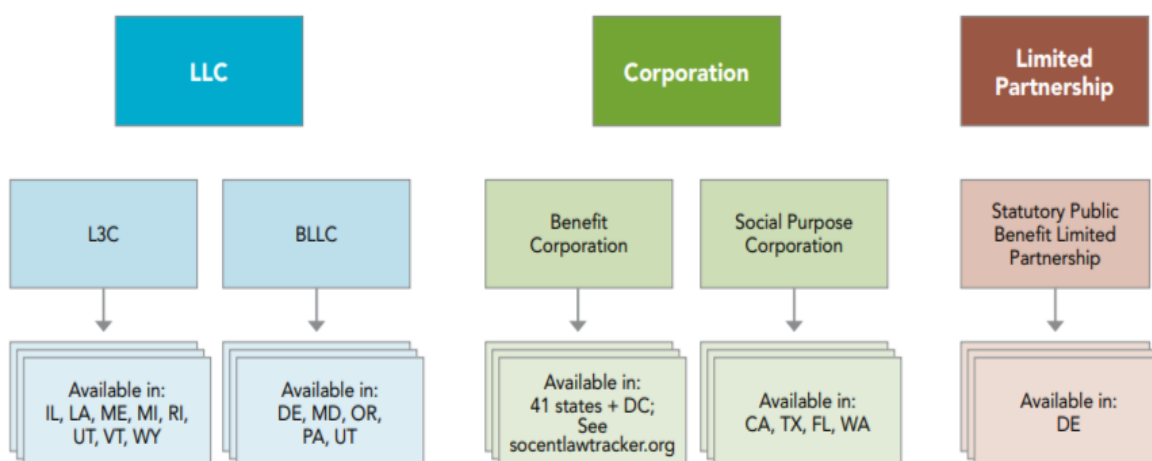

Рисунок 1. – Виды социальных предприятий в США.

Источник: [16]

L3C представляет собой гибридную структуру, коммерческого или некоммерческой организаций. BLLC создаётся для компаний с ограниченной

ответственностью, которые продвигают корпоративную социальную ответственность при распределении прибыли. К основным признакам социальной корпорации относится общественно полезная деятельность, высокой ответственности в интересах общества, а не только акционеров, для принесения социальной выгоды.

В Европейском Союзе данная инициатива также продвигается активно. В 2021 году Европейская Комиссия разработала и представила «План действий в области социальной экономики» [13], который определяет конкретные задачи на пути социализации экономики.

Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) в марте 2023 года опубликовала руководство по правовым основам социальной и солидарной экономики [14], которое направлено на формирование современной корпоративной социально-направленной культуры на основе поддержки и развития таких форм деятельности как социальные предприятия, чтоб обеспечить поддержку экономической деятельности, ориентированной на общественное благосостояние, и социальных инноваций.

Как можно видеть концепция развития СП в США и ЕС представлена через продвижение форм «социальных предприятий» на основе коммерческих предприятий с разной долей социальной ответственности перед самой компанией или обществом. Для условий Республики Таджикистан помимо коммерческих организаций важна еще роль общественных организаций, которые вносят весомый вклад в социальную и экономическую инклюзию уязвимых групп населения. Следовательно, изучение опыта передовых развитых стран интересно для понимания современных трендов развития СП, однако использовать данный опыт применительно к контексту Республики Таджикистан ввиду значительного разрыва в социально-экономическом развитии между странами будет сложно. В зависимости от этого, мы сделали попытку более акцентироваться на опыте соседних стран региона, которые более близки к контексту нашей страны.

Так в Российской Федерации в 2019 году в Федеральный Закон «О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации» от 24 июля 2007 года № 209-ФЗ были внесены понятия «социальное предпринимательство» и «социальное предприятие», его статус и условия [10].

В 2021 году Правительство Республики Казахстан внесло существенные изменения и дополнения в законодательные акты с целью регулирования и поддержки развития социального предпринимательства. В частности, в Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК была включена отдельная глава, посвященная социальному предпринимательству (СП) с закреплением определения СП, субъектов, основных задач, категорий СП и требования по ведению реестра субъектов СП. Отдельные дополнения и изменения по регулированию деятельности СП и её поддержке включены в Земельный кодекс, Бюджетный кодекс, Закон о местном государственном управлении и самоуправлении и в Закон о государственном имуществе в Республике Казахстан [3].

В Кыргызской Республике пока на законодательном уровне нет закрепленного понятия социального предпринимательства. Закон Кыргызской Республики «О государственной поддержке малого предпринимательства» от 25 мая 2007 года № 73, в рамках государственных и территориальных программ поддержки и развития малого предпринимательства регулирует занятость уязвимых групп населения [2].

В Республике Узбекистан в Проект Закона «О социальном предпринимательстве», внесено определение социального предпринимательства [8]. В настоящее время вопросы вовлечения уязвимых групп населения (УГН) в предпринимательскую деятельность регулируются Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 05.09.2023 г. № 450 «О дополнительных мерах по поддержке отдельных социально нуждающихся категорий населения и содействию их трудоустройству» [5].

Для того чтоб понять сущность понятия СП, используемое в современном законодательстве соседних стран, обратимся к следующему сравнению (таб. 1).

Таблица 1. – Сравнение понятий социального предпринимательства применяемые в законодательстве соседних стран

Страна (источник)	Определение
Российская Федерация (Федеральный Закон РФ №209 «О МСП в РФ»);	«Социальное предпринимательство это деятельность малых и средних предприятий, которая направлена на достижение общественно полезных целей и способствует решению социальных проблем граждан и общества» [11].
Республика Казахстан (Предпринимательский кодекс Республики Казахстан, от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК.)	«Социальным предпринимательством является предпринимательская деятельность, способствующая решению социальных проблем граждан и общества» [6].
Республика Узбекистан (проект Закона «О социальном предпринимательстве»)	«Социальное предпринимательство – это бизнес с преимущественно социальными целями, доходы от которого преимущественно реинвестируются для продвижения главной цели бизнеса или в общество, и не будет стремиться максимизировать прибыль для акционеров и владельцев предприятия» [8].

Источник: составлено автором

Основной задачей СП является содействие достижению общественно полезных целей общества УГН через занятость.

В соседних странах используется практически единый подход характеристики СП. Социальным предпринимательством следует считать данный вид деятельности, у которого доля работников из категории уязвимых составляет не менее 50% и есть отчисления с фонда заработной платы в аналогичной пропорции.

Отличительная особенность СП от предпринимательской и благотворительной деятельности представлена на рис. 2.

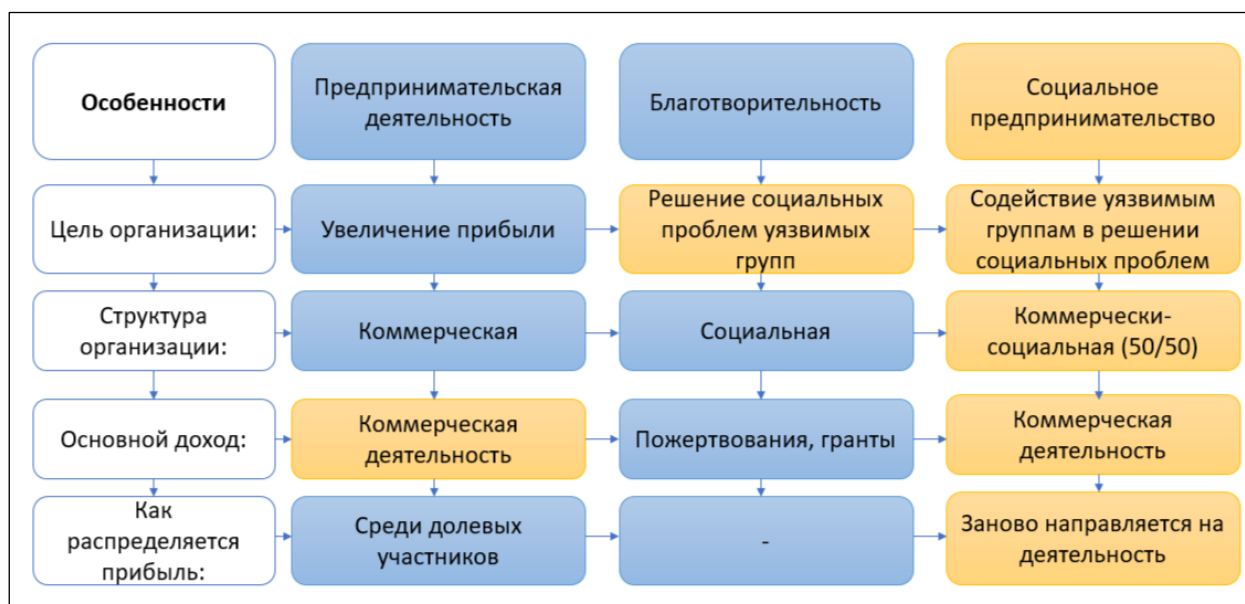

Рисунок 2. - Отличительная особенность СП от других видов деятельности

Источник: составлено автором

Анализ показывает, что СП возникает на стыке социальной ответственности и предпринимательской деятельности, когда основная (не менее 50%) деятельность организации связана с решением проблем уязвимых групп населения с повторным направлением (реинвестированием) части доходов (не менее 50%) на социальную деятельность.

В зависимости от основных принципов деятельности в соседних странах к СП относятся субъекты хозяйственной деятельности, которые способствуют занятости уязвимых групп населения (УГН).

Также следует различать вид деятельности социально ответственного бизнеса от социального предпринимательства (рис. 3).

Социально ответственный бизнес часто направляет (незначительную) часть прибыли, а не всю прибыль компании (как СП) на цели содействия в решении социальных проблем. Выделение средств в рамках социальной ответственности зависит от характера, частоты, целей и форм поддержки:

- в форме материальной «продукты питания, одежда, необходимые принадлежности», денежной помощи, или инвестирования;
- помощь оказывается раз в месяц, квартал, полугодие или год;
- характер помощи и охват уязвимых может быть не постоянен.

Рисунок 3. - Цель корпоративной социальной ответственности и благотворительности в бизнесе

Источник: разработано автором

- социальная ответственность бизнеса часто имеет цель поднять имидж компании в обществе, получить кредит доверия государства, получить льготы в налогообложении и пр., но с целью большего получения прибыли в будущем.
- сами уязвимые в компании часто не заняты – не работают и прибыль между ними не перераспределяется.

Таким образом анализ понятия социального предпринимательства и его трактовок в современном законодательстве стран региона позволил выявить сущность, характеристики и основные реформы в данной области.

К основным направлениям социально-экономического воздействия СП можно отнести следующее (рис. 4).

Как видно СП решает целый ряд задач от занятости до социальной инклюзии общества. Рассмотрим некоторые результаты развития СП на примере соседних стран.

Рисунок 4. – Социально-экономическая роль социального предпринимательства
 Источник: разработано автором

Так по данным Национального центра поддержки малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации по итогам 2022 года 4156 предпринимателей получили гранты на 1,9 миллиарда рублей, из них 2270 — это социальные предприниматели. В 2023 году на гранты было направлено 2,5 миллиарда рублей. Эта финансовая поддержка однозначно направлена на развитие СП как института социально-экономической инклюзии уязвимых групп населения (УГН). Проанализируем состояние деятельности СП в РФ (рис. 5).

Согласно данным, представленным на рис. 5, в настоящее время в России активно функционируют СП. Ведущим по числу СП среди представленной выборки из Единого реестра субъектов МСП в данном сравнении является Республика Башкортостан и г. Москва, где зарегистрировано 618 ед. и 361 ед. СП соответственно.

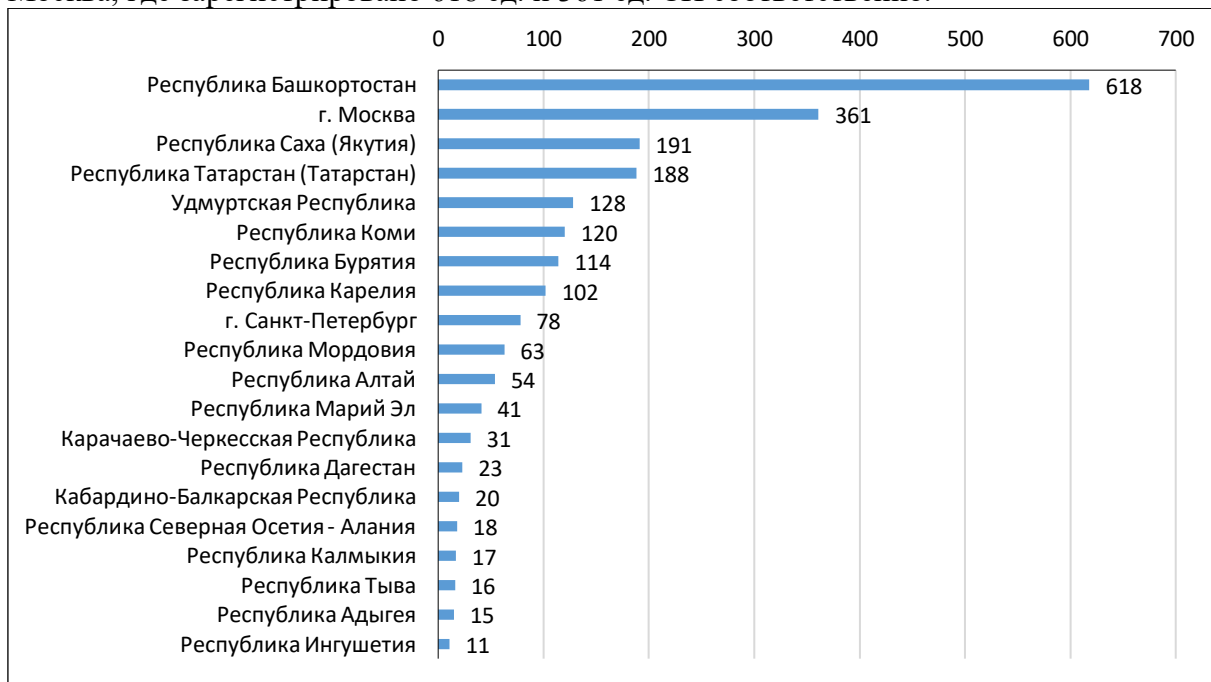

Рисунок 5. – Часть выборки по количеству зарегистрированных субъектов социального предпринимательства в России на февраль 2024 г. (ед.) [1]

В северных регионах страны как Республика Саха, Удмуртская Республика и Коми также наблюдается значительное количество зарегистрированных СП, что свидетельствует о результативности политики государственной поддержки в области выдачи грантов на развитие СП в северных (арктических регионах) на сумму до 1 млн. рублей.

Очевидно, что рост количества СП приводит и к росту занятости уязвимых групп населения (рис. 6).

Анализ уровня участия инвалидов в составе рабочей силы свидетельствует о поступательном росте данного показателя за последние годы в Российской Федерации. Так, если в 2017 году всего 10,1% инвалидов было представлено в составе рабочей силы, то к 2022 году данный показатель вырос на 1,6% и составил 11,7%. В деятельности СП помимо восстановления трудоспособности инвалидов важное внимание также уделяется и их занятости. Прирост доли трудоспособных инвалидов способствовало и росту уровня занятости среди инвалидов. Данный показатель вырос с 8,1% в 2017 году до 10,1% в 2022 году, что является достаточно высоким показателем в области содействия занятости лиц с ограниченными возможностями.

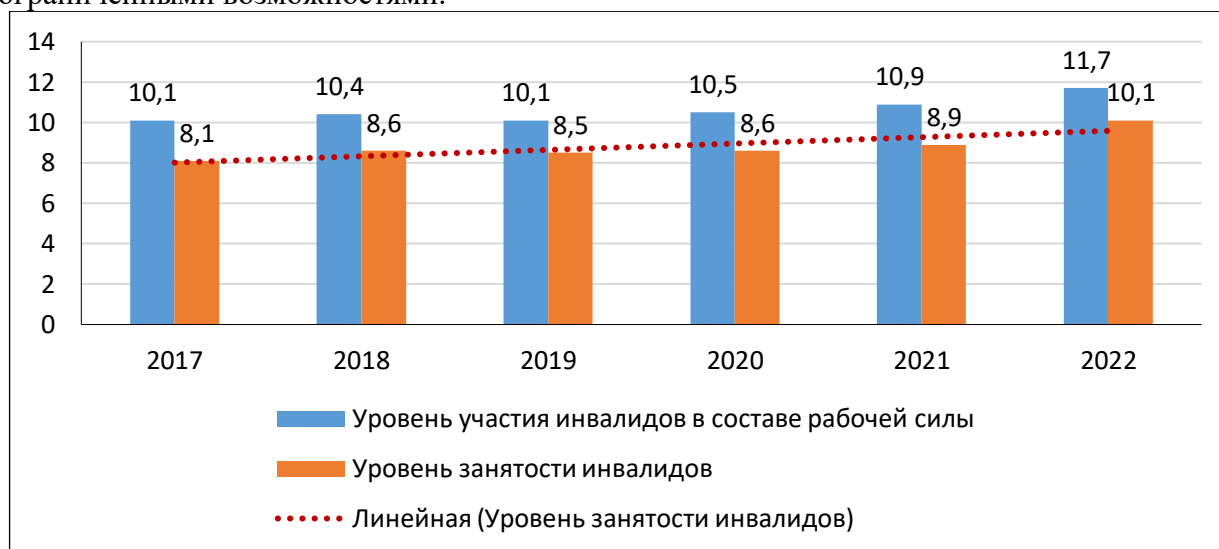

Рисунок 6. – Уровень участия инвалидов в составе рабочей силы и уровень занятости инвалидов в России за 2017-2022 гг. (%) [4]

Другим не менее важным показателем экономического влияния развития МСП и социального предпринимательства, в частности, следует считать значительное увеличение доли занятости среди инвалидов 1 и 2 групп (рис. 7).

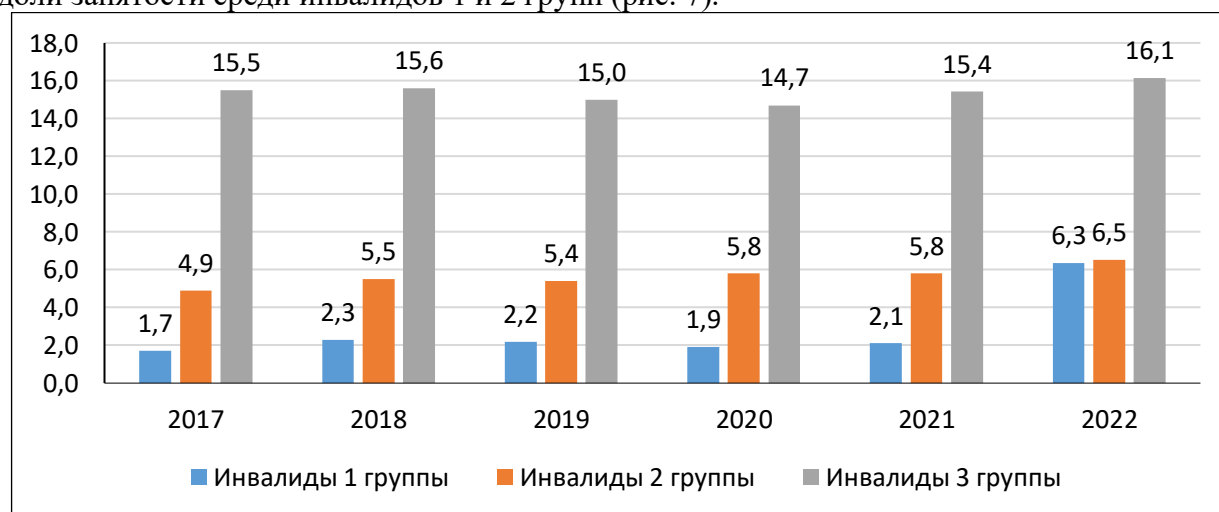

Рисунок 7. – Уровень занятости инвалидов 1, 2 и 3 группы в России за 2017-2022 гг. (%) [4]

Общеизвестно, что инвалидность 1-й и часто 2-й группы является показателем нетрудоспособности человека. Однако представленная динамика свидетельствует о том, что ввиду социальной направленности деятельности СП при значительном объеме реинвестировании полученных доходов в социальное благополучие участников предпринимательской деятельности из числа УГН приносит хороший результат. Так согласно статистическим данным в 2017 году в России всего 1,7% инвалидов 1-й группы было занято в экономике, тогда как в 2022 году данный показатель составил 6,3%, что на 4,6% больше 2017 года. Наблюдается и значительный прирост доли занятых среди инвалидов 2-й группы с 4,9% в 2017 г. до 6,5% в 2022 г. Это всё следует считать важным результатом социально-экономической инклюзии СП.

Благодаря принятым мерам по развитию законодательства и институционализации поддержки СП, в Казахстане также наблюдается значительный прогресс в развитии субъектов СП. Так за последние 3 года количество СП согласно данным реестра субъектов СП выросло в 2,3 раз и составило в 2024 году 166 ед. (рис. 8).

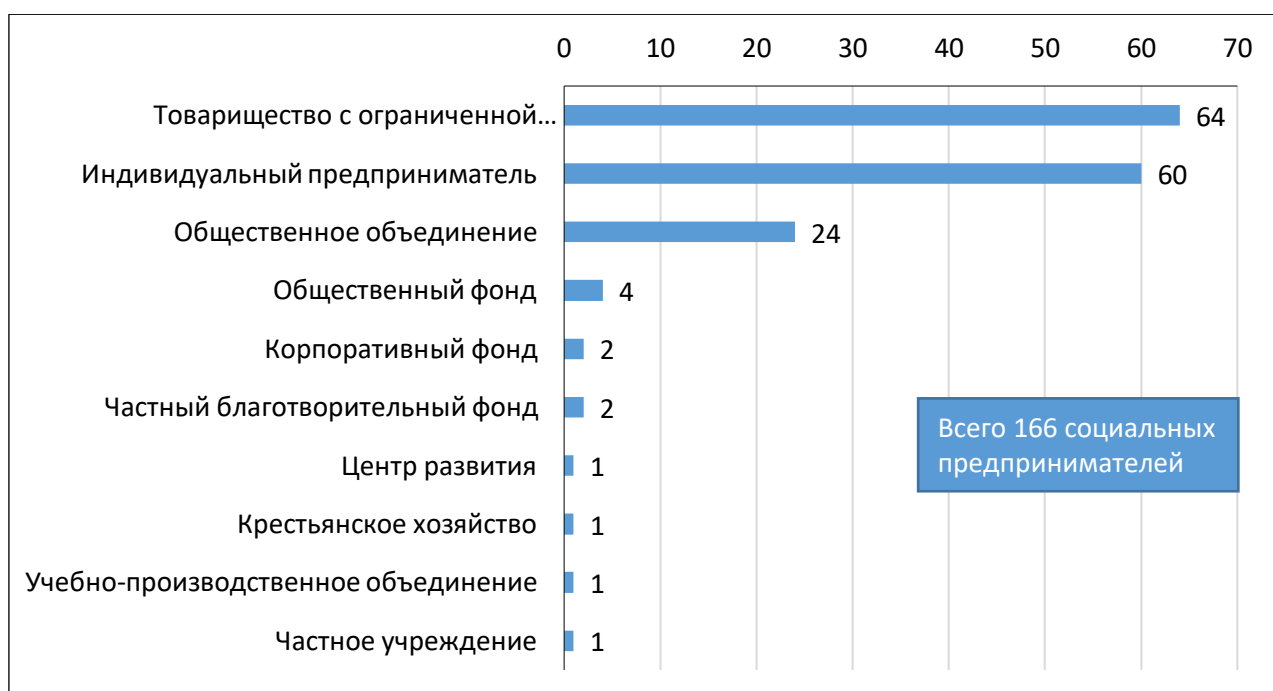

Рисунок 8. – Количество социальных предпринимателей по категориям в Казахстане, на февраль 2024 г. (ед.) [9]

Из 166 единиц субъектов СП, функционирующих в Казахстане значительная доля из них зарегистрированы как товарищества с ограниченной ответственностью (64 ед., 38,5%), индивидуальные предприниматели (60 ед., 36,14%) и общественные объединения (24 ед., 14,4%). Очевидно, что благоприятная законодательная среда и стимулирующая поддержка государства способствует вовлечению в деятельность социального предпринимательства и другие формы хозяйствования как общественные и корпоративные фонды, центры развития, учебные производственные объединения и даже крестьянские хозяйства.

Информация о доле социальных предприятий по видам экономической деятельности представлен на рисунке 9.

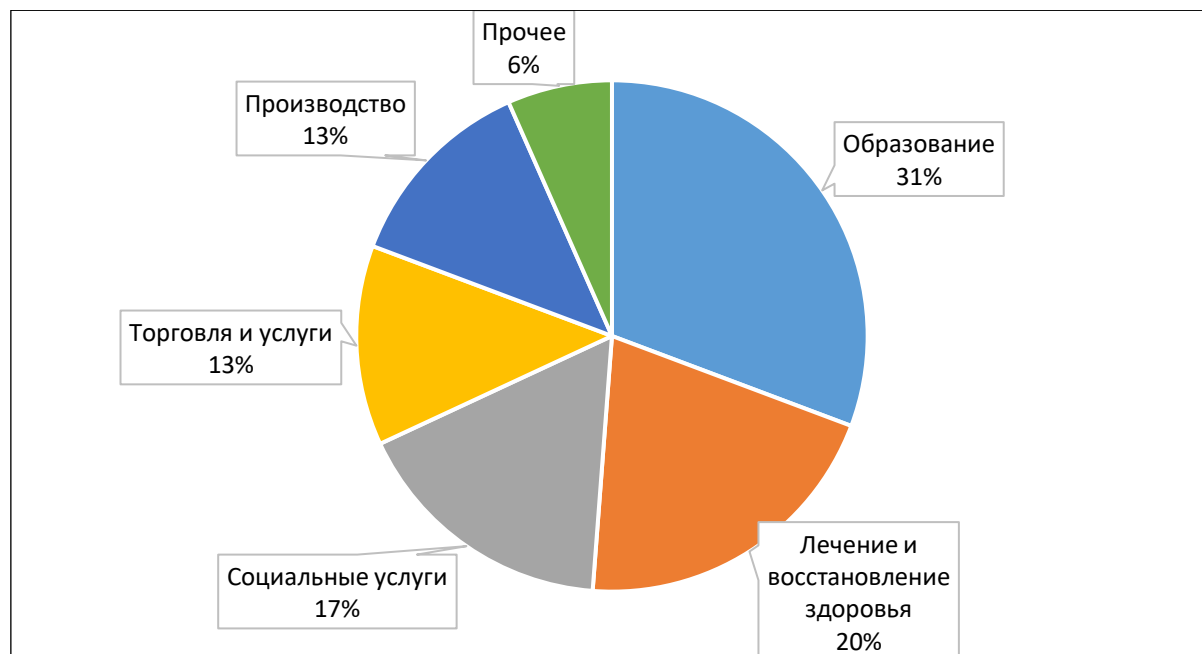

Рисунок 9. – Доля социальных предпринимателей по видам экономической деятельности в Казахстане, на февраль 2024 гг. (%) [9]

Основываясь на представленных данных можно полагать что СП более адаптивны прежде всего в таких социальных сферах как образование, лечение, восстановление здоровья и предоставление социальных услуг. Но несмотря на это СП также способствует вовлечению уязвимых групп населения в производственную, коммерческую и консультативную деятельность, что является важным показателем экономической инклюзии УГН как следствия поддержки и развития социального предпринимательства.

В целом как показывает практика соседних стран поддержка и развития СП считается важным приоритетным направлением государственной политики, что вносит существенный вклад в развитие социально-экономической устойчивости уровня жизни УГН.

Литература:

1. Единый реестр субъектов малого и среднего предпринимательства России. URL: <https://rmsp.nalog.ru/search.html>
2. Закон Кыргызской Республики «О государственной поддержке малого предпринимательства», от 25 мая 2007 года № 73, в послед. ред. от 10 мая 2017 года № 79. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-3552/edition/802663/ru>
3. Закон Республики Казахстан от 24.06.2021 г., №52-VII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам предпринимательства, социального предпринимательства и обязательного социального медицинского страхования». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000052>
4. Показатели занятости и безработицы лиц, имеющих инвалидность. URL: <https://rosstat.gov.ru/folder/13964>
5. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 05.09.2023 г. № 450 «О дополнительных мерах по поддержке отдельных социально нуждающихся категорий населения и содействию их трудоустройству». URL: <https://lex.uz/ru/docs/6595346?otherlang=3>
6. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан, от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК

7. Проект Закона «О социальном предпринимательстве» Республики Узбекистан. URL: <https://asoslik.uz/qonun>
8. Проект Закона Республики Узбекистан «О социальном предпринимательстве», вынесенный на общественное обсуждение, 29.01.2021 г. URL: <https://oldparliament.gov.uz/ru/laws/discussed/33502/>
9. Реестр субъектов социального предпринимательства Республики Казахстан. URL: <https://rchl.govtec.kz/ru/rssp>
10. Федеральный закон от 26.07.2019 г., №245-ФЗ. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/44522>
11. Федеральный Закон РФ №209 «О МСП в РФ».
12. Defourny/Marthe Nyssens (eds.), Social Enterprise in Western Europe: Theory, Models and Practice, 2021. Eric Bidet/Jacques Defourny (eds.), Social Enterprise in Asia: Theory, Models and Practice, 2019.
13. European Commission, Communication of 9 December 2021, Building an economy that works for people: an action plan for the social economy, COM (2021), 778 final.
14. OECD, Policy Guide on Legal Frameworks for the Social and Solidarity Economy, 2023
15. Organizational and legal forms of social enterprises in the USA. URL: <https://www.hufh.org/organizational-and-legal-forms-of-social-enterprises/>
16. The state of social enterprise and law 2022-2023. Supported by the Tepper Family/NYU LAW, Grunin center for law and social entrepreneurship. URL: https://socentlawtracker.org/wp-content/uploads/2023/09/2022_2023_Grunin_Tepper_Report.pdf

Чумаев У.М.

ТАҶРИБАИ КИШВАРҲОИ ХОРИЧӢ ДАР РУШДИ СОҶИБКОРИИ ИҶТИМОЙ

Филиали ДМТТ МИСИС дар ш. Душанбе

Мақолаи мазкур таҳлили вазъи муосири танзим ва дастгирии рушди соҳибкории иҷтимоиро дар мисоли кишварҳои хориҷиро дар бар мегирад. Дар натиҷаи таҳлил муайян гардид кард, ки соҳибкории иҷтимоӣ як тамоюли ҷаҳонӣ буда ба рушди он диққати махсус медиҳанд. Дар кишварҳои Ғарб, бо мақсади пешбурди манфиатҳои муфид, ташиклотҳои тиҷоратӣ ва корпоратсияҳои иҷтимоӣ таъсис дода мешаванд, ки ҷалби гурӯҳҳои осебонии аҳолии фароҳам меорад ва манфиатҳои иқтисодиро афзоиш медиҳанд. Дар кишварҳои ҳамсоия минтақа (Русия, Қазоқистон, Қирғизистон), ислоҳоти қонунгузорӣ ва институтсионалии дастгирии соҳибкории иҷтимоӣ низ тарғиб карда мешаванд, ки ба ташикли субъектҳои соҳибкории иҷтимоӣ таъсири назаррас меорад мусоидат ба шугли гурӯҳҳои осебпазири аҳолии. Таҷрибаи мазкур баҳри рушди соҳибкории иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мусоидат менамояд.

Калимаҳои асосӣ: соҳибкорони иҷтимоӣ, таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ, танзим, дастгирӣ.

Dzhumaev U.M.

THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

The Branch of the NUST MISIS in Dushanbe

The article presents an analysis of the modern practice of regulating and supporting the development of social entrepreneurship on the example of foreign countries. The work found that social entrepreneurship has become a global trend and its development is given special attention. In Western countries, in order to promote socially useful benefits, commercial organizations and

socially directed corporations are created, which involving vulnerable groups of the population create and increase economic benefits. In the neighboring countries of the region (Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan), reforms in the field of development of legislation and institutionalization of support for social entrepreneurship are also actively promoted, which brings a significant effect to the creation of subjects of social entrepreneurship promoting the employment of vulnerable groups of the population.

Key words: *social entrepreneurship, experience of foreign countries, regulation, support.*

Сведения об авторе:

Джумаев Уктам Мирзоёрович – к.э.н., заведующий кафедрой «Информационные технологии и автоматизация» Душанбинского филиала Национального исследовательского технологического университета МИСИС, 73404 2 г. Душанбе ул. Назаршоева 7. Телефон: 93 505 67 68, E-mail: u.dzhumaev@yandex.ru

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ: МИРОВОЙ ОПЫТ И ЗНАЧИМОСТЬ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Государственный университет права, бизнеса и политики Таджикистана

В статье рассматриваются основные функции стратегического планирования, направленные на достижение устойчивого и сбалансированного развития. Особое внимание уделяется определению приоритетов экономического и социального роста, эффективному распределению ресурсов, согласованию интересов различных участников (государства, бизнеса и общества) и обеспечению устойчивого развития, где экономика, экология и социальная сфера гармонично взаимодействуют. Анализируются подходы к установлению долгосрочных целей, которые способствуют оптимальному использованию ресурсов и учету интересов всех сторон. Представленные в статье выводы подчеркивают важность комплексного подхода к стратегическому планированию для создания условий устойчивого роста, отвечающего современным вызовам.

Ключевые слова: *регион, сбалансированность, стратегическое планирование, устойчивое развитие, дифференциация, неравномерность развития, стратегия, планы развития районов, региональная политика*

Стратегическое планирование - важный инструмент, который обеспечивает устойчивое развитие и конкурентоспособность территории, оптимально распределяет ресурсы и определяет основные направления её развития. В глобальной практике оно служит основой для согласованного действия властей, бизнеса и общества, нацеленного на удовлетворение потребностей населения и создание условий для привлечения инвестиций.

Стратегическое планирование в регионе — это процесс постановки долгосрочных целей и задач, а также определение ресурсов и мер, необходимых для их достижения.

К числу основных функций стратегического планирования можно отнести:

- определение приоритетов для социального и экономического роста;
- эффективное распределение ресурсов между различными направлениями;
- согласование интересов всех участников: государственных органов, бизнеса и общества;
- обеспечение устойчивого развития, где экономика, экология и социальная сфера гармонично взаимодействуют.

Определение приоритетов экономического и социального роста предполагает анализ и выделение ключевых направлений, которые способствуют улучшению экономической устойчивости, увеличению благосостояния населения и достижению поставленных целей. На практике это означает, что в процессе стратегического планирования оцениваются текущие экономические условия, выявляются сильные и слабые стороны, анализируются возможности для роста и угрозы внешних факторов. После этого формируются приоритеты – ключевые области, в которых инвестиции и развитие принесут наибольшую пользу.

Функция стратегического планирования, связанная с эффективным распределением ресурсов между различными направлениями, предполагает оптимальное использование доступных финансовых, трудовых и материальных ресурсов для достижения поставленных целей. Эта функция направлена на то, чтобы ресурсы не были израсходованы впустую, и чтобы каждый вложенный ресурс приносил максимальную пользу. Процесс эффективного распределения ресурсов включает в себя анализ текущих и потенциальных потребностей различных направлений, оценку отдачи от инвестиций в каждую сферу и выбор тех областей, которые требуют большего внимания или инвестиций для наилучшего результата. Ключевая задача – избежать нерационального использования средств, например, избыточного финансирования одной сферы в ущерб другой, и поддерживать

баланс, который будет способствовать устойчивому росту и достижению стратегических целей.

Функция стратегического планирования, связанная с согласованием интересов всех участников, заключается в обеспечении баланса между целями и интересами различных сторон: государственных органов, бизнеса и общества. Это особенно важно, так как каждый из участников может иметь собственные приоритеты, которые не всегда совпадают. Государственные органы, как правило, заинтересованы в стабильном экономическом росте, создании рабочих мест, улучшении инфраструктуры и социальном благополучии. Бизнес, в свою очередь, фокусируется на максимизации прибыли, снижении налоговой нагрузки, минимизации затрат и доступе к новым рынкам. Общество заинтересовано в стабильности, доступности социальных услуг, улучшении качества жизни и защите окружающей среды. Согласование интересов предполагает разработку таких стратегических решений, которые учитывают ожидания всех сторон. Это может включать диалог и консультации с представителями бизнеса и общественности, внедрение механизмов общественного контроля и регулирования, а также создание условий для партнёрства между государством и бизнесом. В результате достигается компромисс, при котором интересы одной стороны не ущемляют интересы другой, а стратегические цели становятся более реалистичными и приемлемыми для всех участников.

Функция стратегического планирования, направленная на обеспечение устойчивого развития, подразумевает создание условий для гармоничного взаимодействия экономики, экологии и социальной сферы. Устойчивое развитие — это модель, при которой текущие потребности общества удовлетворяются без ущерба для будущих поколений, а экономическое развитие происходит в гармонии с природой и социальными потребностями. Эта функция позволяет объединить усилия всех участников — государства, бизнеса и общества — в стремлении к долгосрочным целям. Устойчивое развитие способствует тому, что экономический рост параллельно с охраной природы и улучшением социального благополучия, создают основу для стабильного будущего. Национальная экономика должна развиваться таким образом, чтобы поддерживать стабильный рост и создавать рабочие места, но без чрезмерного использования природных ресурсов или нарушений экологического баланса. Это требует внедрения инновационных технологий и оптимизации производственных процессов, чтобы минимизировать воздействие на окружающую среду и обеспечить экономическую стабильность, т.е. охрана окружающей среды становится неотъемлемой частью стратегических планов.

Стратегическое планирование учитывает интересы общества, в том числе создание рабочих мест, обеспечение доступа к образованию и здравоохранению, улучшение условий жизни и снижение социального неравенства. Устойчивое развитие предполагает, что экономические и экологические решения не должны ухудшать качество жизни населения. Перечисленные функции играют значительную роль, так как помогают регионам адаптироваться к глобальным изменениям и оставаться конкурентоспособными.

В каждой стране мира существуют свои специфические особенности стратегического планирования. Например, ЕС играет ведущую роль в регулировании процессов стратегического планирования среди своих государств-участников [1]. Существует несколько основополагающих инструментов, применяемых в ЕС:

- стратегии на уровне ЕС: в рамках политики ЕС разрабатываются долгосрочные стратегии, такие как «Европа 2020» и «Европа 2030», которые включают основные направления, такие как развитие «зеленой» экономики, цифровизация, социальная инклюзия и инновации;
- региональные программы и структурные фонды: Европейский фонд регионального развития и Европейский социальный фонд, которые оказывают поддержку регионам, направляя средства на проекты, разработанные в рамках региональных стратегий;

- многоуровневое управление: на уровне ЕС проводится тесная координация между государственными органами, организациями и бизнесом, что обеспечивает эффективность в достижении целей [2].

Программа «Европа 2030» направлена на устойчивое развитие и инновационное преобразование Европейского союза, учитывая вызовы современности. Программа включает ряд целей, таких как сокращение углеродных выбросов, переход к зеленой экономике, цифровизация и поддержка научных исследований. Среди задач программы — укрепление экономики, повышение социальной интеграции и улучшение здоровья и благосостояния населения ЕС. Кроме того, «Европа 2030» представляет собой план по реализации целей устойчивого развития, согласованных с ООН, и нацелен на достижение углеродной нейтральности к 2050 году, активно поддерживая инновации и научно-исследовательские инициативы. Программа также стремится укрепить роль ЕС как глобального лидера в вопросах устойчивого развития и инклюзивности, отражая ее ценности на международной арене. В Польше после присоединения ещё к ЕС были разработаны программы стратегического планирования, которые поддерживаются структурными фондами ЕС. Региональные операционные программы стали важным элементом, способствующим созданию новой инфраструктуры, инноваций и развитию человеческого капитала. Это позволило региону повысить уровень жизни, а также укрепить экономику за счет интеграции в европейские рынки.

В США стратегическое планирование в регионах отличается гибкостью и адаптивностью. На каждом уровне власти, включая федеральный, штатный и местный, существуют механизмы для разработки и регулирования стратегий:

- федеральные программы поддержки: министерство торговли и другие федеральные органы оказывают поддержку регионам через гранты, предназначенные для реализации стратегических проектов.
- региональные советы по развитию: создаются на уровне штатов и муниципалитетов для содействия экономическому развитию и координации между секторами.
- партнёрство с частным сектором: в стратегические планы активно вовлекаются местные компании, что позволяет учитывать интересы бизнеса и стимулировать инновации.

Например, Регион Большого Остина, Техас трансформировался в один из ведущих технологических центров США благодаря комплексному стратегическому планированию [3]. Местные власти и частный сектор разработали стратегию, направленную на развитие инновационных технологий, что позволило создать сильный экономический кластер, привлекать инвестиции и повысить уровень занятости.

Китайская Народная Республика использует централизованный подход к стратегическому планированию, при этом значительное внимание уделяется региональной специфике и экономическому потенциалу отдельных территорий:

- пятилетние планы: каждые пять лет разрабатываются новые стратегические планы, которые включают национальные и региональные цели;
- специальные экономические зоны: важная часть стратегического планирования, ориентированная на привлечение инвестиций, создание рабочих мест и развитие экспортного потенциала;
- масштабные инфраструктурные проекты: Китай активно развивает транспортные коридоры, энергетическую и коммуникационную инфраструктуру в различных регионах страны. Например: СЭЗ Шэньчжэнь. Город Шэньчжэнь стал одним из первых городов Китая, где была создана СЭЗ. В рамках стратегического плана зона предоставила налоговые льготы и особые правовые условия для инвесторов, что привлекло значительные капиталы и превратило город в высокоразвитый экономический центр [4].

Казахстан успешно применяет стратегическое планирование для управления

развитием регионов [5]. Основные механизмы включают в себя:

- стратегия «Казахстан-2050»: определяет долгосрочные цели страны, включая устойчивое развитие и диверсификацию экономики;
- программы индустриализации: направлены на развитие обрабатывающей промышленности в регионах и снижение зависимости от экспорта сырья;
- создание региональных кластеров: сосредоточение ресурсов в ключевых секторах, таких как нефтегазовый, аграрный и металлургический.

Узбекистан также предпринимает значительные усилия по развитию регионов, используя стратегическое планирование [6]:

- стратегия развития регионов до 2030 года: включает конкретные цели и задачи для каждого региона с учётом его особенностей.
- индустриальные зоны: создание зон для развития промышленности и поддержки малого и среднего бизнеса.
- укрепление партнёрства с частным сектором: реализация проектов ГЧП, нацеленных на улучшение инфраструктуры и социально-экономического положения населения.

В Таджикистане стратегическое планирование осуществляется в рамках Национальной стратегии развития-2030, а также ряда программ и проектов, ориентированных на развитие регионов. Национальная стратегия развития до 2030 года определяет ключевые направления развития экономики, социальной сферы и инфраструктуры. Программы регионального развития, состоят из планов развития районов и крупных территориально-административных образований. Каждое административное подразделение разрабатывает собственные программы с учётом приоритетов и ресурсов. Министерство экономического развития и торговли Республики Таджикистан, как основной институт стратегического планирования играет ведущую роль в координации процессов планирования, создания нормативно-правовой базы и внедрения инноваций. Так, например, каждая область страны пытается активно разрабатывать и реализовать программы стратегического развития, направленные на улучшение экономического положения и повышение уровня жизни населения. Основные направления включают модернизацию инфраструктуры, развитие малого и среднего бизнеса, а также привлечение инвестиций в сельское хозяйство и перерабатывающую промышленность. В 2019 году опираясь на ряд законов, в частности: «О государственных прогнозах, концепциях, стратегиях и программах социально-экономического развития Республики Таджикистан», Закона Республики Таджикистан «О местных органах государственной власти», «Об органах самоуправления посёлков и сёл» и др. был разработан и утвержден порядок разработки программ социально-экономического развития местностей. Данный порядок создан для установления единой системы разработки программ и планов развития, а также для усиления их согласованности с целями и приоритетами ключевых стратегических документов страны (НСР- 2030 года и среднесрочными программами развития на 2016–2020, 2021–2025 и 2026–2030 годы). Он также служит для обеспечения интеграции целей устойчивого развития на национальном и местном уровнях, предлагая методические рекомендации для сотрудников государственных структур и специалистов местных органов управления и самоуправления в поселках и дехотах.

В 2003 группой авторов в составе Асророва И.А., Бобокалонова О.К., Каримовой М.Т, Муминовой Ф.М. было подготовлено руководство по разработке стратегии социально-экономического развития проблемных регионов [7]. В представленном руководстве на примере Таджикистана предлагалась модель разработки стратегии социально-экономического развития проблемного региона и концептуальные основы комплексного развития отраслей экономики. Руководство было призвано обеспечить достижение долгосрочных целей устойчивого и сбалансированного функционирования района путем объединения действий и сосредоточения усилий местных властей, населения, предпринимателей на ключевых приоритетах, обеспечивающих району прогресс и

процветание в будущем. На основе данного руководства этим же коллективом авторов были подготовлены стратегии социально-экономического развития Бохтарского и Воссейского районов [8]. Было отмечено, еще тогда, что стратегия социально-экономического развития должна быть направлена, прежде всего, на: поиск внутренних инвестиций и повышение платежеспособного спроса населения; формирование благоприятного хозяйственного и социального климата, возрождение экономической базы; повышение уровня занятости и социальной защищенности; консолидацию деятельности органов местного самоуправления, государственной службы занятости, хозяйствующих субъектов, общественных и других заинтересованных организаций; поддержку рабочих мест и работников, находящихся под риском увольнения; поддержку незанятого населения и содействия его трудоустройству; профессиональную ориентацию и профессиональное обучение и переобучение безработных; организацию временной занятости и общественных работ; содействие и поддержку создания новых рабочих мест, развитие предпринимательской деятельности и самозанятости граждан; содействие занятости слабо защищенных категорий населения, квотирование для них рабочих мест и др.

Основными задачами реализуемыми в стратегии должны быть: создание условий для ускоренного восстановления производства на наиболее перспективных предприятиях района и их дальнейшее развитие; повышение инвестиционной привлекательности района; привлечение инвестиций под целевые программы и проекты на конкретные предприятия района; совершенствование механизма управления финансовыми потоками, формирование устойчивых рынков сбыта для предприятий района; снижение уровня явной и скрытой безработицы в районе и повышение доходов.

При разработке стратегии важно определить цели, создающие импульс саморазвития региона, в числе которых:

- установление устойчивого социально-политического порядка;
- создание критической массы среднего класса в регионе;
- создание системы диагностики и выявление региональных и местных проблем, и непрерывный поиск путей их решения;
- создание благоприятного инвестиционного климата и привлечение частных отечественных, государственных и зарубежных инвестиций;
- разработка основных потенциальных инвестиционных проектов, осуществляемых в регионе.
- подготовка социальной почвы для саморазвития региона [9].

Как справедливо отмечает Каримова М.Т., в стране пока наиболее распространенной является такая система регионалистики, основным инструментом которой является госбюджет, посредством которого происходит перераспределение финансовых ресурсов [10]. В ее рамках, можно содействовать и созданию системы стимулов к развитию, как для доноров, так и для реципиентов. Примером может служить заключение контракта центром с регионами, согласно которому, часть прироста доходов региона, может оставаться на территории региона и направляться на его развитие. В настоящее время на региональном уровне наблюдается дефицит эффективных экономических рычагов, так как большинство ключевых инструментов развития и полномочий находится в ведении Министерства экономического развития и торговли и Министерства финансов Республики Таджикистан.

Мы считаем, что необходимо усилить институциональный потенциал системы территориального планирования и усовершенствовать механизм бюджетного финансирования, направленный на усиление мотивации регионов по самоорганизации и мобилизации внутренних ресурсов. Вопросы территориального развития, с учетом сохраняющихся диспропорций в региональном развитии и новых перспективных задач, требуют эффективной координации на центральном и местном уровнях [11,12]. Местные исполнительные органы государственной власти должны направлять свою деятельность на разработку и реализацию стратегии территориального развития, создание нормальных условий для проживания населения и хозяйственной деятельности экономических

субъектов.

Для обеспечения координации межрегиональных и межотраслевых интересов и интересов страны, должен быть проработан вопрос об урегулировании пространственного развития и реализации проектно-программных работ. Для решения этих проблем в Республике Таджикистан еще только предстоит создать правовое поле деятельности. В частности, необходимо разработать положение об основах государственного регулирования регионального развития в Республике Таджикистан, в котором закрепить основы государственного регулирования территориального развития, определить основные понятия, которые характеризуют этот процесс, подготовить нормативно-правовую базу государственного регулирования региональным развитием [13,14].

В настоящее время особо актуальным становится принятие Закона об основах региональной политики или об основах регулирования территориального развития; продумать вопросы, связанные с возрождением разработки Генеральной схемы развития и размещения производительных сил Республики Таджикистан; Государственной программы сокращения различий в уровне социально-экономического развития регионов Республики Таджикистан; Целевых программ развития крупных экономически районов и решения актуальных межрайонных проблем Республики Таджикистан, которые должны опираться на приоритеты социально-экономической политики страны [15].

В области организации регионального регулирования важно четко распределить функции между государственными органами. На наш взгляд, необходим определенный центр, в котором разрабатывается стратегия территориального развития и обеспечивается координация различных институтов, вовлеченных в процесс реализации региональной политики. На выбор институциональной структуры оказывает влияние и специфика геоэкономических интересов, так как порождает кооперативные связи и стратегическое партнерство различных территорий и государств.

Эффективное регулирование процессов стратегического планирования на региональном уровне — это важный шаг к созданию устойчивых экономик и улучшению качества жизни. Мировой опыт показывает, что достижение поставленных целей возможно благодаря комплексному подходу, взаимодействию государства, бизнеса и общества, а также вниманию к уникальным особенностям каждого региона. Для Таджикистана внедрение современных методов и технологий планирования, адаптация успешных мировых практик и использование опыта соседних стран будут способствовать устойчивому развитию и повышению уровня жизни населения.

Литература:

1. Каримова, М. Т. Мировая практика управления региональным развитием / М. Т. Каримова, Х. Д. Батуров // Экономика Таджикистана. – 2023. – № 4. – С. 240-245. – EDN NGRCQH.
2. Ибрагимова К. Европа-2030: рамочная программа Европейского союза по исследованиям и технологическому развитию// <https://cyberleninka.ru/article/n/evropa-2030-ramochnaya-programma-evropeyskogo-soyuza-poissledovani-yam-i-tehnologicheskomu-razvitiyu>
3. Семенов П.П. Теоретические аспекты стратегического планирования на муниципальном уровне США// <https://cyberleninka.ru/search?q=%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%...D0%90&page=1>
4. Дерюгина И.В. Стратегическое планирование vs долгосрочное прогнозирование экономического роста в сельском хозяйстве в России, Индии, Китае// <https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskoe-planirovanie-vs-dolgosro-ch-noe-prognozirovanie-ekonomicheskogo-rosta-v-selskom-hozyaystve-v-rossii-indii-kitae>
5. Подолько В.В. Национальная политика Республики Казахстан в документах стратегического планирования// <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-politika-respubliki-kazahstan-v-dokumentah-strategicheskogo-planirovaniya>

6. Чепель С.В. Проблемы мониторинга стратегического планирования: опыт России и Узбекистана// <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-monitoringa-strategicheskogo-planirovaniya-opyt-rossii-i-uzbekistana>
7. Асроров И.А., Бобокалонов О.К., Каримова М.Т., Муминова Ф.М. Руководство по разработке стратегии социально-экономического развития проблемного региона. Душанбе, 2004. -60с.
8. Асроров И.А., Бобокалонов О.К. и др. Стратегия социально-экономического развития Бохтарского района Хатлонской области. - Душанбе: «ЦСЭОР», 2004. - С.54.
9. Иқтисод ва идоракунии минтақа / А. Ҳ. Ҳақимов, М. Т. Каримова, Д. Б. Қодиров [et al.]. – Душанбе : Деваштич, 2002. – 272 р. – EDN MNQUMN.
10. Каримова, М. Т. Региональная политика: проблемы и перспективы в Таджикистане / М. Т. Каримова. – Душанбе : Ирфон, 2014. – 204 с. – ISBN 978-99975-0-029-8. – EDN EXPMZG.
11. Каримова, М. Т. Дифференциация регионов и механизм ее снижения / М. Т. Каримова // Научные труды Северо-Западного института управления РАНХиГС. – 2022. – Т. 13, № 2(54). – С. 182-191. – EDN DWRRQW.
12. Каримова, М. Т. Дифференциация регионов Таджикистана по уровню их социально-экономического развития / М. Т. Каримова, У. С. Вохидзода // Россия в XXI веке: глобальные вызовы и перспективы развития : Пленарные доклады / Материалы VIII-ого Международного форума, Москва, 24–25 октября 2019 года / Под редакцией В.А. Цветкова, К.Х. Зоидова. – Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт проблем рынка Российской академии наук, 2019. – С. 66-76. – EDN СТННЛХ.
13. Каримова, М. Т. Проблемы региональной дифференциации в Республике Таджикистан / М. Т. Каримова // Актуальные вопросы экономических наук : Материалы III Международной научной конференции : Лето, 2014. – С. 146-148. – EDN SXBLDN.
14. Каримова, М. Т. Региональные аспекты структурной трансформации национальной экономики (теория, методология, практика) : специальность 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (по отраслям и сферам деятельности, в т.ч.: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами; управление инновациями; региональная экономика; логистика; экономика труда; экономика народонаселения и демография; экономика природопользования; экономика предпринимательства; маркетинг; менеджмент; ценообразование; экономическая безопасность; стандартизация и управление качеством продукции; землеустройство; рекреация и туризм)" : диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук / Каримова Мавзуна Тимуровна, 2016. – 317 с. – EDN IUATXY.
15. Каримова, М. Т. Основы региональной экономики / М. Т. Каримова. – Душанбе : Институт экономики и демографии, 2023. – 290 с. – EDN DJVAPF.

Батуров Х. Д.

ТАНЗИМИ РАВАНДҶОИ НАҚШАГИРИИ СТРАТЕГӢ: ТАҶРИБАИ ҶАҲОНӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН БАРОИ РУШДИ УСТУВОР

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Аннотация: Дар мақола вазифаҳои асосии нақшагирии стратегӣ, ки барои расидан ба рушди устувор ва мутавозин равона шудаанд, баррасӣ мешаванд. Таваҷҷӯҳи махсус ба муайян кардани афзалиятҳои рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, тақсими самараноки захираҳо, мувофиқати манфиатҳои иштирокчиёни гуногун (давлат, бизнес ва ҷомеа) ва таъмини рушди устувор дода мешавад, ки дар он иқтисод, экология ва соҳаи иҷтимоӣ ҳамоҳангона ҳамкорӣ мекунанд. Равишҳои барои муайян кардани ҳадафҳои дарозмуддат, ки ба истифодаи оптималии захираҳо ва ба назар гирифтани манфиатҳои ҳамаи тарафҳо

мусоидат мекунанд, таҳлил карда мешаванд. Хулосаҳои дар мақола овардашуда аҳамияти равиши мукамал ба нақшагирии стратегиро барои фароҳам овардани шароити рушди устувор, ки ба ҷолишҳои муосир ҷавобгӯ аст, таъкид мекунанд.

Калимаҳои калидӣ: минтақа, мутавозинӣ, нақшагирии стратегӣ, рушди устувор, дифференциатсия, нобаробарии рушд, стратегия, нақшаҳои рушди ноҳияҳо, сиёсати минтақавӣ.

Baturov K. D.

**REGULATION OF STRATEGIC PLANNING PROCESSES: GLOBAL EXPERIENCE
AND SIGNIFICANCE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

State University of Law, Business and Politics of Tajikistan

Abstract: *This article examines the primary functions of strategic planning aimed at achieving sustainable and balanced development. Special attention is paid to defining priorities for economic and social growth, effective resource allocation, alignment of interests among various stakeholders (state, business, and society), and ensuring sustainable development through the harmonious interaction of economy, ecology, and social spheres. The article analyzes approaches to establishing long-term goals that contribute to optimal resource utilization and consider the interests of all parties involved. The conclusions presented underscore the importance of an integrated approach to strategic planning to create conditions for sustainable growth that meet contemporary challenges.*

Keywords: *region, balance, strategic planning, sustainable development, differentiation, uneven development, strategy, district development plans, regional policy*

Сведения об авторе:

Батуров Хуршедхон Дадоджанович - доцент кафедры мировой экономики факультета бизнеса и менеджмента Государственного университета права, бизнеса и политики Таджикистана; эл.почта: hurshed-68@mail.ru; тел: (92)-641-11-81.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВНЕШНЕЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ГЛОБАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ

Российско-Таджикский (Славянский) Университет

Аннотация. Статья посвящена внешней трудовой миграции, её влиянию на глобальную экономику и социальную структуру, а также проблемам регулирования миграционных потоков. В статье рассматриваются факторы, побуждающие мигрантов искать работу за границей, включая экономические и социальные причины. Акцент сделан на различных механизмах регулирования, таких как квоты, межгосударственные соглашения, визовые программы и системы социальной защиты, применяемые в разных странах. Также обсуждаются трудности, связанные с интеграцией мигрантов в принимающее общество, правовой защитой и рисками нелегальной миграции. Описаны успешные примеры регулирования, а также вызовы, требующие международного сотрудничества для защиты прав трудовых мигрантов и поддержания экономической стабильности.

Ключевые слова: внешняя трудовая миграция, миграционная политика, квоты, межгосударственные соглашения, социальные гарантии, интеграция мигрантов, трудовая миграция, международное сотрудничество, правовая защита.

Внешняя трудовая миграция становится все более значимым явлением для глобальной экономики. Мигранты составляют значительную часть трудовых ресурсов во многих странах, от развитых экономик до развивающихся регионов. По оценкам, более 270 миллионов человек ежегодно работают за пределами своих родных стран, что оказывает значительное влияние на мировую экономику, культуру и общественные структуры [1]. В соответствии с 12-м докладом Международной организации по миграции, в 2020г. в мире насчитывался 281 млн. международных мигрантов, или 3,6% мирового населения [2]. Около 1/3 всех мигрантов происходят из десяти стран. Лидирует Индия с 18млн.чел., за ней следуют Мексика -12млн.чел., большинство из них направляются в США. Из Китая -11млн.чел., России -10млн. чел. и Сирия -8 млн.чел.[3].

Причем количество и доля мигрантов неуклонно растет, так как например, в 1990г. их было 153 млн. или 2,87% мирового населения. При этом, мигрантов-мужчин в мире больше, чем мигрантов-женщин, и этот разрыв растет. В 2000 году их соотношение было 50,6% к 49,4% в пользу мужчин, а в 2020-м — уже 51,9% к 48,1%. Объем финансовой помощи, отправляемой мигрантами в страны их родины, увеличился с 128 млрд. долл. в 2000г. до 831 млрд. долл. в 2020г. [2].

Таблица 1. Внешняя трудовая миграция по направлениям и длительности отсутствия, в %.

Направления трудовой миграции	Человек	6-и менее месяцев	7-12 месяцев	Более 12 месяцев
ВСЕГО,	100,0	28,3	27,2	44,5
Афганистан	100,0	0,0	0,0	100,0
США	100,0	34,3	31,4	34,3
Кыргызстан	100,0	49,0	0,0	51,0
Казахстан	100,0	63,5	17,6	18,9

Украина	100,0	0,0	0,0	100,0
Российская Федерация	100,0	28,2	27,3	44,5
Чехия	100,0	0,0	0,0	100,0

Источник: [11]

Трудовая миграция — это важное социальное и экономическое явление, которое имеет значительное влияние на рынки труда и экономическое развитие как стран-реципиентов, так и стран-доноров. В условиях глобализации все больше государств сталкиваются с необходимостью создания эффективных механизмов регулирования трудовой миграции, направленных на защиту прав трудящихся мигрантов, обеспечение социально-экономической стабильности и гармонизацию национальных интересов.

Миграционные потоки во многом обусловлены экономическими и социальными факторами: экономические кризисы, высокий уровень безработицы и низкие доходы в странах-донорах побуждают людей искать работу за границей. Страны-реципиенты, наоборот, нуждаются в рабочей силе для поддержания уровня производства и предоставления услуг, особенно в сферах, которые местные граждане неохотно занимают, например в строительстве, сельском хозяйстве, уходе за пожилыми людьми и здравоохранении [4]. Однако бесконтрольная миграция может привести к серьезным социально-экономическим проблемам, включая перегрузку инфраструктуры, рост социальной напряженности и конкуренцию на рынке труда. Именно поэтому страны принимают законодательные и административные меры для управления миграционными потоками и обеспечения безопасности как мигрантов, так и местного населения.

Различные страны используют разнообразные механизмы для управления трудовой миграцией. Квоты и лимиты являются одним из самых распространенных методов контроля над объемом иностранной рабочей силы. Страны устанавливают годовые или месячные квоты на количество виз, выдаваемых трудовым мигрантам, что позволяет регулировать численность мигрантов в зависимости от экономических условий.

В России существует система квотирования мигрантов, работающих по патентам. Каждый регион может устанавливать собственные квоты в зависимости от потребностей в рабочей силе и уровня безработицы. Например, в 2023 году Московская область установила квоту на привлечение иностранных работников в размере 50 тыс. чел., что позволило регулировать численность мигрантов в зависимости от экономической ситуации региона [5].

В Японии квоты применяются для мигрантов по программам временной работы в сферах сельского хозяйства и строительства. В 2019 г., столкнувшись с нехваткой рабочей силы, правительство Японии расширило визовую программу для иностранных работников, установив квоту в 345 000 чел. на ближайшие пять лет. Эта мера направлена на восполнение дефицита рабочей силы в ключевых отраслях [6].

Межгосударственные соглашения помогают регулировать миграционные потоки и защищают права мигрантов. Эти соглашения регулируют условия въезда, работы и социального обеспечения мигрантов, а также устанавливают процедуры возврата и репатриации. Так, например, соглашение между Германией и Турцией, подписанное в 1961 г. позволило турецким рабочим въезжать в Германию для работы. Благодаря этому соглашению Германия обеспечила свои промышленные отрасли рабочей силой, в то время как Турция получила возможность снизить безработицу и повысить уровень доходов. На сегодняшний день в Германии проживают более 3 млн. граждан турецкого происхождения, что свидетельствует о важной роли межгосударственных соглашений в регулировании миграции [7].

Или, другой пример, Филиппины и Саудовская Аравия подписали соглашение о трудовой миграции, направленное на защиту прав филиппинских рабочих, особенно

домработниц, занятых в Саудовской Аравии. Это соглашение устанавливает минимальную заработную плату и регулирует рабочие условия, что помогает улучшить положение трудовых мигрантов [6].

Многие страны используют визовую политику и разрешения на работу для управления миграционными потоками. Визы, выданные на основании трудового договора, гарантируют, что мигрант прибывает в страну по легальным основаниям и защищен трудовым законодательством.

США используют визовую программу H-1B для высоко-квалифицированных иностранных работников в таких областях, как IT, инженерия и медицина. Квота на такие визы составляет около 85тыс.человек ежегодно, что позволяет США привлекать специалистов в востребованные отрасли, сохраняя при этом контроль над объемом мигрантов. Канада известна своей системой "экспресс-въезда" и программой профессиональной миграции, которая привлекает работников с высоким уровнем квалификации [1]. При этом государство активно работает над интеграцией мигрантов, обеспечивая им доступ к образованию, медицинскому обслуживанию и языковым курсам. Канадская миграционная политика нацелена на привлечение постоянных жителей, что позволяет мигрантам вливаться в общество на долгосрочной основе.

В Сингапуре действует система Employment Pass для высоко-квалифицированных работников и S.Pass для среднего квалификационного уровня. Эта система позволяет правительству контролировать количество иностранных специалистов и стимулирует привлечение квалифицированных кадров, особенно в таких секторах, как финансы и технологии [6].

Для обеспечения благополучия мигрантов многие страны предлагают социальные гарантии и программы интеграции, направленные на улучшение условий жизни мигрантов и облегчение их адаптации в новом обществе.

Канада предоставляет обширные социальные гарантии для трудовых мигрантов, включая доступ к медицинскому обслуживанию, образованию и правовой защите. Программа Express Entry позволяет привлекать мигрантов с учетом их квалификации и способностей к интеграции в канадское общество. Канада также предлагает языковые курсы и культурные программы, что способствует успешной интеграции [5].

Германия разработала одну из самых успешных систем привлечения трудовых мигрантов. Страна активно внедряет программы привлечения высококвалифицированных специалистов из-за рубежа. В 2020 году Германия приняла закон о трудовой миграции специалистов, который упрощает трудоустройство для квалифицированных работников из стран, не входящих в ЕС. Это позволяет стране компенсировать нехватку кадров в таких отраслях, как медицина, информационные технологии и инженерия. Германия предлагает интеграционные курсы для мигрантов, которые включают изучение немецкого языка, культурные и социальные аспекты жизни в стране. Германия также предоставляет доступ к здравоохранению и образованию, что облегчает адаптацию мигрантов и способствует их социальной интеграции. Однако проблема низкоквалифицированных трудовых мигрантов остаётся, особенно в сфере временного и сезонного труда [7].

Законодательные подходы к трудовой миграции варьируются от страны к стране. Некоторые государства стремятся привлекать квалифицированные кадры, другие регулируют миграцию через жесткие квоты. Рассмотрим несколько примеров мирового законодательства в сфере трудовой миграции. ЕС ввел систему «Голубой карты» для привлечения высококвалифицированных специалистов из стран, не входящих в союз. «Голубая карта» позволяет высококвалифицированным мигрантам работать в ЕС с упрощенным доступом к социальным гарантиям и возможностью получить постоянное проживание. Эта система используется, чтобы покрыть дефицит квалифицированных кадров и поддерживать экономическое развитие стран ЕС [8].

Австралия внедрила балльную систему для отбора квалифицированных мигрантов. Программа Skilled Migration Programme учитывает профессиональные навыки,

образование, возраст и знание языка. Мигранты, набравшие определенное количество баллов, получают право на работу и жительство в Австралии. Эта система позволяет стране привлекать специалистов в области медицины, инженерии и IT, помогая заполнять дефицит рабочих мест в ключевых отраслях.

Израиль регулирует миграцию, применяя квоты на иностранную рабочую силу в таких отраслях, как сельское хозяйство, строительство и уход за пожилыми людьми. Например, для палестинских рабочих, работающих на израильских фермах и в строительстве, выделяются специальные квоты. Израиль также предоставляет социальные гарантии и медицинское обслуживание, обеспечивая базовые права трудящихся мигрантов [9].

Россия привлекает значительное количество трудовых мигрантов из стран Центральной Азии. Основная проблема заключается в том, что многие мигранты работают без официального трудового договора, что лишает их правовой защиты. Российская миграционная политика направлена на легализацию мигрантов через патентную систему, однако большая часть трудовых мигрантов все еще работает в условиях значительных рисков.

Таким образом, регулирование трудовой миграции является важной задачей для большинства стран мира, поскольку этот процесс оказывает прямое влияние на экономику, социальное благополучие и стабильность. Мировой опыт показывает, что страны, внедряющие комплексные механизмы регулирования миграции, могут эффективно управлять миграционными потоками, защищать права мигрантов и поддерживать национальные интересы. Принимаемые странами законодательные меры, такие как квоты, визовые программы, межгосударственные соглашения и программы интеграции, позволяют государствам находить баланс между потребностями рынка труда, безопасностью граждан и защитой прав трудовых мигрантов. Однако при этом, эффективное регулирование требует гибкости и адаптации, так как миграционные потоки изменяются под воздействием мировых экономических и социальных изменений. Использование мировых практик и законодательных подходов помогает странам выработать наилучшие решения для управления миграцией в современных условиях глобализации.

Механизмы регулирования внутренней и внешней трудовой миграции различаются в своих подходах, целях и законодательных основах, поскольку направлены на разные группы мигрантов и решают различные задачи.

Основная цель регулирования внешней миграции — контролировать приток иностранной рабочей силы, чтобы минимизировать риски, связанные с нелегальной миграцией, и обеспечить защиту прав трудовых мигрантов. Внешняя миграция также направлена на привлечение квалифицированных кадров для решения дефицита в определенных профессиях, в которых местная рабочая сила недостаточна.

Регулирование трудовой миграции вызывает множество проблем и требует комплексных подходов, как на национальном, так и на международном уровнях.

Одной из ключевых проблем в регулировании миграционных процессов является отсутствие универсальных международных стандартов и соглашений. Разные страны имеют свои подходы к регулированию трудовой миграции, что приводит к различиям в условиях трудоустройства, правовой защите и социальных гарантиях мигрантов. Международная организация труда и Организация Объединённых Наций стремятся установить глобальные стандарты и права для трудовых мигрантов, однако многие страны не подписывают соответствующие конвенции или не обеспечивают их выполнение.

Трудовые мигранты часто подвергаются дискриминации, эксплуатации и трудовым злоупотреблениям в принимающих странах. Многие из них работают в низкоквалифицированных и физически тяжёлых отраслях, таких как строительство, сельское хозяйство и услуги, где трудовые условия далеки от идеальных. В ряде стран, особенно на Ближнем Востоке и в некоторых частях Азии, существует практика

конфискации паспортов у мигрантов и ограничение их свободы передвижения, что делает их уязвимыми к эксплуатации [10]. Во многих странах принимаемые законы и миграционные политики не защищают трудовых мигрантов должным образом. Во многих случаях трудовые мигранты имеют ограниченный доступ к медицинской помощи, юридической поддержке и социальным льготам. В странах, где существует система "гостевой рабочей силы", мигранты часто не получают тех же прав и привилегий, что и граждане, что усугубляет их положение и повышает риск их дискриминации.

Нелегальная миграция становится одной из самых острых проблем в сфере регулирования трудовой миграции. В поисках лучших условий труда мигранты нередко пересекают границы незаконно, что приводит к созданию теневой экономики и затрудняет регулирование. Кроме того, нелегальные мигранты чаще всего становятся жертвами эксплуатации, так как они не могут обратиться за помощью к властям, боясь депортации.

Интеграция трудовых мигрантов в общество принимающей страны является важным аспектом успешного регулирования миграции. Однако различия в культуре, религии и языке нередко вызывают трудности в адаптации мигрантов, что может приводить к социальным конфликтам и росту напряжённости. В некоторых странах мигранты сталкиваются с предвзятостью и дискриминацией, что препятствует их успешной интеграции и влияет на социальную стабильность.

В некоторых странах присутствие большого числа трудовых мигрантов вызывает споры по поводу влияния на местный рынок труда и экономики в целом. Местные работники могут воспринимать мигрантов как конкурентов, особенно в условиях экономического спада. Это порождает политические дискуссии и может приводить к ограничению миграционных квот или усилению контроля над миграционными потоками [11]. В то же время, трудовые мигранты вносят значительный вклад в экономику, занимая те рабочие места, которые зачастую не востребованы местным населением.

Реинтеграция мигрантов в экономику и общество родной страны после их возвращения часто оказывается непростым процессом. Мигранты, вернувшись с заработками и новыми навыками, сталкиваются с отсутствием возможностей для трудоустройства и применением своих знаний [12]. Это приводит к тому, что мигранты вынуждены снова выезжать за границу в поисках работы, что создает замкнутый круг.

Международная организация труда разработала ряд конвенций и рекомендаций, направленных на защиту прав трудовых мигрантов. Конвенции №97 и №143 касаются вопросов миграции для работы и защиты прав мигрантов. Хотя эти конвенции предоставляют основу для правового регулирования, они приняты не всеми странами, и их реализация остаётся на усмотрение национальных правительств.

В 2018г. ООН приняла Глобальный договор о безопасной, упорядоченной и легальной миграции, который представляет собой первый межгосударственный рамочный документ, направленный на регулирование миграции [13]. В договоре содержатся рекомендации по обеспечению прав мигрантов, их защите и интеграции. Однако договор носит добровольный характер, и многие страны не взяли на себя обязательства по его выполнению.

Неправительственные организации играют важную роль в защите прав трудовых мигрантов и оказании им помощи. Такие организации, как Human Rights Watch, Amnesty International и другие, проводят мониторинг условий труда и жизни мигрантов, помогают им с правовой защитой и предоставляют рекомендации правительствам по улучшению миграционной политики [6].

Для успешного регулирования миграции необходимо разработать единые стандарты и международные соглашения, регулирующие условия труда и правовую защиту трудовых мигрантов. Каждой стране необходимо разработать законодательство, которое будет обеспечивать трудовым мигрантам равные права и доступ к социальным гарантиям. Важно создать механизмы защиты от трудовой эксплуатации и дискриминации.

Для успешной интеграции мигрантов необходимо разрабатывать программы,

направленные на их адаптацию в обществе, такие как языковые курсы, профессиональное обучение и поддержка в сфере здравоохранения.

Борьба с нелегальной миграцией и теневой экономикой требует комплексного подхода. Одним из решений может стать создание программ по легализации мигрантов и упрощение процедур официального трудоустройства.

Необходимо создать условия, которые помогут мигрантам применять накопленные знания и средства в своей родной стране, что способствует снижению уровня повторной миграции.

Проблемы регулирования трудовой миграции остаются актуальными для многих стран и требуют глобальных усилий. Создание справедливых условий для трудовых мигрантов, защита их прав и предоставление возможностей для интеграции — важные шаги на пути к устойчивому развитию.

Литература:

1. Иммиграционный план Канады на 2021-2023 годы. // <https://nashvancouver.com/immigracionnyj-plan-kanady-na-2021-2023-gody/>
2. Мигранты в мире: в каких странах их больше всего, откуда и куда они едут // https://riamo.ru/articles/aktsenty/migranty-v-mire-v-kakih-stranah-ih-bolshe-vsego-otkuda-i-kuda-oni-edut/?from=inf_cards
3. Миграция в мире: из каких стран больше всего едут и куда? Об этом сообщает "Рамблер". Далее: https://news.rambler.ru/sociology/51328467/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink//https://news.rambler.ru/sociology/51328467-migratsiya-v-mire-iz-kakih-stran-bolshe-vsego-edut-i-kuda/
4. Шарипова А.Г. Трудовая миграция в Таджикистане: социальные и экономические аспекты - Душанбе, 2011. - 152 с.
5. Гладилкина М.Д., Прудникова А.А. Механизмы государственного регулирования миграции высококвалифицированной рабочей силы в различных странах // yberleninka.ru/article/n/mehanizmy-gosudarstvennogo-regulirovaniya-migratsii-vysokokvalifitsirovannoy-rabochey-sily-v-razlichnyh-stranah
6. Горбенкова Е.В. Мировой и отечественный опыт государственного регулирования привлечения иностранной рабочей силы // <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-i-otechestvennyy-opyt-gosudarstvenno-go-regulirovaniya-privlecheniya-inostrannoy-rabochey-sily>
7. Миркина О.Н. Тенденции современной международной миграции рабочей силы // <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-sovremen-noy-mezhdunarodnoy-migratsii-rabochey-sily>
8. Мамедбекова М.О. [Международная трудовая миграция в контексте глобализации](https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-trudovaya-migratsiya-v-kontekste-globalizatsii) // <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-trudovaya-migratsiya-v-kontekste-globalizatsii>
9. Рубинская Э.Д. Регулирование международной миграции рабочей силы: многоуровневый подход // <https://cyberleninka.ru/article/n/regulirovanie-mezhdunarodnoy-migratsii-rabochey-sily-mnogourovnevyu-podhod>
10. Султанов З. Социально-экономическое значение и проблемы внешней трудовой миграции // Вестник Таджикского Национального университета. - Душанбе, 2014, №2 (127). - С. 126-133.
11. Умаров Х.У., Ульмасов Р. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане. - Душанбе: Ирфон, 2005. - 185
12. Глобальный договор о безопасной, упорядоченной и легальной миграции <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n18/452/02/pdf/n1845202.pdf>

Шарипова А.Г.

**БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ МУҲОЦИРАТИ МЕҲНАТИИ БЕРУНА ВА ТАЪСИРИ
ОН БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҲОНӢ***Донишгоҳи (Славяни) Русия-Тоҷикистон*

Аннотатсия: Мақола ба муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ, таъсири он ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва сохтори иҷтимоӣ, инчунин мушкилоти танзими ҷараёнҳои муҳоҷират баҳшида шудааст. Дар мақола омилҳои, ки муҳоҷиронро водор мекунад, ки дар хориҷи кишвар кор ҷӯянд, аз ҷумла сабабҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ мешаванд. Таъкид ба механизмҳои гуногуни танзим, ба монанди квотаҳо, созишномаҳои байнидавлатӣ, барномаҳои равондид ва низомиҳои кафолатҳои иҷтимоӣ, ки дар кишварҳои гуногун истифода мешаванд, гузошта шудааст. Ҳамчунин душвориҳои, ки бо мутобиқшавии муҳоҷирон ба ҷомеаи қабулкунанда, ҳимояи ҳуқуқӣ ва ҳавфҳои муҳоҷирати ғайриқонунӣ алоқаманданд, баррасӣ мегарданд. Мисолҳои муваффақи танзим ва мушкилоте, ки барои ҳифзи ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ ва нигоҳ доштани устувории иқтисодӣ ҳамкориҳои байналмилалиро талаб мекунад, тасвир шудаанд.

Калимаҳои калидӣ: муҳоҷирати меҳнатии хориҷӣ, сиёсати муҳоҷират, квотаҳо, созишномаҳои байнидавлатӣ, кафолатҳои иҷтимоӣ, мутобиқшавии муҳоҷирон, муҳоҷирати меҳнатӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҳимояи ҳуқуқӣ.

Sharipova A.G.

**SOME ISSUES OF EXTERNAL LABOR MIGRATION AND ITS IMPACT ON THE
GLOBAL ECONOMY***Russian-Tajik (Slavic) University*

Abstract: The article addresses external labor migration, its impact on the global economy and social structure, and issues related to regulating migration flows. It examines factors that motivate migrants to seek work abroad, including economic and social reasons. Emphasis is placed on various regulatory mechanisms, such as quotas, intergovernmental agreements, visa programs, and social protection systems used in different countries. The article also discusses the challenges associated with integrating migrants into host societies, legal protection, and the risks of illegal migration. Successful examples of regulation are described, as well as challenges that require international cooperation to protect the rights of labor migrants and maintain economic stability.

Keywords: external labor migration, migration policy, quotas, intergovernmental agreements, social guarantees, migrant integration, labor migration, international cooperation, legal protection.

Сведения об авторе:

Шарипова А.Г. - кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга Российско-Таджикский (Славянский) университет 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30. Тел.: (+992 37) 227 39 73; (+992) 91 950 80 54 (м.). gavhar.sharipova@bk.ru

Технический редактор: З. А. Шералиев
Редактор русского языка: О.А. Лысых
Редактор таджикского языка: Д.Р. Джалилзода
Редактор английского языка: А.И. Субхонов

Адрес редакции: 734024, г. Душанбе, ул. Айни 44,
Институт экономики и демографии НАНТ
Индекс журнала в каталоге агентства «Таджик Печать»: 77634
Подписку можно осуществить непосредственно в редакции.
Тел.:(3772) 221-67-50, 93-504-85-89 Факс:(3772) 221-67-50.
www.ekt.tj, www.ied.tj
E-mail: ied.tj@mail.ru

Точка зрения авторов статей может не отражать позицию Института экономики и демографии НАНТ и не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Перепечатка материалов из журнала «Экономика Таджикистана» может осуществляться только по согласованию с Редакционной коллегией и с обязательной ссылкой на журнал.

Отпечатано в типографии ООО «Истиклол-2019»
Подписано в печать 03.04.2025г.
Бумага офсетная. Формат 60x84/1/8. Печать офсетная.
Усл.печ. л.17 Тираж 60.
Цена свободная